

Vörös Boldizsár

ESZMÉK, ESZKÖZÖK, HATÁSOK

Tanulmányok a magyarországi propagandáról, 1914-1919

MÉDIATUDOMÁNYI
KÖNYVEK

Sorozatszerkesztő:
Koltay András – Klestenitz Tibor

Vörös Boldizsár

ESZMÉK, ESZKÖZÖK, HATÁSOK

Tanulmányok a magyarországi propagandáról, 1914–1919

Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest, 2018

A könyv az MTA BTK Médiatudományi Kutatócsoportjának
és az NMHH Médiatudományi Intézetének szakmai együttműködésével készült.

© Vörös Boldizsár, 2018 © MTA BTK, 2018

ISBN 978-963-416-133-2

ISSN 2064-5597

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Felelős kiadó: Fodor Pál

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Borító és tipográfia: Böhm Gergely

Tördelés: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munka: Innovariant Kft.

Felelős vezető: Drágán György ügyvezető

Tartalom

Előszó	9
Forradalom a műalkotásban – műalkotás a forradalomban. Karinthy Frigyes:	
Vérmező	19
Carlyle, Fraknói, Karinthy	20
Martinovics: „igazi forradalmár”	26
Író és műve a forradalmakban	29
Függelék	34
Egy haditudósító emlékei. Molnár Ferenc írásai I. világháborús élményeiről	38
Frontélmények a hátszorból. Szomory Dezső „harctéri levelei”	49
Nemzeti Park, Vilmos császár út és a Hősök Söre. Háborús névadások Budapesten 1914–1918 között	59
„Ha gombóccal hajigálnak, / El is megyek katonának”. Háborús gyermek- játékok Magyarországon 1914–1918	67
Terek, tömegek, filmek. Rendezvények magyar híradókban 1915-ben és 1919-ben	80
Pest „a világ legboldogabb, legcivilizáltabb, legszebb metropolisa” lett. A város 1950-ben – egy 1915-ös utópisztikus regény szerint	88
A jelen és a közelmúlt történetének tanítása – világháborúban és „világ- forradalomban”. Az I. világháború mint hivatalos tananyag Magyarországon 1917–1919 között	96
Egy vármegyei hivatalnok az 1917-es oroszországi forradalmakról, avagy eszközök az eligazodáshoz a világtörténelemben	107

Kommunikáció a válságban – válság a kommunikációban? „Oroszpánik” Budapesten az őszirózsás forradalom idején	117
Koronátlan címer, vörös zászló. Az új rendszerek szimbólumai az 1918–1919-es magyarországi forradalmakban	128
Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben	139
Forradalmi helynévadások	140
Nevek, szobrok, felvonulók	143
Városfoglalás – országfoglalás	147
Térfoglalók és módszereik	153
Függelék	155
A magyar köztársaság kikiáltása 1918. november 16-án: szimbolikus helyfoglalás térben és időben	162
„megjött Rudolf királyfi”. Károlyi Mihály alakjához kapcsolódó folkloralkotások az őszirózsás forradalomban	170
Különböző politikai rendszerek – hasonló humoros alkotások? 1919 fordulatai viccekben és karikatúrákban	179
Két rendszer, két halott, két temetés. Ady Endre és Eötvös Loránd búcsúztatásai 1919-ben	191
„A nemzet halottja”	192
„A munkástársadalom halottja”	196
„Új rendszerek” – „régiek eszközök”?	199
„A nép java, a nép boldogsága a mi célunk”. Hivatalos jövőkép egy Veszprém megyei községnek a Tanácsköztársaság idején	201
„Az iskola minden gyermeket egy-egy kis lázadóvá nevelt”. Oktatási utópiák a Magyarországi Tanácsköztársaságban	211
Új történelemtanítás – átértékelt történelmi hősök? Kiemelkedő személyiségek a Magyarországi Tanácsköztársaság hivatalos történelem- tananyagaiban	225
Az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalom ábrázolása a Magyarországi Tanácsköztársaság oktatási anyagaiban	233
Az átírt Ady és a kisajátított Hésziodosz. Átalakított klasszikusok Az Én Újságom tanácsköztársasági számaiban	242

Lóversenypályák és politikai propaganda. Szimbolikus térfoglalási akciók a Magyarországi Tanácsköztársaság idején	248
Függelék	257
Vörös Riportfilmek és fekete-fehér újságok. Tanácsköztársasági híradófelvételek vizsgálata korabeli más források segítségével	259
Elismerés, elutasítás, megőrzés. Reagálások a Magyarországi Tanácsköztársaság propagandájára	266
„Szamuely repülőgépen Oroszországba szökött”. Álhírek Budapesten a Magyarországi Tanácsköztársaság idején	275
Álhírek: szóban és írásban	277
A hatalom az álhírek ellen	283
Félelmek, remények, álhírek	291
Függelék	293
„Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviselőjére bizalmat válasszanak”. A Magyarországi Tanácsköztársaság emléke a diktatúra bukása után közzétett viccekben	301
„a mostani pedig egy <i>nebach</i> -korszak”	304
Rendszerváltás és poénváltozatok	311
Viccek és témáik – szövegtípus-határokon és korszakhatárokon túl	320
Függelék	323

Előszó

1914 és 1919 között: az I. világháború, a polgári demokratikus forradalom, a Magyarországi Tanácsköztársaság, majd az ellenforradalom időszakában, a különböző politikai viszonyok közt tevékenykedő közvélemény-formálók a legkülönbözőbb eszközökkel igyekeztek eljuttatni nézeteiket Magyarország népéhez.¹ E kötet tanulmányai a korabeli propaganda számos esetét mutatják be és elemzik – ugyanakkor ezek együttesen lehetőséget kínálnak az egyes eseteken túlmutatóan, általánosabb jellegű következtetések megfogalmazására is a terjesztett eszmékkel, közvetítőikkel, a közvetítésükhöz felhasznált eljárásokkal és a megcélzottakra gyakorolt hatásaikkal kapcsolatban.

Bárczy István, Budapest polgármestere a főváros 1914. október 7-ei, a világháború kitörését követő első közgyűlésén már azt állította, hogy „Új kor-szak kezdődik, új világ alakul ki”.² Az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország remélt győzelme utáni új világot jelenítette meg például Gábor Jenő regényíró, filmhírlapíró 1915-ös 1950. *Pest nem volt, hanem lesz* című utópisztikus regényében³ vagy egy 1916 elején, a *Jó Pajtás* című gyermeklapban napvilágot látott játék-leírásban a gyermekek által elénekelendő dal e részlete: „Porba roskad megalázva / Minden ellenségünk, / S kivirul az élet fája, / Dús

-
- 1 Az 1914–1919 közötti magyarországi propagandáról ld. pl. *Ifj. Bertényi Iván*: Az I. világháborús magyarországi propaganda néhány jellegzetességéről. In: *Propaganda az I. világháborúban*. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása. 2015. október 16. – 2016. április 9. Szerk. Ifj. Bertényi Iván–Boka László. Bp., 2016. 7–28.; *Z. Karvalics László*: Nagy Háború és propaganda: a diskurzusfejlődés néhány iránya. (Szabálytalan historiográfia). In: *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Szerk. Ifj. Bertényi Iván–Boka László–Katona Anikó. Bp., 2016. 43–58.; *Takács Róbert*: Sajtó és propaganda a háború idején. In: *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja*. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918). Szerk. Kaba Eszter. Bp., 2017. 9–35.; *Schönwald Pál*: Az Országos Propaganda Bizottság tevékenysége és kiadványai az 1918-as polgári demokratikus forradalom alatt. *Magyar Könyvszemle* 1969. 1. sz. 20–28.; *Pallos Lajos*: Területvédő propaganda Magyarországon 1918–1920. I–II. *Folia Historica* 2005–2006. XXIV. k. 33–95., 2008–2009. XXVI. k. 37–75.; *Szabó Viktor*: A Magyarországi Tanácsköztársaság propagandája. PhD-értekezés kézirat, Eger, 2016.
 - 2 Ld. Budapest Székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1914-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei. Bp., é. n. 605. Ld. még: *Vörös Boldizsár*: Nemzeti Park, Vilmos császár út és a Hősök Söre. Háborús névadások Budapesten 1914–1918 között: e kötetben: 59–66.
 - 3 *Gábor Jenő*: 1950. *Pest nem volt, hanem lesz*. Bp., [1915.] passim. Ld. erről: *Vörös Boldizsár*: *Pest „a világ legboldogabb, legcivilizáltabb, legszebb metropolisza”* lett. A város 1950-ben – egy 1915-ös utópisztikus regény szerint: e kötetben: 88–95.

gyümölcse nekünk!”⁴ Az 1917 tavaszán az iskolai tanításhoz vezérfonalként és a nagyközönség számára tájékoztatásként közzétett, *A világháború* című, a nagy küzdelem különféle vonatkozásait bemutató többszerzős kötet *Elmélkedések a jövőről* című fejezetében Angyal Dávid így fogalmazott: „Istennek hála, most már alapos az a remény, hogy szerencsésen fog végzödni a háború”. Ugyanakkor a következő feladatokat is megjelölte: „Európa állapota sokáig nyugtalan lesz a nagy háború után is, résen kell állanunk, dolgoznunk kell minden erőnk megfeszítésével, hogy megvédjük nemzeti életünket a békében és a háborúban.”⁵

Az Osztrák–Magyar Monarchia vereségét eredményező harcok után, 1918. november 16-án, a magyar köztársaság ünnepélyes kikiáltásánál Kunfi Zsigmond, szociáldemokrata miniszter parlamentbeli beszédében már a következő jövőképet vetítette hallgatósága elé:

„Én azt gondolom, hogy most már eljött az az idő is, melyről a magyar forradalom nagy költője, Petőfi Sándor beszélt, amikor azt mondta, hogy »eljön a nap, midőn minden rabszolganép jármát megunva sikra lép«. [...] Én hiszem, hogy Petőfi próféciájának az a második része is be fog telni és betelében van már, amely azt mondja, hogy nemcsak »pirosló arccal«, de »piros zászlókkal is« ki fognak állni a népek egymás után és egy hatalmas szimfóniában fogják elzengeni a világszabadság hatalmas dalát.”⁶

Ady Endre 1919. január 29-ei temetése is lehetőséget adott a költőt búcsúztató szónokoknak jövővízióik hirdetésére. A kormányban részt vevő *Magyarországi Szociáldemokrata Párt* nevében gyászbeszédet mondó Vincze Sándor ekként fogalmazott: „rátesszük lábunk a magyar rögre és esküszünk, mozdulni fog ez is és minden eddig jobbal pótolunk, vagy minden vész itt, – ámen, – mindörökre.”⁷

A Magyarországi Tanácsköztársaság irányítói az általuk ideálisnak tartott, radikális intézkedésekkel létrehozandó új világ kiépítésénél pedig felhasználták olyan munkákat, amelyeket már a diktatúra keletkezése előtt és azután is közreadtak mind a szociáldemokraták, mind a kommunisták. Így August Bebel: *A nő és a szocializmus* című könyvét a magyarországi szociáldemokraták jelentették meg már 1919. március 21. előtt is több kiadásban; a Tanácsköztársaság

4 Gyermekjátékok. Jó Pajtás 1916. jan. 9. 30. Ld. erről: *Vörös Boldizsár*: „Ha gombóccal hajigálnak, / El is megyek katonának”. Háborús gyermekjátékok Magyarországon 1914–1918.: e kötetben: 71.

5 *Angyal Dávid*: Elmélkedések a jövőről. In: *A világháború. Vezérfonal iskolai tanításokhoz és tájékoztató a nagyközönség számára*. Szerk. Imre Sándor. Bp., 1917. 227., 231. Ld. erről: *Vörös Boldizsár*: A jelen és a közelmúlt történetének tanítása világháborúban és „világforradalomban”. Az I. világháború mint hivatalos tananyag Magyarországon 1917–1919 között: e kötetben: 98–102.

6 Ld. Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XLI. Bp., 1918. 463. Ld. ehhez: *Vörös Boldizsár*: A magyar köztársaság kikiáltása 1918. november 16-án: szimbolikus helyfoglalás térben és időben: e kötetben: 162–167.

7 Ld. Ady Endre temetése. Népszava 1919. jan. 30. 5. Ld. ehhez: *Vörös Boldizsár*: Két rendszer, két halott, két temetés. Ady Endre és Eötvös Loránd búcsúztatásai 1919-ben: e kötetben: 192–195.

idején e művet az egyesült párt könyvkiadó-hivatala tette közzé.⁸ Munkájában a német szerző részletekbe menően foglalkozott a majdan kialakuló eszményi világrenddel.⁹ Egyebek mellett írt arról, hogy akkor a termelő- és a közlekedési eszközök, továbbá a föld társadalmi tulajdonban lesznek. Szerinte „A szocializált társadalomban teljesen rendezett viszonyok vannak és az egész társadalom szolidáris összeköttetésben él.” Minden munkaképes embernek dolgoznia kell, ugyanakkor a munka teljes szabadság és demokratikus egyenlőség alapján van megszervezve. „A szocialisztikus társadalomban az érdekek ellentéte megszűnt. [...] a személyes egoizmus kielégítése és a közjó előmozdítása egymással összhangban vannak, egymást fedik.” Az új társadalom mindenből a legjobb minőségűt fogja termelni, a munkakörülmények pedig sokkal jobbak lesznek, mint amilyenek a 19–20. század fordulóján voltak.

A könyvben arról is lehet olvasni, hogy az új világban a létfeltételek mindenki számára egyenlők lesznek. Továbbá, „A jövő társadalom sem politikai, sem közönséges bűnöket és kihágásokat nem fog ismerni. A tolvajok eltűntek, mert eltűnt a magántulajdon, és mert az új társadalomban munka által mindenki könnyen és kényelmesen kielégítheti szükségleteit.” A közösség egyik legfontosabb feladata ekkor az új nemzedékek korszerű nevelése lesz. A társadalom a fiatalokat nagykorúságukig fogja nevelni, utána pedig mindenki maga gondoskodhat majd a saját továbbképzéséről. Bebel szerint az új társadalom „nemzetközi alapon fog felépülni. A népek testvériesülni fognak, kezét nyújtanak egymásnak és arra törekcszenek, hogy az új állapotot lassanként a földkerekség minden népére kiterjesszék.”¹⁰

A jövőben elérendő ideális világrendről kialakított, a Bebeléhez nem egy vonatkozásban hasonló, legfontosabb kommunista elgondolásokat Nyikolaj

8 *Bebel Ágost: A nő és a szocializmus.* Bp., 1919. A könyvről, annak hatásáról ld. pl. *Kenneth R. Calkins: The Uses of Utopianism. The Millenarian Dream in Central European Social Democracy before 1914.* Central European History 1982. 2. sz. 126–134.; *Lucian Hölscher: Weltgericht oder Revolution. Protestantische und sozialistische Zukunftsvorstellungen im deutschen Kaiserreich.* Stuttgart, 1989. 307–318.; *Madarász Aladár: A sehonnai szakácskönyvek, avagy néhány szempont a XIX. század végi utópiák és a német munkásmozgalom kapcsolatának kutatásához.* Utópiák a múlt század végén a szocializmusról. In: *Egy remény változatai. Fejezetek a szocializmusgondolat történetéből.* I. Szerk. Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor. Bp., 1990. 187–237. A 20. század elején a Népszava könyvhirdetésének közreadói pedig a műben megjelenített jövőképet ismertette egyben annak megvalósítására mozgósították a reménybeli olvasókat, ami jól mutatja, hogy azt realizálhatónak is tartották. Szerintük a német szerző „olyan megragadóan állítja elének a kommunisztikus termelési alapon felépülő új társadalom képét, hogy az olvasó nem vonhatja ki magát hatása alól és kénytelen belátni, hogy az út, amelyet Bebel kijelöl, minden nőnek és férfinak egyetlen helyes [!] útja”. Ld. Bebel: *A nő és a szocializmus.* Népszava 1908. márc. 4. 13. Azonban vö. e munkám 9. jegyzetével!

9 Ugyanakkor könyve bevezetésében Bebel félreérthetetlenül tudatta olvasóival: „Mihelyt az ember a reális valóság alapjáról távozik és a jövőndő alakulások festésébe bocsátkozik, tág tere nyílik az elmékedésnek. Kezdődik a vitatkozás arról, hogy mi valószínű és mi valószínűtlen. Azért mindaz, amit erre vonatkozólag ebben a könyvben kifejtünk, csupán csak a szerző *egyéni* felfogásának tekintendő és így az esetleges támadások is csak az ő *személye* ellen intézendők; amit mond, azért ő maga viseli a felelősséget.” *Bebel Á.:* A nő i. m. 9.

10 Uo. 356–367., 370–372., 385., 393., 420–427., 436., 460.

Ivanovics Buharinak *A kommunisták (bolsevikiek) programja* című munkája tartalmazta. E kiadványt már a Magyarországi Tanácsköztársaság létrejötte előtt több ízben is megjelentette magyar fordításban a *Kommunisták Magyarországi Pártja*; a diktatúra időszakában pedig az új rendszer propagandájának egyik legfontosabb irányító szervezete, a *Szocializmus Állami Propagandája* bocsátotta közre.¹¹ E szerint „A kommunista rendben minden nagyon nem egyes emberek rendelkezésére, nem is külön osztályokéra, hanem az egész társadalom rendelkezésére áll. Itt az egész társadalom olyan, mint egy óriási munkásszövetség. Munkáltató nem áll felettük. Mind egyenlő elvtársak.” „A munka csakis a legnagyobb gyártelepeken, csakis a legjobb gépekkel folyik”, az egyes termelési ágazatoknak megfelelő területeken. A pártprogram szerzője azt is állította, hogy meg fognak szűnni a különálló, egyes országok, a határok el fognak tűnni. „Az egész emberiség nemzeti különbség nélkül minden részében össze van kapcsolódva és egyetlen egységes egészszé szerveződött. Valamennyi nép – egyetlen nagy, baráti munkáscsaládot alkot itt.” Művében pedig a végső célt Buharin ekként jelölte meg: „Legvégül az egész világnak egyetlen munkásszövetség kell lennie, ahol az egész emberiség egyetlen egy, szigorúan kidolgozott, kiszámított és kimért terv alapján, minden munkáltató és tőkés nélkül, a legjobb gépekkel és a legnagyobb műhelyekben dolgozik a maga számára.”¹² E külföldi munkák nemcsak egyes részleteikkel,¹³ hanem nagyszabású jövővízióik egészével is jelentős ösztönzéseket adhattak az 1919 tavaszán létrejövő diktatúra közvélemény-formálóinak az eszményi új világot bemutató leírásaik megalkotásához. A Tanácsköztársaság irányítói április 20-ai, az ellenséggel szembeni harcra buzdító, a proletariátushoz intézett felhívásokban így ábrázolták azt: „Van-e proletár, aki ne tudná, hogy a harc és átmenet nehézségei után emberséges élet, szabadság, jólét és erkölcsi fölemelkedés, testi és szellemi virágzás lesz a kommunizmus társadalmában minden dolgozó osztályrésze?”¹⁴ A megvalósítandó tökéletes rendszert ennél részletesebben ismertette a *Forradalmi Kormányzótanács* elnökének, Garbai Sándornak a nyáradi direktóriumhoz intézett április 12-ei levele¹⁵ és az a történelem-tananyag, amely a *Közoktatásügyi Népbiztosság* által kiadott *Néptanítók Lapja* április 24-ei

11 *Nyikolaj Buharin: A kommunisták (bolsevikiek) programja*. Bp., 1919. A műről, annak hatásáról ld. pl. A. G. Löwy: *Die Weltgeschichte ist das Weltgericht. Leben und Werk Nikolai Bucharins*. Wien, 1990. 103., 111–115., 397.; *Wladislaw Hedeler: Nikolai Buharin – Stalins tragischer Opponent. Eine politische Biographie*. Berlin, 2015. 177–178., 553.

12 *Ny. Buharin: A kommunisták i. m.* 12–16.

13 Ld. ehhez: *Vörös Boldizsár: „Az iskola minden gyermeket egy-egy kis lázadóvá nevelt”*. Oktatási utópiák a Magyarországi Tanácsköztársaságban: e kötetben: 211–212.

14 *Magyarországi Szocialista Párt–Forradalmi Kormányzótanács–Budapesti Forradalmi Munkás- és Katonatanács: Veszélyben a forradalom! Népszava* 1919. ápr. 20. 2. Ld. még: *Vörös Boldizsár: „Új, boldogabb korszak következik reánk”*. Utópisztikus jövőképzések a Magyarországi Tanácsköztársaságban. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Szerk. Horváth Zita–Rada János. Miskolc, 2017. 293–303.

15 Ld. erről: *Vörös Boldizsár: „A nép java, a nép boldogsága a mi célunk”*. Hivatalos jövőkép egy Veszprém megyei községnek a Tanácsköztársaság idején: e kötetben: 205–210.

számának mellékletében jelent meg.¹⁶ A Magyarországi Tanácsköztársaság irányítói pedig különféle intézkedésekkel törekedtek az új világ létrehozására: ebben: új közösséggel (ehhez: a mindennapi életet – így a nevelés-oktatás rendszerét is¹⁷ – átalakító radikális intézkedések sorozatával); új idővel (ehhez: új történelemképpel is, amely jelen volt az új történelem-tananyagokban¹⁸ és a május 1-jei budapesti ünnepség dekorációiban¹⁹ is); új térrel (ehhez: szimbolikus térfoglalási akciókkal is: ilyenek voltak például a budapesti lóversenypályák átalakításai kertgazdaságokká²⁰ és a budapesti május 1-jei ünnepség dekorációinak elhelyezése²¹).

Az 1918–1919-es magyarországi forradalmak jövőképeivel is vitatkozott Friedrich István miniszterelnök, amikor 1919. november 16-án, a Horthy Miklós vezette *Nemzeti Hadsereg* budapesti bevonulási ünnepségén, az Országháznál tartott beszédében arról is szólt, hogy a nemzet talpra fog állni, ha „lemond hiú ábrándokról és messze idegenből várt segítségről és csak a saját erejében bízva, tántoríthatatlanul kitart a keresztény nemzeti irány mellett”. Válaszában pedig Horthy a következőképpen határozta meg a feladatokat: az ország minél gyorsabb újjáépítéséhez „*ki kell irtanunk minden mérget a nemzet lelkéből és össze kell fogni minden magyar hazafinak egy szent cél érdekében, amelynek két pillére: a nemzeti eszme és a keresztény morál*”.²²

Az 1914–1919 között a magyarországi politikai-társadalmi életben a vezető közvélemény-formálók által megfogalmazott céloknak, terjesztett nézeteknek a közönséggel történő elfogadtatásához többféleképpen is viszonyulhattak, járulhattak hozzá a korabeli *szervezők*. Előfordulhatott, hogy az illetők a fennálló rendszert támogatták, részt vettek propagandájában – ugyanakkor annak eszmevilágát közvetítő szövegükben határozottan megjelenítették saját történelmi ismereteiket, politikai felfogásukat is: ez figyelhető meg a Tanácsköztársaság hivatalos történelem-tananyagainak íróinál.²³ Van arra is példa, hogy egy regény szerzője szépirodalmi alkotásába beillesztette a korabeli propaganda kulcsfontosságú elemét, ekként járulva hozzá annak terjedéséhez: ezt

16 Ld. erről *Vörös B.*: „Az iskola minden gyermeket egy-egy kis lázadóvá nevelt”. I. m. 213–214.

17 Ld. ehhez pl. uo. 211–224.

18 Ld. ezekről pl. *Vörös B.*: A jelen i. m. 103–106.; *Uő*: Új történelemtanítás – átértékelt történelmi hősök? Kiemelkedő személyiségek a Magyarországi Tanácsköztársaság hivatalos történelem-tanányaiban; e kötetben: 225–232.; *Uő*: Az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalom ábrázolása a Magyarországi Tanácsköztársaság oktatási anyagaiban; e kötetben: 233–241.; *Uő*: Az ártirt Ady és a kisajátított Hésziodosz. Átalakított klasszikusok Az Én Ujságom tanácsköztársasági számaiban; e kötetben: 246–247.

19 Ld. erről pl. *Vörös Boldizsár*: Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben; e kötetben: 144–146.

20 Ld. ezekről pl. *Vörös Boldizsár*: Lóversenypályák és politikai propaganda. Szimbolikus térfoglalási akciók a Magyarországi Tanácsköztársaság idején; e kötetben: 249–258.

21 Ld. erről pl. *Vörös B.*: Károlyi i. m. 144–146.

22 Ld. A Nemzeti Hadsereg Budapestén. Budapesti Hirlap 1919. nov. 18. 5. Ld. erről pl. *Vörös B.*: Károlyi i. m. 151–153.; *Uő*: A magyar köztársaság i. m. 167–169.

23 Ld. ehhez pl. *Vörös B.*: Új történelemtanítás i. m. 225–232.; *Uő*: Az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalom i. m. 233–237., 240.

tette Gábor Jenő az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország világháborús győzelmének „megjövendölésével” 1950. *Pest nem volt, hanem lesz* című munkájával.²⁴ Megtörtént ekkoriban az is: egy alkotó a korabeli propagandához nem egy vonatkozásban kapcsolódó írásai sorozatának létrehozásakor arra használta fel ezeket, hogy saját maga jelöljön ki aktuális célokat, feladatokat önmaga és kortársai számára. Így járt el Molnár Ferenc I. világháborús haditudósításainál, 1915 őszén, halottak napja alkalmából papírra vetett cikkével, majd ennek az *Egy haditudósító emlékei. 1914. november–1915. november* című kötetében történő újraközlésével.²⁵ Sor kerülhetett arra is, hogy egy író egyszerre vegyen részt a történelem fontos eseményeiben, a korabeli propagandában és ugyanakkor távolságot is tartson azoktól, sőt bizonyos mértékig azok ellenében tevékenykedjék. Mindezeket cselekedte Szomor Dezső, amikor saját személyét egy másik, ráadásul Magyarországgal ellenséges külföld szülöttjének önmaga által kitalált figurájába: Harry Russel-Dorsan, angol újságíróba rejtve adott közre valódiakként fiktív haditudósításokat, amelyek egyfelől néhány részletükkel illeszkedtek a magyarországi antantellenes, németbarát propagandába, másfelől viszont lehetőséget nyújtottak a magyar alkotó számára a háború borzalmainak megjelenítésére, ezáltal pedig háborúellenesség kialakítására olvasóiban.²⁶ Sőt még az is előfordulhatott, hogy miközben a szerző elutasította a fennálló politikai-társadalmi rendszert, még ennek létrejötte előtt keletkezett műve, kisebb átalakításokkal, beilleszkedett az új hatalom propagandájába: ez történt Karinthy Frigyes és *Vérmező*-költeményével, annak tanácsköztársasági színpadi előadásával.²⁷

Az I. világháború és az 1918–1919-es magyarországi forradalmak, majd az ellenforradalom idején, az egymástól igencsak eltérő politikai-társadalmi viszonyok között a korabeli közvélemény-formálók a legkülönbélebb eszközöket használták fel propagandájukban nézeteik terjesztéséhez. Ezek közé tartoztak szövegek: például újságcikkek,²⁸ tananyagok,²⁹ regény,³⁰ vers,³¹ képzőművészeti

24 Ld. erről: *Vörös B.*: Pest i. m. 90–95.

25 Ld. erről: *Vörös Boldizsár*: Egy haditudósító emlékei. Molnár Ferenc írásai I. világháborús élményeiről: e kötetben: 40–47.

26 Ld. erről: *Vörös Boldizsár*: Frontélmények a hátszorból. Szomor Dezső „harctéri levelei”: e kötetben: 49–58.

27 Ld. ezekről: *Vörös Boldizsár*: Forradalom a műalkotásban – műalkotás a forradalomban. Karinthy Frigyes: *Vérmező*: e kötetben: 19–33.

28 Ld. pl. *Vörös Boldizsár*: Terek, tömegek, filmek. Rendezvények magyar híradókban 1915-ben és 1919-ben: e kötetben: 80–85.; *Uő*: Koronátlan címer, vörös zászló. Az új rendszerek szimbólumai az 1918–1919-es magyarországi forradalmakban: e kötetben: 128–136.; *Uő*: Az átírt Ady i. m. 242–247.; *Uő*: Lóversenypályák i. m. 249–258.

29 Ld. pl. *Vörös B.*: A jelen i. m. 97–106.; *Uő*: Új történelemtanítás i. m. 225–232.; *Uő*: Az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalom i. m. 233–241.

30 Ld. pl. *Vörös B.*: „Az iskola minden gyermeket egy-egy kis lázadóvá nevelt”. I. m. 217–222.

31 Ld. pl. *Vörös B.*: Az átírt Ady i. m. 244–245.

alkotások: például plakátok,³² festmények,³³ bélyegek,³⁴ szobrok,³⁵ zeneművek: például dalok,³⁶ tárgyak: például jelvények,³⁷ zászlók,³⁸ játékok,³⁹ ital;⁴⁰ rendezvények: például politikai ünnepek,⁴¹ temetések,⁴² színházi előadások;⁴³ filmek: például filmhíradók,⁴⁴ nevek: például közterület-elnevezések, intézménynevek,⁴⁵ személynevek, fogyasztási cikkek elnevezései.⁴⁶ A különböző politikai-társadalmi rendszerek idején létrehozott alkotásokat, alkalmazott eljárásokat vizsgálva pedig nyilvánvalóvá válik, hogy az egymástól igencsak eltérő világszemléleteket terjesztő közvélemény-formálók nemegyszer ugyanolyan eszközöket használtak fel propagandájukban: ez figyelhető meg például az 1914–1915-ös és az 1918-as budapesti közterület-elnevezések,⁴⁷ az 1915-ös és 1919-es fontos rendezvényekről készített filmhíradók,⁴⁸ a 20. század eleji és az 1919-es temetések⁴⁹ esetében. Előfordulhatott az is, hogy – nyilvánvalóan a propaganda hatásának fokozása érdekében – a közvélemény-formálók a nézeteiket kifejező alkotást olyan korábbi helyére illesztették, amellyel szemben az új homlokegyenest ellenkező eszmei tartalmat hordozott. Ez történt például több 1918-as budapesti közterület-átnevezésnél, a fővárosi Szent Gellért-emlékmű 1919. május 1. alkalmából végrehajtott átalakításánál,⁵⁰ vagy akár egy egész rendezvényen is: ilyen volt a *Nemzeti Hadsereg* 1919. november 16-ai bevonulási ünnepe éppen a köztársaság 1918. november 16-ai kikiáltásának évfordulóján.⁵¹

A korabeli propaganda eljárásaira igencsak sokféleképpen *reagálhattak* az azokkal megcélzottak. Előfordulhatott, hogy a közvélemény-formálók által

32 Ld. ezekről pl. *Vörös Boldizsár*: Elismerés, elutasítás, megőrzés. Reagálások a Magyarországi Tanácsköztársaság propagandájára: e kötetben: 266–268.

33 Ld. pl. *Vörös B.*: Károlyi i. m. 144.

34 Ld. pl. *Vörös B.*: Koronátlan címer i. m. 135–136.

35 Ld. pl. *Vörös B.*: Károlyi i. m. 144–146.

36 Ld. pl. *Vörös B.*: „Ha gombóccal hajigálnak, / El is megyek katonának”. I. m. 71.; *Uő*: Károlyi i. m. 150–154., 158.; *Uő*: „megjött Rudolf királyfi”. Károlyi Mihály alakjához kapcsolódó folklóralkotások az ószírózsás forradalomban: e kötetben: 170–174.

37 Ld. pl. *Vörös B.*: Koronátlan címer i. m. 132.

38 Ld. pl. uo. 132–137.

39 Ld. pl. *Vörös B.*: „Ha gombóccal hajigálnak, / El is megyek katonának”. I. m. 71–76.

40 Ld. pl. *Vörös B.*: Nemzeti Park i. m. 62.

41 Ld. pl. *Vörös B.*: Terek i. m. 83–86.; *Uő*: Károlyi i. m. 143–154.; *Uő*: A magyar köztársaság i. m. 162–169.

42 Ld. pl. *Vörös B.*: Két rendszer i. m. 191–200.

43 Ld. pl. *Vörös B.*: Forradalom i. m. 30–33.

44 Ld. pl. *Vörös B.*: Terek i. m. 82–87.; *Uő*: Vörös Riportfilmek és fekete-fehér újságok. Tanácsköztársasági híradófelvételek vizsgálata korabeli más források segítségével: e kötetben: 259–265.

45 Ld. pl. *Vörös B.*: Nemzeti Park i. m. 60–62.; *Uő*: Károlyi i. m. 140–147.

46 Ld. pl. *Vörös B.*: Nemzeti Park i. m. 59–62.

47 Ld. ezekről pl. uo. 60–62.; *Uő*: Károlyi i. m. 140–142.

48 Ld. pl. *Vörös B.*: Terek i. m. 82–87.

49 Ld. pl. *Vörös B.*: Két rendszer i. m. 191–200.

50 Ld. ezekről pl. *Vörös B.*: Károlyi i. m. 141–144.

51 Ld. pl. *Vörös B.*: A magyar köztársaság i. m. 162–169. Vö. még: *Vörös Boldizsár*: Jelképek, szalóligék, ünnepek. Kulturális jelenségek forradalmakban és ellenforradalomban. Történelmi Szemle 2009. 4. sz. 541–559.

elvárt hatásra került sor (ha esetleg csak rövid időre is): ilyen volt, emlékiratai szerint, Ritoók Emma megrettenése az egyik tanácsköztársasági plakát láttán.⁵² Ám megtörténhetett az is, hogy a propagandával megcélzottak reakciója erősebb, túlzottabb volt annál, mint amilyent annak közreadói minden bizonytalanszántak: ez figyelhető meg 1914–1918 között egyes háborús gyermekjátékok eldurvulásánál.⁵³ A propaganda egyes elemeinek átvételéről, ezáltal egyfajta elfogadásáról tanúskodnak egy budapesti leányiskola 14 éves tanulóinak a Tanácsköztársaság idején készített dolgozatai – ugyanakkor nem zárható ki, hogy a feladatot adó tanárnak, az intézmény nyilvánosságának szánt szövegek fiatal írói csupán a retorziótól tartva nem fogalmaztak meg e munkákban kételyeket, esetleg ellenvéleményeket a hivatalosaknak számító nézetekkel szemben.⁵⁴ Ugyancsak néhány ilyen elemnek a saját érdekek érvényesítéséhez történő igencsak körültekintő, céltudatos felhasználása érhető tetten abban a beadványban, amelyet a nyáradiak küldtek április elején a *Forradalmi Kormányzótanács*nak.⁵⁵ Propagandisztikus tartalmú folklóralkotásokat terjeszthettek azok befogadói is, ami fokozhatta hatásukat: ez történt a Károlyi Mihályról szóló dalok esetében, az őszirózsás forradalom idején.⁵⁶ Továbbá előfordulhatott, hogy a propaganda egyes jelenségei elismerést váltottak ki korabeli szemlélőjükből: ilyeneket lehet olvasni Lowetinszky János Józsefnek, Pest vármegye hivatalnokának naplójában az 1919. május 1-jei budapesti ünnepségről. Fennmaradt olyan szöveg is, amely azt mutatja, hogy a propagandaalkotás közönség felé sugárzott üzenetének legalább egy részét megértette a kortárs és ezt rögzítette is feljegyzéseiben: ez Berzeviczy Albert értékelése az 1919. május 1. alkalmából átalakított budapesti millenniumi emlékműről. Megtörténhetett az is, hogy egy propagandaeszközt csak felületesen nézett meg valaki és ennek nyomán hibás felvetést fogalmazott meg azzal kapcsolatban, amint azt Lowetinszky tette ugyanezen ünnepség egyik dekorációjáról írva naplójában. Egy korabeli újságcikk arról informál, hogy egy, a rendszer irányítóinak céljai érdekében mozgósítani hivatott művet formai megoldásai miatt utasítottak el azok, akiknek azt a közvélemény-formálók szánták: így *Az Ember* 1919. június 12-ei számának írása szerint egy plakátot annak szemlélői. Viszont előfordulhatott az is, hogy egy ilyen funkciójú alkotást éppen azért értékelt negatívan nézője, mert primitívnek találta azt: ezt tette Lowetinszky a tanácsköztársasági május 1-jei dekoráció egyik darabjánál. Ugyancsak a tisztviselő naplójában figyelhető meg az a reagálás, hogy egyes propagandaeszközöknek: az ugyanezen ünnepségre készülő ideiglenes alkotásoknak a diktatúra közvélemény-formálóitól nyilvánvalóan

52 Ld. pl. *Vörös B.*: Elismerés i. m. 266–267.

53 Ld. pl. *Vörös B.*: „Ha gombóccal hajigálnak, / El is megyek katonának”. I. m. 76–77.

54 Ld. pl. *Vörös B.*: „Az iskola minden gyermeket egy-egy kis lázadóvá nevelt”. I. m. 222–223.; *Uő*: „Es kommt ein Zeitalter, das allen Wohlstand und volle Freiheit sichern wird”. Utopistische Zukunftsvorstellungen in der Ungarländischen Räterepublik 1919. In: Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 2017. 366.

55 Ld. pl. *Vörös B.*: „A nép java, a nép boldogsága a mi célunk”. I. m. 201–204.

56 Ld. pl. *Vörös B.*: „megjött Rudolf királyfi”. I. m. 171–174.

eltérő értelmezéseket adott és ezeket gúnyosan a fennálló viszonyok bírálatához használta fel. Volt példa arra is, hogy egy kortárs vitába szállt a hatalom valamelyik megnyilvánulásával, ha csak ekkor még nem publikált feljegyzéseiben is: ezt tette Révay Mór Jánosné, a Révai-könyvkiadó megteremtőjének a Tanácsköztársaság rendszerét elutasító felesége, amikor a *Népszava* július 31-ei számának hasábjain közzétett Petőfi-méltatásban olvasható állításokat igyekezett megcáfolni. Ám megtörténhetett az is, hogy egy propagandaalkotást valaki nyilvánosan megbíráljon: így járt el a *Vághid* című újság július 1-jei számának cikkírója Marx emléktáblájával. Maradt az utókorra olyan forrás is, amelyik megengedi azt a feltételezést, hogy létrehozójának (létrehozóinak?) érdeklődését határozottan felkeltette a Tanácsköztársaság propagandája és annak különféle jelenségeit nemcsak megörökítette (megörökítették?), hanem az így készült képeket meg is őrizte (őrizték?): amatőr fotókat egy kis albumban. Mindezeket túl sor kerülhetett egy fontos propagandaeszköznek az azzal megcélzott személy által történt átalakítására is: ez történt akkor, amikor a Tanácsköztársaság idején egy diák az *Internacionáléból* humoros diák-internacionált alkotott. Sőt előfordulhatott az is, hogy valaki megsemmisítette a hatalom propagandájának hordozóit: ezt cselekedte gróf Károlyi György, levakarva a falakról az 1919-es diktatúra plakátjait.⁵⁷

Az 1914 és 1919 között keletkezett források azt is jelzik, hogy a mindenkori hatalom által terjesztett információkkal, a propagandával szemben a kortársakban kialakulhatott bizalmatlanság, sőt olykor ellenségesség is. Erről tanúskodnak Lowetinszkynek az I. világháború idején készített naplóbejegyzései,⁵⁸ a Magyarországi Tanácsköztársaság idején keletkezett álhírek⁵⁹ és viccek egy része is.⁶⁰ Ekkoriban sor kerülhetett arra is, hogy a korabeli közvélemény-formálók felhasználják a rendelkezésükre álló médiumokat az általuk károsnak ítélt jelenségekkel szemben: így az 1918–1919-es forradalmak közvélemény-formálói a különféle sajtótermékeket, rölapokat, plakátokat, fontos gyűléseket az álhírek terjedésének megakadályozása érdekében.⁶¹

Az I. világháború és az azt követő rendszerváltások időszaka tehát számos lehetőséget kínál a propaganda különféle jelenségeinek vizsgálatára.

57 Ld. ezekről részletesebben: *Vörös B.*: Elismerés i. m. 267–273. A Magyarországi Tanácsköztársaság propaganda-járól készült kiállítás-terv is: *Kántor Attila*: A propaganda 133 napja. Esmék és eszközök a Tanácsköztársaság alatt. (Kiállítás-terv.) MA-diplomamunka kézírata, Bp., 2016.

58 Ld. ezekről pl. *Vörös Boldizsár*: Egy vármegyei hivatalnok az 1917-es oroszországi forradalmakról, avagy eszközök az eligazodáshoz a világtörténelemben: e kötetben: 107–116.

59 Ld. ezekről pl. *Vörös Boldizsár*: „Szamuely repülőgépen Oroszországba szökött”. Álhírek Budapesten a Magyarországi Tanácsköztársaság idején: e kötetben: 283–284., 292.

60 Ld. ezekről pl. *Vörös Boldizsár*: Különböző politikai rendszerek – hasonló humoros alkotások? 1919 fordulatai viccekben és karikatúrákban: e kötetben: 185–186.; *Uő*: Elismerés i. m. 269.; *Uő*: „Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviseletére bizalmat válasszanak”. A Magyarországi Tanácsköztársaság emléke a diktatúra bukása után közzétett viccekben: e kötetben: 308., 313–314.

61 Ld. pl. *Vörös Boldizsár*: Kommunikáció a válságban – válság a kommunikációban? „Oroszpánik” Budapesten az őszirózsás forradalom idején: e kötetben: 117–127.; *Uő*: „megjött Rudolf királyfi”. I. m. 174–175.; *Uő*: „Szamuely repülőgépen Oroszországba szökött”. I. m. 283–300.

Az egymást követő, egymástól határozottan különböző politikai-társadalmi rendszerekben működő közvélemény-formálók eljárásainak összevetései pedig elősegíthetik – az egyes eseteken túlmutatóan, általánosabb érvénnyel is – a propaganda sajátosságainak megismerését is.

Korábban megjelent tanulmányaim újbóli közreadásakor azokon általában csak kisebb változtatásokat, kiegészítéseket hajtottam végre, ugyanakkor igyekeztem hasznosítani az első publikálásuk óta napvilágot látott munkák eredményeit. Az összeállításban az *Előszó* után a tanulmányokat az egymást követő történelmi időszakok szerint rendeztem el. Olyan munkák esetében, amelyekben különböző időszakok jelenségeivel foglalkoztam, azokat a legkorábbinál helyeztem el. Az egyes írások gondolatmenetének teljessége, követhetősége érdekében előfordul, hogy egy-egy mozzanat, elemzés két szövegemben is olvasható. Munkáimban a korabeli forrásokot (a versrészletek kivételével) a mai helyesírási szabályoknak megfelelően idézem; egykorú helyesírással közlöm viszont a napilap- és folyóiratcímeiket. Az idegen nyelvű szövegrészleteket magyar fordításban bocsátom közre.⁶²

62 E tanulmánykötet megjelentetésében való közreműködésükért ezúton mondok köszönetet az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának, kiváltképpen Médiatudományi Kutatócsoportjának, az NMHH Médiatudományi Intézetének, továbbá a Médiatudományi Könyvek sorozat szerkesztőinek: Koltay Andrásnak és Klestenitz Tibornak.

Forradalom a műalkotásban – műalkotás a forradalomban

Karinthy Frigyes: Vérmező

A 13 év körüli Karinthy Frigyes 1900. január 30-ai naplófeljegyzésében részletesen beszámolt arról, hogy látta színházban *Az ember tragédiáját*. A leírás foglalkozik az egyes színekkel is – feltűnő ugyanakkor, hogy a beszámoló közel egynegyede csak a francia forradalmi jelenetet tárgyalja:

„És oh Istenem, a francia borzasztó forradalom. Danton (Ádám) minden mozdulata és öltözeke is francia volt. Aztán a büszke nyugodt márki hűgával, a király igazi híve, ki csak félvállról felelgetett hidegen Dantonnak s a konvent elé vitték. Danton belészeret hűgába, de egy dühös jakobinus leszúrja azt. Egyszerre megjelent Robespierre s lázító beszédet mond Danton ellen. Dühösen rohantak felé s ledobták az emelvényről. »Robespierre, követni fogsz!« kiáltá és fölment a vérpad lépcsőjén. A hóhér (Lucifer) ledobja parókáját és kabátját a nép közé – oly izgató volt –, aztán hátul megkötí a kezét, mialatt a tömeg vad lelkesedéssel éneklí a Marseillaise-t. A fejét a bakó alá hajtja Danton – s a függöny legördül.”¹

Egy 1929-es írásában pedig Karinthy így faggatta Georg Büchnert:

„Carlyle könyve, »History of French Revolution« akkoriban jelent meg. Olvastad, ugye? Hogyne olvastad volna. Ha az én koromban lennél, nem tagadnád már magad előtt se, hogy soha Dantonod meg nem írod e káprázatos könyv hatása nélkül, nem tartanád megalázónak, hogy *közvetve*, egy remekművön át csapott meg ama Látomás, mint ahogy nem restelljük, ha a pokolról írván, vagy beszélvén, Dante jelzőit és képeit használjuk közvetlen képnek és jelzőnek.

És én is elmondanám neked. [...] Tizenhét éves voltam, mikor Carlyle eposzát először olvastam. Addig a történelemkönyv unalmas patronjait ismertem csak – a forrásművek, memoárok megismerésének szomjúságát Carlyle oltotta belém.”²

1 Ld. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (= OSzK Kt.), Quart. Hung. 3434. 2. 35–36. – A Vérmező c. alkotás előzményeként érdemes idézni Karinthy naplójából az 1899. márc. 22-ei beszámoló mellé írt versét az elfogott és kivégzett szabadságharcosról: „A szabadság zsarnokai / Ők Itélték el őt / Tömlöcbe zárták mint tolvajt / Mint hitvány párttűt / Hazáját nemzetét védé / A midőn elfogák / Vaslánczot vertek kezire / S a tömlöcbe dobák [...] És őtet kivivék / A bakon hejh a vérpadon / Az ő fejét vevék”. Ld. OSzK Kt. Quart. Hung. 3434. 1. 51–52.

2 *Karinthy Frigyes*: Martinovics. In: *Uő*: Minden másképpen van. (Ötvenkét vasárnap). Bp., [1929.] 184. – A Kóhalmi Béla által szerkesztett, 1918-as Könyvek Könyve-összeállításban Karinthy legkedvesebb könyvei között jelölte meg „*Carlyle*: A francia forradalom története” c. munkáját. Karinthy Frigyes [...]. In: *Könyvek Könyve*. 87 magyar író, tudós, művész, közéleti ember és kiadó vallomása kedves olvasmányairól. Szerk., bev. Kóhalmi Béla. Bp., 1918. 105. A Pesti Napló

Az író beszámolt arról is, hogy a *Nemzeti Múzeum* hírlaposztályán hozzájutott néhány francia forradalmi újság eredeti példányaihoz. Budapesten bolyongva, a Vérmezőhöz érve pedig Martinovics Ignác alakja idéződött fel emlékezetében: „Nem amit az iskolában tanultam róla. Néhány száraz, de megbízható adat, ha jól emlékszem, Fraknói püspök könyve egy szikár, sötét szemű ferencendi apátról, aki valami diplomáciai kiküldetésben Párizsban járt abban az időben és visszatért.” Karinthy visszaemlékezése szerint olvasmányai, személyes élményei nyomán ekkor, 1905-ben írta meg *Vérmező* című költeményét.³

Jól látható, hogy a különböző időpontokban keletkezett visszaemlékező írásokban közös a felfokozott érdeklődés a francia forradalom iránt – ám ugyanakkor a visszaborzadás is, a forradalom kegyetlenségeitől. S e lelki-gondolati elemek, tényezők – ha különböző megjelenési formákban is – ott vannak a *Vérmező* 1909 és 1919 közötti szövegváltozataiban is.

Carlyle, Fraknói, Karinthy

Karinthy *Vérmezőjének* forradalomábrázolására, a visszaemlékezés szerint meghatározó befolyást gyakoroló Carlyle-mű ugyanis meglehetősen szkeptikusan írt a forradalmakról általában: „Sivár, mélyen elszomorító a forradalom minden formájában”,⁴ a francia forradalom terrorjáról pedig kifejezetten elutasítóan: 1793 nyarán

„A nagy guillotine minden nap megkapja a maga részét. Az elítélteket vivő szekér mint valamely fekete kísértet, halad végig naponként, alkonyat felé, a dolgok tarkabarka tömegén keresztül. A tarkabarka tömeg, annak láttára megborzad egy pillanatra, s a következő pillanatban elfelejti: úgy kell az arisztokratáknak! Ők vétkeztek a köztársaság ellen; haláluk, ha csak annyiban is, hogy javaik lefoglaltatnak, hasznára válik a köztársaságnak; *Vive la Republique!*”⁵

És:

„Mi hát ez a dolog, amelyet *La Revolution*nek neveznek, s amely, mint egy öldöklő angyal, ott függ Franciaország fölött, embereket vízbe fullasztva, tömegesen agyonlövöldözve, harcolva, ágyúkat öntve s emberi bőrtöket készítve ki? A forradalom olyan, mint az egyes ábécébetűk; nem lehet sehohly megfogni, zár alá tenni, hogy: no, itt van, ez az. Az az örültség az, amely az emberek szívében lakik. Ebben az emberben és amabban; mint düh vagy mint rémület, ott van minden emberben. Láthatatlan,

1919. febr. 16-ai számában megjelent, a francia forradalom alakjait felidéző, humoros, aktuális utalásokat tartalmazó *Frimaire* 13. c. jelenetét az író a Carlyle-Karinthy szójáték-aláírással adta közre: *Carlyle-Karinthy*: *Frimaire* 13. Pesti Napló 1919. febr. 16. 10.

3 Karinthy F.: Martinovics. I. m. 183–189. Vö. még: *Tóth Árpád*: Karinthy Frigyes. Aurora 1922.1. sz. 52.

4 *Carlyle Tamás*: A francia forradalom. II. Bp., 1875. 116.

5 *Carlyle Tamás*: A francia forradalom. III. Bp., 1878. 292–293.

megfoghatatlan; és mégis nincsen olyan sötét Azrael szárnyai kiterjesztve a fél világ fölött, kardjával egyik tengertől a másikig tisztára söpörve a földet: amely igazabb valóság volna, mint ez.”⁶

Karinthy költeményének Martinovics-ábrázolását minden bizonnyal befolyásoló Fraknói Vilmos pedig a magyar jakobinus mozgalom vezetőjéről írt hátrózkodott elítéléssel, *Martinovics és társainak összeesküvése* című könyvében: „Szenvedélyes és nagyravágyó, hiú és bizalmatlan férfiú vált belőle.”⁷ A Martinovics elleni 1794–1795-ös eljárás bemutatásánál a következőképpen jellemezte őt:

„A reánehezhető csapás súlya nem törte meg. A börtön néma magánya és nélkülözései, a kétes jövőendő rémképei szellemét nem fosztották meg hajlékonysága és leleményessége előnyeitől. A ravaszsgot jóhiszemű őszinteség öltönyébe burkolni, valótlán dolgokat merész határozottsággal adni elő: korán megtanulta, és most mesteri ügyességgel tudta.

Önző érdekek rugói mozgatták; nem voltak nagy eszméi, sem erős szenvedélyei, melyek a szerencsétlenség napjaiban megóvnak a kétségbeeséstől és visszatartanak a lealacsonyodástól. Nem a sors csapásai alatt elbukott hős gyanánt tűnik fel; most már leplezetlenül áll a nagyravágyó cselzővő, aki csak álnokságát és hiúságát őrzi meg mindvégig.”⁸

A *Vérmező*-költeményre hatást gyakoroló írások között Karinthy nem említette visszaemlékezésében Madách: *Az ember tragédiájának* francia forradalmi színét. Ám e művek kapcsolata nem csupán ott figyelhető meg, hogy mindkettőben elsősorban a Grève-piacon lezajlott kegyetlenségekkel, a terrorral ábrázolják a forradalmat szerzőik, hanem abban is, hogy amikor a vers 1909-ben a *Magyar Tudományos Akadémia* „hazafias költeményre” hirdetett Farkas–Raskó-pályázatára⁹ beadott, Madách művéből választott idézet lett a jellegje: „Megleltem a szót, azt a nagy talizánt... stb.”¹⁰

6 Uo. 375.

7 *Fraknói Vilmos: Martinovics és társainak összeesküvése*. Bp., 1884. 23. Ld. ált. *Benda Kálmán: A magyar jakobinus mozgalom történeti irodalmának rövid áttekintése*. In: *Uő: Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Bp., 1978. 213–231.; *Uő: Az 1795-ben kivégzett magyar jakobinusok hamvainak eltemetése 1960-ban*. In: Király Béla emlékkönyv. Háború és társadalom. War and Society. Guerre et société. Krieg und Gesellschaft. Szerk. Jónás Pál–Peter Pastor–Tóth Pál Péter. Bp., 1992. 79–90.; *Poór János: Egy abbahagyott vita. A magyar jakobinusokról*. Századok 2011. 5. sz. 1057–1116.; *Romsics Ignác: Martinovics Ignác: kalandor és/vagy szabadsághős?* In: *Uő: A múlt arcai. Történelem, emlékezet, politika*. Bp., 2015. 251–294.

8 *Fraknói V.: Martinovics* i. m. 239–240.

9 A felhívás szerint „A Farkas–Raskó-alapítványból 200 korona jutalom hirdetik hazafias költeményre, amely lehet himnusz, óda, elégia, ballada, költői elbeszélés, tanköltemény vagy szatíra.

Határnap: 1909. szeptember 30.” A M. Tud. Akadémia jutalomtétellei. Akadémiai Értesítő 1909. máj. 15. 283. Ld. még: *Beérkezett pályaművek*. Akadémiai Értesítő 1909. okt. 15. 544., továbbá: *Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (= MTA Kt. Kt.), Pályamű 1148*.

10 *Ld. Madách Imre: Az ember tragédiája. Drámai költemény*. Bp., 1905. 118. Ld. még ált. *Poszler György: A karikatúra esztétikája. Madách és Karinthy*. In: *Uő: Ezredvégi palackposta. (Kérdések és kételyek.)* Bp., 2001. 134–142.

A hat fő részből álló *Vérmező* című költemény I. része egy májusi budai éjszaka leírása, a II. Martinovicsot mutatja be börtönében, a III. pedig a magyar jakobinusok vezetőjét ábrázolja a bírái előtt:

„Ez itt ... ez conspirált ... E szürke, vézna váz?!
Kit a bírák előtt a forrógörcs kiráz?
Halottfehér arcán, sötét talár felett
Lobognak feketén kísértetes szemek.”¹¹

A költemény IV. része a forradalmi Párizst, a terrort jeleníti meg:

„Páris. A Grève piacon
Peregve pördül a dob.
Szinte szikrázik a nap
Tarka tömeg kavarog.

Hajrá! be vigan
Gurigáznak le a fők!
Tréfásan szökken a vér
Pörögnek a dobverők. [...]

Púderes frizurába
Két kövérke golyócska, fehér –
– Hogy szuszogott Louis Capet
Hogy dült ki nyakából a vér!

Felkeltek a királyok ellenünk!
Mi odalöktük a miénk fejét! ...”¹²

A vers V. része Martinovics vallomása, amelyben így ismerteti a magyar jakobinusok mozgalmának céljait:

„Egy kardcsapással ujjongó szabaddá
E népeket ... és engem – látva lássák!

11 Ld. MTA Kt. Kt. Pályamű 1148. 3. A kéziratban a szerző neve nem szerepel. Az MTA Kt. Kézirat-tárának katalógusa a költeményt Karinthy Frigyes műveként tartja nyilván és kutatásaim során én sem találtam olyan anyagot, amely ennek az ellenkezőjét bizonyította volna. A költemény szövegét e munkám Függelékében közlöm.

12 Uo. 3–4. – A részlet utolsó két sora átalakítása Danton egy 1793-as kijelentésének, amelyet Carlyle így idézett: „Danton mondá, egyik nagyon is óriás-szabású szónoki figurájával: »A szövetkezett királyok fenyegetnek bennünket; s mi, kihívásul a harcra, egy király fejét gurítjuk lábaikhoz.«” *Carlyle T.: A francia forradalom.* III. I. m. 173. Danton kijelentését Madách is beillesztette Az ember tragédiájába, amint Ádám–Danton mondja: „Felkeltek a királyok ellenünk, / S eléjük dobtuk fejedelmünk fejét”. *Madách I.: Az ember i. m. 119.*, egy rész ebből szó szerint egyezik a Karinthy-szöveg megfelelőjével.

Egy kardcsapással elsöpörni innen
 A buta önkény vak lidércnyomását – –
 Süvöltő kardok büszke harca,
 Szabad mezőkön zengő háborúk! ...”

A mű VI. része a mozgalom vezetőinek kivégzését mutatja be:

„Először Sigrayt vezették köztük el
 Szolártsik felbukott a lépcsőhöz közel –
 Szentmarjay vadul ellökte a papot,
 Hajnóczy sirva ment, Óz Pál viaskodott. [...]

[Martinovics] Kuszált, vizes haja, sovány gyermek-feje
 Rácsuklott csöndesen a hóhér keblire –
 S melyet nyirkos pirossal az alvadt vér előntött:
 Két karja átölelte szeliden a fatönköt.”

Karinthy költeményében – minden bizonnyal Carlyle, Fraknói és Madách hatása nyomán is – a forradalom, a forradalmi törekvések hatalmas pusztító erőként jelennek meg: mind a győztes francia forradalom ábrázolásában, mind Martinovics vallomásaiban, mind pedig az elbukott forradalmi kísérlet vezetői büntetésének: kivégzésüknek bemutatásánál, ezúttal visszahatásként megjelenítve. A versben szereplő történelmi személyiségek valamiképpen mind előmozdítói és áldozatai is a forradalomnak: a francia forradalom figurái (XVI. Lajos, az 1794-ben kivégzett Danton és Desmoulins, az 1793-ban Franciaországból elmenekült Dumouriez, a magas katonai tisztségeiben többszörösen kudarcot vallott Jourdan¹³), a magyar jakobinus mozgalom vezetői, de az őket elítélő hatalom képviselői is (I. Ferenc, a forradalomtól rettegő bírák) – ekként valamennyien tragikus alakok. Ezen ábrázolásban a két, kivégzésekkel foglalkozó rész (IV. és VI.) egymás ellentéteiként ugyanakkor ki is egészítik egymást. Minden bizonnyal e koncepció jegyében, a magyar jakobinusok kivégzésének minél hatásosabb bemutatása érdekében áldozta fel Karinthy a történelmi hűséghez való ragaszkodást is: Martinovicsot, Hajnóczyt, Laczkovicsot, Sigrayt és Szentmarjayt ugyanis 1795. május 20-án fejezték le, Ózt és Szolártsikot azonban csak június 3-án – tehát nem egy alkalommal, amint az a költeményben történik. Mindezek nyomán a mű címe, az eredetileg a magyar jakobinusok vesztőhelyére utaló *Vérmező* szinte a pusztító forradalom szimbólumává válik.¹⁴

13 Ld. ehhez pl. *Carlyle T.: A francia forradalom*. III. I. m. 164., 385–392., 224–225.

14 Ld. ehhez: *Fraknói V.: Martinovics* i. m. 380–390. Vö. még: *Fráter Zoltán: Mennyei riport Karinthy Friggyessel*. Bp., 1987. 27.; *Uő: Duna-part és Városliget*. Karinthy Pestje. In: *Uő: Karinthy, a városi gerilla*. Bp., 2013. 15.

Karinthy verse nem nyert díjat a Farkas–Raskó-pályázaton,¹⁵ ám VI. része önállóan, a korábbi szövegen végrehajtott néhány apróbb változtatással, *Martinovics* címmel megjelent a *Nyugat* 1910. március 1-jei számában.¹⁶ A hatrészes költeményt szerzője, az 1909-es szöveghez képest több kisebb-nagyobb módosítással közzétette a *Renaissance* 1910. augusztus 10-ei számában, *Vérmező, 795, május* címmel.¹⁷ Az új cím az időpont megadásával sokkal egyértelműbben utalt a magyar jakobinusok kivégzésére, mint az 1909-es vers címe, e módosítással lényegesen gyengítve a Vérmező-jelkép-értelmezés lehetőségét. A mű átalakításakor Karinthy a III. részből elhagyta Martinovicsnak az 1909-es változathoz a fentiekben idézett ábrázolását, a forradalmár vallomásának leírásánál pedig sokkal általánosabb jellegű célkitűzéseket mondatott el vele, mint amilyeneket az előző szövegből idéztem:

„Egy kardcsapással ujjongó szabaddá
A mély erőket ... s engem ... látva lássák ...!
Egy kardcsapással elsöpörni innét
Szívek nehéz, nehéz lidércnyomását ...
Viharzó bércek büszke harca –
Szabad mezőkön zengő háborúk – !! ...”¹⁸

15 A Farkas–Raskó-pályázatról szóló 1910-es jelentésében Tolnai Vilmos a Vérmező c. költeményt, ha nem is tartotta jónak, a figyelemreméltóbb művek közé sorolta és így értékelte: „A »Vérmező« című költemény (31. szám, jellegje: »Megleltem a szót, azt a nagy talizmánt») Martinovicsot idézi fel, amint a börtönben rémlátásai vannak, majd bírái előtt áll, védekezik, szavaiban fel-felharsan a Marseillaise, de azután – híven ragaszkodva a történethez – megtörik, úgyhogy a bakó már inkább félholtal bánik el, mint élővel. A szerző előtt lebegett valami kép, de megrögzíteni, megérezkíteni nem bírta. Ízlése sem biztos, a rémes felé tétovázik, például: Éjfélnél horkanva riadt fel Martinovics, ferenczes apát...”

Krétafehér az arcza,
Szája fekete luk.

Ez igen hatásos lehetne, például falragasznak megfestve, de a költemény komor hangulatának egységét megrontja, tönkreteszi.” Jelentés a Farkas–Raskó-pályázatról. (Felolvasta *Tolnai Vilmos* I. tag 1910. március 19-én.) Akadémiai Értesítő 1910. ápr. 15. 205.

16 *Karinthy Frigyes*: Martinovics. *Nyugat* 1910. márc. 1. 335. E vers kisebb változtatásokkal megjelent még: *Karinthy Frigyes*: Martinovics. *Pesti Napló* 1917. febr. 16. 15. A *Szabadgondolat* 1913. évi 7. számának egyik cikkéből az tudható meg, hogy a *Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete* 1913. máj. 31-ei Martinovics-emlékünnepén „*Karinthy Frigyes* rendkívül hatásosan olvasta fel »Martinovics« című elbeszélő költeményét, amely a jelenlévőkre mély benyomást tett”. Martinovics-ünnep. *Szabadgondolat* 1913. 7. sz. 236. E szerint a mű (egyik változatában) már a Magyarországi Tanácsköztársaság előtt is részévé vált egy hagyományteremtési folyamatnak, vö. ehhez: *Csunderlik Péter*: Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör (1908–1919) története. H. n., 2017. 62–65., 295–296., továbbá e munkám 51–55. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó fűszövegrészeket!

17 *Karinthy Frigyes*: *Vérmező, 795, május*. *Renaissance* 1910. aug. 10. 634–640.

18 Uo. 640.

Mindezek az átalakítások ugyanakkor nem változtatták meg alapvetően a mű gondolati koncepcióját.

Amikor azonban 1913 során Karinthy az egyik kis budapesti színház számára elkészítette a költemény színpadi változatát,¹⁹ bár magán a versszövegen ezúttal kevés módosítást hajtott végre, a dramatizálásnál teljesen átértelmezte-újragondolta saját alkotását. Az immár *A ferences apát*²⁰ címet viselő „drámai jelenet” színhelye, a szerző utasítása szerint, „Egy ferencendi kolostor egyik cellája. Komor bolthajlatok. A falon, oldalt, nagy, sötét tónusú kép: Martinovics Ignác portréja. Két csuhás barát, az egyik elől ül, oldalt, szemben a képpel: a másik a gótvos, rácsos ablak mélyedésében, kifelé néz. Idő: 1805, tíz évvel a nagy Martinovics-pör után, alkonyat. A papok komoran elgondolkoznak. Az egyik összekulcsolt kezekkel mereven nézi a képet.” E változatban a két pap éneklí, illetve mondja el a májusi éjszakát ábrázoló, a Martinovicsot a börtönben bemutató és, „sötéten, borzongva, az emlék hatása alatt”, a bírákról szóló részeket. Ezek után, Karinthy utasítása szerint, „Egészen elsötétült a cella. Távolról zavaros, szilaj melódia, egyre fokozódó. Látomás. A cella sötétjét éles,²¹ vörös fény hasítja át. A vörös fényben egy sans-culotte septemriseur²² áll”, aki „szilajul, vad gúnyjal” mondja el a francia forradalmi terrortól szóló versszakokat. Majd újból elsötétedik a cella, „De már besüt a hold és fényében megelevenedik a Martinovics arcképe.” A szerző utasításai szerint Martinovics „tompán, nyomasztó bűnbánattal, remegve elmondja védbeszédét. Hangja ott kezd fokozódni, mikor azokról a hatásokról beszél, amik őt forradalmárrá tették. A végén újra átéli mindezt, dühös ekstázisban többet bevall, mint amennyit kérnek tőle, majd, eszébe jutva a kínpad, lihegve, összetörve elalél”. A vallomás után a „látomás eltűnik”, majd, a jelenet befejezéséként az egyik pap eléneklí a magyar jakobinusok vezetőinek kivégzéséről szóló versszakokat.

E változatban tehát a Martinovics-per és a francia forradalom az ilyenfajta történelmi eseményekkel szemben ellenséges beállítottságú személyek (itt: papok) emlékeként, látomásaként jelenik meg – e megoldásokkal pedig a szerző eleve elhatárolja magát a műben előadott forradalom-, illetve Martinovics-ábrázolástól, amely, e két pap nézetrendszeréből következően, nem is lehet más,

19 Dobos András: Egy ismeretlen Karinthy-kézirat. Irodalomtörténet 1960. 1. sz. 73. Ld. még ált. Fráter Zoltán: A Karinthy élet-mű. Bp., 1998. 163.

20 A mű kéziratát ld. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár (= PIM Kt.), V. 1712. A szöveget közli: Dobos A.: Egy ismeretlen Karinthy-kézirat. I. m. 74–78., 2 t.

21 A kéziratban lévő javítás mutatja, hogy Karinthy először „tompá” fény alkalmazását akarta javasolni az előadásnál, ám, az erőteljesebb színpadi hatás érdekében, áthúzza a „tompá” szót, „éles, vörös fény” használatát írta elő itt. Ld. PIM Kt. V. 1712. 4.

22 Carlyle a sans-culotte-ok ábrázolása kapcsán így vetette fel a kérdést: „az idomtalan sansculottismus alakot-nyeréséről beszélvén, mindenekelőtt azt kell kimutatnunk, hogy az idomtalan szörny honnan vesz magának fejet?” A septemriseur-ökről pedig ekként írt: „a szeptemberi mézszárlás, amelyet másként »a nép szigorú igazságszolgáltatásának« neveznek. Ezek az ún. Szeptember-férfiai (*Septemriseurs*), amely név némi nevezetességre és fényességre tett szert, de amely fényesség az alvilági tűzé”. Carlyle T.: A francia forradalom. III. I. m. 216., 65. – Karinthy a drámai jelenet e figurájának erőteljes színpadi hatáselemek kíséretében történő felléptetésével, a septemriseur által mondott szöveggel minden bizonytalanságot elhárítva azt akarta itt érzékeltetni, hogy mennyire elborzasztó kép él a francia forradalomról e szerzetesekben.

mint elítélő, a forradalom kegyetlenségét kiemelő. A jelenet drámai feszültségét fokozza, hogy a két ferences szerzetes saját, ám ugyanakkor velük ellentétben forradalmár tevékenységet folytató rendi szerzetestársának sorsára emlékezik vissza, azt idézi fel – erre az összefüggésre helyezi a hangsúlyt *A ferences apát* cím is.

A dráma jelenetét az 1910-es évek első felében végül is nem mutatták be²³ – a költeményt csak 1919-ben, a szociáldemokrata–kommunista irányítású Magyarországi Tanácsköztársaság idején állították színpadra...

Martinovics: „igazi forradalmár”

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt eszmerendszerének terjesztői már az 1890-es évektől megemlékeztek pártkiadványaikban a magyar jakobinusokról. 1895-ben, a kivégzések 100. évfordulója alkalmából a *Népszava* cikkének szerzője „a szabadság első fecskéi”-ként értékelte a mozgalom vezetőit, Martinovics-ról pedig így írt: ő „nem lépett a proletári kívánságok talajára, hanem a francia forradalmi vívmányokat akarta átültetni mérsékelt alakban [...] Martinovics és társai a papok s a kincstár vagyonát elkobozni s azt az állami kiadások fedezésére felhasználni akarták. Szóval egy neme az ún. államszocializmusnak lebegett homályosan szemük előtt.”²⁴ Ez az értékelés világosan elhatárolta a 18. századi mozgalmat a szociáldemokratákétól: mutatja ezt a magyar jakobinusok nézeteinek „államszocializmus”-ként való értékelése is. Az államszocialisták ugyanis, „a mai osztályállam kezétől és legyen azon még annyi javítva és foltozva, a szociális nyomor fölszabadítását várják” – állította egy korabeli szociáldemokrata kiadvány, utópiáknak minősítve és elutasítva e nézeteket.²⁵

A *Népszava* 1902. május–júniusi számaiban Szabó Ervin tett közzé a magyar jakobinusokat, mozgalmukat bemutató-értékelő cikksorozatot. E szerint „a kevés számú újtók teljesen egyedül, segítőtársak nélkül állottak Magyarországon. Forradalmat nem csinálhattak.

Forradalmárok voltak-e hát mégis?

Mindenesetre! Ellenük volt minden. Nem érhették el céljukat másképp, mint a meglevőnek teljes fölforgatásával. Erőszakkal-e vagy békés propaganda útján – mindegy. Tény, hogy az intézmények és az emberek gyökeres átalakítására volt szükség, hogy eszményeik: a Szabadság, Egyenlőség és Testvériség valóságosá válhassanak. Ez pedig a forradalom.”²⁶ A cikksorozat utolsó részében a szerző megállapította: a magyar jakobinusok kivégzése óta eltelt évszázadban a forradalmárok követeléseinek nagy része csak törvényekben, „papíron” valósult

23 Dobos A.: Egy ismeretlen Karinthy-kézirat. I. m. 73.

24 Martinovics Ferenc [így!] és társai. *Népszava* (Volksstimme) 1895. jún. 1. 4.

25 *Csebrenyák József* (Dr. *Ingwer nyomán*): A szocializmus történelméhez. Bp., 1895. 40–41.

26 A magyar jakobinusok. II. Lehetséges volt-e a forradalom? *Népszava* 1902. máj. 31. 3. Szabó Ervin szerzőségéről ld. e munkám 27. jegyzetét!

meg – ténylegesen nem. Ennek okát Szabó abban látta, hogy Martinovics és társai a magántulajdon szentségét tették meg társadalmi elméletük alapjává. A cikksorozat befejező gondolatai szerint pedig „Csak az a tan fogja megalapítani a jakobinusok óhajtotta boldogságot, amely mellőzi a magántulajdont.

Ez a tan pedig a *szocializmus!*

És mi hisszük, hogy Laczkovics utolsó szava teljesedésbe megy, hogy: »amit vettem, az ki fog kelni, elvesznek a kopók, de megmaradnak a vadászok«.

Megmaradnak a vadászok! De ezek nem a magyar jakobinusok, hanem a nemzetközi, a forradalmi, a *vörös jakobinusok!*²⁷ E befejezéssel Szabó a magyar jakobinusok mozgalmát egyrészt a szociáldemokrácia hagyományai közé illesztette, másrészt (például a nemzetköziség és a szocializmust jelképező vörös szín²⁸ említésével) több vonatkozásban el is határolta Martinovics és társai tevékenységét a munkásmozgalomtól. – Ennél sokkal egyértelműbben sorolta a magyar jakobinusokat a szociáldemokrácia elődei közé a *Volksstimme* 1902. májusi megemlékező cikke: „ők, ha még tisztázatlanul és kevés eszközzel is, ugyanazt akarták, amit mi: az emberek megszabadítását minden szorító béklyótól”.²⁹ 1913-as *Szocializmus*-tanulmányában Pogány József szintén a szociáldemokraták elődjeként állította be Martinovicsot, így értékelve őt: „igazi forradalmár, aki eszméit tette is akarta váltani, aki csakugyan kímélet nélkül föl akart forgatni mindent, aki nemcsak az isten [így!] babonáját akarta kikergetni a fejből, de a királyokat is a trónokról, aki meg akarta szüntetni a nemességet, el akarta venni a papok birtokait, föl akarta szabadítani a jobbágyot, aki igazi, fegyveres forradalmat tervezett és szervezett”. Pogány szerint a magyar jakobinusok küzdelmét a nép elnyomása ellen és a nép felvilágosításáért „ma már egyedül csak a szociáldemokrácia vállalja és végzi forradalmi elszántsággal és rendszeres propagandával”.³⁰ – Az MSzDP pártnaptairaiban: az évenként megjelenő, magyar nyelvű *Népszava-naptár* 1903–1919-es köteteiben és a német nyelvű *Volksstimme-Kalender* 1905–1919-es köteteiben, a kalendárium-részekben, a fontos történelmi események felsorolásánál, rendszeresen megemlékeztek Martinovicsról, születése és kivégzése dátumának megadásával.³¹

27 A magyar jakobinusok. V. Tanulságok. Népszava 1902. jún. 14. 2–3. Szabó Ervin szerzőségét bizonyítja, hogy a cikksorozatról készült, szintén a szerző nevének feltüntetése nélkül megjelent, a Politikatörténeti Intézet Könyvtárában MM/16/252.a jelzettel őrzött különnyomaton Szabó Ervin kézírásos dedikációja olvasható, ld. A magyar jakobinusok. Bp., 1902. 1. E kiadványban Szabó módosította a Népszava-cikksorozat befejezésének szövegét, még pontosabban meghatározva azt, hogy kik is ezek a „vörös jakobinusok”: „hanem mi vagyunk: a nemzetközi, a forradalmi vörös jakobinusok!” Uo. 32.

28 Vö. ehhez: *Aradi Nóra*: Vörös szín. In: *Uő*: A szocialista képzőművészet jelképei. H. n., 1974. 255.

29 Martinovics. *Volksstimme* 1902. máj. 22. 1–2. Ld. még: Martinovics. *Volksstimme* 1907. máj. 23. 6.

30 *Pogány József*: Martinovics és a magyar intellektuelforradalom. *Szocializmus* 1913–1914. 1. sz. 9., 21. – Az idézett véleményekkel szemben nem állította be Martinovicsot a szociáldemokrácia elődjeként: *Lakatos László*: Martinovics. *Népszava* 1909. dec. 25. 33–34.

31 Ld. az 1903–1919-es Népszava-naptárak és az 1905–1919-es *Volksstimme-Kalenderek* elején megjelentetett kalendárium-részeket!

Az 1918-as polgári forradalom idején a magyar jakobinusoknak valóságos kultuszuk bontakozott ki,³² 1919-ben pedig Martinovics fontos figurája lett a Magyarországi Tanácsköztársaság szociáldemokrata–kommunista panteonjának.³³ Már néhány nappal a diktatúra létrejötte után, március 27-ei, több budapesti laktanya átnevezéséről intézkedő rendeletében Pogány József hadügyi népbiztos a Mária Terézia laktanyának a Martinovics laktanya nevet adta: a 18. századi uralkodóról elnevezett kaszárnnyának a 18. századi „intellektuellforradalmár” nevét.³⁴ – A május 1-jei budapesti ünnepség alkalmából a Vérmezőn hatalmas, kétszintes vörös szarkofágot építettek, rajta „Martinovics” felirattal, négy oldalán emelvényekkel a szónokok részére (lásd a XI. képet).³⁵ – Az 1919 júniusában megjelent bélyegsorozat egyik darabjára az összeállítóok Martinovics arcképét helyezték, körülvéve a „Magyar Tanácsköztársaság” felirattal – így is a diktatúra elődjeként ismerve el a forradalmárt (lásd a IX. képet).³⁶

A Martinovics-kultusz légkörében, 1919. május 1-jén mutatta be a budapesti *Madách Színház*, ünnepi műsorában, Karinthy Frigyes *Vérmező* című jelenetét.

-
- 32 Ld. ehhez: *Vörös Boldizsár*: Történelmi személyiségek ábrázolása a Magyarországi Tanácsköztársaság hivatalos jellegű anyagaiban. Kandidátusi értekezés kézírata, Bp., 1997. 58–59., 67., 76–77., 237–239.; *Úó*: Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. Budapesti Negyed 2000. 3–4. sz. 144–149., ld. a tanulmányt e kötetben is: 139–143.
- 33 Ld. ehhez: *Vörös B.*: Történelmi személyiségek i. m. passim.; *Úó*: „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. Bp., 2004. passim.
- 34 Le a régi fölírásokkal a laktanyákról! Népszava 1919. márc. 28. 5. – A Martinovics laktanyában működött a Tanácsköztársaság idején a Martinovics Színház, ld. erről: Martinovics Színház. Színházi Élet 1919. jún. 29–júli. 5. 5.
- 35 A magyar proletárság piros májusa. Bíborszínben a főváros. – Százévek az utcán. – Népvándorlás a Városliget felé. Népszava 1919. máj. 3. 6. A Vörös Ujság cikke szerint a Vérmezőn e Martinovics-emlékmű „Hatalmas méreteivel, komor és nemes stílusával a múlt véráldozatáról beszélt”. A proletárforradalom májusi ünnepe. Hatszázezer proletár vonult fel a vörös Budapest utcáin. Vörös Ujság 1919. máj. 3. 4.
- 36 Ld. pl. ált. *Surányi László*: A Magyarországi Tanácsköztársaság bélyegkiadásainak és a Vörös Hadsereg tábori postájának története. Bp., 1979. passim. – A diktatúra Martinovics-ábrázolásának kialakításában egyébként Fraknói Vilmos is közreműködött, aki egy feljegyzésében arról írt, hogy „Felajánlottam Martinovics titkos jelentéseit és vallomásait kiadás végett; azon szándékkal, hogy így a bolsevikiek maguk mutassák be az általuk dicsőített Martinovicsot igazi világitásban.” Fraknói ajánlatára Fogarasi Béla, a Közoktatásügyi Népbiztosság főcsoportvezetője 1919. jún. 20-ai levelében, „Tisztelt Fraknói Elvtárs!” megszólítás után ekként reagált: „Ügyében minden intézkedést megtettem. Amint a kézirat megjön, ki lesz adva és ezzel egy időben tiszteletdíját is kiutalják.” „Eltvársi üdvözléssel.” Fogarasi Béla. Ld. OSzK Kt. Fol. Hung. 1802. 23. sz. Az anyagra Szász Zoltán hívta fel a figyelmemet, szívességéért ezúton mondok köszönetet. – Fraknói e Martinovics-kiadványa a diktatúra idején nem jelent meg; 1921-es Martinovics élete c. munkájában pedig a tudós már így értékelte a magyar jakobinusok vezetőjének tanácsköztársasági kultuszát: a „tanácsköztársaság Martinovicsban a kommunista tanok hirdetőjét látván, iránta kegyeleti tartozását azzal róta le, hogy levélbélyegeinek egyikére arcképét helyezte el, és május elsején a Vérmezőn nagyméretű ideiglenes szobrászati művet állított emlékének”. *Fraknói Vilmos*: Martinovics élete. Bp., 1921. 284.

Író és műve a forradalmakban

Az 1918–1919-es magyarországi forradalmak idején Karinthynek, aki ekkor a valóságban is találkozott az olvasmányjaiból ismert „revolúció”-val,³⁷ számos műve jelent meg a különféle kiadványokban, darabjait játszották a színházak – maga az író azonban nem tartozott azok közé, akik valamilyen vezető pozícióban aktívan közreműködtek a nagy társadalmi-politikai átalakulásokban. Tartózkodó magatartása részben annak volt a következménye, hogy felesége, Judik Etel 1918 októberében bekövetkezett halála súlyosan megviselte az író, ám annak is, hogy Karinthy, világszemléletéből adódóan, eleve szkepszissel figyelte a forradalmak különböző jelenségeit.³⁸

A *Pesti Napló* 1918. november 17-ei számában közzétett, 2016-ban e munkáját olvasó íróársághoz intézett levelében Karinthy számos kérdést vetett fel: „Mert mit tudok én, vakon és tehetetlenül tévelygő, e forradalomban? [...] Kérek, íróárs, válaszolj. Könyörgök neked, írd meg sebtiben – mi lesz? Hová megyünk? Meddig élünk? Mi felé törekedjünk? Mitől tartózkodjunk?”³⁹ 1919. február elején pedig, egyik cikkében, egy járókelő ábrázolása kapcsán így írt a forradalmi átalakulással létrejövő új viszonyokról: „ennek a furcsa, kusza világnak a képe gomolyog benned, amelyben nincsen még törvény és nincsen még rend – a régi összeomlott, az új még nem született meg; a falragaszok kajánul rángatnak jobbra-balra, százféle erkölcsöt hirdetve neked”.⁴⁰ Az új idők jelenségeiről Karinthy ekkoriban több kisebb humoros írást is közzétett.⁴¹ 1919. március eleji, *Igen, vagy nem* című cikkében pedig az író így válaszolt a különféle politikai irányzatok képviselőinek, akik őt konkrét, aktuálpolitikai állásfoglalásra akarták rábírní: „Én tehát nem megyek se nyugatra, se keletre – nem kiáltozok az utcán és nem ragasztok kokárdát és nem nyilatkozom, se jobbra, se balra – a hideg üresség közepén állok, nem tudom, hol van jobb és hol van bal. De ha úgy értitek a forradalom szót, hogy jót akartok cselekedni az emberekkel, akkor büszkén vallom: forradalmár vagyok.” És: „Akarom a jót, hiszek a jövőben – részt akarok venni a munkában s hiszem és tudom, hogy részt veszek benne – de nem *közvetlenül* fogok hozzá, mint ti, akik az utcán tolongtok és kiáltoztok.”

37 A Színházi Élet egyik írása szerint az 1918-as őszirózsás forradalom első éjszakáján „feküdtek fenn a Nemzeti Tanács egyik szobájában az Astoria első emeletén Lengyel Menyhért és Karinthy Frigyes. Féltek, hogy a régi rendszerhez hű katonaság az Astoriát is lövi. Hogy az ablakon át esetleg a hasukba ne találjon a gépfegyvergolyó, lefeküdtek a földre. Egy ideig, amíg odakünn vadul ropogtak a fegyverek, nem is mukkantak. Aztán Lengyel megszólalt: – Mi ez?

Karinthy óvatosan arra fordította a fejét és dühösen mondta:

– Történelem.” Futottak még... Színházi Élet 1918. nov. 10–17. 17–18.

38 Vö. ehhez ált. Szalay Károly: Karinthy Frigyes. Bp., 1961. 165–176., 325–326.; „Mindenki ujakra készül...” Az 1918/19-es forradalmak irodalma. (Szöveggyűjtemény). I–IV. Szerk., jegyz. József Farkas. Bp., 1959–1967. passim.

39 K. F.: Levél. Pesti Napló 1918. nov. 17. 12.

40 Karinthy Frigyes: Közbiztonság. Pesti Napló 1919. febr. 2. 4.

41 Ld. pl. Karinthy: Ötőrai záróra. Pesti Napló 1919. jan. 5. 12.; Uő: Műfordítók Szindikátusa. Fordította: Karinthy. Pesti Napló 1919. jan. 12. 8.; Uő: Plakát. Pesti Napló 1919. jan. 19. 5–6.

A különböző politikai irányzatok képviselőinek pedig ezt tanácsolta: „Akarjátok a jót külön-külön és cselekedjétek ott, ahol álltok – folytassátok munkátokat, műhelyben és vidéken, mindenki a maga mesterségét.”⁴²

Míg a polgári forradalom hónapjaiban Karinthy nyíltan kifejthette az új rendszerrel kapcsolatos kétségeit, bíráló észrevételeit, a Tanácsköztársaság idején erre már nem volt módja. Az író ekkoriban jórészt régebbi munkáit jelentette meg újra. Ám a diktatúráról kialakított véleményét, szűkebb társaságban – a kommunista Kelen Jolán visszaemlékezései szerint – egy alkalommal a következőképpen foglalta össze:

„Azt mondta:

– Tudom, hogy úgysem közlik, de írtam egy karcolatot a Tanácsköztársaságról. Elmesélem: »Az emberek felháborodtak azon, hogy a villamosban némelyek ülnek, mások meg állni kényyszerülnek, pedig ugyanannyi viteldíjat fizetnek. Erre csináltak egy nagy villamost, amelyben mindenki állt. Így tettek eleget a szociális igazságnak.

Ebben a villamosban – folytatta Karinthy – minden szép volt, minden jó volt. Egy baja volt csak: nem járt.«

Miután ezt ilyen szépen elmondotta, odaült a zongorához és belekezdett a »Hallod-e te, kő-rösi lány«... eljátszásához. A dal közepén azonban egyszerre átváltott az Internacionáléra.”⁴³

A *Vérmező*-költeményében a forradalommal nem rokonszenvező író tehát 1918–1919 magyarországi társadalmi-politikai átalakulásai sem ragadták magukkal – Martinovicssal foglalkozó drámai jelenetét azonban mégis ekkor, egy forradalmi rendszer legfontosabb ünnepén mutatták be, ráadásul a diktatúra fővárosában.⁴⁴ Karinthy költeményét – minden bizonnyal ismerve az 1913-as drámai jelenet koncepcióját⁴⁵ – a *Madách Színház*ban Gaál Béla állította színpadra (ő játszotta Martinovics szerepét is), a zenét Buttykay Ákos írta hozzá.⁴⁶ Bár *A ferences apát* című alkotás alapötlete (a szerzetesek idézik fel a magyar jakobinusok történetét) megmaradt, az 1919-es színpadra állításnál nem egy új megoldás alkalmazására is sor került: így az 1913-as jelenetbeli 4 figurához

42 Karinthy Frigyes: Igen, vagy nem. Pesti Napló 1919. márc. 2. 6.

43 Kelen Jolán: Eliramlik az élet... Bp., 1976. 146–147. A karcolat egy variánsa a Borsszem Jankó 1919. aug. 31-ei számában is olvasható: „Karinthy allegóriákban beszélt és így próbált ellenforradalmároskodni. Prófétai hangon szólt:

– Én, Karinthy próféta mondom pedig néktek. Vala egy vonat, melyen némelyek bársonyülé- sen ültek, némelyek fapadon, mások álltak vala szorongva a folyosón, sőt voltak olyanok is, akik a lépcsőkön lógtak. De ez a vonat ment vala. Értitek, atyámfiai, ez a vonat ment. Vigyáz- zatok, ne csináljatok most egy olyan vonatot, melyen nincsen különbség a helyek közt, melyen mindenkinek egyforma ülőhelye van, de a vonat nem megy, hanem áll... Bizony, mondom nék- tek...” Gosztonyi Ádám: Hogy is volt csak? Borsszem Jankó 1919. aug. 31. 12. Ld. még: Réz Pál: Bokáig pezsgőben. (Hangos memoár). Beszélgetőtárs: Parti Nagy Lajos. Bp., 2016. 138.

44 Budapest korabeli jelentőségéről ld. pl. Hajdu Tibor: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp., 1969. 84.; Vörös B.: Károlyi Mihály tér i. m. 139–161.

45 Vö. ehhez: Dobos A.: Egy ismeretlen Karinthy-kézirat. I. m. 74.

46 Karinthy Frigyes: Vérmező. Drámai költemény. Színházi Élet 1919. júl. 6–12. 22–24. Ld. még: Madách Színház. Magyar Szinpad 1919. máj. 1. 6.

képezt ekkor Gaál megnövelte a szereplők számát, mozgalmasabbá téve ezzel az előadást. A tanácsköztársasági előadás megalkotói több esetben változtattak a korábbi versszövegeken és az 1919-es jelenet színészeinek adott útmutatások is számos ponton különböznek a korábbiaktól. Míg az 1913-as jelenetben a szerzetesek komoran, borzongva idézik fel a Martinovics-pert, az 1919-es előadásnál „az I-ső barát felveszi a gyertyát, a Martinovics-képhez megy és hosszan és áhítattal nézi”⁴⁷ – tehát korántsem viseltetik teljes elutasítással a forradalmár iránt. – A Martinovicsot a börtönben ábrázoló verszakokat, a bírakat bemutató szakaszokat és a kivégzéseket ábrázoló strófákat a szerzetesek felolvassák (az 1913-as jelenetben még segédletek nélkül mondták el), ami jelzi: ezek, legalábbis részben, nem feltétlenül saját nézeteik, hanem a korabeli hatalom által rögzített vélemények – ezért nem igazán kedvezőek a magyar jakobinusokra vonatkozóan. A francia forradalmi jelenet és Martinovics vallomása mint az alvó szerzetesek álmai jelennek meg az előadásban, amely megoldás hasonló funkcióval bír, mint az olvastatás: azt hivatott nyilvánvalóvá tenni, hogy ezek az ilyenfajta történelmi eseményekkel alapvetően szembenálló személyek érzései, gondolatai: ezért nem is értékelhetik dicsőségesként a forradalmat és a forradalmárt. – Az 1919-es előadásban a francia forradalom ábrázolása sokkal „szelídebb” mint a korábbi változatokban: a sans-culotte septembriseur monológja helyett itt polgárok és polgárnők beszélgetése zajlik, továbbá e színpadra állításnál az alkotók kihagytak a szövegből egy, a forradalmi terror kegyetlenségét bemutató, az előző változatban még meglévő strófát:

„Hejha! Be vigan
Gurigáznak a fők –
Tréfásan szökken a vér
Pörögnek a dobverők,”⁴⁸

Mindemellett az 1919-es előadás feszültségét is fokozta (akárcsak *A ferences apátban*) az, hogy a két barát saját, ám velük ellentétben forradalmár szerzetestársuk sorsát idézte fel – ezt az összefüggést hangsúlyozta itt az a megoldás, hogy Gaál–Martinovics ugyanúgy szerzetesi öltözéket viselt, mint a két barátot alakító színészek (lásd a XVI. képet).⁴⁹

Az 1919-es előadás létrehozói tehát a legkülönbélebb eszközökkel igyekeztek csökkenteni a költemény (illetve az 1913-as jelenet) forradalomellenes tendenciáit: e törekvéseiket segítette az a szűkebb és tágabb közeg is, amelyben a darab színre került. A *Madách Színház* ünnepi előadásának programja ugyanis a következő volt: 1. *Internacionálé*; 2. *Ady: A Hadak Utja*; 3. *Hubay: Csárdajelenet*; 4. *Karinthy: Vérmező*; 5. *Ady-vers*; 6. *Marseillaise*. Majd szünet következett, utána pedig a programban Vitéz Miklós: *Akiknek egy a sorsuk* című szomorújátéka

47 *Karinthy F.: Vérmező. Drámai költemény.* I. m. 22.

48 Ld. PIM Kt. V. 1712. 4.

49 *Madách Színház.* I. m. 6. Ld. még: Iványi Antal, Gaál Béla, Molnár József. *Madách Színház – Vérmező. (Papp Rezső felv.)* [Fotó.] Színházi Élet 1919. júl. 13–19. 11.

szerepelt, amely a világháborúban részt vevő katonák és hozzátartozóik szenvedéseit mutatta be.⁵⁰ Az összeállításból a *Marseillaise* közvetlenül kapcsolódik a *Vérmező*höz, azáltal, hogy a jelenetben is éneklük, ám a többi „forradalmi”, „népi” darab jelenléte is a Karinthy-mű „forradalminak” tekinthető elemére: a Martinovics-összeesküvés ábrázolására helyezi a hangsúlyt. Több műsorszám együttesen pedig megalkotja egy forradalmi hagyományrendszer láncolatát is, amelybe – a munkásmozgalmi előzmények, a szociáldemokrata Martinovics-méltatások nyomán – szervesen illeszkedik a magyar jakobinusok csoportja, tevékenysége is: *Marseillaise* (francia forradalom, munkásmozgalmi hagyományok)⁵¹ – *Vérmező* (Martinovics és társainak összeesküvése) – *Internacionálé* (munkásmozgalmak) – Ady-versek (Ady: „a forradalom költője”).⁵² E *tanácsköztársasági május 1-jei műsor* hivatott volt azt is kifejezni, hogy a diktatúra minden forradalmi hagyományok folytatója, e személyek és e mozgalmak törekvéseinek beteljesítője. A műsor e kapcsolatrendszerre pedig a Karinthy-darab egy olyan értelmezését is jogosulttá tehetette, amely szerint a jelenet tulajdonképpen arról szól, hogy a forradalmi eszmék nem pusztulnak el hirdetőik kivégzésével: ha bűvópatakokként is, de túlélnek az elnyomatás korszakát – hogy majd sok évtized múlva diadalmasan támadjanak fel. Az átalakított, forradalmi műsorbahelyezett *Vérmező* így már illeszkedhetett a diktatúra szemléletébe: ezt segítette az előadás tágabb közege: a tanácsköztársasági május 1-jei ünnepség egésze is – a hatalmas vörös Martinovics-szarkofág-emlékművel a *Vérmező*n...

Az ünnepi előadásról a *Pesti Napló* a következőképpen számolt be: „A *Madách Színházban* a május elsejei ünnepi előadást az ifjú zenészek ének- és zenekara által előadott *Internacionálé* vezette be. Ezután *Gaál Béla* és *Bánhidly Ilona* mondtak el forradalmi verseket. Majd *Karinthy Frigyes* dramatizált forradalmi költeménye, a »*Vérmező*« került színre, mely viharos tetszést váltott ki a közönségből.

50 Madách Színház. I. m. 6. Ld. még: *Vitéz Miklós*: Akiknek egy a sorsuk. Szomorújáték két részben. Bp., 1919.

51 Révész Mihály a *Marseillaise* magyarországi elterjedésével kapcsolatban azt írta, hogy „Amint a franciáknak *akkor* [1792-ben] harci dal kellett, úgy kellett itthon a gyermekkorát élő munkásmozgalmaknak lelkesítő nótá. A szájon forgó, hazafiaskodó, mézszálra buzdító szöveggel szocialisták nem énekelhették a gyújtó dalt. Ezért kellett az új szöveg és ezért terjedt és lett népszerű a Gáspár [Imre]-szövegű szocialista Munkás-Marseillaise”. Később Csizmadia Sándor írt új szocialista szellemiségű szöveget a *Marseillaise* dallamához. Ld. *Révész Mihály*: A *Marseillaise* és szerzői. Népszava 1913. máj. 1. 20–22. – Nem sikerült tisztáznom, hogy, ha a Madách Színház 1919. máj. 1-jei műsorában Karinthy darabján kívül is tényleg énekeltek e dalt, az melyik szöveggel hangzott el.

52 A Tanácsköztársaság Ady-méltatásairól ld. pl. *Vörös B.*: Történelmi személyiségek i. m. passim. Ady A Hadak Utja c. versének több részletét a diktatúra idején sokan beteljesedett jóslatokként értelmezhetők, pl. ezeket: „Új hadsereg a Hadak Utján, / Új legenda, új harcos ének: / Ez a Jövő, a kész Jövő / S pirkadása a magyar Égnek.”; „Minden mienk, csak a tűrés nem / S nincs hatalom, amely megíngat”; „Ez az ország a mi országunk, / Itt most már a mi kezünk épít.” *Ady Endre*: A Hadak Utja. In: *Új*: Legújabb versei. Az Illés szekeren. Bp., 1909. 83–84. – Ld. még: „Minden a miénk!” A Margitsziget átadása a proletárságnak. Népszava 1919. ápr. 15. 7., továbbá: *Vince Sándor*: Az erdélyi forradalom. Kézirat, h. és é. n. Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltár 965. f. 1. ő. e. II. k. 183.

Végül Vitéz Miklós szomorújátékát játszották el.⁵³ A forradalommal szemben szkeptikus,⁵⁴ a Tanácsköztársaságot elutasító szerző eredendően a forradalommal korántsem rokonszenvező műve tehát végül a Tanácsköztársaságban, egy forradalmi diktatúra idején került színpadra, ahol többször is játszották: „*A Madách Színház* nagy sikert arat esténként a »Holnap reggel« előadása előtt előadott »Vérmező« című kis egyfelvonásos tragédiával, amelyet Karinthy Frigyes verse után Gaál Béla alkalmazott színpadra” – állította a *Színház* 1919. július 6-ai számának egyik cikke.⁵⁵

*

A Tanácsköztársaság bukása után, 1919 őszén Karinthy – bár a diktatúra idején folytatott tevékenysége miatti felelősségre vonástól nem kellett tartania – szűkeségesnek érezte, hogy az elmúlt hónapok tapasztalatai nyomán megfogalmazza álláspontját a politika kérdéseivel kapcsolatban.⁵⁶ A *Színházi Élet* lapjain megjelent, *A hajóhinta* című elbeszélésében az író a Városligetben beszállt egy hajóhintába, ahol két ember közé került: tőle balra egy munkáslegény („kovács lehetett vagy vasesztergályos”), jobbra pedig „bricseszben és tollas vadászkalappal a fején, napbarnított arcú, csinos szőke fiú helyezkedett el: afféle földbirtokos”. A hintás ügyetlenkedései nyomán azonban egy idő után a munkáslegény és a vadászkalapos fiatalember hol jobbra, hol balra lendítik ki óriási ívben a hintát és amikor az visszazuhan, hol az egyikük, hol a másikuk esik rá a középben ülő íróra, aki hiába próbálja megállítani a hintát:

„És ez most így megy és én hiába kiabálok és integetek a nagy zajban, hogy hó, hó, álljatok meg, senki se hallgat rám: és rohan a hinta, esze nélkül fölfelé, majd mindketten lefelé és én vagyok a puffer, rám esnek, aki középen vagyok és nem kormányzok és nem húzom a kötelet. [...] Puff, most megint kaptam egyet az oldalamba. Gyerekek, nekem elég volt, hagyjuk abba az egészet, én ki akarok szállni.”⁵⁷

53 A Madách Színházban [...]. Pesti Napló 1919. máj. 3. 8.

54 Ld. ehhez még: Halász László: Karinthy Frigyes alkotásai és vallomásai tükrében. Bp., 1972. 80–83., 89.

55 Kis Kalendárium. Színház 1919. júl. 6. 16. Ld. még: Staud Géza: A Tanácsköztársaság színházi műsora. (Adattár). Bp., 1959. 57.; Kisebb színházak műsora. Összeáll. Dr. Jónás Alfréd. Kézirat, h. és é. n. OSzK Színháztörténeti Tár MS 90. 16–17.

56 Vö. Szalay K.: Karinthy i. m. 175.

57 Karinthy Frigyes: A hajóhinta. (Városligeti emlék). Színházi Élet 1919. szept. 28.–okt. 4. 8–10.

Függelék

Vérmező.

I

Ó csudacsöndes, májusi éj!

Alszik remegőn a hús Duna tükre
Lent fekszik a hold a víz fenekén –
Távol a Gellért – messze az égen
Nyúlnak a sávok, zöld-feketén.

A várhegy fekete tömbje
Omlik az éjbe vakon –
Tompá, rezes fény, lágy ütemekben
Visszaverődik az ablakokon.

Májusban az ifju nagy élet
Kéjtől zokogott – kéjétől a nyárnak

S éjjélben a hajóhidon át
Suhanni kezdtek zihálva az árnyak.

II

Éjjélben halk, hideg ujjak
Kopogtak a köfalon át –
Éjjélben horkanva riadt fel
Martinovics, ferences-apát.

Két ájult, kimeredt szem
Meglátta a néma falat –
Zöld sugarak táncoltak
Boltozott öble alatt.

Négy lépcső, kockakövekből
Sikátor, hosszú torok –
Ablaktól le a földig
Vonalat húz a nyirok.

Most felfutott a falon! – –
Most vigyorogva lenéz – –
Most koppant! ... Hosszu köröm,

Nedves, zöldszinű kéz.

Ablakból visszamered rá
Tele van minden kicsi zug:
Krétafehér az arca
Szája fekete luk.

III

A hús, magos teremben, hogy
kongtak a szavak
Lobogtak gyertyalángok sötét tetők
alatt,
Ólmos, kifáradt arcok, fehérülő árkusok
Vibráltak, összefolytak. – A jegyző
olvasott.

Ó hogy feküdt a posztón a szürke
napvilág!

Hosszu, sötétlő sorban hallgattak
a bírák.

A Hétszemélyes Tábla. Mögöttük
a falon

Kóarcu Krisztusisten, meredten és
vakon.

... Hétszázkilencvenötben ...
Martinovics, apát.

Királysértés ... A császár ...
Röpiratok, ruhák.

Az institutiót bíralták, ellenezték
... Gyűlések ... föld alatt ...
respublikánus eszmék ...

Ez itt ... ez conspirált ... E szürke,
vézna váz?!

Kit a bírák előtt a forrógörcs kiráz?
Halottfehér arcán, sötét talár felett
Lobognak feketén kísértetes szemek.

Ez itt ... ez conspirált ... Pincékbe ...
 föld alatt ...
 Forralva lázasan rettentő dolgokat ...
 Császárt ... Meg államot ... (így
 sorba szól a vád)
 S lefordította titkon a Marseillaise
 dalát.

A Marseillaise dalát!! ... A vén szivek
 felett
 Ó hogy riadt keresztül a nyirkos
 Réműlet!
 Ó hogy vált hamuszínre megrebbenő
 szemők!
 ... Páris ... A Marseillaise ...
 Hétszázkilencvenöt

IV

Páris. A Grève piacon
 Peregve pördül a dob.
 Szinte szikrázik a nap
 Tarka tömeg kavarog.

Hajrá! Be vigan
 Gurigáznak le a fők!
 Tréfásan szökken a vér
 Pörögnek a dobverők.

Hahó! Mi gurigázunk!
 Hahó! Van elég!
 Kinek mi köze hozzá?
 Adhatjuk, a miénk!

Hahó! Ki morog?
 Európa, a kutya, vonít?!
 Hahó! Guritunk
 Neki is valamit.

Púderes frizurába
 Két kövérke golyócska, fehér –
 – Hogy szuszogott Louis Capet
 Hogy dült ki nyakából a vér!

Felkeltek a királyok ellenünk!
 Mi odalöktük a miénk fejét! ...
 – Danton, polgártárs, elvetve
 a kocka! ...
 Künt a határon Dumouriez ...

Egyetlen ordítás
 Hogy reng a föld belé:
 „Aux armes, citoyen!
 Aux armes! ...

Le jour de gloire est arrivé! ...

V

„Hallgassatok meg. Megtörtött
 szívembe
 Nincs szenvedély már – megbékélt,
 kiholt.
 Ó úgy borul a bűnbánat tüdőmre
 Mint börtönöm, e szörnyű, szürke bolt.
 Bűnös vagyok ... igen ...
 beismerem ...
 Megtört a borzalom ... s a börtön ...
 Biráim, gyónni akarok:
 Ó jaj!
 Remegve, gyáván, összetörten.

„Beismerem már ... káték és beszédek
 Voltak valóban ... könyvek és írók – –
 Szabadságról – – meg eszmékről – –
 beszéltünk
 S bíráltuk is az institutiót ...
 A Marseillaiset lefordítottuk
 S – amint tehát kitetszett
 Megsértettük: – igen, beismerem
 Ó jaj!
 Ófelségét, Ferencet!

„De ifju voltam és forró agyamban
 Ködös, riasztó víziók lobogtak – –
 Egyetlen szívnek láttam a világot
 Melyben nehéz, sötét eszmék
 dobognak.

Nyomor s bűn fojtogatta torkom
S a vén betűözön –
Ezreknek tompasága fájt
Ó jaj!
Nyírok, hideg közöny.

„Egyszerre jöttek ... tompa, halk
morajjal
Az alkonyatból ... jöttek a szelek.
Párisba tűz ... Párisba reng a járda ...
Párisba vén vasajtók döngenek ...!
Párisba fortyog a csatorna
Párisba háborog –
... S Versailles alatt, a kéjkerteken át
Hahó!
Bóg, bűzös, éhes, százezer torok! ...

„Halálfehéren, vacogó fogakkal
A hatalom dadogva némúl el: –
Egyetlen hosszú, véres ordításban
A nép, a nép győzelmet ünnepel! ...
Halványuló kísértetárnyak
Lidérc láng, szürke fantom –
Halljátok? Desmoulins kiált
Hahó!
S dobog riongva Danton!

„Ó ily idők, ó ily napok! S mi látjuk!
Kimondott szó, te büszke és kemény!
Ó hogy riadt meg döbbenő agyamban
A látomás! – csak én értettem én!
Egy éjjel sírtam – a hideg falakhoz
Ütöttem homlokom –
Kongottak a falak
Ó jaj!
Kietlen, furcsa hangokon.

„Egy éjjel sírtam: – elszorult torokkal
Zokogva vertem a hideg falat – –
Párisban akkor ünnepelt a konvent
Jourdan sereggel állt Demappes alatt.
– Itthon halálos némaságban
Feküdt a vén mező –
Süket mező, letarlott messzeség:

Ó jaj!
Langy eső, könnyező...

„Hogyan? Hiába? *Nálunk* ezt nem
értik?

Ezt meg nem értik nálunk, ezt
a hangot?

Kilógó nyelvű, föld porába süppedt
Süket baromnép, eltiport bitangok?!
Kiknek fején ül vigyorogva
A Butaság biborpalástban:
Ez a mi népünk, ez meg én vagyok
Ó jaj!

Én, hogy figyeljem, látva lássam!

*

„Igen ... pincékbe ... rejtekezve ...
én, én

Vezettem őket ... összeesküvés?!
Didergő szájjal, táncoló fogakkal
Zöldüljetez ... halljátok?! ... Ez kevés!
Csikorduljon az ujjszorító
Csavarjátok ki a csuklóimat! ...
Dögöljetez meg! ... Többet is
tudok is! ...

Ó jaj!
Zuhogjatok, fojtogató falak!

„Egy kardcsapással ujjongó szabaddá
E népeket ... és engem – – látva lássák!
Egy kardcsapással elsöpörni innen
A buta önkény vak lidércnyomását – –
Süvöltő kardok büszke harca,
Szabad mezőkön zengő háborúk! ...
– Ó irgalom! Ó félek a bakótúl!
Ó jaj!
Krétafehér az arca ...
Szája fekete luk ...

VI

Először Sigrayt vezették köztük el
Szolárscsik felbukott a lépcsőház
közél –
Szentmarjay vadul ellökte a papot,

Hajnóczy sirva ment, Őz Pál
viaskodott.

Martinovics: – (így szólnak a régi
krónikák)
Ájult volt, amidőn a padra hurcolák.
Nyitott, tajtékos ajkán hideg mosoly,
fakó –
Két hóna alá nyúlva cipelte a bakó.

Kuszált, vizes haja, sovány
gyermek-feje
Rácsuklott csöndesen a hóhér keblire –
S melyet nyirkos pirossal az alvadt vér
előntött:
Két karja átölelte szeliden a fatönköt.

(Ld. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár Pályamű 1148. 1–9.)

A tanulmány először megjelent: Budapesti Negyed 2009. 3. sz. 313–338.

Egy haditudósító emlékei

Molnár Ferenc írásai I. világháborús élményeiről

1914. július végén, a háború kitörésének napjaiban Molnár Ferenc, az ekkor már világhírű író a *Pesti Hirlap* július 26-ai, vasárnapi számának hasábjain közzétett cikkében azzal az előző csütörtöki nappal kapcsolatban, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia követe átnyújtotta Szerbiának az ultimátumot, ezeket állította:

„Úgy érzem, mégiscsak Isten ajándéka ez a hirtelen fölforrott, két más élet izgalmával fölerő egy élet, amit nekünk épp most adott, ezekben az esztendőkbén, nekünk, akik azt hittük, hogy egy kuckóból csöndesen fogjuk nézni a világ nagy színjátékait. Még a viharok is mások, még az örömök is nagyobbak, a szerencsétlenségek is mélyebbek a világon, mint mikor gyerek voltam. És minden, ami szép, nagy, érdekes és világrengető, itt történik, a mi kuckónk körül.”¹

A *Pesti Hirlap*ban 1914. augusztus–szeptember folyamán közzétett cikkeinek sorozata azonban azt mutatja, hogy Molnár háborús lelkesedése hetek alatt elmúlt, egyre inkább átértézte a küzdelem okozta szenvedéseket, majd jelentkezett nála a közösségért tenni akarás igénye. Az újság szeptember 20-ai számának hasábjain közzétett, *Senki sem a magáé többé* című írásában már ekként fogalmazott:

„A véleményem sem az enyém többé, a szólásszabadságom sem az enyém többé, a pénzem nem az enyém többé, az időm, a munkám, az álmom, a sok tervem, az idegrendszerem már mind nem az enyém a hadüzenet óta, hanem ezé a nagy egészé, ezé a könnyektől és vértől sáros, drága, drága földé, a sok szenvedő katonáé, a sok hallgató asszonyé és még azé a sok különvéleményes, felolvadni nem akaró emberé is, akit mélyen tudok sajnálni azért, hogy toporzékol ez ellen a nagy egybeolvadás ellen, nem akar megtisztulni a maga egyéni tulajdonjogaitól és nem dob el magától mindent, amire valamikor büszke volt, hogy meztelenül és alázatosan álljon be a sorba a többihez, a többivel, a többiért. [...] Tudom, az kínoz mindenkit, hogy szeretne valami nagyot csinálni, valamit szervezni, valamelyik sereget vezetni, valami jó ideát kitalálni. De éppen ez az, amit nagy kinnal el kell nyomni magunkban. Ha már nem lettünk tábornokok vagy miniszterek, akkor” – buzdított az író – végezzük el saját kis feladatainkat, amelyekből „egy társadalom legszebb emberi dicsósége lesz”.²

1 *Molnár Ferenc*: Vasárnapi krónika. *Pesti Hirlap* 1914. júl. 26. 34.

2 *M. F.*: *Senki sem a magáé többé*. *Pesti Hirlap* 1914. szept. 20. 10. Ld. még, Molnár Ferenc szerzőségéhez is: *M. F.*: *Az éneklő vonat*. *Pesti Hirlap* 1914. aug. 9. 12–13., továbbá: Molnár Ferenc

Molnár ekkori szerelme, Fedák Sári visszaemlékezéseiben pedig azt állította, hogy 1914 októberében az író azt mondta neki: ki fog menni a harctérre, *Az Est* haditudósítójaként. E leírás szerint elhatározását – összhangban az idézett, szeptemberi *Pesti Hirlap*-cikkből foglaltakkal – a következőképpen indokolta meg: „szeretnék én is csinálni valamit ebben a háborúban. Szeretnék valami formában én is szolgálni.”³ *Az Est* november 9-ei számának a *Molnár Ferenc* „*Az Est*” harctéri tudósítója című rövid közleménye pedig azt tudatta a közönséggel, hogy a lapot a sajtó-főhadiszálláson az író képviseli. A szöveg szerint „Molnár Ferenc e kiküldetés vállalása óta a legnagyobb szorgalommal és lelkiismeretességgel mélyedt el a katonai szaktudományok tanulmányozásába s így rövid táviratai is épp oly figyelmet érdemelnek majd szakszerűség szempontjából, mint amily nagy művészi értéket nyújtanak majd leíró és elbeszélő cikkei.” E beszámolóból ugyanakkor az is kiderült, hogy az író továbbra is fog cikkeket, „krónikák”-at közölni a *Pesti Hirlap*ban.⁴

Az Est e híradása már jelezte, hogy Molnár milyen fajta szövegeket fog közzétenni a lap hasábjain. Az először a szerbiai, majd a galíciai harcterről tudósító szerzőnek már november első felétől napvilágot láttak rövid közlései a katonai helyzetről,⁵ továbbá terjedelmesebb élménybeszámolóit az újságban, ezek mellett pedig publikált a háborúval foglalkozó munkákat a *Pesti Hirlap*ban is. Haditudósítói tevékenysége során azonban az író többféle problémával is szembesült, amelyekről már 1915. januári cikkeiben írt a közönségnek. Így az előző év decemberében lezajlott limanovai csatáról azt állította, hogy e győzelemnek a hivatalos leírása majd a háború után fog megjelenni,

„de addig is kötelesség minden adatot összeszedni, ami a magyar katonának ebben a háborúban tanúsított emberfölötti munkájára, itt a harctéren általánosan elismert hősiességére és a legtöbb helyütt döntő szerepére vonatkozik. A haditudósítás – úgy, ahogy régen képzeltük – a modern háborúban tiszta lehetetlenség. Varsótól Bukovináig minden nap minden órájában nem nyargalhat végig a hírszolgálat, még ha egy lapnak kétszáz tudósítója volna is. A mi kötelességünk, hogy vándorlásunk közben mindent összeszedjünk, ami kínálkozik. Az igazi haditudósítást a vezérkarok a világon mindenütt a maguk számára tartották fenn.”⁶

Molnár tehát tisztában volt azzal, és ezt tudatta is olvasóival, hogy a világháborúban dolgozó haditudósító egyrészt nem képes áttekinteni a harcok egészét,

„*Az Est*” harctéri tudósítója. *Az Est* 1914. nov. 9. 6. és *M. F.*: A finác és a dunai tengerész. *Pesti Hirlap* 1914. aug. 23. 11. Vö. még: *Balázs Eszter*: Káprázattól az illúzióvesztésig: a háború jelentései a Nyugatban. (1914. augusztus–1915. augusztus). Médiakutató 2010. 1. sz. 86–88.

3 „Te csak most aludjál, Liliom...” Fedák Sári emlékiratai. Bp., 2009. 351.

4 Molnár Ferenc „*Az Est*” harctéri tudósítója. I. m. 6. Ld. ehhez pl. *Balla Tibor*: Az osztrák–magyar Sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége a Nagy Háborúban. In: Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban. Szerk. Ifj. Bertényi Iván–Boka László–Katona Anikó. Bp., 2016. 273–286.

5 Ld. pl. *Molnár Ferenc*: A szerbiai nagy csata kezdete. Reflektorok párbaja Belgrád és Zimony között. *Az Est* 1914. nov. 15. 1.; *Uő*: Galíciában kiújult a harc. *Az Est* 1915. febr. 4. 1.

6 *Molnár Ferenc*: A honvédek lövészárkaiban. Szerepük a limanovai csatában. *Az Est* 1915. jan. 27. 3.

másfelől pedig, még az általa megismert mozzanatokról sem írhat korlátozás nélkül⁷ – e szöveg szerint itt keletkezett munkáit nem is tekintette „igazi haditudósítások”-nak. Így tehát minden „kínálkozó” anyagot kell összegyűjtenie, elsősorban pedig a magyar katonák hősiességére vonatkozó adatokat. Ugyane cikkében az író más problémákat is jelzett: így azt, hogy olvasói egy része hitetlenkedve fogja fogadni az emberi helytállásról és szenvedésről közrebocsátott tudósításait, továbbá azt: ő maga nem tudja megfelelő hitelességgel visszaadni szövegeiben a háború egyes mozzanatait. Egyórányi ágyúzásról ugyanitt azt írta: „Istenem, de jó volna ezt az órát, így, ahogy van, minden költői leírás nélkül valami gramofonlemezen hazaküldeni...”⁸

A harcterekről 1915 őszén történt visszatérése után, *Az Eszben és a Pesti Hirlapban* megjelent cikkeinek felhasználásával ez év végén, de már 1916-os évszámmal⁹ adta közre Molnár az *Egy haditudósító emlékei. 1914. november–1915. november* című könyvét. E kötet rövid bevezetésében a szerző nem egy olyan problémáról is írt, amelyekkel már hosszabban idézett, januári cikkében is foglalkozott:

„Emlékek: – nem napló, nem a háború története – egyesztendei haditudósítói vergődés emlékei. Utazások, tapasztalatok, tudósítások, képek, hallomások, beszélgetések vezérekkel és közkatonákkal, tanúvallomások egészen kicsiny és igen nagy eseményekről. Valakinek a siető sorai, aki újságot írni ment a harctérre – nem mindig mehetett oda, ahová akart, nem mindig jutott el oda, ahová indult, csak sodródott [...] öregező szívében az egyre szótlanabb érzelmek végtelenségével. Valakinek a töredékes feljegyzései, aki az írott betű háborús szerepei közül azt választotta, hogy a magyar katona emberi dicsőségének történetéhez anyagot segítsen összehordani”¹⁰.

Feltűnő, hogy bár 1914 ősze–1915 ősze között napilapokban megjelent cikkek felhasználásával készült e kötet, Molnár az „emlékek” szóval jelölte a benne olvasható szövegeket, továbbá rögtön a bevezetés legelején hangsúlyozta: munkája nem napló,¹¹ és, alcíme ellenére, nem is a háború története. Nem is haditudósítás – csupán egy haditudósítónak az emlékeit tartalmazza. Ezen eljárás alkalmazásában minden bizonnyal közrejátszottak azok a problémák, amelyekről 1915. januári, hosszabban idézett cikkében¹² a szerző írt: a háború megismerésének

7 Így pl. egy tudósításában Molnár ezt írta: „Ez az üteg, ahol most állok, még a repülők elől is el van maszkírozva egy kitűnő ötlettel. Szinte rosszul esik, hogy nem árulhatom el, olyan zseniális az ötlet.” *Molnár Ferenc*: Tüzérharc a galíciai dombokon. *Az Est* 1915. jan. 31. 3.

8 *Molnár F.*: A honvédek i. m. 3. Egy későbbi cikkében pedig Molnár ezt állította: „Nem lehet a háborút hazairni.” *Uő*: A halicsi hídfő megrohanása. Magyar honvédezek harcai. *Az Est* 1915. aug. 8. 3.

9 Ld. ehhez: Molnár Ferenc haditudósításai. Vasárnapi Ujság 1915. dec. 19. 815. Az írás szerzője Schöpflin Aladár, ld. erről: Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei. Sajtó alá rend., jegyz. Balogh Tamás. Pécs, 2004. 159.

10 *Molnár Ferenc*: *Egy haditudósító emlékei. 1914. november–1915. november*. Bp., 1916. 5.

11 Ugyanakkor figyelembe véve azt, hogy Molnár könyve napilapokban megjelent cikkeinek felhasználásával készült, érthetővé válik Nagy Lajos téves címádása, aki visszaemlékezésében *Egy haditudósító naplója* címmel említette a kötetet. *Nagy Lajos*: *A menekülő ember*. Bp., 1956. 85.

12 Míndazonáltal *Az Est* 1915. januári számában a haditudósítás problémáiról közzétett, idézett fejtegetéseit az író nem építette be az *Egy haditudósító emlékei* c. könyvébe – mégpedig feltehetőleg azért nem, mert az abban megfogalmazott gondolatokat közölte a kötet bevezetésében.

korlátai és a cenzúra miatt szövegei nem lehetnek „igazi haditudósítások”, sőt még csak egy rendszeresen vezetett napló részei sem, amelyeknél az olvasók elvárhatnák a pontosságot az egyes történetek ábrázolásánál, hanem ezzel kapcsolatban igencsak bizonytalan dokumentumértékűnek tekinthető „emlékek”, sőt „töredékes feljegyzések”. Az így megjelenített esetlegességet csak erősíthette a könyv címében az, ahogyan az ekkor már világhírű író önmagát beállította: csupán „egy” haditudósító a sok közül, ekként jelezve ez esetben azt: személye, illetve ezzel együtt itt közölt írásai nem számítanak valamilyen szempontból kiemelkedő jelentőségűeknek. A könyvben közreadott szövegek műfaji meghatározásának fontosságát az író részéről pedig jól mutatta, hogy a bevezetést e probléma tárgyalásával indította.

A januári cikkében megfogalmazott egyik célkitűzésének: „mindent összeszedni, ami kínálkozik” megfelelően Molnár igyekezett a háború helyszínein zajló élet legkülönbözőbb mozzanatait a legkülönfélébb források felhasználásával bemutatni e szöveg-együttesben. Nemcsak a harcosok tetteit ábrázolta, hanem az őket segítők, így például orvosok tevékenységét is, a háború által érintett civilek életét is; nemcsak saját tapasztalatait örökítette meg, hanem beépítette a műbe mások, köztük magas rangú tiszték és közkatonák nézeteit, elbeszéléseit is, a történeteikkel kapcsolatban pedig, egy konkrét eset kapcsán, határozottan rámutatott a következőkre: „A háború anekdotái, ahogy a felingerelt idegrendszerek közt kóvályognak, a megtörténésük után huszonnégy órával már különböző formákat kapnak. Mire a frontból a hadtápvonalba kerülnek, százféleképpen mesélik őket. En úgy jegyzem ezt fel, ahogy én hallottam.”¹³ E mondataival az író félreérthetetlenül tudatta olvasóival: könyvében a megtörtént eseményekről beszámoló szövegek nagyon is különbözőek dokumentumértékük szempontjából. A háború anekdotáinak efféle közlése pedig szintén indokoltá tehette azt, hogy az író nem „napló”-ként vagy „a háború története”-ként határozta meg könyvét, hanem csupán emlékei: a vele történekről kialakult és a másoktól megismert emlékek gyűjteményeként. A kötetben pedig Molnár nem csupán saját leírásait közölte, hanem megjelentetett mások által létrehozott szövegeket is: rendeleteket, katonáknak hozzátartozóikhoz írt leveleit, valamint a háterszágban élő nőknek a frontokon küzdőknek küldött leveleit. A könyvben közreadta katonadalok szövegét is, ám az egyik ilyen ének erotikus strófái után azt tudatta olvasóival: „Körülbelül ez a nóta a határ, ameddig a kinyomtatásban el lehet menni. Kár, hogy azt, ami a határon túl van, nem szokták a népköltési gyűjtemények fölvenni. Mert ezekben minden illetlenségük mellett rengeteg jókedv, elmésség, sőt némelyikben mély szomorúság és igazi költészet van.”¹⁴ Az író tehát óvatosan jelezte közönségének:

13 Molnár F.: Egy haditudósító i. m. 65.

14 Uo. 293. Amikor a katonadalokkal foglalkozó szöveg még önálló közleményként jelent meg Az Est hasábjain, Molnár tudatta olvasóival: a szerinte közölhetetlen énekek „városban vagy községben való éneklését egyébként egy újabb rendelet eltiltotta” (Molnár Ferenc: Huszárnoták. Az Est 1915. szept. 23. 3.) – ez pedig közönsége számára jelezhette, hogy ez esetben nem csupán az író egyéni megítélése érvényesült. A kötetbe azonban ez az információ nem került be.

az igazi, hiteles haditudósítás megalkotását nemcsak az események összességének áttekinthetetlen volta vagy a katonai cenzúra akadályozhatta meg, hanem, mint adott esetben, akár a korabeli erkölcsi közfelfogás is. E sokféleség ugyanakkor elősegíthette az ábrázolás hitelességével kapcsolatos azon problémák leküzdését, amelyekről Molnár idézett, januári cikkében már írt.

Az ugyane munkájában megfogalmazott másik célkitűzése: „minden adatot összeszedni, ami a magyar katona hősiességére vonatkozik” szintén helyet kapott az év végén megjelent könyv bevezetésében.¹⁵ Ugyanakkor Molnárnak a haditudósító lehetőségeiről 1915. januári, hosszabban idézett cikkében, valamint a bevezetésben olvasható kijelentései alapján úgy tűnik: a szerző azt érzekelte, hogy az adott körülmények között nem is igen nyílik lehetősége másra, mint az egyes emberek tetteinek, mégpedig leginkább hősi tetteinek leírására, és csak ezek által törekedhet általánosabb összefüggések bemutatására – ekként tehát voltaképpen e szükségből is igyekezett valahogyan erényt kovácsolni.

Bevezetésében Molnár említette „öregedő szívében az egye szótlanabb érzelmek végtelenségé”-t is, amellyel jelezte: a háborús tapasztalatok valamiképpen átalakították személyiségét. A *Pesti Hírlap* és *Az Est* 1914–1915-ös cikkeinek felhasználásával készített szövegsorozatából pedig csakugyan kirajzolódik a változás folyamata.¹⁶ A könyv elején, 1914. július 23. fejleményei kapcsán még olvashatók Molnár lelkes, a fentiekben idézett megnyilvánulásai (még ha, feltehetőleg a közönségben a több mint egy év alatt lezajlott hangulatváltozásra tekintettel, a történések „szép, nagy, érdekes és világrengető” értékeléseiből a „szép” jelzőt ekkorra elhagyta¹⁷), ám a következő, egy 1914 augusztusára datált, éneklő katonákkal a fokozatosan leszálló éjszakában elinduló vonatot bemutató leírása már

15 A magyar katona I. világháborús hősiességének e kötetbeli megjelenítése ugyanakkor sajátos történelmi távlatot kapott azáltal, hogy a könyv borítójára Ilosvai Selyems Péter Toldi-költménye 1620-as löcsei kiadásának harci jelenetet ábrázoló címlapképe került. A borítót pedig a Budapest c. lapban a Molnár-könyvről megjelent ismertetés szerzője a következőképpen értékelte: „Már [Molnár] könyvének címlapja is erős nemzeti karakterre vall. A nemzeti hősiességet nem árnyékszerű szecessziós vonalak ködfátyolában szimbolizálja, hanem legendás hősünkben, Toldi Miklóspan” (*F. E.: A háborús irodalom. Budapest 1915. dec. 25. 11., ld. még: V. M.: Molnár Ferenc: Egy haditudósító emlékei. Irodalomtörténet 1917. 1–2. sz. 102. Az írás szerzője talán Velezdi Mihály, ld. erről: Botka Ferenc–Vargha Kálmán: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905–1945. Személyi rész. II. L–Zs. Bp., 1989. 135.*). E címlapképpel a Molnár-könyvben ábrázolt hőstettek az „örök magyar katonai vitézség” megnyilvánulásaiaként is megjelentek.

16 Ugyanakkor mivel a kötetben közölt szövegek egy része előbb a *Pesti Hírlapban*, egy másik részük pedig *Az Estben* jelent meg, a csak az egyik újságot olvasók számára, az abban közölt szövegek alapján nem állhatott össze Molnár személyiségváltozásának folyamata úgy, amint az a mindkét napilapban közzétett írások felhasználásával elkészített könyv végigolvasásakor válhatott felismerhetővé számukra.

17 *Molnár F.:* Egy haditudósító i. m. 17. Az író koncepcióját jól mutatja az e szövegén végrehajtott másik átalakítás is. Míg 1914-es cikkében az áll, hogy: „Az Oktogon téren nyolc-tíz nagy embercsoport vitatkozik és egyik csoportból átdörög a másikhoz a komor hangzású szép magyar szó: »háború! ... háború!«” (*Molnár F.:* Vasárnapi krónika. I. m. 33.), az 1915-ös könyvbéli újraközlésnél már „komor és most oly új hangzású szó: »háború! ... háború!«” olvasható (*Ulő:* Egy haditudósító i. m. 14.). Vö. *Hajdu Tibor–Pollmann Ferenc:* A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918. Bp., 2014. 176–177.

baljós megérzésre utaló befejezéssel zárul: az ének „Egyre messzebbről zúg. Az-tán vége.”¹⁸ (Molnár ábrázolásának koncepcióját jól mutatja az az átalakítás, amelyt az eredetileg a *Pesti Hírlap* 1914. augusztus 9-ei számában közzétett, *Az éneklő vonat* című cikkén végrehajtott. Itt ugyanis az idézett két mondat nem az elindulást ismertető bekezdés és a szöveg egészének lezárása, hanem a lelegeje a következő bekezdésnek, amelyben, ezek után, egy, a tisztikart méltató, lelkes hangulatú leírás következik¹⁹ – ez azonban már elmaradt az 1915. végi újraközlésnél...)

A katonavonat bemutatása után pedig már Molnár frontélményeivel foglalkozó hosszabb-rövidebb szövegek következnek a könyvben. Ezek között a szerző személyiségének átalakulása szempontjából figyelemre méltó az az 1914 decemberére datált írás, amely arról számol be, hogy Molnár miként rendült meg a katonák által használt „fiam” szó alkalmazásaiban megmutatkozó emberség megtapasztalásakor: „A földig, a porig aláz bennem mindent, ami valaha kiábrándulás volt az emberekből, ez a szó és az, ahogy mondják. Ha valaha, életem során csak egy pillanatra is fogalmam lett volna arról, hogy a háborúban így fogják egymást szeretni az emberek, ahogy most látom, nem lett volna az emberi rosszaság miatt soha egy keserű napom se.”²⁰ Az író illetően megváltozásának ábrázolásában további fontos mozzanat az, amikor egy szintén 1914 decemberére datált szövegében bemutatta reagálását magyar katonák holttesteinek megpillantásánál a limanovai csatát: „amikor az első csukaszürke rám nézett a földről, vége lett annak, hogy az író úr szemléli a háború nagyszerű színjátékát. [...] Itt minden irodalommal együtt meg kellett állni és a szememet behunyni.” Leírása szerint a becsukott szemű Molnárt egy bécsi csataképfestő vezette át, kezénél fogva, a halottak között.²¹ A csatátér megtekintése után, a vonaton utazásáról pedig az író ezt állította: „egy sarokban didergek, nemcsak a testem fázik, úgy érzem: az egész világ minden kétségbeesése didereg bennem, hogy vacog tőle az egész életem, most már teljesen elveszítettem mindenről a véleményemet, és nem tudom, ezek után a napok után fogunk-e még valaha az életben nevetni”.²²

A könyvben olvasható szövegek sorozata azt mutatja, hogy háborús élményei hatására az író addigi élete nem egy elemét, mozzanatát újragondolta. 1915 januárjára datált beszámolója szerint a háborús pusztítások megszemlélése után, egy krakkói operai premier megtekintése előtt „tele vagyok féltékeny, igazságtalan keserűséggel, hogy miért játszanak most színházat”.²³ A nézőtérén egy lengyel professzorral beszélgetve azonban Molnár megismerte az aktuális helyzet történelmi összefüggéseit, majd, a darab sikerét látva, mintegy megoldva a korábban jelzett problémát, ezt állította: „Most már nem bánt az, hogy színházat játszanak. Lengyel dolog ez egészen a csontok velejéig. Ordítanak és tapsolnak az

18 Molnár F.: Egy haditudósító i. m. 21.

19 M. F.: *Az éneklő vonat*. I. m. 12–13.

20 Molnár F.: Egy haditudósító i. m. 55.

21 Uo. 74–75.

22 Uo. 88–89.

23 Uo. 104–105.

orosz ellen. A lengyelségért. Gyönyörű pillanat”.²⁴ Saját színházi emlékeinek felidézésekor a szerző feltette magának a kérdést: „mikor jön vissza az idő, hogy frakkban ülök az Operában és semmi másra nem gondolok, mint a zenére?”²⁵ A kérdésre az író nem adott választ, a látott darab lengyel alkotójának ünneplése pedig felidézte számára saját sikereit is – ugyanakkor félreérthetetlenül jelezte az azoktól való, a történelmi események nyomán immár meglévő hatalmas távolságot is: „Emlékszem: száz évvel ezelőtt mintha láttam volna már ilyet”.²⁶ A történelmi összefüggések megismerésével megtekintett előadás, a művész sikere, saját emlékei kapcsán megfogalmazott kérdéseit e szöveg szerint Molnár nem is tudta megválaszolni – a leírás befejezése ugyanakkor egy jobb jövő reményét jeleníti meg, ekként talán e problémák valamiféle megoldását is ígérve: az előadás után, távozáskor „Kábultan megyek utána [tudniillik a professzor után], a rettenetes szöges csizma visz, mint valami bűvös járógép.

Mögöttem dobogva áll fel az egész színház.

– Éljen Lengyelország!”²⁷ (Az esetbemutató közéleti közelítését a színdarabíró saját pályájához pedig elősegíthette az az eljárás, hogy a kötetbeli közlésnél alkotója elhagyta az *Operai premier a tűzvonal mögött* címet, amellyel e szöveg még *Az Est* 1915. február 11-ei számában látott napvilágot.²⁸ ebben ugyanis az opera említése egyfajta távolságot hozott létre a nem operaszerző Molnár munkásságától. A könyvben a beszámoló a „Színház...”²⁹ indítással már a lelegején ualt írója korábbi műveire is.)

Másfajta újragondolást-átértékelést jelentett Molnár számára a találkozás a szövetségeseikként az oroszok ellen harcoló katonalányokkal. Az őket bemutató, 1915 augusztusára datált leírást szerzője ezzel a kijelentéssel zárta: „Sophie kisaszszony egy pillantása hűsz esztendő városi viccelődését törli le az ember szívéből.”³⁰

Egy szintén 1915 augusztusára datált szövegében Molnár helytelenítően írt arról, hogy a háború során a civilek fokozatosan hozzászoknak az egyes hadieseményekkel kapcsolatban a katonai nyelv közhelyeihez: „Holott mindenkinek, aki nem katona, szüzen kellene maradnia a taktikától, a katonai nyelvtől, hogy fel tudhassa mérni az emberi szenvedést, minden taktikának örök és egyetlen tartalmát.” Az író szerint az ember a fájdalom elől menekül ezekhez a közhelyekhez, mint valami narkózisba: ha ugyanis ezekkel elbutítja magát, legalább homályba borul számára az egyes ember szenvedése. „Mert különben ez maga elég ahhoz, hogy az ember heteken át kínlódva nézzen maga elé a semmibe és gondolkozzék, minden eredmény nélkül.”³¹ Egy későbbi, 1915. szeptemberi datálással közreadott írásában pedig, mintegy folytatva-összegezve e

24 Uo. 108.

25 Uo. 111.

26 Uo.

27 Uo.

28 *Molnár Ferenc*: Operai premier a tűzvonal mögött. *Az Est* 1915. febr. 11. 3.

29 *Molnár F.*: Egy haditudósító i. m. 104.

30 Uo. 428.

31 Uo. 438–439.

gondolatmenetet, a szerző már határozottan azt állította: a „háború lényege” „a nép dicsőséges szenvedése”.³²

1915 őszére, írásai szerint Molnár túljutott a pusztá kétségbeesésen és, ha csak nagyon általánosan is, immár aktuális feladatokat is megfogalmazott. Az eredetileg a *Pesti Hirlap* 1915. november 2-ai számának vezércikként, a szerző nevének feltüntetése nélkül közreadott *Halottak napján* című munkájában,³³ amelyet kisebb, a szöveg lényeges elemeit nem érintő változtatásokkal könyve lezárásaként, *1915 halottak napján* címmel újra megjelentetett, az utolsó mondatokkal a következőkre szólított fel: az elesett katona

„testvérei ma gyújtsák meg a gondolkodás gyertyáját az ő elveszett teteme felett. A fiai pedig keményen emeljük fel a fejüket, amikor követelni fogják azt, amiért a magyar tiszt és a magyar baka mukkanás nélkül, parancsra halta a halál minden nemeit. Szemben 1915 halottak napját nem beszélhetjük meg, mint ha visszatérünk a halál értékének régi felbecsüléséhez. Csak így mérhetjük fel a mi testvéreink mártíriumát, csak így látunk be jövő kötelességeink rengetegébe, csak így mered fel előttünk egyre hatalmasabban a nagy Ellenérték, ami egy vésző nemzetnek a gyertyafények e tengeréért Isten és a történelem előtt kijár.”³⁴

E könyv szerint tehát 1914–1915-ben Molnár személyiségének átalakulása úgy történt, hogy a háborút kezdetben lelkesedéssel fogadó író már 1914 augusztusában, egy katonavonat elindulásakor baljós előérzet fogta el, majd a harctéren megrendült, szembesült az emberi szenvedéssel, fokozatosan egyre jobban megértette és átérezte azt, mindennek nyomán pedig eljutott a szenvedők érdekeinek megfogalmazásához és hirdetéséhez. Az 1914. augusztusi–szeptemberi *Pesti Hirlap*-cikkek³⁵ viszont azt mutatják, hogy az író már ekkor megértette és átérezte a háború okozta szenvedéseket és éppen a valamit tenni akarás szándéka indította őt a harctérre. Vagyis, a könyvben foglaltakkal ellentétben nem a frontélmények ismertették fel vele a szenvedés nagyságát, hanem éppen a szenvedések nagyságának felismerése nyomán ment a harctérre. Annak pedig, hogy 1914. őszi, megrendülését kifejezésre juttató írásait nem újraközölve a könyvben, Molnár egy ilyen személyiségfejlődést mutatott be a közönségnek, minden bizonnyal az volt az oka: ezáltal is érzékeltetni akarta számukra a háborús szenvedések nagyságát: még őt, a harmincas évei közepén járó, immár nem is fiatalnak számító, amint a bevezetésben állította magáról: „öregedő szívű” embert is milyen mértékben át tudták alakítani ezek! A különféle munkáit jól ismerő olvasói felé pedig azzal igyekezett igazolni ezen eljárása létjogosultságát, hogy könyvét „emlékek” gyűjteményének nevezte, hangsúlyozva: az nem napló, nem a háború története – ő 1915 végén így emlékezik vissza az elmúlt, valamivel több, mint egy évre.

Saját személyisége megváltozásának ilyen ábrázolása mellett könyvében Molnár másokét is bemutatta: akár önnön sorsa párhuzamaként, pozitív érté-

32 Uo. 516.

33 *Halottak napján*. *Pesti Hirlap* 1915. nov. 2. 1–2.

34 *Molnár F.*: Egy haditudósító i. m. 557–558. Ld. még ehhez: *Uő*: A fehér felhő. Bp., 1916. 61–67.

35 Ld. ehhez e munkám 1–2. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszövegrészeket!

keléssel, akár azzal ellentétesként, mint negatívát megjelenítve. 1915 februárjára datált, *A testőr* című írásában a szerző megismertette olvasóit a „császári és királyi arcière-testőrség ama tisztjének a történetével”,³⁶ aki, e szerint, elszakadva a nagyvilági lélettől, fokozatosan eljutott a sebesült katonák önfeláldozó ápolásáig, akit a szerző „jó, megtiport és megtisztult embernek, ennek a gavallérból [...] a nyomorúság alázatos szolgájává lett katonának”³⁷ értékelt. E szöveg ugyanakkor nemcsak egy hasonló folyamat ábrázolásaként kapcsolódott az író saját átalakulásának megjelenítéséhez is, hanem más módon is. Címe ugyanis azonos volt 1910-es vígjátékának, *A testőrnek* a címével, amely darabban egy híres színész veszi fel egy testőr szerepét. A Molnár életművét alaposan ismerők számára pedig feltűnhetett az is, hogy e színész-testőr és a valódi testőr milyen mértékben hasonlítanak egymásra. A vígjátékban a színész, saját elbeszélése szerint, a következőképpen változtatta el külsejét e figura megjelenítéséhez: „kimaszkíroztam magamat aranyszőkére, finomra, fiatalra, kis bajusszal”³⁸ – az 1915-ös leírással ábrázolt személy pedig „karcsú szőke ember, igen finom arca van. Kék szeme, bécsies kis bajusza”.³⁹ E párhuzamokkal az író minden bizonnyal egyben saját maga megváltozását jelezte: míg korábban színész-testőrrel írt vígjátékot, most egy valóban élő, a szenvedőkön segíteni igyekvő testőrrel ad közre komoly, megrendültségét is kifejezésre juttató háborús tudósítást. Ám Molnár könyvében arra is hozott fel példát, hogy a háború negatívan is hathat egy személyiség alakulására. A katonák közt élő, a hadseregbe beilleszkedni akaró, árva kisfiúval, Lazurka Jóskával kapcsolatban, 1915 augusztusára datált írásában ezt állította: „Árva Lazurka Jóskát ezzel az élettörténettel itt az árok fenekén kommandírozni hallani vékony, de éles kis hangjával, sötét tekintetével – azt kell hinnem, ezek a pillanatok azok, amikor az emberen egyszerre, mint a villám, átrohan a háború egész borzalmassága.”⁴⁰ Sőt Molnár szerint a háború nemcsak egyének személyiségét változtatta meg, hanem akár egy nagyobb közösség jellegét is. Egy szintén 1915 augusztusára datált szövegében egy huszárrajórt ábrázolva, a következőképpen fogalmazott: ebben „a nagybajomi juhász és a pesti kis magánhivatalnok élete itt egyetlen ösvényen megy már tizenharmadik hónapja, dicsőségére a drága magyar földnek, amely ilyen férfiaktól virágos és talán annak a gonosz, ifjú Budapestnek is, amely, íme, milyen szépen tanul az édesanyjától”.⁴¹ A könyv e részletei pedig nemcsak a háború különféle mozzanatainak erejét, átalakító hatását érzékeltethették a közönség számára, hanem alkalmasak lehettek arra is, hogy a szerző személyiségváltozásának milyenségét, párhuzamokkal vagy éppen ellentéttel, még pontosabban mutathassa be az olvasóknak. Molnár itt ismertetett-idézett írásai pedig, önmagukon túlmutatóan, általánosabb érvennyel is jól szemléltetik, hogy egy jelentős író miként küszködött egy sajátos jelenség:

36 Molnár F.: Egy haditudósító i. m. 175.

37 Uo. 185.

38 Molnár Ferenc: *A testőr*. Bp., 1912. 34.

39 Molnár F.: Egy haditudósító i. m. 175.

40 Uo. 462.

41 Uo. 471–472.

a világháború ábrázolásának különféle problémáival, továbbá ezt: egy szövegsozortat átszerkesztésével milyen, az aktuális társadalmi-politikai célok alátámasztására is alkalmas mű hozható létre.

Molnár lényének e könyvben megjelenített átalakulásával a munka egyes ismertetői is foglalkoztak. Például a *Budapesti Szemle* 1916-os évfolyamában a műről író szerző rendkívül pozitívan értékelte ezt: szerinte Molnár

„Megfigyelése szinte fényképszerűen, majdnem cinikusan biztos. Régebben szinte azt kívánhatta volna neki valaki, amit az ifjú Tolsztojnak a nagynénje: egy előkelő hölgy barátságát, hogy gyöngédebbé váljék. E helyett most a nyomor, a szenvedés, a vér lágyította meg a lelkét. Tehetsége a háborúban tűzkeresztségen ment át. [...] Ebbe a szívbe [tudniillik Molnárába] most bevonult az emberi nyomorúság átérzése s az emberi jóságé, az emberszeretet; nem vendégül, mint eddig, hanem állandó lakónak.”⁴²

A *Vasárnapi Ujság* 1915. december 19-ei számában a könyvet ismertető szerző azt is értékelte a műben, amiben az különbözött más, ilyen fajta írásoktól:

„Nincs meg benne az a mindent dicsőítő folytonos elragadtatás a háborút intéző emberekkel és szervezetekkel szemben, amely annyira émelgőssé teszi némely német és osztrák haditudósító cikkeit, nem akarja a háború borzalmaival és szenvedéseivel elföldni a konvencionális frázisok tarka lepedőjével. [...] Az a vérszomjas hang, amely különösen a háború első idejében a német háborús irodalmat jellemezte, a magyar irodalomban szerencsére nem szólalt meg, nálunk az emberséges érzület, a harctéren küzdők szenvedéseivel való mély együttérzés s még az ellenségnek is bizonyos megbecsülése az uralkodó s Molnár Ferenc ebben is elől jár.”⁴³

42 vg.: Molnár Ferenc: Egy haditudósító emlékei. – Budapest, Franklin. Budapesti Szemle 1916. 471. sz. 468–469. Az írás szerzője minden bizonnyal Voinovich Géza, ld. erről: *Botka F.–Vargha K.: A magyar irodalomtörténet* i. m. 135. Az *Uránia* c. folyóiratban a könyvről megjelent ismertetés szerzője azonban megfogalmazásaival jelezte: nincs meggyőződve arról, hogy Molnárnál e személyiségváltás valóban végbement: „E könyv azt a benyomást kelti, hogy Molnár Ferencre erősen, szinte átalakítólag hat – és pedig előnyösen – ez a háború. Az ő írói munkásságát eddig – tagadhatatlan jelességei mellett – bizonyos léha cinizmus, az erkölcsi érzék megdöbentő hiánya jellemezte [...] E könyvében [...] érzései tisztultaknak, megnemesedetteknek mutatkoznak, költői hangulatának meleg forrása áttör szarkazmusa jegén, s mintha egyénisége megtelnék erkölcsi tartalommal s felemelkednék általa.” (–ly.: *Két hadinapló. Uránia* 1916. 4. sz. 130. Az írás szerzője minden bizonnyal legifjabb Szász Károly, ld. erről: *Botka F.–Vargha K.: A magyar irodalomtörténet* i. m. 135.) Fedák Sári pedig ezt állította e folyamatról, Molnár haditudósításai kapcsán, emlékiratában: az író „Nagyon szeretett volna jó lenni, de a szíve sohasem volt képes az eszt követni. Tünetéyes esze rengeteg távolságban állott attól, amit a szív szeretett volna neki diktálni. Talán azokban a karácsonyi tudósításokban, melyeket nem lehetett száraz szemmel olvasni, talán akkor érezte magát az esze a szívével elérhető távolságban. Komolyan hitte, hogy mélyen érez, és ezzel még saját magát is becsapta.” („Te csak most aludjál, Liliom...” I. m. 358.) Vö. még: *Györgyey Klára: Molnár Ferenc*. Bp., 2001. 71.

43 Molnár Ferenc haditudósításai. I. m. 815. Ld. még ehhez e munkám 9. jegyzetét! Hasonlóképpen vélekedett emlékiratában Nagy Lajos is, aki ezt állította: a haditudósító írók közül „Aránylag még Molnár Ferenc oldotta meg feladatát a legdiplomatikusabban, elkerülte a közönséges butaságokat és gonoszságokat azokban a cikkeiben”, amelyek az Egy haditudósító emlékei c. könyvében jelentek meg. (*Nagy L.: A menekülő ember*. I. m. 85.) Vö. még: *Teller Katalin: A haditudósító Vészi Margit. Etikus újságírás vagy propaganda. Filológiai Közöny* 2015. 3. sz. 370–371. – A Vasárnapi Ujság

Az író pedig nem csak könyve kritikusaiktól kapott elismerést: 1916 tavaszán az uralkodó a Ferenc József-rend tisztikeresztjét a katonai érdemkereszt szalagján adományozta neki haditudósítói érdemeiért.⁴⁴

Molnár Ferenc e könyve forgalomba kerülése után is foglalkozott haditudósítások, háborús élménybeszámolók közreadásával. Így az író és a *Franklin Társulat* e mű megjelenítése tárgyában kötött 1916. január 6-ai szerződésének egyik kitétele azt mutatja, hogy ekkor létezett e munka ifjúsági kiadásának terve. Molnár ugyanis így fogalmazott: „megállapodtunk abban, hogy Önöknek [tudniillik a *Franklin Társulat*nak] jogukban van e művet a jelen kiadástól eltérő formában, mint ifjúsági művet megjelentetni, mely esetben kötelezem magamat az esetleg szükséges változtatásokat, valamint egy esetleg e kiadáshoz szükséges bevezetést írni”.⁴⁵ Az *Egy haditudósító emlékeinek* ifjúsági kiadása végül is nem jelent meg – ám még 1916 folyamán napvilágot látott egy, a magyar nyelvű könyvnel jóval kisebb terjedelmű, német nyelvű összeállítás az író ilyen szövegeiből *Kriegsfahrten eines Ungarn* címmel, Berlinben, a *S. Fischer Verlag* gondozásában.⁴⁶ Feltehetőleg a német olvasók elvárásainak megfelelni kívánván, ezen kötetben több olyan szöveg is helyet kapott, amelyben szerepelnek a Monarchiával szövetséges Németország katonái is – a *Magyar Hírlap* 1916. december 5-ei számában a könyvről röviden író szerző így azt „a magyar hősiség és a német hűség könyve”-ként értékelte.⁴⁷ Molnár az I. világháborúban később is tevékenykedett haditudósítóként, tett közzé cikkeket a nagy küzdelem különféle mozzanatairól *Az Est* hasábjain.⁴⁸ Sőt, élete további évtizedeiben is írt és publikált haditudósítói élményeit megjelenítő szövegeket⁴⁹ – mindezek elemzése azonban már meghaladná jelen munka kereteit.⁵⁰

A tanulmány először megjelent: Filológiai Közlöny 2015. 3. sz. 356–368.

egyik 1916-os cikkében pedig arról is olvasható információ, hogy az írói-kritikusi körnél szélesebb közönség miként fogadta Molnár haditudósításait: az írónak „Egy-egy nevezetesebb harctéri cikke országra szóló érdeklődést keltett, mindenütt közbeszéd tárgya volt, könyve pedig, mikor [1915.] karácsonykor *Egy haditudósító füljegyzései* [így!] címmel megjelent, a magyar háborús könyvpiac legnagyobb sikere volt”. (Molnár Ferenc Ferenc József-rendje. Vasárnapi Ujság 1916. máj. 28. 340.) Molnár ezen írásai fogadtatásának, hatásának ennél pontosabb megismeréséhez még további kutatásokra van szükség.

44 Ld. erről pl. Molnár Ferenc Ferenc József-rendje. I. m. 340.; Molnár Ferenc [...]. Uj Idők 1916. jún. 4. 577.

45 Ld. Babits Mihály és Molnár Ferenc kiadatlan írásai az Imre Sándor-hagyatékban. Közéleteszi: Vörös Boldizsár. Történelmi Szemle 1999. 1–2. sz. 182.

46 *Franz Molnár: Kriegsfahrten eines Ungarn*. Berlin, 1916.

47 „Kriegsfahrten eines Ungarn von Franz Molnár.” *Magyar Hírlap* 1916. dec. 5. 6.

48 Ld. pl. *Molnár Ferenc: Báró Bornemissza Eleménné és gróf Bethlen Istvánné 140 kis gyermeket mentett ki a bombázott Nagyszébenből*. *Az Est* 1916. szept. 28. 3.; *Üő: Gombkötő Mihály háza*. *Az Est* 1916. okt. 3. 3.

49 Ld. pl. Babits Mihály i. m. 177–183., 187–189.; *Molnár Ferenc: Útitárs a száműzetésben*. Jegyzetek egy önéletrajzhoz. Bp., 1999. 84., 142–145., 150.

50 E munkám elkészítéséhez nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet Kerényi Ferencnek (ha már csak megkésve is), Heltai Gyöngyinek, Kerekes Amáliának, Teller Katalinnak és Kóvér Györgynek.

Frontélmények a hátországból

Szomory Dezső „harctéri levelei”

Nem sokkal az I. világháború kitörése után, a *Nyugat* 1914. október 16-ai számában *Harry Russel-Dorsan harctéri levelei* címmel jelent meg egy szöveg, a folyóirat munkatársainak rövid előszavával. E szerint

„Egy szerencsés véletlen kezünkhez juttatta a londoni *Evening Standard* egy csomó számát, melyekben Harry Russel-Dorsan, e kiváló angol újság kiküldött haditudósítója hosszú cikksorozatban követi, naplószerű közvetetlenséggel, a francia–német háború eseményeit attól a perctől fogva, hogy Sir John French, az angol segítőcsapatok élén Franciaországba utazik. Egynemely francia és olasz zsummalisztának az utóbbi idők háborúról írt tudósításai, a maguk művészi pretenzióival, úgyszólván irodalmi jelenséggé lettek s ezt a sémát látszik követni Russel-Dorsan is, valljuk be, szuverén fölényel. Ezek, szerintünk, meglepően eredeti, olykor rendkívül mulatságos, angol zamattal telített, helyenként férfias és frappáns, helyenként imádandóan korlátozott írások és talán mindent felülmúlnak, főleg a maguk szokatlan szenzibilitásánál fogva, ami e nemben eddig íródott. Ezért adjuk itt őket, e levelek legelejét egyelőre, és sajnós csak hevenyészett fordításban. De még így is, bizton reméljük, némi feltűnést fognak kelteni.”¹

Ezen írások sorozata a *Nyugat* 1914–1915-ös évfolyamaiban látott napvilágot, az utolsó közlés a folyóirat 1915. július 1-jei számában. A „levelek”-ben szerzőjük ír elindulásáról Angliából és megérkezéséről, a brit csapatokkal együtt a kontinensre, reimsi tartózkodásairól, a francia–német összecsapások helyszínein szerzett élményeiről, részletesen ábrázolva a háború borzalmaait. Így egyik leírásában, többek között, ez áll:

1 Harry Russel-Dorsan harctéri levelei. *Nyugat* 1914. okt. 16. 374. Ld. még: *Balázs Eszter*: Káprázattól az illúzióvesztésig: a háború jelentései a Nyugatban (1914. augusztus–1915. augusztus). *Médiakutató* 2010. 1. sz. 85–91.; *Uő*: Szó és cselekvés kettőssége, értelmiségellenesség, értelmiségi felelősség Magyarországon az első világháború elején. *Múltunk* 2016. 2. sz. 25–26.; *Csunderlik Péter*: „A háború mint óriási átfogó gondolat” – Kultúra és a „háború kultúrája” Magyarországon. In: *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918)*. Szerk. Kaba Eszter. Bp., 2017. 100–101.; *Paál Vince*: A sajtó szabadsága a „nagyháború” éveiben (1914–1918). In: *A sajtószabadság története Magyarországon 1914–1989*. Szerk. Paál Vince. Bp., 2015. 19–20., 32–33.; *Uő*: Sajtóirányítás és -ellenőrzés Magyarországon a Nagy Háború éveiben. In: *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Szerk. Ifj. Bertényi Iván–Boka László–Katona Anikó. Bp., 2016. 257–259.

„távolabb, az árkokon túl, véres emberhússal berakva, betömve, bedagasztva, a rét végén, a füzek alatt elegáns lovastisztek hevernek, a varjak fulmináns díszében. Az egyik, zord vértés, a lováról lebukva egy fa törzsének dőlt s ott is maradt, halálos megdermedtségben a fejét lehajtva, amelyen a nyüzsgő varjútetekből egy óriási tollkucsma emelkedik, s mind nő fel, mind kimagasodik, mind kinyúl valami rengő s nyugtalan gúlába csúcsosodva, míg végre, a súlya alatt, a hulla megborzong, megmozdul s elvágódik. Egy másik vértés, elnyúltan a lova mellett, a szíve véres tömlőjét mutatja felszaggatott páncéljára vetve, mint egy rubintos csillagot. És egy magányos varjú ott van, aki órkodik és nézi, megcsömörlötten, pirosló csőrével. [...] És távolabb, néhány tömzsi fűz sorfala mögött, ember és állat egymásba törve, egymásba szakadva, egymásba torlódva, mint pokoli egyveleg tűnik fel valami fantasztikus és regényes tumultusban, mely ez elakadt száguldozókat, meztelen törzssel a lovak nyakához ragadva, lemészárolt kentaurcsapatnak mutatja.”²

E „levelek”-ben lehet olvasni arról is, hogy írójuk járt a waterlooi síkságon, a romos Louvainben és Soissons-ban is.

Noha ezek a szövegek Harry Russel-Dorsan munkáiként láttak 1914–1915-ben napvilágot, szerzőjük valójában Szomory Dezső volt, aki nem teljesített katonai szolgálatot, nem harcolt a háborúban, ám leírásaihoz a korabeli magyar újságokban is található információkat.³ E hamisítást ugyanakkor többféle eljárás együttes alkalmazása hitelesíthette az akkori olvasók számára. Így, már a *Nyugat* munkatársainak idézett előszavában egy ténylegesen létező újság: az *Evening Standard* megnevezése a „levelek” eredeti szövegeinek megjelenési helyeként; Harry Russel-Dorsan valóban élő személyként említése, továbbá az összehasonlítás is nem fiktív szerzők munkáival.⁴ Annak a szintén kitalált mozzanatnak, hogy léteznek eredeti angol szövegek és ezeknek a magyar fordítását közli a *Nyugat*, a közönséggel tényként elfogadtatását elősegíthették azok a lábjegyzetek, amelyekben angol szókapcsolatok találhatóak, egyben tudatva az olvasókkal: ez így van „az angol eredetiben”.⁵ Egy, a magyar szövegben franciául olvasható dialógushoz pedig a következő lábjegyzet kapcsolódik: „Az angol eredeti is franciául adja e párbeszédet. – A fordító.”⁶ A kitalációt hitelesíthették még valóságos helyszínek és ténylegesen megtörtént események megjelenítései a „levelek”-ben, továbbá az is, hogy szerzőjük szerepeltet bennük jelentős, nem fiktív személyeket, akik, e leírások szerint, találkoztak és beszéltek az angol haditudósítóval: Kiplinget,⁷ Maeterlincket,⁸ Albert, belga királyt.⁹ Ugyancsak

2 Harry Russel-Dorsan harctéri levelei. 5. *Nyugat* 1914. dec. 16. 624–625.

3 Ld. ehhez: *Szomory Dezső: Harry Russel-Dorsan a francia hadszínterről.* Bp., 1918. 7.

4 Ld. ehhez e munkám 1. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszevegérést!

5 Harry Russel-Dorsan harctéri levelei. *Nyugat* 1914. dec. 1. 529., ld. még: Harry Russel-Dorsan harctéri levelei. 8. *Nyugat* 1915. febr. 16. 212. Ld. ehhez még: *Turi Tímea: „Úgy [...] élni, ahogy azt magamnak megírnám”. – Szomory Dezső önstilizáló prózájának esztétikájáról –.* *Literatura* 2011. 2. sz. 128.; *Radnóti Sándor: Hamisítás.* Bp., 1995. 248.

6 Harry Russel-Dorsan harctéri levelei. 13. *Nyugat* 1915. jún. 1. 613.

7 Harry Russel-Dorsan harctéri levelei. *Nyugat* 1914. okt. 16. 382–384.

8 Harry Russel-Dorsan harctéri levelei. 7. *Nyugat* 1915. jan. 16. 94–96.

9 Harry Russel-Dorsan harctéri levelei. 9. *Nyugat* 1915. márc. 1. 254–260. Vö. még: *Radnóti S.: Hamisítás.* I. m. 248.

a fikció valóságosságát bizonyíthaták „írójuk” hivatkozásai saját, korábbi műveire.¹⁰ A *Nyugat* közreadói pedig azzal is hozzájárultak a Szomory-szövegeknek az olvasókkal angol újságíró munkáiként elfogadtatásához, hogy a folyóirat 1914. évi II., július–decemberi számait, 1915. évi I., január–júniusi számait és 1915. évi II., július–decemberi számait tartalmazó köteteinek tartalommutatóiban, a *Cikkek* (és nem a *Regények, novellák, elbeszélések, színdarabok*) részben a valóságos szerzők sorozatában tüntették fel Harry Russel-Dorsant is, „harctéri levelei”-vel.¹¹

Mindezekén túl a fikciót sajátosan hitelesíthette annak a gondolati-lelki pályának az ábrázolása is, amelyet, „saját leírásai szerint” a képzelet teremtette szerző a világháború idején bejárt. A *Nyugat* még 1914. november 1-jei számában olvasható „Russel-Dorsan tudósítása” Angliából történt elindulásáról; ebben, az angol flottát szemlélve, az újságíró ezeket állította:

„El vagyok ragadtatva. Nagyszerűen érzem, hogy valami van a világban. [...] gyönyörűséges egzaltációm percről-percre fokozódik. [...] Nemzeti önérzetem, brit voltom felülmúlhatatlan méltósága, mint izzó mérge, a véretem hevíti. Egyéni fönségem tudatában több vagyok önmagamnál, minthogy angol vagyok. Amit érzek e percben, hogy mondjam, amit érzek oly mély, oly forró, oly ájtatos és zengő, hogy szinte úgy tűnik, hogy imádkozom. Egészen egyedül itt s emberi mivoltom nyersanyagában, az öntudatom felemel az egyéni és fajbéli kultúra legmagasabb tetejére.”¹²

További „levelei”-ből azonban az derül ki, hogy megismerte a Nagy Háború borzalmait is – a folyóirat december 16-ai számában közzétett „beszámolója” pedig már az ezek nyomán bekövetkező megrendültségéről tanúskodik:

„minden kötelék felbomlott testi és szellemi mivoltom között. Nem ismerek magamra többé [...] Kínzó kételyek gyötörnek.

Hitem az emberben, az állami és emberi berendezkedésben, városok rendjében, angol szabályokban és törvények szigorában, minden hitem megrendül e rettenetes mezők előtt, ahol mint a kihányt zsákok, százával hevernek, az estéli égbolt drámai kivilágításában, megnyúltan és begömbülve, vértől beázott halovány arccal, agyonlőtt katonák, agyonlőtt katonák!” Ugyanitt olvasható kijelentései már újságírói tevékenységével kapcsolatos kételyeit, kiábrándultságát is tükrözik: „a magam ijedt és figyelmes megjelenése itten, talán mégsem kielégítő megoldás, s ami itt vérben, síkolyban, fájdalomban s agóniákban elviharzott, talán mégsem az én leírásaim gazdagsága kedvéért és zsurnalisztikai működésem érdekében történt. Nem hiszem, hogy amit az egyik ólom leterített, a másik ólom visszaadhassa. Ott a golyó, itt a betű. Azzal, sajnos, nincs elintézve semmi, hogy önök oly sok szépet olvasnak e halottas kertről az *Evening Standard* hasábjain.”¹³

10 Harry Russel-Dorsan harctéri levelei. *Nyugat* 1914. okt. 16. 380.; Harry Russel-Dorsan harctéri levelei. 9. I. m. 260.

11 Ld. Tartalommutató. [1914.] II. kötet (13–24. füzet). V.; Tartalommutató. [1915.] I. kötet (1–12. füzet). III.; Tartalommutató. [1915.] II. kötet (13–24. füzet). III.

12 Harry Russel-Dorsan harctéri levelei. 2. *Nyugat* 1914. nov. 1. 423–424.

13 Harry Russel-Dorsan harctéri levelei. 5. I. m. 620–621.

Később, a *Nyugat* 1915. május 16-ai számában már a következő vallomásai olvashatók:

„tisztában vagyok vele, hogy kínzó elunottságomat, szellemi és erkölcsi lankadásomat (holott bizonyos fizikai bajokról is beszélhetnék) ez a háborús förtelem okozza, amelyben alig látok már mást egy egyetemes mártíromságnál s amelyben én is benne vagyok, elsodortan, szomorú tollas, aki tintából él. Mégis van egy egyetlen örömöm, egy kizárólagos örömöm, mely egész szenzibilitásomat fölpengeti és fölcibálja s ez az, hogy úgy szenvedek, mint az állat. [...] Ez a legszubtilisabb mérge a háborúnak, ez a szinte lázas keserűség, ami előnti az embert mint egy betegség, mint egy lelki lepra, valami lerongyolt elhagyatottság érzésével. *Be a man*, mondom magamnak, *behave yourself as a gentleman*, mondom magamnak, s a szemem tele van könnyel”.¹⁴

A *Nyugat* 1915. július 1-jei számának lapjain olvasható „harctéri levelé”-ben pedig Russel-Dorsan arról írt, hogy „Elvetett életem van itt velem, a lerongyolt lelkem e céltalan újságírásban, ami a szemete e háborúnak, mert kicsodák vagyunk mi benne, ostobák, rohadtak, férgei egy művészetnek!?”¹⁵ A két utóbbi szövegrészletben a „haditudósító” által, saját létállapotának bemutatásához használt „állat” és „féreg” kifejezések azt jelzik, hogy szerzőjük a háború eleji egyéni és nemzeti büszkeség, emelkedettség magasságaiból a világegés szörnyűségeinek megtapasztalásai nyomán fokozatosan eljutott a kiábrándulásig, sőt egy szinte „ember alatti” léthelyzetig.¹⁶ Ám a nagy küzdelem kezdeti időszakának lelkesültségétől a következő hónapokban, a szörnyűségek hatására

14 Harry Russel-Dorsan harctéri levelei. 12. *Nyugat* 1915. máj. 16. 564.

15 Harry Russel-Dorsan harctéri levelei. 14. *Nyugat* 1915. júl. 1. 725. Ld. még ehhez: *Bán Zoltán András*: Leírások, nagyjelenetek és élképek. Adalékanyagok Szomorú Dezső prózájának élvezéséhez. Beszélő 2011. 6. sz. 72.; *Térey János*: „Páriz! Páriz!” Szomorú Dezső avagy a megrendülés. In: *Uő*: Teremtés vagy sem. Esszék és portrék, 1990–2011. Bp., 2012. 20–22.

16 Azt azonban, hogy a továbbiakban miként alakul a valóságos életként megjelenített, képzelet szülte haditudósító sorsa, a *Nyugat* olvasói nem tudhatták meg. Bár az 1915. júl. 1-jei számban közzétett szöveg végén a „(Folyt. köv.)” ígérte a „levelek” sorozatának folytatását (727.), de Russel-Dorsan élményeiről csak a folyóirat 1917. dec. 16-ai számának lapjain jelent meg egy írás, immár Szomorú Dezső nevével, az ő műveként. Ld. erről e munkám 23. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt! – 1915 nyarán a sorozat abbahagyásának az lehetett az oka, hogy máj. 24-ei keltezéssel megjelent „*A m. kir. minisztérium 1915. évi 1.809. M. E. számú rendelete*, az ellenséges államokból érkező időszaki lapok behozatalának és terjesztésének eltiltásáról és az onnan érkező más sajtótermékek ellenőrzéséről és lefoglalásáról.” Ld. pl. Magyarországi rendeletek tára. 1915. I. Bp., 1915. 701. Ez után pedig a *Nyugat* munkatársaihoz nem juthatott el az *Evening Standard* sem, amelyben – állításuk szerint – Harry Russel-Dorsan haditudósításai eredetileg napvilágot láttak. A szövegek közlések megszűnése pedig hozzájárulhatott a fikció hitelesítéséhez a magyar olvasóknál, mivel azt a hitet erősíthette bennük, hogy ténylegesen az angol újságból származtak ezek az írások, amelyek közül az utolsók még a máj. 24-ei rendelet életbe lépése előtt eljuthattak közreadóikhoz és azok így megjelenhettek magyar fordításban júl. elejéig. A *Nyugat* júl. 1-jei számában a „(Folyt. köv.)” azt sugallhatta a közönségnek: a folyóirat szerkesztői bíznak abban, hogy továbbra is meg tudják szerezni az angol lapot. Ld. még: *Kelemen Roland*: Sajtójog és sajtószabadság: az első világháborús kivételes hatalmi szabályozás. In: *Az első világháború sajtójogi forrásai*. Sajtójog a kivételes hatalom árnyékában. Szerk. Kelemen Roland. Bp., 2017. 58.

nemcsak a fiktív angol újságíró jutott el a megrendülésig, sőt a kétségbeesésig, hanem valóságos haditudósító, így Molnár Ferenc is. Az ekkor már világhírű írónak a *Pesti Hirlap* 1914. július 26-ai száma hasábjain közzétett, *Vasárnapi krónika* című munkája még szerzőjének lelkesedéséről tanúskodik,¹⁷ az újságban augusztus–szeptember folyamán megjelentetett cikkeinek sorozata azonban azt mutatja, hogy ez az állapot a hetek alatt elmúlt: megrendülve egyre inkább átérezte a háborús szenvedéseket, majd felmerült benne a közösségért tenni akarási igénye. Ugyancsak megrendültségét juttatják kifejezésre a *Pesti Hirlap* 1914. december 13-ai számában megjelent „Fiam...” című, és *Az Est* 1914. december 22-ei számának hasábjain napvilágot látott *Ütközet után...* című írásai is.¹⁸ E Molnár-cikkek és a Szomory-féle Russel-Dorsan-levelek közléseinek időrendje pedig megengedi azt a feltételezést, hogy a ténylegesen létező szerzőnek az általa publikált írásaiból megismerhető sorsa mintául szolgálhatott a képzelet szülte haditudósító gondolati-lelki pályájának megalkotásához,¹⁹ ugyanakkor az előbbi, mint „párhuzam”, alkalmas volt az utóbbi hitelesítésére is a közönségnél.

Ám e Szomory-szövegekben található olyan részletek is, amelyek gyanakvást ébreszthettek az olvasókban az iránt, hogy a „levelek” valóban az angol újságíró művei. Ugyanis már a sorozat első részében Kipling a következőket mondja Russel-Dorsannak, a jövőben megírandó haditudósításairól:

„Örömmel fogom olvasni most is drága Russel [...] – valóban örömmel, – *indeed*. Ámbár bevallom, úgy vagyok a harctéri leírásokkal, mint Theophil Gautier volt az ő ragyogó utazásaival Dél-Európán át, hogy tudniillik ő írta le a legszínesebb Olaszországot, a smaragdzöldben vonagló Pamphili-villákat és a legizzóbb Granadákat és a legbujább Sevillákat is ő írta anélkül, hogy valaha betette volna a lábát, az ő lába! ezekbe a városokba. Kétségkívül ez a kizárólagosan művészi. Elképzelésben felülmúlni a leggyönyörűbb realitásokat. Gondolja meg, hogy itt éri el a költő ama bizonyos isteni magaslatokat. Mert lehet, hogy az Alkotó is, mint minden építőművész, még különbeknek és még rendkívülibbeknek akarta az ő toszkánai ciprus tájait, zöld szönyegekben legelésző kecskéit és andalúziai pásztorait, mint amilyeneknek a kivitelben sikerültek. A költő feladata, – póriasan szólva – felékesíteni és bevilágítani mindezt a színek arany lámpájával. Jól jegyezze meg magának drága Russel, hogy a valódiság nem zárja ki a képzelet fantáziáit még a harci leírások anyagában sem.”²⁰

A fikció hiteltelenítését segíthette elő a „levelek” sorozatának az a részlete is, amelyben, ezúttal, úgy tűnik, nem személyes élményeként, ám információs forrásainak megjelölése nélkül, Russel-Dorsan bemutatja, hogy a loncyi jezsuita kolostort, ahol a szerzetesek a világtól visszavonultan, örök némaság fogadalmával

17 *Molnár Ferenc*: Vasárnapi krónika. *Pesti Hirlap* 1914. júl. 26. 34.

18 *Molnár Ferenc*: „Fiam...” *Pesti Hirlap* 1914. dec. 13. 11.; *Uő*: *Ütközet után...* *Az Est* 1914. dec. 22. 3. Ld. még: *Vörös Boldizsár*: Egy haditudósító emlékei. Molnár Ferenc írásai első világháborús élményeiről. *Filológiai Közöny* 2015. 3. sz. 356–368., a tanulmányt ld. még e kötetben is: 38–48.

19 Ugyanakkor minden bizonnyal más újságírói-haditudósítói sorsok is szolgálhattak mintaként Harry Russel-Dorsan I. világháború alatti gondolati-lelki pályájának ábrázolásához – ezekkel kapcsolatban azonban még további tájékozódásra van szükség.

20 Harry Russel-Dorsan harctéri levelei. *Nyugat* 1914. okt. 16. 382–383. Ld. ehhez: *Kovács Krisztina*: Tömeg és háború. Szomory Dezső regényéről. *Forrás* 2010. 11. sz. 76.

éltek, miként támadja meg a környék lakossága és a barátokkal kialakult harccukat hogyan fékezik meg a bevonuló német katonák²¹ – a jezsuiták ugyanis nem kolostorokban éltek és nem fogadtak örök hallgatást.²² A *Nyugat*-ban a kitalációt pedig végképp érvénytelenítette az, amikor a folyóirat 1917. évi december 16-ai számában Szomory Dezső műveként jelent meg *Harry Russel-Dorsan Párizsban* címmel egy munka. Ebben ugyanúgy egyes szám első személyben ír a „haditudósító”, mint a korábban közzétett „levelek”-ben – ám a szöveghez a következő lábjegyzet kapcsolódik: „Ez az utolsó részlete azoknak a háborús leírásoknak, melyek »Harry Russel-Dorsan harctéri levelei« címmel a *Nyugat*-ban megjelentek.”²³ 1918-ban Szomory Dezső könyveként látott napvilágot a *Harry Russel-Dorsan a francia hadszíntérről* című alkotás, amelynek előszavában a magyar szerző röviden írt műve keletkezésének egyes mozzanatairól is, tudatva olvasóival: „Ezeket az írásokat csakugyan mind kitaláltam.”²⁴

1914–1915-ben azonban még voltak, akik egy angol haditudósító leveleinek tekintették a különféle eljárásokkal hitelesített fikciót. Így a *Századok* 1914–1915-ös évfolyamaiban, a rendszeresen megjelenő *Történeti irodalom* című rész *Folyóirat-szemle* című alrészében, a *Nyugat* írásainak ismertetésénél a szerző rendszeresen foglalkozott Harry Russel-Dorsan harctéri leveleivel. Azok első szakaszát ekként foglalta össze-mutatta be a *Századok* olvasóinak: „A londoni »Evening Standard« számára írott naplószerű levelek, melyek a német–francia–angol háborúról szólnak, kezdve az angol csapatok Franciaországba való utazásáról.”²⁵ A „levelek” egyik további részéről pedig ezt állította: „Jellemző leírása a francia viszonyoknak.”²⁶ Az *Uj Nemzedék* 1915. február 7-ei számának lapjain közzétett, *Háború és háborús költészet* című munkájában Oláh Gábor ekként méltatta Russel-Dorsant:

„rendkívül érdekes a haditudósítók helyzete. Ezek írók és katonák egy személyben. Nem mind, de van köztük igazán író is. Aki olvassa az angol Harry Russel-Dorsan harctéri leveleit, az tudja, mire

21 Harry Russel-Dorsan harctéri levelei. 8. I. m. 206–217.

22 Vö. ehhez: Bán Z. A.: Leírások i. m. 73.

23 Szomory Dezső: *Harry Russel-Dorsan Párizsban*. *Nyugat* 1917. dec. 16. 1029.

24 Szomory Dezső: *Harry Russel-Dorsan a francia hadszíntérről*. I. m. 7. A *Nyugat* 1914–1915-ös évfolyamaiban közzétett fikciót nemcsak az 1914-es szerkesztői előszó (ld. e munkám 1. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt) helyett az 1918-as könyvből itt idézett Szomory-előszó hitelesítette, hanem az új szerzői névhasználat (Harry Russel-Dorsané helyett Szomory Dezsőé) is; a fiktív haditudósító nevének beillesztése a kötet címébe, továbbá, a magyar író úgy alakította át a „levelek”-hez kapcsolódó lábjegyzeteket, hogy azok az újabb közzétételnél ne a szépirodalmi alkotás hitelesítőiként jelenjenek meg. Így pl. az eredeti angol szöveg meglétét jelző „az angol eredetiben” közlések (ld. ezekhez e munkám 5. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt) helyett az 1918-as könyvben az első esetben a „lehetne angolban” kijelentés olvasható (80.), a másodikban pedig az angol szavak után semmilyen kiegészítés sincs (140.). A „haditudósítások” szövegén viszont a könyvbeli közreadásnál Szomory csak kisebb, a mű lényegét nem érintő változtatásokat hajtott végre. Az 1918-as munkáról ld. pl. *Köbányai János: Az író és a háború*. Szomory Dezső harctéri levelei. In: Szomory Dezső: *Harry Russel-Dorsan a francia hadszíntérről*. Bp., 2008. 419–438.; Kovács K.: Tömeg i. m. 75–82.

25 *Történeti irodalom*. *Századok* 1914. 9–10. sz. 755.

26 *Történeti irodalom*. *Századok* 1915. 1–2. sz. 100.

gondolok itt. Russel-Dorsan leírta a luneville-i csatateret, estefelé, összegombolyodott halott katonáival, széttört ágýúütegeivel, összeroncsolt lovaival, szörnyűséges halálszagával, füstjével, határtűzével, dögre szálló s lakmározó varjúival és siket némaságával; leírta az írásművészet olyan rafinált lázával, forgatagával, hogy a leghidegebb fantáziájú lélek is belesodródik lihegő mondatainak véres-fekete örvényébe s utoljára már nem szavakat olvasunk, hanem csatateret járunk és borzalmat élünk vele át. Verescsagin háborús képeinek a hatása szakad itt ránk, de megháromszorozva a szavak boszorkányos szuggesztiója által. Ez a háború egyetlen költészet; mikor az egyén szétfoszol s a tömeg, a rettentő Leviathan, vonaglik a földön át óriási testével.”²⁷

Ám csaknem ugyanekkor, a *Magyar Kultúra* 1915. évi február 5-ei számában megjelent folyóiratszemléjében Nagy Péter már azt írta, hogy Szomory Dezső „az alkalmasint misztifikált Harry Russel-Dorsan-féle harctéri leveleknek is valószínű szerzőjük”.²⁸ A *Pesti Napló* 1916. február 15-ei számában, Szomorynak *A pékné* című könyvéről megjelentetett ismertetés szerzője pedig már minden kétséget kizáróan állította azt, hogy a tudósítássorozat a magyar író alkotása. Szerinte Szomory „eredetiségének a bélyege ott van minden szaván, során, hasonlatán, figuráján. Ha tudatosan inkognitóban akar maradni, akkor is nyomban ráismerünk, mint Harry Russel-Dorsan harctéri leveleire, amelyek egyébként e műfajnak legtökéletesebb példányai.”²⁹ Nem sokkal később, *A Tett* 1916. február 20-ai számában közreadott írásában Komját Aladár ugyancsak határozottan foglalt állást Szomory szerzősége mellett: „A »Harry Russel-Dorsan harctéri levelei«, Szomory legutóbbi munkája”.³⁰ Arról, hogy a magyar írónak mennyire jól sikerült ábrázolnia a világháborút, a *Pesti Napló* idézett cikkírójához

27 Oláh Gábor: Háború és háborús költészet. II. Uj Nemzedék 1915. febr. 7. 12. Kassák Lajos pedig a fikcióról ezeket állította emlékiratában: „Szomory levelei fantasztikusan különös írások. Az első pillanatokban nem is tudtuk, hogy ő a szerzője ezeknek a leveleknek. Olyan robbanó a hangjuk, olyan szuggeszatív élményszerűséggel vannak megírva, mintha a szerzőjük csakugyan ott kint járna a roppant csatatereken és maga előtt látta volna az emberbelekkel megkoszorúzott fákat s az egész halálos fölfordulást, a kínoknak és meggyalázásoknak dantei poklát ezen a földön, 1914-ben.” *Kassák Lajos: Egy ember élete. II/3. Háború. Bp., 1932. 87.*

28 Nagy Péter: Szépirodalmi folyóiratok szemléje. (1914.) I. Magyar Kultúra 1915. 3. sz. 135–136. 1918-as írásában Havas Gyula így emlékezett a kitaláció történetére: „Mikor ennek a munkának az első fejezete a Nyugatban megjelent, különös örömmel üdvözöltem magamban az isteni csínyt, amely – bizton hittem s már az első folytatásból következtethettem, – az írói fantázia legnagyobb csodáit fogja ragyogtatni. Nem értettem s ma sem értem azokat az embereket – köztük jó ítéletűeket s állítólag hozzáértőket, de mindenesetre már több Szomory-írást olvasottak – akik nem látták meg rögtön, az első tíz sor elolvasása után a Russel-Dorsan álarc alatt a kiáltóan egyéni, összetéveszthetetlenül egyedülálló és egységes s jóformán minden sorában szervesen bennlévő, stílusának harsogó patakjában örökkön újraszülető Szomory Dezsőt. Nem is beszélve azokról, akik, mikor a megingathatatlan meggyőződés hangján állítottam, hogy ezeket az angol haditudósításokat Szomory írja, engedékenyen mondogatták: No, ha nem is éppen írja, de mindenesetre az ő fordítása...” *Havas Gyula: Szomory Dezső: Harry Russel-Dorsan a francia hadszínterről. (1918 Pallas rt. kiadása). Nyugat 1918. jún. 1. 933.*

29 L. M.: A pékné. Szomory Dezső új könyvéről. *Pesti Napló* 1916. febr. 15. 12.

30 *Komját Aladár: Szomory Dezsőről. (Nem kritika). A Tett* 1916. febr. 20. 136. Ld. ehhez: *Balázs Eszter: Antimilitarizmus és avantgárd: A TETT* (1915. november–1916. október). *Literatura* 2015. 4. sz. 355–356.

hasonló véleményt fogalmazott meg Tersánszky Józsi Jenő, Szomory *Levelek egy barátónomhoz* című könyvről a *Nyugat* 1927. július 1-jei számának lapjain napvilágot látott munkájában:

„Nem felejtetem el azt sem, mikor odakünn a tűzvonalba akadt kezembe Szomory Dezső Harry Russel-Dorsanja. Körülbelül ezt gondoltam:

Ha erről a könyvről kritikát írnék, nem bírnám elnyelni azt az ötletet, hogy: ugyan minek kellett nekem idejönni a harctérre, mikor valaki Pestről az íróasztala mellől különbül látja meg a háborút, mint én innen a kellős közepéből?

Nos, hát, ez a magasztalás túlzásnak hat nemde? Pedig tényleg úgy volt, hogy Szomory pont úgy érezte meg és vázolta meg kísérteties hűséggel a harctér, a mars igazi levegőjét, mint amilyen annak, aki benne volt.”³¹

A háború ilyen valóság-hűre sikerült megjelenítése pedig hozzájárulhatott ahhoz, hogy a kitalációt igazi haditudósításoknak tekintsék a harctereket megjáró olvasói.

A különféle eljárásokkal hitelesített fikció ugyanakkor, bizonyos részleteivel, illeszkedett a korabeli, magyarországi háborús propagandába. A „levelei”-ben olvasható egyes leírásai, kijelentései alapján ugyanis az itteni olvasókban ellenszenv ébredhetett az *angol* újságíróval szemben. Így sajátos szexuális perverzításokat jelez az a szövegrész, amelyben Russel-Dorsan arról számol be, hogy kéjes érzést váltott ki belőle egy síró kislány látványa:

„a járda szélén, ahol a kocsi megakadt, egy négyéves kisleány állott, drága kis póriás baby, ír-szöke hajakkal, elveszve és tanácstalan. Soha szebben, nagyszerűbben, megkapóbban és emberibben nem sírt és rítt négyéves kisleány a világon, mint ez a csöpp shetlandi póni kanca a londoni útszélen. [...] És amint az autóm ablakán át nyugodtan elnéztem marcangoló kínlódásának viharos könnyhullását, valami különösen kéjes érzés fogott el. [...] valóban fejedelmi élvezet volt.”³²

Egy másik szövegrészben olvasható mondat pedig a figura homoszexualitásáról ad információt: „A képzeletem, mint a sirály repül és ott van fönn New Castle, már-már Edinburgh alatt, ahol kiúsztam hajdan D. kapitánnyal és megöleltem a végtelen vizekben!”³³ Továbbá, a „levelek”-ben nem egy negatív

31 Tersánszky J. Jenő: Szomory Dezső: *Levelek egy barátónomhoz*. Athenaeum-kiadás. Nyugat 1927. júl. 1. 59.

32 Harry Russel-Dorsan harctéri levelei. Nyugat 1914. okt. 16. 376. Itt a gyermek szenvedése, sírása által kiváltott kéjérzés a pedofília és a dakrifília együttes megnyilvánulásainak tekintendő. Ld. ehhez: *Hevesi Krisztina*: Szextrém. Perverziók, szexfüggőség és ártalmatlan különösségeink. Bp., 2014. 60., 79., 82., 108.; *Dr. Forel Ágoston*: A nemi kérdés. (Die sexuelle Frage). Természettudományi, lélektani, közegészségtani és társadalomtudományi tanulmány. [I.] Bp., 1907. 232–233.

33 Harry Russel-Dorsan harctéri levelei. 2. I. m. 424. Az angolok korabeli ábrázolásaival kapcsolatban ld. még: *Klestenitz Tibor*: Nagy-Britannia képe a központi hatalmak propagandájában a háború első éveiben. Jel-Kép 2016. 1. sz. 61–70. Ld. communicatio.hu/jelkep/2016/1/JelKep_2016_1_Klestenitz_Tibor.pdf (utolsó letöltés: 2016. máj. 30.).

értékelés olvasható a *franciákkal* kapcsolatban. A háború borzalmai elől menekülő kelet-franciaországiakról, egyebek mellett, a következők: „S az emberek oly ijesztők, oly gyalázatosak, uram bocsáss, oly rútak! [...] Undok és alacsony nép, és nem is méltó a szenvedéshez.”³⁴ A francia katonákról pedig, többek között, ez áll az egyik „tudósítás”-ban: „minden alakon segít az uniformis, ami a külső megjelenést illeti. A francián határozottan ront.”³⁵ Ugyanakkor e szövegsorozat egyes részeiben határozott elismerés figyelhető meg a *német* katonák ábrázolásánál: „valami távoli emberi természet megdöbbentő pazarságát nyújtják, valami hallatlan frissesség és erdőillat érzését keltik”;³⁶ máshol pedig: „jöttek, délcegen, némán”.³⁷ Az „angol haditudósító leírásai”-ban e sajátos ellentét feltűnt a *Századok*beli ismertetés szerzőjének, aki folyóiratszemléjében foglalkozott is vele: „igen jól jellemzi a franciák lobbanékonyágát; de angol létére is beisméri barbár harcmódjukat s a németek fegyelmét”.³⁸

Szomorj kitalációjának esete, önmagán túlmutatóan, általánosabb érvénynyel is jól szemlélteti, hogy többféle tényező, eljárás együttesen miként szolgálhatják egy hamisítás hitelesítését (így például különböző személyek: az író és a *Nyugat* közreadójának együttműködése; egy valóban létező újságra: az *Evening Standardra* történt hivatkozás; az angol eredeti szöveg meglétét jelző lábjegyzetek; valós események, helyszínek és személyek megjelenítése a fikcióban; a párhuzam ténylegesen élő és tevékenykedő haditudósító sorsával – és, mindezeket túl, a háború jól sikerült leírása is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a közönség iga-ziakként fogadja el a képzelet szülte Harry Russel-Dorsan „harctéri levelei”-t). Ám a magyar író e munkájának története jól mutatja meg a művészek I. világháborúval kapcsolatos szerepvállalásának egyik lehetséges módját is. Szomorj Dezső nem harcolt katonaként; nem tett közzé a nevével háborúpárti szépirodalmi alkotásokat, újságcikkeket; nem dolgozott haditudósítóként sem, de nem is foglalt állást nyíltan a viláégéssel szemben. Mindezek helyett saját személyét egy másik, ráadásul Magyarországgal ellenséges külföld szülöttjének önmaga által kitalált figurájába rejtve tett közzé olyan fiktív haditudósításokat, amelyek egyfelől bizonyos részleteikkel illeszkedtek a magyarországi antantellenes, németbarát propagandába, másfelől viszont arra is lehetőséget nyújtottak, hogy szerzőjük megjeleníthesse azokban a háború borzalmait is. A magyar író feltetelezhette ugyanis, hogy az „angol haditudósító”-nak a nyugat-európai hadszíntérről közreadott „levelei”-nél a cenzúra nem fog eljárni a küzdelem szörnyűségeit ábrázoló leírásokkal szemben – amelyek pedig alkalmasak lehetnek a háborúellenesség kialakítására olvasóikban.³⁹ A különc írónak ez az eljárása

34 Harry Russel-Dorsan harctéri levelei. *Nyugat* 1914. dec. 1. 524., 526.

35 Uo. 530.

36 Harry Russel-Dorsan harctéri levelei. *Nyugat* 1914. nov. 16. 487.

37 Uo. 493.

38 Történeti irodalom. *Századok* 1915. 1–2. sz. 100.

39 Ezzel kapcsolatban Kassák így írt a fikcióról: „Nagyszerű írói fantázia ez és földagadt romantika, istenverte színjáték s mégis, ahogyan így elolvassuk, érzékelteti velünk a realitásokat s nem lehet józanészű ember az, aki ezek után az olvasmányok után egy pillanatra is kedvet kapna

egyszerre tette lehetővé számára a részvételt a háborúban és a távolságtartást is attól⁴⁰ – az esete így, önmagán túlmutatóan, általánosabb érvénnyel is, jól szemlélteti egy alkotó közéleti szerepvállalásának egyik, bár igencsak sajátos lehetőségét is.⁴¹

A tanulmány először megjelent: Háborús hétköznapiak. Tanulmánykötet. Szerk. Török Róbert–Závodi Szilvia. Bp., 2016. 49–60.

ahhoz, hogy végigjárja azt a poklot, amit Szomory élénk idéz.” *Kassák L.*: Egy ember i. m. 87. Ld. még: *Réz Pál*: Szomory Dezső alkotásai és vallomásai tükrében. Bp., 1971. 154–158.

40 Ld. ehhez: *Kőbányai J.*: Az író i. m. 427–432.; *Uő*: Az elbeszélhetetlen elbeszélés. Az első világháború a magyar irodalomban. Bp., 2014. 43–44., 113–114.

41 Ld. még: *Kappanyos András*: A harci ideológia ellenszerei. Értelmiségi válaszlehetőségek az első világháborúban. In: Emlékezés egy nyár-éjszakára. Interdiszciplináris tanulmányok 1914 mikrotörténelméről. Szerk. Kappanyos András. Bp., 2015. 145–155. – E munkám elkészítéséhez nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet Balázs Eszternek, Bubnó Hedvignek, Kerekes Amáliának, Frank Tibornak és Mihalik Béla Vilmosnak.

Nemzeti Park, Vilmos császár út és a Hősök Söre

Háborús névadások Budapesten 1914–1918 között

Bárczy István, Budapest polgármestere a főváros 1914. október 7-ei, a világháború kitérését követő első közgyűlésén már azt állította: „Új korszak kezdődik, új világ alakul ki”¹ – az új viszonyok pedig új megnevezéseket is eredményeztek. Ez figyelhető meg az ekkoriban, a háború hatására létrehozott alkotások (például szervezetek vagy fogyasztási cikkek) *elnevezésében* és a már korábban is meglévők (például intézmények, útvonalak) *átnevezésében*. Az új nevek a mindennapi élet legkülönbözőbb területein jelentek meg.

Az új szervezetek, intézmények közül már 1914. augusztus elejétől működött a kezdeményezőjéről, Augusztza főhercegasszonyról elnevezett Augusztza-alap, tevékenységi körét is megjelölő nevével: *Gyorssegély – Augusztza-alap*.² A szervezet által megvalósított akciók, forgalomba hozott tárgyak természetesen annak nevével viselték, amint arról az 1916. évre kiadott *Augusztza-naptár* (!) is beszámolt: „Az *Augusztza-virág* az Augusztza-alap jelvénye volt. Színes bársonyból és emailből készült, kedves bájos árvácska a virágjelvény, amelynek levelei a hű szöveteségek színeit viselik. [...] Az *Augusztza-szalag* a múlt év [1914.] halottak napján a kegyelet történelmi megnyilatkozására adott alkalmat. Az Augusztza-alap kegyelet-szalagot hozott forgalomba, amellyel a koszorúkat díszítették halottak napján.” Létezett továbbá „*Augusztza-hajó*” és az

„*Augusztza-zenekar* az Augusztza-alap megalakulásának első hónapjaiban működött nagy művészi és anyagi sikerrel a segítőakció javára. [...] Az *Augusztza-garas*, *Augusztza-zsebnaptár*, *Augusztza-levelezőlap*, *Augusztza-nyakkendő*, *Augusztza-zsebtárca*, *Augusztza-cigarettafüve*, *Augusztza-bélyeg* [...] kisebb, de nagy népszerűségnek örvendő akciói voltak az Augusztza-alapnak. [...] Az *Augusztza-könyha* naponta 500 olyan szegény családnak, amely a háború következtében, hibáján kívül jutott nyomorba, adott háromfogásos ebédet. [...] Az *Augusztza-vonat* a harctéri sebesültszállítás szolgálatában áll.”³

- 1 Ld. Budapest Székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1914-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei. Bp., é. n. 605.
- 2 Ld. Tuszka Mártonnak a *Gyorssegély – Augusztza-alap* a nyomor és a bánat enyhítésére c. plakátját: Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK), Plakát- és Képzőművészeti Intézet (PKG) 1915/VH 12., továbbá pl. K. A. [*Kreutzer Andrea*]–Sz. E. [*Szoleczky Emese*]: *Augusztza-alap*. In: Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk. Szijj Jolán. Bp., 2000. 47–48.; *Uők*: Az Augusztza Gyorssegély-alap tevékenységéről. A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 2011. 12. sz. 17–27.
- 3 *Balla Jenő*: Egy év az Augusztza-alap történetéből. In: *Augusztza-naptár* az 1916-ik szököévre. Bp., é. n. 33–47.

Szintén 1914-ben jött létre a *Szent István Segélyalap*, amelyről a *Vendéglősök Lapja* ekként tudósított:

„A Kőbányai Polgári Serfőző Rt. azon közismert széles körű jótékonyági akciója mellett, amelyet a háború tartama alatt kifejt, újabb áldozatkészségének adta tanújelét, amidőn megteremtette a »Szent István Segélyalap«-ot. Ezen alapot a serfőzde igazgatósága minden egyes, a fővárosban eladott palack Szent István duplamalátasör árából 2 fillérrel dotálja és az ilyképp felgyülemlett összeget hónapról-hónapra egyrészt a hadba vonult fűszerkereskedelmi és kávéházipari alkalmazottak családjá, másrészt pedig ugyanezen szakmák állásnélküli alkalmazottainak segélyezésére fordítja.”⁴

Míg az Augusztá-alap a szervezet kezdeményezőjéről, az utóbbi esetben a segélyalap egy szentté avatott történelmi személy, illetve a róla elnevezett, noha vele tényleges kapcsolatban nem lévő termék után kapta a nevét. Ám az új névben Szent István alakja elvált a róla elnevezett fogyasztási cikktől és immár mintegy a vállalkozás védőszentjeként jelent meg.

A még a háború előtt létrejött intézmények közül 1914 augusztusában nem egy, működtetőinek az Osztrák–Magyar Monarchia ellenségeivel szembeni elutasítását, egyben „hazafias” elkötelezettségét kifejezendő, új nevet kapott: az *Angol Park Nemzeti Park*,⁵ a *Jardin d’Hiver Téli Kert*,⁶ a *Royal-Orfeum* és a *Royal-Sörkabaré Nemzeti Orfeum* és *Nemzeti Sörkabaré*⁷ lett. A *Mozgófénykép Híradó* 1914. augusztus 23-ai számának cikke szerint pedig

„A háború nemcsak a mozik padsorában hagyott inkább üres, mint mély nyomokat, hanem nyomokat hagyott a mozik elnevezésében is. Így Wildman Sándor, amelynek mozija Párisi névvel ékeskedett, azt hamarosan »Zitá«-ra keresztelte át, ami feltétlenül Wildman jó érzékére vall, lévén ma Zita a legnépszerűbb asszony Budapesten. A Mészáros utcai Parisiana is nevet cserélt: Krisztinavárosi Nagy Mozgó lett belőle.”⁸

1914 őszén került sor háborús közterület-névadásokra Budapesten. A székesfővárosi tanácshoz intézett szeptember 1-jei indítványában Bárczy István azt javasolta,

„hogy a Váci körutat Vilmos császár útnak nevezzük el.

Jelkép van benne, hogy éppen erre az útra gondolok. Országút, főér, amellyel nemzetünk vérkeringése az ország szívébe fut. Az az út, amely észak és nyugat felé visz tőlünk az erőben és műveltségben hatalmas nemzethez, kivel most együtt vívjuk az emberi erkölcs csatáját, az állati

4 Szent István Segélyalap. *Vendéglősök Lapja* 1914. dec. 20. 3.

5 Angol Park. *Budapesti Hirlap* 1914. aug. 15. 17.; *Nemzeti Park*. *Budapesti Hirlap* 1914. aug. 19. 15.

6 *Jardin d’Hiver*. *Budapesti Hirlap* 1914. aug. 18. 14.; *Téli Kert*. *Budapesti Hirlap* 1914. aug. 19. 15.

7 *Nemzeti, volt Royal-Orfeum*. *Budapesti Hirlap* 1914. aug. 23. 20. Ld. még: (Mindent magyarul.) *Budapesti Hirlap* 1914. aug. 26. 11., továbbá: *Havas Péter*: *Budapesti kávéháznevek az első világháborútól a Tanácsköztársaság időszakának végéig*. *Névtani Értesítő* 2005. 27. sz. 213–219.

8 A háború és a mozinevek. *Mozgófénykép Híradó* 1914. aug. 23. sz. n. Ld. még: *Havas Péter*: *Száz év budapesti mozinévdívatja*. In: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.) II. Szerk. B. Gergely Piroska–Hajdú Mihály. Bp.–Miskolc, 1997. 583.

vadsággal s az úri romlottsággal. [...] A fejedelmi férfi, kinek nevével e fútutunkat ékesítenők, megtestesítője mindannak, ami most lelkünkben remeg, amitől most a levegő forró. Az erőé, mely a műveltségnek; a hatalomé, mely az emberségnek; az alázat elszántságé, mely a jóság és tisztesség szolgálatára esküdött.”

Bárczy szerint II. Vilmos felismerte a magyar nemzet jelentőségét, továbbá „nemcsak velünk küzd, hanem érettünk is”. „A világtörténelmi hivatást teljesítő német nemzet, az élén tündöklő hősiesség, férfiaság és tehetség iránt rójuk le hálánkat és csodálatunkat, mikor a német erkölcs, a német erő s a német tudás megszemélyesítőjéről nevezzük el körutunkat.”⁹ Érvelésében a polgármester az eljárás jelképértékét hangsúlyozta: egyrészt a közterület jellegével (fontos, nagy szimbolikus értékű útvonal, amely ráadásul Németország felé vezet), másrészt a méltatott személy értékelésével: szerinte a magyarság támogatója az uralkodó, akiben fontos német erények testesülnek meg – az ezek iránti tisztelet kifejezésre juttatására is történnék a névadás.

A javaslattal a *Fővárosi Közmunkák Tanácsa* 1914. szeptember 9-ei ülésén foglalkozott; Némethy Károly elnök ekkor így mutatott rá a névadás aktuálpolitikai összefüggéseire:

„A háborús viszonyok közepette erkölcsi és politikai szükséggé vált, hogy a német birodalommal való szövetségünk bensőséges jellege fővárosunk útjainak elnevezésében is mielőbb méltó kifejezést és megörökítést találjon.

Amidőn tehát székesfővárosunk polgármestere ez iránt egyik nagy útvonalunknak II. Vilmos német császárról való elnevezésére indítványt nyújtott be a székesfőváros tanácsához és ez az indítványt magáévá tette: az elnökség kötelességet velt azzal teljesíteni, hogy a mai rendkívüli ülést összehívta.”

Az eljárás során a tanács elnöksége

„a legmelegebb pártolással javasolja a Fővárosi Közmunkák Tanácsának, hogy a Váci körutat II. Vilmos, a nagy német császárról a mélységes hódolat érzéseivel, hálás megtisztelésül »Vilmos császár út«-nak nevezze el; sőt a hű szövetséges, a nagy német nemzet, birodalma és birodalmi fővárosa iránt érzett bensőséges rokonszenvnek megnyilvánításában tovább is óhajt menni, az elnökség azt is javasolja, hogy ez alkalommal a Nyugati pályaudvar előtti térség, mint közvetlen folytatása a Vilmos császár útnak, Berlin városáról »Berlini tér«-nek neveztessek el.

A tanács a javaslatok indítóokaira lelkes örömmel ad teljes visszhangot és bensőleg átérezve, hogy a világtörténelmi események erkölcsi és politikai szükséggé érlelték meg a nagy fejedelem és nagy nemzete iránti hódolatunknak és rokonszenvünknek ezen a módon is kifejezésre juttatását: a javaslatot mindkét irányban egyhangúlag elfogadja.”¹⁰

9 Ld. Budapest Főváros Levéltára (= BFL), II. 1a. 50. k. XIV/5612/1914.

10 Uo. Ld. még: (Vilmos körút.) Budapesti Hírlap 1914. aug. 16. 9.; (Vilmos császár útja.) Budapesti Hírlap 1914. szept. 2. 9.; Utca- és térkeresztelés. – Váci körútból Vilmos császár út – Budapesti Hírlap 1914. okt. 13. 10., továbbá: *Takáts Rózsa*: A fővárosi utcanévadás elveinek és gyakorlatának alakulása napjainkig. Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84. 1985. 297–300., 313.; *Pótó*

Hasonló megfontolások alapján a *Fővárosi Közmunkák Tanácsa* 1915. november 16-ai ülésén a *Múzeum körútnak* a *Mehmed szultán út* nevet, a *Vámház körútnak* pedig a *Ferdinánd bolgár király út* nevet adta.¹¹

Ám ekkoriban nemcsak fontos intézményeket vagy nagy szimbolikus értékkel bíró útvonalakat neveztek át, hanem például a vendéglőkben kapható ételeket is. A *Pesti Futár* 1914. augusztus 21-ei számának egyik írása szerint „A városligeti Gundel vendéglő magyarosított étlapján a következő, magyar színre átdolgozott francia és idegen ételek szerepelnek:” többek között: „Omlett = tojáslepeny”, „ramsteak = hátszínselet”, „Filé = bélszínseletke”¹² – az átnevezésekre tehát mind a francia, mind az angol ételek esetében sor került. Ugyancsak a *Pesti Futár* e számában jelent meg tudósítás arról, hogy „A Ritz étlapot cserélt”. E szerint „Háború előtt francia étlapja volt a Ritznek”: az 1914. augusztus 7-ei Dejeuner-sorozatban kínáltak, egyebek mellett, „Pörkölt de Caneton au Tarhonya”-t. Az augusztus 16-ai magyar nyelvű étlapon viszont a Reggeli-fogások között már például a „Kacsapörkölt tarhonyával” szerepelt.¹³ A háború során létrehozott új fogyasztási cikkek pedig új neveket kaptak: így a *Kőbányai Fővárosi Serfőző Rt.* 1915 elején készített, *Hősök Söre* elnevezésű itala is, amelyet a cég ekként reklámozott: „A legnemesebb nyersanyagokból saját módszerünk szerint készült ezen »Idénysörünk« első megjelenése összeesik a világháború idejével, melynek történetébe lángoló betűkkel írták be a magyar nevet a mi hős katonáink. [...] Vitéz katonáinkra gondoltunk mi is, amikor ezen gyártmányunknak ezt a nevet adtuk »HŐSÖK SÖRE«.”¹⁴

1914 és 1918 között arra is volt példa, hogy egy ember vagy egy embercsoport kapott új nevet. A *Vendéglősök Lapja* 1914. szeptember 5-ei számának cikke szerint

„*Petrovits* György, a budapesti »Fiume« kávéház derék tulajdonosa elhagyván szerb hangzású nevét, azt belügyminiszteri engedéllyel *Petőre* magyarosította. *Pető* György barátunk hazafias példáját sokan követhetnék az »its« és »vits«-cselel végződő nevének. *Pető* György szülei különben vérségi

János: Terek és nevek. Köztérelnevezések a szimbolikus politika tévútjain. Történelmi Szemle 2012. 1. sz. 161–173.; *Nikitscher Péter*: Tér, hatalom, szimbólumok: hatalmi önreprezentáció és szimbolikus térfoglalás Budapesten a városeyesítéstől napjainkig. In: Tér-rétegek: tanulmányok a 21. század térfordulatairól. Szerk. Dúll Andrea-Izsák Éva. Bp., 2014. 77–90., 99–102.; *Emmanuelle Cronier*: The street. In: Capital Cities at War. Paris, London, Berlin 1914–1919. II. A Cultural History. Ed. Jay Winter–Jean-Louis Robert. Cambridge–New York, 2007. 72.

11 Ld. BFL II. 1a. 51. k. X/5106/1915., továbbá a Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1915. okt. 14-ei ülésének jegyzőkönyvét: Uo. IX/4665/1915. Ld. ehhez pl. Mehmed szultán és Ferdinánd bolgár király útja. Az Est 1915. nov. 20. 6., továbbá: *Ifj. Bertényi Iván*: Együttes erővel – szövetségeseink népszerűsítése. In: Propaganda az I. világháborúban. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása. 2015. október 16. – 2016. április 9. Szerk. Ifj. Bertényi Iván–Boka László. Bp., 2016. 199–210.; *Székely Tamás*: A szövetséges uralkodók kultusza Magyarországon az első világháborúban. In: Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban. Szerk. Ifj. Bertényi Iván–Boka László–Katona Anikó. Bp., 2016. 87–103.

12 Új magyar étlap. Pesti Futár 1914. aug. 21. 8.

13 A Ritz étlapot cserélt. Pesti Futár 1914. aug. 21. 11.

14 *S. Nagy Anikó–Babucsiné Tóth Orsolya–Szoletzky Emese*: Mindenütt hódít. Reklám a Nagy Háborúban (1914–1918). Bp., 2009. 26–27.

rokonságban voltak *Petőfi* Sándor halhatatlan költőnk édesatyjával, *Petrovits* Istvánnal, a »jó öreg kocsmáros«-sal. – *Pető* György barátunkat számosan üdvözölték névmagyarosítása alkalmából, mely számos őszinte üdvözlésekhez csatoljuk a magunkét is, kívánván, hogy az Isten éltesse őt soká erőben és egészségben!¹⁵

A kávéház-tulajdonos és a *Petőfi* család: ebben a kiemelkedőként méltott költő és a 20. századi névmagyarosítóéhoz hasonló foglalkozású, kocsmáros apa rokonságának említésével¹⁶ a cikk közreadója növelni igyekezett az eset jelentőségét, így használva fel azt aktuálpolitikai célokra: a szerb (nevű)ek névmagyarosításának, ezáltal pedig a „háborúban küzdő magyar nemzet ügyének” előmozdítására.

Míg *Petrovits* György hivatalos eljárás keretében tett szert új vezetéknevére, az egy embercsoportot, illetve embertípust jelölő, *Bevilaqua* Borsody Béla és *Mazsáry* Béla kávéház-történeti munkája szerint *Kemény* Simon által megalkotott *Kávéházi Konrád* megjelölés¹⁷ gúnynévként terjedt el az I. világháború idején. *Zolnay* Vilmos és *Gedényi* Mihály „fattyúnyelv”-szótára szerint a *Kávéházi Konrád* „a háború fordulatait fontoskodva magyarázó kávéházi mindentudó”; az elnevezés pedig *Franz Conrad von Hötzendorf*, az *Osztrák–Magyar Monarchia* hadereje vezérkari főnökének nevéből származik.¹⁸ *Tábori* Kornél 1915-ös könyvében *Bánó Dezső* és *Szabó Lajos*, a *New York Kávéház* vezetői így mutatták be ezeket a figurákat: a kávéházban „tárgyalták a háború egyes fázisait, magyarázgattak egymásnak egész csoportok – térképpel a kezükben, – itt alakultak ki persze a magánhadvezérek, a speciális »kávéházi *Conrádok*« is.”¹⁹ A kifejezés viszonylag friss voltát mutatja idézőjelek közötti használata, továbbá következetlen, a német és a magyar nyelvi szabályokat keverő, nagy C-vel és á-val történt írásmódja. 1916 nyarán, a *Pesti Futár* június 23-ai számának cíkcímében viszont az elnevezés már, idézőjelek nélkül, a magyar „*Konrád*” névvel szerepel,

15 Névmagyarosítás. *Vendéglősök Lapja* 1914. szept. 5. 4. Ld. továbbá: „*Petrovits* György budapesti születésű ugyanottani lakos családi nevének »*Pető*«-re kért átváltoztatása az 1914. évi 152.542. számú belügyminiszteri rendelettel megengedtetett.” Hivatalos rész. *Budapesti Közlöny* 1914. aug. 30. 2. Ld. még: *Andrew M. Verner*: What’s in a Name? Of Dog-Killers, Jews and Rasputin. *Slavic Review* 1994. 4. sz. 1060–1068.

16 Ld. ehhez: *Petőfi Sándor*: A jó öreg kocsmáros. In: *Uő*: Összes költeményei. Végleges, teljes kiadás. II. Kisebb költemények 1842–46. Bp., 1892. 263–265. A rokonság ellenére *Petrovits* György nem „*Petőfi*”-re magyarosította vezetéknevét, eltérően a 19. századi névmagyarosító *Petrovítstól* és *Petrovicsoktól*, akik hivatalos eljárással a költő vezetéknevére változtatták saját vezetéknevüket. Ld. ehhez: *Századunk névváltoztatásai*. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye. 1800–1893. Összeáll. a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egyik igazgatóválasztmányi tagja [*Szentiványi Zoltán*]. Bp., 1895. 181., továbbá: *Karáczy Viktor–Kozma István*: Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig. Bp., 2002. 49–114.

17 *Bevilaqua Borsody Béla–Mazsáry Béla*: *Pest–budai kávéházak*. Kávé és kávésmesterség 1535–1935. II. Bp., 1935. 1266.

18 *Zolnay Vilmos–Gedényi Mihály*: *A magyar fattyúnyelv szótára*. IX. Kalitkaművész–Kón. Kézirat, Bp., 1960. 1819. Ld. OSzK I. 121/185.

19 *Tábori Kornél*: *Pesti specialitások*. Bp., [1915.] 157.

ez nagy K-val és á-val: jelezve a gúnynev beilleszkedettségét a magyar nyelvhasználatba. E szöveg a megjelölés elterjedésének sajátos magyarázatát adja:

„A háború elején még kávéházi Konrádok voltak. Még kávéházban ültek a háború elején, de azóta katona lett belőlük [...] Akik kitalálták róluk a Kávéházi Konrád gúnynevet, azok maguk is Kávéházi Konrádok voltak. Sőt még most is azok. Lenézésből, gúnyból és irigységből keverték össze ezt a nevet: Kávéházi Konrád! Ez azt jelentette, hogy ezek nem igazi hadvezérek, csak kávéházban Konrádkodnak. Jelszó lett belőle azok ellen, akik ki merték nyitni a szájukat és mikor kinyitották, nem az jött ki rajta, hogy »leborulok a háború előtt, jaj Istenem, de jó is, hogy háború van a világon!.«²⁰

E cikk szerint tehát a *Kávéházi Konrád* elnevezés a háborús politika hívei által terjesztett gúnynev volt a háború kritizálóinak, ellenzőinek megjelölésére és lejáratására – amely értékelés egybevág Kóbor Tamásnak a világháború után közzétett, *Bevilaqua Borsody* és *Mazsáry* művében említett megállapításával: „*Kávéházi Konrád* valójában a lelakatolt szájú polgári Kritika ellen felhasznált Gúnynev volt”.²¹ E felfogás jegyében az 1916-os *Pesti Futár*-cikk szerzője határozott elismeréssel írt a még ekkoriban is létező *Kávéházi Konrádok*ról, a háború fordulataival kapcsolatos helyzetfelismerő-képességük, megítéléseik biztos voltáról:

„De maradt itthon egy, két és fél nyomorult. Egypár Kávéházi Konrád. Ezeket aztán nem lehet csúfolni. Én nem engedem ezeket csúfolni, mert úgy értenek a stratégiához, olyan jól tudnak mindent, nagyszerű információik vannak, ezek úgy megéreztek és felfogták az orosz nagy offenzívát, hogy példátlan. Nem létezik az az ideges műszer, amelyik érzékenyebb és finomabb lenne a jelenlegi Kávéházi Konrádnál. [...] A Kávéházi Konrádok ritkán tévednek.”²²

Az 1916-os cikk és Kóbor Tamás véleménye arra figyelmeztetnek, hogy egy-egy elnevezés későbbiekben rögzült értelmezéseivel szemben, széles körű felhasználásainak időszakában, olykor egymástól igencsak eltérő jelentései, magyarázatai is forgalomba kerülhetnek.

Az ismertetett-elemzett példák jól mutatják: az I. világháború idején a névadások, az új nevek a mindennapi élet legkülönbözőbb területein és a legkülönbözőbb nyelvhasználati szinteken is megjelentek – az eljárások motivációi azonban korántsem állapíthatók meg mindig egyértelműen. Az Augusztá-alapnál a jótékonyság, az 1914–1915-ös útvonal-átnevezéseknél az aktuálpolitikai tényezők jól megfigyelhetők; a különféle szórakozóhelyek, ételnevek és Petrovits György névváltoztatásánál a feltehetőleg valóban meglévő „hazafias” érzések mellett minden bizonnyal közrejátszott az intézményeket üzemeltetők féltelme vendégeik elvesztésétől a világháborús lelkesedés időszakában,²³ ám – amint

20 Kávéházi Konrádokról. *Pesti Futár* 1916. jún. 23. 4.

21 *Bevilaqua Borsody B.–Mazsáry B.*: Pest–budai kávéházak. I. m. 1266.

22 Kávéházi Konrádokról. I. m. 5.

23 Ld. ehhez pl. *Szabó Dániel*: Reklám és háború. In: *A fogyasztás társadalomtörténete*. Szerk. Hudi József. Bp.–Pápa, 2007. 253–254.

azt a fenti idézetek jelzik – sokkal problematikusabb ezeknél a *Kávéházi Konrád* elnevezés esete. Ugyanakkor az új nevek a hadicélok megvalósulását szolgáló háborús propaganda hordozóivá, kifejezőivé is váltak.²⁴

Az átnevezéseknél jól megfigyelhetők bizonyos nyelvieljárás-típusok: sor kerülhetett az idegen nyelvű név magyarra fordítására (*Jardin d’Hiver* > *Téli Kert*, ételnevek) vagy pedig, ezen túl, teljesen új név adományozására. Ez az eljárás történhetett az átnevezők által az idegen nyelvű névben benne rejlőként értékelt ellenséges szellemiség elutasításának jegyében (*Angol Park* > *Nemzeti Park*, *Parisiána* > *Krisztínavárosi Nagy Mozgó*), de úgy is, hogy az átnevezőknek, aktuális céljaik megvalósításához szükségük volt a nagy szimbolikus értékkel bíró megnevezetekre és ezért változtatták meg azok egyébként ellenséges jellegűnek egyáltalán nem tekinthető nevét (*Váci körút* > *Vilmos császár út*, *Múzeum körút* > *Mehmed szultán út*, *Vámház körút* > *Ferdinánd bolgár király út*).²⁵

Az I. világháború a mindennapi élet legkülönfélébb területein idézett elő változásokat, így a névadásokban, a névhasználatban is – kérdés, hogy ez csupán az 1914–1918-as időszak sajátossága volt-e, vagy pedig nagyarányú társadalmi-politikai átalakulások során más esetekben is megfigyelhetők hasonló jelenségek? Ezzel kapcsolatban, az 1917-tel kezdődő oroszországi változásokról érdemes idézni Afanaszj Matvejevic Szeliscsev nyelvész 1928-as művét:

„A lakott helyek korábbi elnevezéseit olyan elnevezések váltják fel, melyeket vagy a forradalom vezetőinek nevéből, vagy pedig a forradalommal kapcsolatos ilyen-olyan jelenségekből, tárgyakkból képeztek. [...] Új elnevezést kapnak azok a helyek is, amelyek valamilyen kiemelkedő forradalmi eseménnyel kapcsolatosak.

– *Uljanovszk Szimbirszk helyett* – V. I. Uljanov-Lenin szülőhelye. *Leningrád* Petrográd helyett. [...] A városokban számos egyházi tartalmú utcánév és köztér elnevezését változtatták meg, valamint azokat az elnevezéseket, melyek nem álltak összhangban a forradalmárok érzületével. Azok az utcák és terek is új nevet kapnak, amelyek eredetileg semleges elnevezést viseltek, de valamilyen kiemelkedő forradalmi eseménnyel vagy forradalmárral kapcsolódtak össze. [...] A *Forradalom tere* a *Feltámadás tere* helyett (Moszkvában). [...] A múlttal való gyökeres szakítás eredményeként jelent meg az az igény, hogy az újszülötteknek ne hagyományos neveket, hanem új neveket adjanak. Ezeket a neveket a forradalom vezetőinek családi vagy keresztnévéből, forradalmi jelenségek és a forradalmasított társadalom élete különféle összetevőinek elnevezéséből, csodálatos természeti jelenségek elnevezéséből, antik istenek nevéből képezik. [...] Széles körben elterjedtek azok a nevek, melyeket a »Vlad. I. Len.«, a »V. I. Len.«, a »Vlad. Len.« és a Lenin névrövidítésekből, illetve nevekből

24 Ld. ehhez ugyanakkor: *Stéphane Audoin-Rouzeau–Annette Becker: 1914–1918. Az újrairt háború.* Bp., 2006. 90–92.

25 További kutatásokat igényelne annak megismerése, hogy mikor és miért változtatták meg a világháborús elnevezéseket. Az útvonalnevekről ld. pl. *Vörös Boldizsár: Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló.* Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. Budapesti Negyed 2000. 3–4. sz. 146–149., 164–166., a tanulmányt ld. e kötetben is: 140–143., 155–157.

képeztek. Fiúk és lányok egyaránt kaphatják e neveket – Vladilen, Vilen, Vilena, Vladlen, Ninel (a Lenin megfordítása).²⁶

Mindezek nyomán aligha jogosulatlan az az elgondolás, hogy a nagy társadalmi-politikai átalakulások, köztük háborúk időszakainak sok szempontú összevetése hozzájárulhat az I. világháború kora jobb megismeréséhez is.²⁷

A tanulmány először megjelent: Médiakutató 2010. 1. sz. 116–121.

26 A. M. Szeliscsev: A forradalmi korszak nyelvezete (1928). Vizsgálódások az utóbbi időszak orosz nyelvének köréből, 1917–1926. In: Befejezetlen forradalom 1917–1987. Szerk. Szilágyi Ákos. Bp., 1987. 82–83., 300.

27 E munkám elkészítéséhez nyújtott segítségéért ezúton mondok köszönetet Maczák Ibolyának.

„Ha gombóccal hajigálnak, / El is megyek katonának”

Háborús gyermekjátékok Magyarországon 1914–1918

„A felnőt看 azt hiszi: az a játék, ami a valóságnál kisebb, hitványabb anyagú és romlandóbb. Holott a játék nem más, mint pusztá jelképe a valóságnak. A nád-pálca, melyre egy darab zsinórt kötünk, jelképe a puskának, annálfogva, mert a vállra lehet akasztani” – állította 1911-es, *Könyv a gyermekről* című munkájában Nádai Pál, tanár, művészeti író.¹ Hasonlóan értékelte a gyermekjátékokat csaknem nyolc évtizeddel később Niedermüller Péter is: „a gyermekjátékok a legszorosabb kapcsolatban állnak egy csoport, egy közösség, egy társadalom kultúrájával, annak hú és pontos kifejezői, azaz igen lényeges tartalommal bíró kulturális tények, jelenségek. A játékban pontosan visszatükröződnek egy közösség értékei, normái, elvárásai, szemlélete, noha gyakran »rejtett« üzenetek formájában.”²

A gyermekjátékok közül a háborús játékokról még 1913-ban közzétett, *A gyermek és a játék* című könyvében Nógrády László tanár, pszichológus azt írta, hogy

„A háborúsdí játék mindig kedves volt a gyermek előtt s az is marad. Hiába minden antimilitarista mozgalom, az emberrel, a gyermekkel vele születik a férfiaság ösztöne. Ez az ösztön dolgozik benne, mikor katonát lát a kis forgácsban, mikor álmai netovábbjának az ólomkatona-hadsereget tartja, mikor kiszáll a mezőre s végigcsinálja a japán–oroszl s mihamar végig fogja verekedni a török–balkán háborút.” „Szóval a gyermek játéka hűen kíséri a felnőttekét. Egyetlen modern ólomkatona-hadsereg se lehet el hadihajók s repülőgépek nélkül.”³

E fejtegetések szerint tehát a 20. század elején a háborús gyermekjátékok igazodtak az aktuális világtörténelmi viszonyokhoz: mind a háborús konfliktusok résztvevőinek kiválasztásánál, mind a haditechnika legújabb termékeinek a játékokban történő megjelenítésénél.⁴ Ez idő tájt pedig korántsem csak a gyermekek

1 Nádai Pál: *Könyv a gyermekről*. Munka, játék, művészet. I. Bp., 1911. 36.

2 Niedermüller Péter–Lázár Katalin: *Magyar népi játékok*. In: *Népzene, néptánc, népi játék*. Főszerk. Dömötör Tekla. Bp., 1990. 531. Ld. még: Garry E. Chick: *Games*. In: *Encyclopedia of Cultural Anthropology*. II. E–L. Ed. David Levinson–Melvin Ember. New York, 1996. 515.

3 Dr. Nógrády László: *A gyermek és a játék*. Bp., 1913. 286. Ld. még: *Játék*. In: *Az elemi népoktatás enciklopédiája*. II. I–Ö. Szerk. Kőrösi Henrik–Szabó László. Bp., 1912. 92., továbbá: *Baktay Ervin*: *Homo ludens. Emlékeim nyomában*. Bp., 2013. 73–74.

4 Ugyanakkor Csáth Géza és Baktay Ervin visszaemlékezéseiből az tudható meg, hogy a 19–20. század fordulóján az iskolában a régmúltról: az ókor történelméről tanultak nyomán is háborúzhattak a diákok. Csáth arról írt, hogy gimnáziumi osztálytársaival a peloponnészoszi

vagy a játékszergyártók hoztak létre, terjesztettek háborús játékokat, hanem pedagógiai szakember is. Barna Jakab, budapesti elemi iskolai tanító és tanítóképző intézeti tornatanár *100 gyermekjáték* című, a „székesfővárosi iskolakönyv-pályázaton kitüntetett és elfogadott” könyvében ajánlotta fiúk számára a *Katonásdi* elnevezésű játékot:

„Tudjuk, hogy már 6–8 éves gyermekek is mennyire szeretik maguk között játszani a katonásdit. Hát ennek a játéknak mért ne adhatna helyet az iskola. Csakhogy itt a vezérletet a tanító vegye át. Ilyen módon könnyedséggel taníthatnak be néhány egyszerűbb rendgyakorlatot is.

Ez a játék azonfelül kedves kapcsolatba hozható a slójd-tanítással, amennyiben a játékhoz szükséges kis csákokat, kardokat, zászlócskákat a gyermekek maguk készítik maguknak. A gyakorlatokat ezekkel és a meneteket dal kíséretében végezzék. Az ügyeseket bizonyos formásokkal altisztékké és tisztékké léptetjük elő.

A III-ik osztálytól fölfelé ezt a játékszerű zománcot [így!] több fegyelem váltja fel, azért itt is gyakran történjek a menet dal-, dob- vagy trombitaszó kíséretében.”⁵

A szöveg jól mutatja, hogy e játékot Barna a fiúk katonai kiképzésének egyfajta korai előkészítéseként ábrázolta és javasolta kollégáinak.

E jelenségekhez kapcsolódtak az I. világháború időszakának magyarországi gyermekjátékai: mind a gyermekek játéktevékenysége (amelyet folytathattak játékszer nélkül, vagy maguk készítette, vagy hivatásos gyártó által előállított játékszerekkel), mind pedig a játékszergyártó vállalatok termékei esetében. Részletesebb bemutatásuk, elemzésük előtt azonban szükséges jelezni, hogy ekkoriban a gyermekek és a felnőttek korántsem feltétlenül ugyanazt tekintették játéknak – amint erről egy esztergomi főreáliskolai tanár 1915-ben beszámolt: „A II. osztály agilis főnöke csapatokra osztotta a tanulókat, akik eleinte az ő, később a kijelölt csapatvezetők vezénylete mellett mindenféle szabadgyakorlatokat, de főképpen és legnagyobb kedvvel katonai rendgyakorlatokat végeztek.” Ezt látva a tanárnak feltűnt, hogy amikor egy felmérés alkalmával a fiataloknak írásban kellett felelniük a kérdésre:

„Szoktatok-e háborúsdit játszani?”, „az I. osztályban 30 felelet közül 18, a II. osztályban 40 felelet közül 10, összesen 70 felelet közül 28, több mint egyharmada »nem«-mel felelt a kérdésre, köztük olyan tanulók is, akik éppen a leglelkesebben »exerciroztak« az udvaron és másutt is. Ezt a különös

háborúról olvasottak hatására, azt valamiképpen megelevenítve küzdöttek, athéni-spartai szembenállással. Ld. Csáth Géza: Jegyzetek a háborúról. In: *Uő: Sötét örvénybe süllyedek. Naplójegyzések és visszaemlékezések 1914–1919.* Sajtó alá rend. Molnár Eszter Edina-Szajbély Mihály. Bp., 2017. 517–518., 565. Baktay Ervin emlékiratában pedig arról számolt be, hogy bátyjával Karthágó ostromát játszották el, mivel testvére akkor tanulta az iskolában a pun háború történetét. Ld. *Baktay E.: Homo i. m.* 40–41. E munka arról is informál, hogy a történelmi évforduló, megemlékezés is készíthette háborús játékokra a gyerekeket: „A Szabadságharc ötvenéves évfordulójának két esztendejében természetesen gyakran játszottam honvédet, és cimboráimmal nemcsak a piski csatát, hanem Budavár bevételét is végigharcoltam.” Uo. 61.

5 100 gyermekjáték. Gyűjt. Barna Jakab. Bp., é. n. 134. A munka díjazásáról: 1., az Előszó keltezése: 1906. jún.: 4.

jelenséget másképp nem magyarázhatom, mint azzal, hogy a gyermek ezeket a katonás gyakorlato-
kat, meneteléseket, »roham«-okat stb. komoly dolognak tekinti, ő nem »játsszik« katonásdit, hiszen
az igazi katonák is szakasztottan úgy csinálják, mint ő!”⁶

A továbbiakban én csak a korabeli felnőttek által gyermekjátékoknak te-
kintett tevékenységekkel és eszközökkel foglalkozom.⁷

Budapesti oktatási-nevelési intézményeknek az 1914–1915-ös tanévről
készített beszámolóí arról tudósítanak, hogy mind az óvodás-, mind az isko-
laskorú gyermekek játszottak ekkoriban háborúsdit. Az I. kerületi Szarvas téri
kisdedóv jelentése szerint

„Egy alkalommal a következőket láttuk: A fiúcskák két táborra oszlottak, magyar és orosz csapa-
tokra. A magyarok támadtak, lövöldöztek, mire az oroszok egy része a földre esett, a másik része
futásnak indult. Ezeket üldözőbe vették a magyarok. Most a harctéren elesetteket, mint sebesülte-
ket, összeszedték a szanitécek, egy csomóba hordták s kis padokra fektették őket. Azután jött az
orvos a vizsgálatra. A könnyű sebesülteket az ápolónők gondjaira bízta, a súlyosakat elszállították
a kórházba s a kis leányok bámulatos gyöngédséggel simogatták a betegeket, itatták, fektették, s
kötözgették őket.”⁸

-
- 6 *Obermüller Ferenc*: Egy vidéki iskola háborús pedagógiája. *A Gyermek* 1915. 7–8. sz. 261., 262.
- 7 A korabeli gyermekjátékokról ld. pl. *Ifj. Bertényi Iván*: Játsszunk háborúsdit! Gyerekek és világhá-
ború. In: *Propaganda az I. világháborúban. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása*. 2015. ok-
tóber 16. – 2016. április 9. Szerk. Ifj. Bertényi Iván–Boka László. Bp., 2016. 153–160.; *Kerekes Amá-
lia–Teller Katalin*: Aki másnak vermet ás... A bécsi és budapesti lapok rejtvényrova 1916-ban.
Sic Itur ad Astra 2013. 63. sz. 167–177.; *Stéphane Audoin-Rouzeau*: Kriegsspielzeug. In: *Enzyklopä-
die Erster Weltkrieg*. Hg. Gerhard Hirschfeld–Gerd Krumeich–Irina Renz–Markus Pöhlmann.
Paderborn–München–Wien–Zürich, 2003. 662.; *Uő*: French Children as Target for Propaganda.
In: *Facing Armageddon. The First World War Experienced*. Ed. Hugh Cecil–Peter H. Liddle. Lon-
don, 1996. 767., 770–771., 778.; *Sonja Müller*: Toys, Games and Juvenile Literature in Germany
and Britain during the First World War. A Comparison. In: *Untold War. New Perspectives in
First World War Studies*. Ed. Heather Jones–Jennifer O’Brien–Christoph Schmidt-Supprian.
Leiden–Boston, 2008. 233–257.; *Bryan Ganaway*: Toys, Consumption, and Middle-class Childhood in
Imperial Germany, 1871–1918. Bern–etc., 2009. 222–244.; *FS [Friderike Schütt]*: Krieg erzieht. Mili-
tarisierung im Kinderzimmer. In: *Krieg & Propaganda 14–18*. Hg. Sabine Schulze–Leonie Beiers-
dorf–Dennis Conrad. Hamburg–München, 2014. 148–153.; *Schule und Krieg. Sonderausstellung
im Zentralinstitut für Erziehung und Unterricht Berlin*. Berlin, 1915. 118–126.; *Heike Hoffmann*:
„Schwarzer Peter im Weltkrieg”: Die deutsche Spielwarenindustrie 1914–1918. In: *Kriegserfah-
rungen. Studien zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Ersten Weltkriegs*. Hg. Gerhard
Hirschfeld–Gerd Krumeich–Dieter Langewiesche–Hans-Peter Ullman. Essen, 1997. 323–335.;
Patrick M. Regan: War Toys, War Movies, and the Militarization of the United States, 1900–85.
Journal of Peace Research 1994. 1. sz. 45–58., passim, továbbá: *Stéphane Audoin-Rouzeau–Annette
Becker*: 1914–1918, Az újrairt háború. Bp., 2006. 92–93.
- 8 A Budapest székesfővárosi községi iskolák évkönyve. Évi jelentés az 1914–1915. iskolai évről.
Bp., é. n. 249. (*Dr. Déri Ferenc* Bevezetésének keltezése: 1915. jún. 16.: 8.) Feltűnő, hogy e leírás
szerint az „oroszok” nem is védekeztek, hanem „elestek” és „elmenekültek” – e játék szabályai-
ban feltehetőleg benne foglaltatott az, hogy az „oroszok”-nak mindenképpen „vereséget kell
szenvedniük”. E játéklemeről ld. e munkám 12. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszovegészti!
– Ld. még: *Cenner Gyula*: A gyermek és a háború. *A Gyermek* 1915. 7–8. sz. 309.; *Neumann Hilda*:
Hogyan játszanak az én emberkéim háborút? *A Gyermek* 1915. 9–10. sz. 426–427. Ld. még ált.

A X. kerületi Templom téri iskola jelentése szerint

„Az iskola különböző korú (7–11 éves) tanulói fából fegyvereket készítenek vagy készíttetnek s a közeli katonai gyakorlótéren a katonák mozdulatait ellesve, formális csatározásokat visznek végbe, teljesen hasonlóan a katonák mintájára. Fegyverrel és kisebb ásóval felszerelve rajvonásban indulnak el, akár két csoportba osztva egymás ellen, akár pedig egy képzelt ellenség ellen. Gödröket ásnak s ott fedezik magukat, jól elbújva. Cselekvésük abban áll, hogy szakaszonként – erre 20–30 lépést számítva – közelebb-közelebb jönnek egymáshoz, miközben újabb gödröket ásnak a legnagyobb ügyességgel és gyorsasággal. A célhoz való ilyen elérésük olykor 2–3 óra hosszúig tart, miközben fáradtságot nem ismervé folytonos erőfeszítő munkát végeznek. Egymáshoz közel érve, vagy a képzelt ellenség közvetlen közelében rohamra mennek s vagy az ütés jelképében halált osztogatnak, vagy fogságba viszik egymást. A parancsnokokat rendszerint már az iskolában szemelik ki s ott is szervezkednek csoportokba.”⁹

A világháború ugyanakkor nemcsak *aktualizálható* már korábban is létező játéktípust, így a csoportok közötti küzdelmet, a konfliktus résztvevőinek kiválasztásával (magyar–orosz) és a harc módszerének alkalmazásával (gödörásás), hanem *radikálisan meg is változtathatta* akár egy oktató által, meghatározott szabályok szerint vezetett, már a 20. század legelején ismert játék eljátszásának folyamatát is.¹⁰ A Barna Jakab-féle összeállításban *Ki erősebb?* címmel közreadott játékot¹¹ egy 1915. májusi tanári beszámoló szerint az iskolások a következőképpen játszották el:

„Egy, a szoba közepére húzott vonal két oldalára állítottam fel őket [tudniillik az oktató a népiskolai diákokat], hogy ki tudja a másikat áthúzni? Persze, hogy az egyik lesz a magyar, a másik az orosz. A csapat azonban kijelentette, hogy orosz bizony *nem lesz*. Hiába volt a magyarázat, hogy azután cserélni fognak, ők megmaradtak amellet, hogy ők bizony oroszok nem lesznek. Mikor azután a megfelelő pedagógiai eréllyel rájuk parancsoltam, hogy de bizony oroszok lesznek, akkor aztán az történt, hogy minden orosz *áthúzta magát, csak azért, hogy a magyar nyerjen.*”¹²

Szabó Dániel: A magyar háborús lelkesedés az első világháború kitörésekor. In: 1918. Sfârșit și început de epocă. Korszakvég – korszakkezdet. The End and the Beginning of an Era. Coord. dr. Cornel Grad–Viorel Ciubotă. Satu Mare–Zalău, 1998. 75–84.

- 9 A Budapest székesfővárosi községi iskolák évkönyve [1914–1915] i. m. 248. Az itt bemutatott játékokban a képzelt ellenségre feltehetőleg azért volt szükség, mert adott esetben egyik gyermekcsoport sem akarta vállalni az „ellenség” szerepét. E játékelemről ld. e munkám 12. és 13. jegyzeteit, valamint az azokhoz kapcsolódó főszövegrészeket! – Ld. még: *Gyula bácsi: Az Állatkertből*. Jó Pajtás 1914. aug. 30. 568.; *Jávosné Márton Berta: A háború hatása a gyermek lelkivilágára*. Néptanítók Lapja 1915. ápr. 22. 6.
- 10 A jelenséggel kapcsolatban ld. *Bolgár Dániel: Melyik a rendszerváltó nemzedék? A „Gazdálkodj okosan!” és a ’80-as évek gyermekei*. Holmi 2008. 6. sz. 790–803.
- 11 „Két sor szemben áll egymással. Mindenik fiúnak megvan a maga párja. A szemközt álló párok »fogás!«, »egy!« vagy egyéb jelszóra kezét fognak. A játékvezető »húzás!« vezérszavára aztán mindegyik igyekszik társát helyéből kihúzni.” 100 gyermekjáték. I. m. 127–128.
- 12 *Urhegyi Alajos: Egy kis beszámoló*. Néptanítók Lapja 1915. máj. 27. 4. Az eseteírás előtt a szerző így mutatja be a játéktípust: „Ki az erősebb? – mondja a játék”. Uo. – A jelenséggel kapcsolatban ld. még: *Gyula bácsi: Háborús játékok*. Jó Pajtás 1915. dec. 12. 804.; *Nagy László: A háború és*

Ám nemcsak a világháború előtt is ismert játéktípusok aktualizálódhattak vagy alakulhattak át az eljátszásuk során – vannak arra is példák, hogy ekkoriban megjelentek olyan, az éppen adott történelmi-politikai viszonyokhoz való igazodással készített játékok is, amelyek eljátszását javasolták a gyermekeknek. A *Jó Pajtás* című gyermeklap 1916. január 9-ei számának *Gyermekjátékok* című összeállításában kapott helyet a *Katonásdi* elnevezésű játék. Ebben

„A gyerekek választanak egy kapitányt, aki csákót és kardot kap. A kapitány odaáll az egyik gyerek elé és szól:

- Gyere pajtás katonának.
- Nem megyek én, mert levágnak.
- Dehogy vágnak, dehogy vágnak,
Csak gombóccal hajjigálnak.
- Ha gombóccal hajjigálnak,
El is megyek katonának,
Kard helyett a villát veszem,
Mivel a gombócot eszem.

Kapitány: Tisztelegj! Sorakozz!

A gyerek a kapitány háta mögé áll és a kapitány úgy megy sorba minden gyerekhez, míg valamennyi be nincs sorozva. Természetesen, ha van elegendő csákó és kard, akkor minden besorozott katona kap csákót és kardot. A kapitány most vezényel:

- Vigyázz! Egy sorba sorakozz!

A kapitány ekkor kinevez egy hadnagyot, káplárt, dobost és úgy tovább. Ekkor a csapat élére áll és vezényli:

- Vigyázz! Megyünk az uzsoki szoroshoz, a muszka ellen!

Muszka azonban nem mindig akad, mert a gyerekek nem szeretnek muszkát játszani. Ilyenkor kinevezik a padokat vagy a székeket muszkáknak és a kapitány harsányan vezényel:

- Vigyázz! Indulj!
- Vigyázz! Tüzelj!

Ekkor alaposan összelövődözik a muszkákat és végül győzelmi énekbe kezdenek:

Porba roskad megalázva
Minden ellenségünk,
S kivirul az élet fája,
Dús gyümölcse nekünk!

Uj tavaszkor ha kizöldül a határ,
Szebb hazába hozzánk jön majd a madár,
Kastély, kunyhó, erdő, mûhely csupa dal,
Minden arcon ég, ragyog a diadal.”¹³

a gyermek lelke. Adatok a gyermek értelmi, érzelmi és erkölcsi fejlődéséhez. I. Bp., 1915. 31., továbbá e munkám 17. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

13 Gyermekjátékok. *Jó Pajtás* 1916. jan. 9. 30. – Ld. még: *Kövess Tivadar*: Hadijátékok. Néptanítók Lapja 1915. okt. 7. 17–18.; *Uő*: Az ifjúság katonás neveléséről. Hadijátékok. – Terepjátékok. I–II. Néptanítók Lapja 1916. febr. 24. 14–15., márc. 2. 14–15.

Figyelemre méltó, hogy e „katonásdi” lényegében egy teljes háborút végigjátszat a gyermekekkel a toborzás, a kiképzés, a hadseregszervezés, a harc és a győzelmes béke megjelenítésével. A játékban az aktuális történelmi-politikai mozzanatok (harc az orosz csapatok ellen, az 1916. eleji békeremények) ábrázolása mellett ugyanakkor több olyan elem fedezhető fel, amelyek korábbi eredetűek: a háború előtti, Barna Jakab-féle *Katonásdi* részletei (a két játék címe azonos, közös bennük a menetelés, a tisztségek osztogatása, a gyakorlatozás, a harci eszközök alkalmazása és az éneklés is),¹⁴ a 19. századi „Gyere pajtás katonának” kezdetű toborzó¹⁵ egy, az 1910-es években ismert változata („Gyere, pajtás, katonának. / Nem megyek én, mert levágnak. / Dehogy vágnak, dehogy vágnak, / Csak gombóccal hajigálnak.”).¹⁶ E *Katonásdi* elkészítésénél érvényesült az a világháborús pedagógiai tapasztalat, hogy a gyermekek nem szeretnek „muszká”-t játszani,¹⁷ ezért a játék helyszínén található bútorok kerültek az ellenség szerepébe. Sajátos oda-vissza csatolás jött tehát létre a háborús propaganda és a gyermekjátékok között: a propaganda oroszellenessége¹⁸ érvényesült a fiatalok által eljátszott játékokban, ezek tapasztalatai pedig hasznosítottak az új, propagandisztikus játék, az 1916-os *Katonásdi* elkészítésénél, hogy azután e játék eljátsztatásával is megrögzüljenek az aktuális propagandaelemek (háborús lelkesedés, oroszellenesség, a győzelmes béke reménye) a megcélzottakban.¹⁹

Ugyancsak a *Jó Pajtás* 1916-os évfolyamában, a január 30-ai számban jelent meg a következő gyermekjáték-leírás:

„Több gyerek körbe áll, egyik a közepén van, kérdéseket intéz.

Akire rámutat, annak kell felelni.

– Mit szeret az olasz?

Felelet: Makarónit.

– Mit szeret az orosz? (Vutkit.)

– Mit szeret a szerb? (A rizses húst.)

– Mit szeret a francia? (A németet, de nem nagyon.)

– Mit szeretne az angol? (A Dardanellákat.)

– Mit szeretne az egész világ?

Mindenki felel: A békét!

Aki a feleletet elhibázza, vagy az utolsó kérdésre valaki nem felel, zálogot ad s végül aztán a zálogot az ismert módon ki kell váltani.”²⁰

14 Ld. ehhez e munkám 5. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

15 Történelmi énekek és katonadalok. Gyűjt. Kálmány Lajos. Sajtó alá rend., bev. Dégh Linda. Bp., 1952. 280–281.

16 Mit mond a magyar nép? – Példabeszédek, szólásmondások. – J. Jó Pajtás 1917. dec. 23. 813.

17 Ld. ehhez e munkám 12. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

18 Ld. ehhez pl. *Szabó Dániel*: Magyarország nem volt, hanem lesz. Háborús lelkesedés a populáris színelőadások tükrében. In: A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére. Szerk. Gyáni Gábor–Pajkossy Gábor. Debrecen, 1999. 185–198.; *Iff. Bertényi Iván*: Vesszen Szerbia! Pusztuljon a muszka! In: Propaganda az I. világháborúban. I. m. 166., 170–173.

19 A játékban énekelendő „Porba roskad...” kezdetű dalt nem sikerült azonosítanom.

20 Játék. Jó Pajtás 1916. jan. 30. 76.

Akárcsak a fentiekben elemzett *Katonásdi*, e játék is kapcsolódik az aktuális történelmi helyzethez Anglia törekvéseinek és a korabeli békevágyanak az említésével. Érdekes, hogy a játék az Osztrák–Magyar Monarchia ellenségeire vonatkozó kérdések sorozatában az olaszokat, az oroszokat és a szerbeket csak egy-egy „nemzeti”-nek tekinthető étellel, itallal mutatja be (hozzájárulva ezáltal az egyes népekkel kapcsolatos sztereotípiáknak a játszóknak való megrogzüléséhez is),²¹ majd fokozatosan haladva a konkrétumoktól az elvontabb fogalmak felé, a franciákat ellenségük, az angolokat pedig egyik háborús céljuk megnevezésével. E fokozás mellett ugyanakkor a játékban megfigyelhető egy másik, ilyen jellegű eljárás is: míg az 1–5., egy-egy népre vonatkozó kérdésre egy-egy résztvevőnek kell felelnie, az utolsó, az egész világgal kapcsolatos kérdésre minden játékosnak egyszerre ugyanazt a választ kell adnia – e megoldások a béke jelentőségét hivatottak kifejezésre juttatni. A játékleírás azt mutatja, hogy a háborús témájú gyermekjátékok között megjelenhetett egy, a béke jelentőségét hangsúlyozó, pacifista szemléletű játék is.

A világháború hatása megfigyelhető a játékszergyártásban és -kereskedelemben is. Így például „Késmárky és Illés” üzletének ekkoriban közzétett prospektusa 11 tárgyat reklámozott: ezek közül 8 kapcsolódott valamiképpen a háborúhoz (köztük: „Hadihajó óraművel”, „Gumivégű vesszős puska”, „Tábori ágyú”, „Csákó, tábori sapka”).²² (Lásd a III. képet!) Az *Én Ujságom* című gyermeklap 1914. december 27-ei számában pedig a következő hirdetés olvasható:

„elmés háborús társasjáték jelent meg az ifjúság szórakoztatására. A játék címe: »DUM-DUM«, alapja Európa térképe, melyen az összes hadakozó felek szerepelnek. A játék célja az ellenséges fővárosok elfoglalása. A játék kis kiadása a keleti harcteret, a nagy kiadása az egész világháborút ábrázolja. Mindkét féleből két-két kivitelű doboz kapható 1.-, 1.50, 3.- és 5 korona árban.”²³

A játék különféle kiadásai jól mutatják, hogy közreadói, a piaci lehetőségeket messzemenően figyelembe véve, a legkülönbözőbb anyagi helyzetű emberekhez kívánták eljuttatni terméküket.

A *DUM-DUM* nagy kiadásában, a világháború színterét ábrázoló térképes játéktáblát, a küzdelemhez szükséges hadosztályokat jelképező figurákat, dobókockákat (lásd a IV. képet) is tartalmazó doboz fedelének belső oldalán elhelyezett felirat szerint ez „Csatajáték a hazafias ifjúság és hazánk jövő katonái számára”. Ugyanitt olvasható „A társaság legidősebb tagjának kiáltványa”, amelyben, egyebek mellett, ez áll: „Győztes háborúból fognak visszatérni

21 A játékban az oroszokkal kapcsolatban említett „Vutki” a „vodka” szó rontott változata. Ld. *Vodka*. In: A Pallas nagy Lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben. XVI. Téba–Zsuzsók. Bp., 1897. 929. Ld. még: *Massimo Montanari*: Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete. Bp., 1999. 172.

22 Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár (= OSzK PKt.), Aprónyomtatványok 1916/30. sz. n. A cégről ld. *Tészabó Júlia–Török Róbert–Demjén Bence*: „A Babatündérhez”. A budapesti játékkereskedelem története. H. n., 2010. 58–59.; továbbá ált. *Szabó Dániel*: Reklám és háború. In: A fogyasztás társadalomtörténete. Szerk. Hudi József. Bp.–Pápa, 2007. 247–260.

23 Új háborús társasjáték. Az *Én Ujságom* 1914. dec. 27. 19.

Kedveseink, s azoknak büszkén mondhatjuk majd el, hogy ismerjük az egész, drága magyar vérrel áztatott harcteret! [...] Mi is harcoltunk! Mi is győztünk!” E szöveg mellett, a fedél belső oldalán olvashatók a *DUM-DUM* szabályai, amelyek szerint a játékban ketten vagy többen vehetnek részt, akik az egyes nemzeteket (Magyarország, Ausztria, Németország, Franciaország, Belgium, Oroszország, Anglia, Szerbia, Montenegró) képviselik; a szerepeket sorshúzással állapítják meg. Az utóbbi iránymutatás azt jelzi: a termék készítői tisztában lehettek azzal, hogy a gyermekek nem szívesen vállalják a magyarok ellenségeinek szerepét,²⁴ ám mivel ezek nélkül e játékot nem lehetett volna játszani, a véletlenre bízták annak kiválasztását. A szabályok azt írták elő, hogy a játékosok két szövetséget alkotnak, a szövetséges társak katonával, pénzzel és a dobási jog átengedésével segíthetik egymást. A szövetségesek 18-18 hadosztályt, azaz 18-18 kis figurát kapnak, amelyeket a táblán kijelölt útvonalakon az ellenséges fővárosokba igyekeznek eljuttatni. A játékosok kockával dobnak és annyi lépést mennek, amennyit a kocka mutat, az egyes útvonalaknál pedig a különféle, adott esetben a küzdő feleknek veszteséget okozó hadieseményeket (csata, repülőgépről bombázás, aknára futás stb.) különböző jelekkel jelölték. A játék akkor ér véget, ha az egyik szövetségnek már nincs mozgatható hadosztálya; győztes az a szövetség, amelyik az ellenséges fővárosokat több hadosztállal foglalta el. A vesztes fél a győző hadosztályok számát kétszeresen fizeti játék-pénzzel.

Megvizsgálva az e játékban résztvevők küzdelmének feltételeit, az derül ki, hogy azok meglehetősen kiegyensúlyozottak: így például a központi hatalmak fővárosaiból az ellenség fővárosaiba 9 út, azokból a központi hatalmakéiba 8,5 út vezet; az útvonalakon a kockadobásokkal bejárandó állomások száma: a 9 útvonalon: 157, a 8,5 útvonalon: 149. A „Repülőgépből összebombázták a hadosztályt” jele, amelynek elérése a játékból való kiállást vonta maga után, a központi hatalmak útvonalain nyolcszor, az ellenségein tízszer fordul elő. Az „Aknára futott” a hadosztály jele, amelynek érintése szintén a játékból történő kiesést eredményezte, a felek útvonalain 3-3 ízben látható.²⁵ E játék szabályai, feltételei tehát a központi hatalmak ellenségeinek győzelmét is lehetővé tették – ami ugyanakkor elengedhetetlen volt ahhoz, hogy valódi versengés, küzdelem alakulhasson ki a felek között, vagyis a *DUM-DUM* mint társasjáték ténylegesen játszható legyen. Ez azonban határozottan ellentétben állt a doboz fedelén elhelyezett, a játékot játszó fiataloknak a háborús törekvésekkel történő azonosulását elősegíteni is hivatott kiáltvány azon részleteivel, amelyek egyértelműen a központi hatalmak győzelmét jövendölték meg. A vizsgált *DUM-DUM* tehát jól szemlélteti a háborús propaganda és a játékkereskedelem szempontjainak

24 Ld. ehhez e munkám 12. és 13. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszövegrészeket!

25 Ld. *DUM-DUM*. Kész. Kató-Kiszl [Kiszlingstein István]. Bp., 1914. OSzK PKt. I. Világháborús Gyűjtemény sz. n. A dobozban megtalálható még a kiáltványnak az idézett magyar szövegtől egyes részleteinél különböző német nyelvű változata és a szabályok német nyelven is. Az említett játékpénzek nem voltak benne a dobozban. A *DUM-DUM* további példányaait nem tudtam megtalálni.

szembekerülését: míg az előbbieknél a központi hatalmak diadala megjövendölése felelt meg, az utóbbiaknál a valódi versengést lehetővé tévő termék forgalomba hozatala – az egyesélyes társasjátékot ugyanis nyilvánvalóan nem tekintették kelendőnek az üzletemberek.

A játékról a *Budapesti Hirlap* 1914. december 16-ai számában közzétett rövid írás szerzője azt állította, hogy az nemcsak az ifjúság, hanem a felnőttek „szórakoztatására” is szolgál. A *DUM-DUM* szerinte „minden tekintetben aktuális, hasznos és mulattató”, a már idézett kiáltvány által „hazafiasságra buzdító” is. Továbbá, eladásánál a tiszta jövedelem 5%-a az Augusztá-alapé és „így annak megszerzése nemcsak alkalmas karácsonyi ajándék, hanem hazafias cselekedet is”.²⁶ A felsorolt szempontok jól mutatják, hogy e játék hányféleképpen illeszkedhetett a korabeli háborús viszonyok közé.

Szintén nemcsak a gyermekeknek, hanem a felnőtteknek is szánták a *Tolnai Világlapja* munkatársai a folyóirat 1916. évi júniusi–novemberi számaiban elindított hadijátékukat, amelyet ekképpen hirdettek:

„A »Tolnai Világlapja« két hét múlva megjelenő számától kezdve hetenként díjtalanul közöl 1–2 vagy 4 oldalnyi terjedelmű ingyenes színes mellékletet. Ezen a színes mellékleten a főbb harcstereket igazi művészi kivitelben mutatjuk be, de olyan módon, hogy ezeket a képeket fel lehet állítani és a 6 éves gyerekeknek is, a meglelt korú embernek is egyaránt szórakozást fog ez nyújtani. Aki ezt a hadijátékot összegyűjti, évtizedekre szóló értékes és kedves emlékekhez juthat.”²⁷ „Mint az igazi csatátér, éppen úgy két részből áll a Hadijáték is. Az egyik rész: a *színpad*, ahol a csata lejátszódik; ez állandó darab, amelyet csak egyszer kell felállítani. – A másik rész a *mozgatható alakok* (katonák, ágyúk, monitorok, vöröskeresztesek stb.), amelyeknek megvan a külön helyük a harctéren, úgy, hogy csak oda kell állítani őket és akkor megelevenedik előttünk a dicsőséges hadiesemény. [...] ez a szórakozás, amely egyúttal oktat is annyiszor megismételhető, amennyiszor tetszik.”²⁸

A többfunkciójú (szórakoztatás, emlék, oktatás) hadijátékban a háttérbe állítható figurákkal jelenítették meg először Belgrád ostromát, majd a görzi frontot (lásd az V. képet), utána pedig a dél-tiroli frontot;²⁹ 1916 végén hirdették a folyóiratban a játék folytatását is.³⁰ A *Tolnai Világlapja* 1916. augusztus 3-ai számában

26 (DUM-DUM játék). *Budapesti Hirlap* 1914. dec. 16. 9. A játék fogadtatásáról, elterjedtségéről nem sikerült információkat találnom. Az *Ujság* 1915. decemberi számaiban egy hirdetés a DUM-DUM „második javított kiadás”-át reklámozta (Karácsonyra [...]. Az *Ujság* 1915. dec. 5. 25.). E játékot azonban nem tudtam fellelni és azt sem sikerült kiderítenem, hogy mit jelentett a javítás a korábbi kiadáshoz képest.

27 Hadijáték. *Tolnai Világlapja* 1916. jún. 8. 15. A „Tolnai Hadijátéká”-t hirdető, 1916. jún. 23-ai keltezésű prospektus szerint a játékkal „Egy nyolc éves gyermek, vagy egy hatvan éves ember, egyformán szórakozik”. Ld. OŠZK PKt Aprónyomtatványok 1916/19. sz. n.

28 *Tolnai hadijáték*. *Tolnai Világlapja* 1916. jún. 15. 15.

29 Ld. a *Tolnai Világlapja* 1916. júniusi–novemberi számait, a játék egy másik változatának hírdetéseivel is!

30 „Ha befejeztük a »Dél-tiroli front«-ot, a »Lovcsen«-nel indulunk meg, de ezt csakis azok kapják, akik külön előfizetnek rá, mert a lapban már nem közöljük.” Fontos tájékoztatás hadijáték-gyűjtők figyelmébe! *Tolnai Világlapja* 1916. nov. 23. 17. A hadijáték e részét nem sikerült megtalálnom.

közzétett egyik szerkesztői üzenet ugyanis a játék hatalmas sikeréről számolt be, megemlíttve azt is, hogy azzal nem a gyerekek, hanem a „nagyok” foglalkoznak.³¹

Néhány hónappal később, 1916. december közepén a *Pesti Napló* cikkírója arról számolt be, hogy „a gyermekszobákban már elült a harci zaj. A gyerekek már unják a háborúsdit. Megtanultak már irtózni tőle.” A szerző idézte az egyik nagy játékaruház főnökét, aki azt mondta: „A háború első két évében igen sok háborús játék fogyott. Különösen a német játékipar fejtett ki nagy leleményességet a háborús játékok kitalálásában és gyártmányaival valósággal elárasztotta a szövetséges államokat. Sokáig nagyon kelendő cikk is volt a háborús játék, de az idei karácsonykor, úgy látszik, a nagy készletek a boltokban fognak maradni. Nagyon kevés háborús játék fogy, a gyerekek visszatértek a békés játékokhoz.”³² A háborús játékok visszaszorulásában minden bizonnyal szerepük volt az elhúzódozó harctéri küzdelmek és a romló hátszói viszonyok hatásainak is, amint ez a karánsebesi állami elemi fiú- és leányiskolának az 1916–1917-es tanévről kiadott értesítőjében olvasható: „Kedélyvilágukat [tudniillik a gyermekekét] azonban a hosszú háború megviselte, általában lehangoltak s a háborús játékokkal alábbhagytak. Ennek oka abban keresendő, hogy a legtöbbször nemcsak a testvére, de az apja is hónapok óta távol van családi otthonától, sok hősi halált halt, vagy hadifogságban sínylődik idegen földön s édesanyjuk itthon nehezen jut a mindennapihoz.”³³

A háborús gyermekjátékokkal kapcsolatban a korabeli pedagógusok, a gyermeklapok munkatársai többféle véleményt fogalmaztak meg. Az *Én Ujságom* szerkesztője egy 1914. szeptemberi szerkesztőségi levélben a következőképpen foglalt állást a „katonásdi”-val szemben: „Hogy ti [mármint a folyóirathoz küldött levél írója és társai] mostanság mind katonásdit játszatok, azt el tudom képzelni. De sűgök neked valamit: a játékot váltsa fel a tanulás. Most megkezdődik mindenütt a munka. Ha oly kedvvel csinálod ezt, mint a katonásdit, akkor lesz belőled igazi katona.”³⁴ Minden bizonnyal e felfogás érvényesítése, a „katonásdi” visszaszorítása érdekében a folyóirat 1914–1918-as évfolyamainak lapjain több olyan szépirodalmi alkotás jelent meg, amely iróniával ábrázolta a gyermekek háborús játéktevékenységét, hangsúlyozva annak komolytalan voltát.³⁵ A *Néptanítók Lapja* 1915. március 11-ei számának vezércikkírója már a háborús játékok eldurvulásának veszélyeire figyelmeztetett: „Az ifjúság, tudjuk, természetből fogva önző és különben is hajlik a kíméletlenségre, kegyetlenségre, anélkül, hogy erről és ennek helytelen voltáról

31 Szerkesztői üzenetek. Tolnai Világlapja 1916. aug. 3. 33.

32 -olt-: A gyermekszoba békét kötött. Pesti Napló 1916. dec. 18. 5.

33 Az értesítőt idézi: Elemi iskolák beszámolója. – A harmadik háborús esztendő munkásságáról. – (Ismerteti: Földes Géza.) Néptanítók Lapja 1917. aug. 30. 9. – A hátszói viszonyairól ld. pl. Bihari Péter: Lövészárkok a hátszói országban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon. Bp., 2008. 246–247. és passim.

34 Szerkesztő bácsi postája. Az Én Ujságom 1914. szept. 20. 207.

35 Ld. *Lantos diák*: Kis vitéz dala. Az Én Ujságom 1914. nov. 22. 340.; *Zsoldos László*: Lurkó generális. Az Én Ujságom 1915. szept. 26. 214–215.; A hős védők. Az Én Ujságom 1916. máj. 14. 325.; *Pósa Lajosné*: A vitézek. Az Én Ujságom 1918. máj. 5. 294.

számot tudna vagy akarna magának adni.” E csoport fogékony a világháború eseményeinek hatásaira, ezek pedig,

„ha idejekorán jóakaró figyelmeztetéssel vagy szigorú intéssel nem lépünk közbe, káros visszahatásokat, sőt komoly baleseteket is eredményezhetnek. [...] Tudunk esetekről, amikor jó polgári családok gyermekei »Petárt« és »muszka cárt« játszottak és az egyik Petár alól kihúzta a széket, úgy, hogy a földre esett és lábát törte, a muszka cárt pedig a többiek úgy agyba-főbe verték, hogy a megremült szülők a jajveszékülésre rohantak be a dráma színhelyére.”

Cikkében a szerző ugyanakkor rámutatott arra, hogy a világháború efféle káros hatásait „érzelmi, főleg értelmi behatásokkal ellensúlyozni igyekszünk”.³⁶

Másféle szemlélet érvényesült a *Jó Pajtás* egyik 1915. decemberi számának abban a cikkében, amely a Fodor Károly vívőiskolájában, tanári irányítással folyó háborús játékokról, tornagyakorlatokról számolt be: ennek szerzője hangsúlyozta e játékok pozitív szerepét a fiatalok katonai nevelésében: „Egyszóval, Fodor mester vívőiskolájában vidám az élet. Háborús játékok vannak és én meg vagyok róla győződve, hogy ha ezek a kis gyerekek megnőnek, valamennyiből derék katona lesz, aki mind vitézül fog harcolni a hazáért!”³⁷

A hosszú távú pedagógiai, gyermeklélektani kutatások szempontjait figyelembe véve tették közzé felhívásukat már 1915. január folyamán a *Gyermek-tanulmányi Múzeum* illetékesei a 3–18 éves gyermekek háborús alkotásainak (köztük az általuk készített háborús játékoknak) az összegyűjtése érdekében, mivel „A gyermekek háborús alkotásainak összegyűjtésével s azok megfelelő kiállításával nemcsak szemléltetni kívánjuk e nagy idők hatását a most felnövő generációra, hanem tanulságaikat a későbbi kornak is átadni óhajtjuk.”³⁸ A berlini *Schule und Krieg* kiállításon közszemlére tett, gyermekek készítette háborús játékok vizsgálatát pedig az üzleti életben, a játékszergyártásban vélte kamatoztathatónak Répay Dániel, budapesti tanítóképző intézeti tanár, amikor a *Gyermek* című folyóirat 1915. évi 9–10. számának lapjain megjelentetett munkájában, mintegy iránymutatásként is a magyarországi olvasóknak, ekként fogalmazott: „Sok játékszer mintául szolgálhat majd a játékszer-gyárosoknak is, mert gyermeki lélekből fakadtak s ennélfogva igazán gyermekeknek valók.”³⁹

A világháború második felében, a *Magyar Paedagogia* 1917. január–februári számában közzétett, immár a békére való neveléssel foglalkozó tanulmány szerzője félreérthetetlenül állást foglalt azzal szemben, hogy a fiatalok háborús

36 *Kemény Ferenc*: Erős hatások. Néptanítók Lapja 1915. márc. 11. 1–2. Ld. még: *Madarász Andorné*: A gyermek és a háború. – Adatok a gyermektanulmányozási kérdéshez. – Néptanítók Lapja 1915. márc. 11. 10–11.

37 *Gyula bácsi*: Háborús játékok. I. m. 804. Ld. még: *Quint József*: A háború és a testi nevelés. In: A háború és az iskola. Háborús előadások az Országos Paedagogiai Könyvtárban és Tanszermúzeumban. Bp., 1915. 174.; *Kövess T.*: Hadijátékok. I. m. 17–18.

38 *Ballai Károly–Nagy László*: Gyűjtjük össze a gyermekek háborús játékeit. A Gyermek 1915. 1–2. sz. 46. Ld. még: *Nagy L.*: A háború i. m. 22., 31.

39 *Répay Dániel*: Háborús vonatkozású pedagógiai s gyermektanulmányi kiállítások. A Gyermek 1915. 9–10. sz. 344. Ld. még e munkám 7. jegyzetét!

játékeszközöket birtokolhassanak: „A békére való nevelés nem jár új anyaggal vagy felforgatással. Csak a nevelés szellemének, az anyag kiválogatásának kell megváltoznia. Kezdődik a változás a családi nevelésben; kiküszöbölendők a harcias versek, képeskönyvek, a játékszerek közül a kard, puska, csákó, ágyú, ólomkatona – és az uniformis, ami nemcsak a kicsinyek nagyzási hajlamát kelti fel és erősíti, hanem ízléstelen is.”⁴⁰ A *Pesti Napló* és a karánsebesi iskolai értesítő idézett szövegei azt mutatják, hogy a gyermekek háborús játéktevékenysége 1916–1917 során alábbhagyott, ami megkönnyíthette a hadijáték-ellenes nézetek érvényesülését...

Az I. világháború korszakának magyarországi gyermekjátékai tehát számos vonatkozásban kapcsolódtak a már 1914 előtt is ismert játéktípusokhoz, ezeket azonban különféleképpen átalakították, aktualizálták. E világháborús játékokkal kapcsolatos korabeli pedagógiai vélemények közül pedig az a nézet, hogy az ilyenfajta játék hasznos a fiatalok katonai nevelésében, már szintén jelen volt a 20. század elején, Barna Jakab idézett könyvében.⁴¹ S bár nem egy részletkérdés (a játékszergyártók által készített játékok elterjedése; a külföldi eredetű játékok magyarországi hatása, befolyásuk a magyarországi játékkultúrára; a politikai propaganda, a gyermeklélektani ismeretek és az üzleti szempontok összefüggései, érvényesülésük egy-egy játék megalkotása, elterjesztése és használata során; a nem háborús jellegű gyermekjátékok 1914 és 1918 között stb.) további kutatásokat igényel, már a fentiekben ismertetett példák, az elemzések is azt mutatják, hogy e játékok, ha különbözőképpen is, de kifejezői voltak az I. világháború időszakának (igazolva egyben Nádai Pál és Niedermüller Péter idézett megállapításait). Ugyanakkor nemcsak e játékok mutatják meg a világháború néhány sajátosságát (például az élet legkülönbözőbb területeire kiterjedő hatását), hanem a világháború is kiemelte e játékok nem egy tulajdonságát, realizált bennük rejlő lehetőségeket (például a harci játékok különösen kegyetlenné válásával). Ezek a játékok tehát, önmagukon túlmutatva, általánosabb érvénnyel azt is jelzik, hogy kulturális jelenségek miként reagálhatnak radikális történelmi változásokra.

A fentiekben nem egy példa, elemzés szemléltette, hogy a gyermekek játékaikban miként igyekeztek átvenni, utánozni a felnőttek, a katonák tetteit – ám a világháború időszakából van példa arra is, hogy a felnőttek: a katonák játszottak a harcok szünetében gyermekjátékokat, átvéve ezzel a gyermekek cselekvéseit:

„A háború, mely megöli a férfiakat, feltámasztja halottaiból a gyermeket. Egy szétlőtt ház egyetlen állva maradt fala mellett öreg bakák gomboznak, erdőszélen fára erősített kötélén huszárok hintáznak. Huszárok körbe fogózkodva: kinn a farkas, benn a bárányt játszanak, harmonikaszóra

40 Nánay Béla: A békére való nevelés. Magyar Paedagogia 1917. 1–2. sz. 17. Ld. még: Iparművésztünk háborús szerepe. Részletek egy felterjesztésből. Magyar Iparművészet 1918. 1–3. sz. 46.

41 Ld. ehhez e munkám 5. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

táncolnak. Itt, a két halál között, amely tegnap elkerülte s amely holnap leselkedik reája, megtalálta a »mában« a gondtalan gyermekkort vidám játékaival.”⁴²

A világháborúban a felnőttek által játszott gyermekjátékok részletes vizsgálata, elemzése azonban már végképp meghaladná jelen munka kereteit.

A tanulmány először megjelent: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 2011. 12. sz. 127–137.

42 „Sigma”-t idézi: *Quint J.*: A háború i. m. 197–198. – E munkám elkészítéséhez nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet Császtvay Tündének, Kreutzer Andreának, Landgraf Ildikónak, Mikos Évának, Szoleczky Emesének és Szabó Dánielnek.

Terek, tömegek, filmek

Rendezvények magyar híradókban 1915-ben és 1919-ben

Az I. világháború témaadója lett a különféle tömegmédiáknak, így a nem játékfilmes magyar kinematográfiának, a korabeli magyar filmhíradóknak is.¹ A *Mozihét* 1915. április 4-ei számának lapjain közzétett írásában pedig Ignotus ezeket állította a filmekről: „A mozgókép egyenesen ad embert és természetet, még szót sem ad hozzá, amivel az ember embertől különbözik, s amin gondolkozni kell.”²

Néhány héttel e cikk megjelenése után készült el a *Könyörgő körmenet fegyvereink győzelméért. 1915. május 30.* című filmhíradó-felvétel.³ A körmenetet a *Katolikus Népszövetség* szervezte meg. A „rendezőbizottság” aláírásával kibocsátott felhívás, „Katolikus Testvéreink”-et megszólítva, a következőképpen jelölte meg a rendezvény célját:

„Őseink példájára, szent hagyományaink mintájára tehát Istenhez akarunk könyörögni, nyilvánosan, az utcán, körmenetben mindannyian, hogy vezesse győzelemre hadaink útját.

A Mária-hónap utolsó vasárnapján, Szent Jobb feltalálásának évfordulóján megújítjuk a régi szokást és megszenteljük a fővárost Szent István Jobbjának körülhordozásával.

Ezzel a könyörgő körmenettel Magyarország történelmi katolicizmusát akarjuk képviselni, az új történelem véres alkotása napjaiban.”⁴

Az 1915. május 30-ai, vasárnapi körmenet a pesti belvárosi templomtól indult el. Első része az Országház előtti térre vonult, míg a díszmenet a Szent István-bazilika előtt elvált tőle és a Szent Jobbba bevonult a bazilikába. Itt Csernoch János esztergomi érsek mondott misét, a szentbeszédet Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök tartotta. Az Országháznál, a Parlament lépcsőire felállított oltárnál Mikes János szombathelyi püspök celebrált misét; a szentbeszédet

1 Ld. összefoglalóan pl. *Kőhádi Zsolt*: Tovamozduló ember tovamozduló világban. A magyar némafilm 1896–1931 között. Bp., 1996. 58–129., 344–351.

2 *Ignotus*: A mozi a háborúban. *Mozihét* 1915. ápr. 4. sz. n. A cikkhez ld. *Kőhádi Zs.*: Tovamozduló ember i. m. 88., 347.

3 Ld. Országos Széchényi Könyvtár, Történelmi Interjúk Tára (= OSzK TIT), *Mozgóképkincs Gyűjtemény* 2753.2/14.

4 A könyörgő körmenet. Alkotmány 1915. máj. 20. 11. A körmenetről ld. *B. Müller Tamás*: „Buzdítások és fohászok”. Országház téri epizódok az első világháború idejéből. In: *A Nemzet Főtere. Az Országgyűlés Hivatalának kiadványa a Kossuth tér történetéről*. Főszerk. Ablonczy Bálint. Bp., 2014. 58–61.

itt Vass József, pápai kamarás, a pesti Szent Imre kollégium igazgatója mondta. A szertartások után a menet két szakaszának résztvevői elvonultak e helyszínekről; a rendezvény végén pedig a tömeg széteszlott.

A világháborús győzelemért könyörgő körmenetnél a misék helyszíneinek – a magyar katolicizmus legjelentősebb budapesti templomának: a Szent István-bazilikának és attól nem messze a világi, állami hatalom egyik legfontosabb intézményének: a magyar parlament épületének – kiválasztása összhangban volt az állam törekvéseinek érdekében végzett egyházi szertartással és egyben félreérthetlenné tette annak jelentőségét is. A rendezvényen nemcsak a magyar katolikus egyház vezető személyiségei voltak jelen, hanem fontos világiak is: így az uralkodó képviselőjében József Ferenc főherceg, a kormány több tagja, Bárczy István, Budapest polgármestere. A körmenetben résztvevők számáról pedig az *Alkotmány* cikkírója ezt tudatta olvasóival: „a közönséggel együtt hozzávetőleges becsléssel háromszázezerre tehetjük azon az útvonalon, amerre a menet haladt”.⁵ Figyelemre méltó, hogy míg az idézett felhívásban a rendezvény szervezői a katolikusokat szólították meg, a vezető közvélemény-formálók május 30-ai megnyilvánulási már a magyar nemzet egészének könyörgéseként jelenítették meg a körmenetet. Így a bazilikában tartott prédikációjában Prohászka Ottokár ekként fogalmazott: „Magyarország [...] lelke [...] jön ide zarándokútra, ez jön ide könyörögni, ez jön ide imádkozni, ez önti ki magamagát egy nemzet búbanatába, reményébe, imájába az Isten trónja előtt.”⁶ Ferenc József pedig József Ferenc főherceghez aznap táviratot intézett, amelyben, egyebek mellett, az áll, hogy „Szent István király magasztos hagyományaitól eltelt hű magyar nemzetemmel együtt imádkozom a Mindenhatóhoz, kísérje áldásával igazságos ügyünk védelmében tiszta lelkiismerettel folytatott küzdelmünket”.⁷ Ilyen értékelés olvasható a *Budapesti Hirlap* 1915. május 31-ei számának hasábjain a körmenetről közzétett beszámolóban is:

„Egész Magyarország képviselve volt a körmenetben. A király képviselője, József Ferenc királyi herceg, a palliumos főpapok, a főurak, csillogó ruhás tábornokok, a sebesült, lábadozó harcosok, a harcra készülő katonák, az ünneplőruhás kispolgárok, munkások, vidéki földművesek egy céllal, egy tartással, egy szívvel követték a Szent Jobbot, amely mintha szimbóluma lett volna annak az erőnek, amely ma Magyarországon mindenkit egymásba forraszt.”⁸

Az *Alkotmány Nemzeti zarándoklás a Szent Jobb után* főcímmel tett közzé többoldalas tudósítást a körmenetről május 31-ei számában.⁹ „A magyar katolikus papság számára” kiadott *Egyházi Közlöny* 1915. június 4-ei számának hasábjain a rendezvényről közreadott leírásban is ezek olvashatók: „A nemzet fohásza,

5 Nemzeti zarándoklás a Szent Jobb után. *Alkotmány* 1915. máj. 31. 3.

6 Uo. 4.

7 Uo. 6.

8 A Szent Jobb diadalútja. – Könyörgő körmenet győzelmünkért. – *Budapesti Hirlap* 1915. máj. 31. 5.

9 Nemzeti zarándoklás i. m. 3–5.

zarándoklata, hitvallása volt az a körmenet, melyben a király képviselője, kormány, katonaság, egyesületek mind-mind részt vettek. [...] a nemzet zarándoklása volt a Szent Jobbhoz”.¹⁰

A *Mozgófénykép Híradó* című filmes újság 1915. június 6-ai számában pedig már az áll, hogy

„A vasárnapon lezajlott győzelmet könyörgő körmenet természetesen akcióba hozta kinematográfusainkat. A leghosszabb képet a Kino-Riport készítette (kb. 300 méter), amelyen ennek a rendkívül impozáns menetnek legérdekesebb fázisai láthatók. A sikerült kép egy példányát a főváros szerezte meg, amely azt Ő felségének fogja eljuttatni. A Mozgóképek Otthonban, amelynek igazgatója, Décsi Gyula megszerezte magának a képet, a székesfőváros notabilitásai, élükön Dr. Boda Dezsővel, azt megtekintették. – A másik körmeneti képet az Uranus filmgyár vette fel, tanúságot téve ezzel munkaképességéről és produktivitásáról. A film rendkívül sikerült. Egyes részletek egyenesen meglepően jók. [...] – A harmadik körmenet képét Kovács Andor vette fel.”¹¹

A *Kino-Riport Könyörgő körmenet fegyvereink győzelméért. 1915. május 30.* című, valamivel több mint 10 perces híradófelvételét „Budapest székesfőváros utasítására” Fröhlich János és Fodor Aladár készítette.¹² A film elején látható díszmagyarba öltözött férfiak gyülekezése, a Szent Jobb megérkezése a király hintóján, József Ferenc főherceg érkezése: az őt ábrázoló képsorhoz felirat („Megérkezik Ő felsége képviselője: József Ferenc főherceg”) is kapcsolódik, amely mindenekelőtt tudatja a közönséggel: ő az uralkodót képviseli, aki ezáltal van jelen a rendezvényen, illetve az arról készített filmen. Ennek fontosságát jól jelzi, hogy a feliratban először az olvasható, hogy kinek a képviselőjében jelent meg a főherceg és csak ez után az ő neve. A továbbiakban látható a menet, majd Csernoch Jánost és aulistáját mutató képek következnek. Ezekhez szintén kapcsolódik felirat, amely arra is alkalmas volt, hogy kiemelje e személyek jelentőségét. Utána felvételek örökítik meg a körmenetben résztvevők különféle csoportjait: egyháziakat és világiakat; civileket és katonákat; nőket és férfiakat; városiakat és vidékieket; idősebbeket és fiatalokat; egészségeseket és betegeket (tudniillik a lábadozó katonákat); vezetőket és közembereket. A híradó képeket közöl a rendezvénynek a bazilikánál történő mozzanatairól, utolsó részében pedig az Országháznál lezajló eseményeket mutatja a kamera, távolról, felülről fényképezve a tömeget. A körmenet két legfontosabb helyszínének, az ottani történéseknek a jelentőségét a mozgóképek készítői a filmfeliratokkal is hangsúlyozták.

Tehát akárcsak a korabeli szövegek megalkotói, a filmhíradósok is azt ábrázolták, hogy a körmenetben a közösség egésze részt vett: egyfelől csoportjaik nem írásbeli felsorolásával, hanem képkockákon egymás után történő megmutatásával, másfelől nem egy összefoglaló kifejezéssel: „a nemzet” megjelölve azt, hanem felülről, áttekintően is megjelenítve. Ez esetben így kétféle, ugyanakkor az

10 A nagy könyörgő körmenet. Egyházi Közlöny 1915. jún. 4. 301.

11 A könyörgő körmenet filmen. Mozgófénykép Híradó 1915. jún. 6. sz. n.

12 A Kino-Riport tevékenységét részletesen tárgyalta: *Lajta Andor: A magyar film története. II. 1912–1918. Kézirat, h. és é. n., 65–75. Ld. Magyar Nemzeti Filmarchívum Könyvtára D 385/2.*

írásbeli szövegek szerzőiéhez hasonló eljárásra került sor – filmfelvételek segítségével. A *Budapesti Hírlap* idézett cikkének ábrázolásával rokonítja a filmhíradót az, hogy mindkettőben a munka legelején jelennek meg a vezetők és mind a két alkotásban a főherceg neve előtt olvasható: ő az uralkodót képviseli. Az „alattvalók” csak „utánuk” következnek – nyilvánvalóan nem függetlenül e művek készítőinek, közreadóinak társadalom-felfogásától. Ugyanakkor a tömeg ábrázolása alkalmas lehetett arra is, hogy a közönség számára félreérthetlenné tegye a rendezvény jelentőségét és legitimálja a szervezők által hirdetett törekvéseket. A filmhíradó korabeli reklámjaiból pedig az is kiderül, hogy forgalomba hozói jelentőséget tulajdonítottak abban a sokaság bemutatásának is. A *Mozgóképek Otthon*-nak a *Budapesti Hírlap* június 3-ai számában közzétett rövid műsorhirdetésében az áll, hogy a film „200 000 résztvevő hű fotográfiája”.¹³ Az Edison filmkölcsönző vállalat a *Mozgófénykép Híradó* június 6-ai számában közzétett hirdetésében azt tudatta a közönséggel, hogy „slágerei sorába felvette a legaktuálisabb újdonságot, a »Könyörgő körmenet«-et, amely tömeghatásaival és kitűnő felvételeivel nagy-szerű látványosságot képez”.¹⁴ Vagyis, a különféle politikai propagandisztikus mozzanatokon túl, a sokaság megjelenítése különösen figyelemre méltó látványosságnak is számított.

Csaknem négy évvel később, immár az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság idején egy másik, szintén nagy tömeget megmozgató rendezvény: a budapesti május 1-jei ünnepség filmfelvételére került sor, mégpedig a *Vörös Riportfilmek* sorozatában. A korabeli magyarországi filmes szakma legfontosabb lapja, a *Társadalmiasított Mozgóképzemek Központi Üzemvezető Tanácsának* kiadásában megjelenő *Vörös Film* április 26-ai számában közzétett, *A Vörös Riportfilm* című cikk a következőképpen határozta meg a *Vörös Riportfilmet*, annak feladatait: „A társadalmiasított moziüzem keretében működik a *Vörös Riportfilm*, amely tulajdonképpen nem egyéb, mint egy hetenként megjelenő riportújság. Az eseményeket azonban nem írásban, hanem mozgóképekben közli.

A Vörös Riportfilmre nagy hivatás vár. Elsősorban propagandacélokat kell szolgálnia. Megörökíti a proletáruralom összes jelentős eseményeit.”¹⁵ A május 1-jei budapesti ünnepségről készítendő filmhíradó terjesztésével kapcsolatban

13 *Mozgóképek Otthon* [...]. *Budapesti Hírlap* 1915. jún. 3. 21. Vö. még: *Peter Seibert*: „Hogyan ünnepezték együtt a hunok és a nibelungok a nyári napfordulót”. Tömegjelentek Fritz Lang *Nibelungok* című filmjében. In: *Tömegek és ünnepek. A nyilvánosság rítusai a közép-európai modernségben*. Szerk. Csúri Károly–Orosz Magdolna–Szendi Zoltán. Bp., 2009. 207.

14 Az Edison filmkölcsönző [...]. *Mozgófénykép Híradó* 1915. jún. 6. sz. n. Vö. még: *Kerekes Amália–Teller Katalin*: *Bretliművészet és népművelés. A tömegkultúra értelmezései az első világháborús budapesti tárcsairodalomban*. In: *Háborús hétköznapok. Tanulmánykötet*. Szerk. Török Róbert–Závodi Szilvia. Bp., 2016. 200.

15 *A Vörös Riportfilm. Vörös Film* 1919. ápr. 26. 4. A Magyarországi Tanácsköztársaság filmgyártásáról, filmjeiről ld. összefoglalóan pl. *Köháti Zs.*: *Tovamozduló ember* i. m. 130–153., 352–356.; a filmhíradókról pl. *Vörös Boldizsár*: *Vörös Riportfilmek és fekete-fehér újságok. Tanácsköztársasági híradófelvételek vizsgálata korabeli más források segítségével*. In: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Szerk. K. Horváth Zsolt–Lugosi András–Sohajda Ferenc. Bp., 2003. 532–543., a tanulmányt ld. még e kötetben: 259–265.

már a *Képes Mozivilág* április 20-ai számának egyik cikkében lehet olvasni arról az elgondolásról, hogy a felvételtől „a külföldre is kikerül több példány, amelyek minden propagandafilmnél is hathatósabban bizonyítják a magyar proletárdiktatúra diadalát”.¹⁶ Egy nem sokkal későbbi írás szerint e mozgóképeket „Oroszországban” is be akarták mutatni.¹⁷

A *Képes Mozivilág* április 27-ei számának első cikkéből az is kiderül, hogy a májusi ünnep különbözni fog a korábbi, nagyszabású rendezvényektől:

„Ezerkilencszáztizzenkilenc május elseje egy életen át felejthetetlen, gyönyörű ünnepe kell, hogy legyen a magyar proletáriátusnak. A gyűlöletes régi rend koronázási ünnepei és egyéb, hideg udvari ceremóniái, bandériuma, tartalmatlan és ostoba felvonulásai [!] erőtlen kísérletek, azzal a forró, közvetlen szívvel szervezett [így!], szépitett, sőt szívvel szemlélt ünnepséggel szemben, mit a nép rendez maga erejének és uralmának örömére. Ide nem kell majd bérelt lelkesedés, klakk, ehhez nem kell főpróba és nem kell belépőjegy, ez a mindenki mulatsága, mindenki öröme, ez a nép napja lesz.”¹⁸

A cikkíró tehát a május 1-jei ünnepséget a korábbi tömegrendezvényektől – így az 1915. május 30-ai budapesti körmenettől is – lényegét tekintve eltérően, mint „a nép” ünnepét tárgyalta.

Április 30-ai keltezéssel, május 1-je alkalmából napvilágot látott a *Forradalmi Kormányzótanács* LXXX. rendelete, amely szerint „A Magyarországi Tanácsköztársaság május 1-jét, a világ forradalmi proletariátusa nemzetközi egységének emléknapját, a proletárállam ünnepévé avatja.”¹⁹

Ez alkalomból az ünnepség rendezői a diktatúra szellemiségét hirdetni hivatott dekorációkat helyeztek el Budapest belterületén. Számos, szerintük nem kiemelkedő történelmi személyiség emlékművét eltakarták, ugyanakkor szobrokat állítottak az általuk jelentősekként méltatottaknak, így, többek között, Marxnak és Leninnek. A főváros belső részein, fontos útvonalain nagyszabású felvonulásokra került sor, de lezajlottak sportrendezvények, népmulatságok is. Budapest terének átalakítása, a reprezentatívnak számító utakon történő végigvonulás szimbolikus térfoglalás, erődemonstráció volt: ezt jól mutatja az, hogy egyes felvonuló csoportok hosszú utat jártak be a városban, amíg elértek menetcéljukig – amely egyébként, ha másik útvonalon haladtak volna, nem lett volna messze gyülekezőhelyüktől.²⁰ A korábban idézett állásfoglalásokkal összhangban, az ünnep után nem alaptalanul állíthatta tehát a *Képes Mozivilág* május 11-ei számának cikkírója, hogy „A tengernyi lángvörös díszben fenségesen

16 A mozi szerepe a május elsejei nagy proletárünnepen. *Képes Mozivilág* 1919. ápr. 20. 8.

17 (t. gy.): Vörös mozi vörös május elsején. *Képes Mozivilág* 1919. ápr. 27. 6. A „t. gy.” valószínűleg Turchányi Gyula monogramja, vö. ehhez e munka 21. jegyzetével!

18 A filmművészet májusa. *Képes Mozivilág* 1919. ápr. 27. 3.

19 A Forradalmi Kormányzótanács LXXX. számú rendelete. Tanácsköztársaság 1919. máj. 1. 1.

20 Ld. minderről pl. *Vörös Boldizsár*: Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. Budapesti Negyed 2000. 3–4. sz. 149–155., a tanulmányt ld. e kötetben is: 143–147.; *Uő*: Különböző politikai hatalmak – ugyanabban a fővárosban. Szimbolikus térfoglalási akciók Budapesten 1918–1919-ben. In: Tömegek i. m. 20–24.

pompázó proletárünnep hatalmas demonstrációjában nyilvánult meg először külsőségeiben is Budapest proletariátusának hatalma.”²¹

Az ünnepségről a filmhíradó-felvételek Tarján Vilmos és Damó Oszkár írányításával készültek.²² A *Közoktatásügyi Népbiztosság Fáklya* című lapjának május 10-ei számában közreadott, *Félmillió ember a filmen* című írása a következőképpen ismertette az összeállítást:

„A vörös riportfilm Budapest felejthetetlen, történelmi jelentőségű vörös májusán 800 méter hosszúságú felvételt készített. A filmen több mint félmillió proletár felvonulása látható. Ennél hatalmasabb és izgalmasabb tömegfelvonulást a filmipar még nem produkált. Látható a budaiak felvonulása a Vérmezőn, az Andrássy úti menetben a moziszakma több ezer munkása, a csepeli munkások művészien díszített menete, a háztartási alkalmazottak beláthatatlan sokasága, az Andrássy úti futóverseny küzdeme, a gyermekek szórakozása a Margitszigeten, a Millenáris pálya érdekes sportküzdeme és végül a Lenin-fiúk csapata élén Kun Bélával és Szamuely Tiborral van megörökítve”.²³

Amint e leírás is jelzi, a filmkészítők a „proletariátus” legkülönbélebb csoportjait mutatták be a felvételeken: nőket és férfiakat; fegyvereseket és civileket; városiakat és népviseletbe öltözött figurákat: vidékieket; egészségeseket és betegeket (rokkantakat); idősebbeket (az egyik részben, a hozzá kapcsolódó felirat szerint „Ripszán elvtárs, a Munkás Testedző 68 éves távfutója” látható) és fiatalokat, gyermekeket; közembereket és vezetőket.²⁴ Nem egy filmfelirat ugyanakkor félreérthetetlenül tudatta a közönséggel, hogy itt a „proletariátus” ünnepel: „Ünnepi beszéd a proletárokhöz”; „A villamosalkalmazottak”; „A munkásság felvonulása Budapest utcáin”; „A moziszakma felvonulása”; „A színészek szakszervezete”; „A háztartásbeli alkalmazottak”; „Ripszán elvtárs, a Munkás Testedző 68 éves távfutója”. Ezen eljárások azt voltak hivatottak érzékeltetni, hogy a „proletariátus” egésze részt vett az ünnepségen. Figyelemre méltó az is, hogy, legalábbis a *Fáklya* idézett leírása szerint, a diktatúra vezetői: Kun Béla és Szamuely Tibor a film legvégén láthatók – amivel a híradó készítői minden bizonynyal a „tömegek” fontosságát hangsúlyozták a „kiemelkedő személyiségek”-kel szemben, megegyezően a rendszer társadalom-, illetve történelemfelfogásával.²⁵ A sokaság bemutatásának különösen jelentős voltát pedig a filmhíradó idézett ismertetése már a címevel is jelezte, szövegében pedig nyomatékosan kifejezésre juttatta. A „proletariátus” hatalmát érzékelteti a filmen annak megjelenítése is, hogy tömegei, tagjai miként foglalják el a tér egészét: a fővárost: felvonuló csoportjaikkal és a különféle dekorációkkal (láthatók a Körönd szobrai eltakaró

21 *Turhányi Gyula*: Május elsejének ünnepe. Képes Mozivilág 1919. máj. 11. 3.

22 (– így –): Rendezők és operatőrök munkája. Képes Mozivilág 1919. máj. 11. 7.

23 *Félmillió ember a filmen*. *Fáklya* 1919. máj. 10. 8.

24 Ld. OSZK TIT 2238/1. sz. videókazettán: Vörös R riportfilm 5. A filmhíradó részletes leírását ld. A magyar film a Tanácsköztársaság idején. Sajtó alá rend., szerk., bev. Garai Erzs. Bp., 1969. 265–269. A különféle társadalmi csoportok ábrázolásáról ld. még: *Köháti Zs.*: Tovamozduló ember i. m. 143.

25 Ld. ehhez pl. *Vörös Boldizsár*: „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. Bp., 2004. 85.

földgömbök, továbbá Marx és a két munkás figurája az átalakított millenniumi emlékművön): tehát a *szarazföldet*; a dunai hajózáson szórakozókkal („Ünnep a hajón” felirathoz kapcsolódó képsorral) a *vizet*; egy repülőgépes pilóta által pedig a *levegőt* is („Repülőgépről üdvözlük a proletárokat” felirathoz illesztett felvételekkel²⁶). A „proletariátus” egésze diadalának, hatalmának ábrázolását pedig még nyomatékosabbá, még félreérthetlenebbé teszi legyőzött ellenségének: a „burzsoáziá”-nak megjelenítése a filmen: aszimmetrikusan, dehumanizáló eljárással: a Cserny-féle alakulat kutyájaként, nyakában vaskereszttel, amint a felvételhez kapcsolódó felirat informál: „A terrorcsapat kutyája »Burzsuj« kitüntetésével”.²⁷

Az 1915-ös és az 1919-es filmhíradók vizsgálatai tehát jól mutatják, hogy a korabeli közvélemény-formálók nézetei a megmozgatott tömegek rendezvénybeli funkcióival kapcsolatban érvényesültek a felvételeknél. A „közösség” egészének filmes megjelenítéséhez pedig mindkét híradó készítői egyaránt alkalmazták a különféle csoportok egymás utáni bemutatásának eljárását. Feltűnő ugyanakkor a „vezetők” és a „közemberek” viszonyának filmes ábrázolásában a sorrendjük-nél megfigyelhető eltérés: ennek oka minden bizonnyal az 1915-ös és az 1919-es összeállítás készítőinek, közreadóinak egymással homlokegyenest szembenálló társadalom- és történelemfelfogása volt. A különböző politikai-társadalmi rendszerek közvélemény-formálóinak egymáséitól eltérő elgondolásai érvényesültek abban is, hogy kikhez akarták eljuttatni a rendezvényekről készített felvételeket: az 1915-ös összeállítást az uralkodónak: Ferenc Józsefnek, az 1919-est azonban Szovjet-Oroszországba.²⁸ Ugyanakkor mindkét film hirdetői fontosnak tartották a tömegek megjelenítését a felvételeken – nyilvánvalóan nem csupán az adott esemény jelentőségének a nézőkkel való érzékeltetése érdekében, hanem mint rendkívüli látványosságot is. Ezek az összeállítások tehát, önmagukon, a konkrét eseteken túlmutatóan, általánosabb érvennyel is jól szemléltetik, hogy egymástól alapvetően különböző politikai-társadalmi rendszerek közvélemény-formálói miként alkalmazhatnak azonos eljárásokat propagandájukban – eltérő eszmei tartalmak kifejezésre juttatása érdekében. A tömegek szöveges és képi ábrázolásainak összevetései pedig, szintén általánosabb érvennyel, jelzik azt, hogy különböző típusú propagandaeszközöknél is érvényesülhetnek azonos eljárások.

26 A „proletariátus” világot hódításával foglalkozott annak a Budapesten kiadott, vörös szegélyű, háromszög alakú röplapnak a szövege is, amelyet 1919. máj. 1-jén repülőgépről szórtak le: „*Fel a fejjel, nézz a magasba, proletár! Te építetted a szárnyas gépet, mely meghódította az eget. A te erős kezed épít, gyárt, készít mindent, ami meghódítja a földet. Az ég alatt s a földön minden téged illet: a szántóföld, a ház, a gép, a naptény és a friss levegő, a jog és a hatalom. Ne enged elrabolni!*” A röplapot leírja és hasonmását közli: A Magyar Tanácsköztársaság röplapjai. Bibliográfia és dokumentumgyűjtemény. Szerk., jegyz. Tiszay Andor. Bp., 1959. 98–99.

27 Ld. ehhez: *Reinhart Koselleck: Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája.* In: *Úő: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Bp., 2003. 241–249.; *Kunt Gergely: Az ellenség teste. A vizuális degradálás eszközei első világháborús képeslapokon.* A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 2011. 12. sz. 227–242.

28 A Képes Mozivilág 1919. jún. 15-ei számának cikke szerint Szamuely Tibor május végi szovjet-oroszországi útján „tőlünk a május elseji ünnepekről készült kétfelvonásos filmet vitte ki az oroszoknak”. *Orosz filmek Budapesten. Képes Mozivilág 1919. jún. 15. 7.*

E vizsgálatok arra is figyelmeztetnek, hogy már az 1910-es évekbeli filmhíradók is közvetítettek propagandaelemeket képeikkel és felirataikkal, amelyeken – Ignótyus fent idézett, 1915-ös véleményével szemben – megítélésem szerint igen „gondolkozni kell”.²⁹

A tanulmány először megjelent: Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban. Szerk. Ifj. Bertényi Iván–Boka László–Katona Anikó. Bp., 2016. 303–312.

29 E munkám elkészítéséhez nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet Sema Colpának, Teller Katalinnak, B. Müller Tamásnak, Hajdu Tibornak és Kurucz Mártonnak.

Pest „a világ legboldogabb, legcivilizáltabb, legszebb metropolisa” lett

A város 1950-ben – egy 1915-ös utópisztikus regény szerint

Már néhány hónappal az I. világháború kitörését követően megfogalmazódtak Magyarországon¹ a nagy küzdelem utáni időszakra, a jövőben kialakuló-kialakítandó új viszonyokra vonatkozó elképzelések. Hantos Elemér egy 1915. januári előadásában azt állította, hogy a háború az Osztrák–Magyar Monarchiát és Németországot az eddigieknél is szorosabb kapcsolatba fogja hozni egymással, továbbá „A terjeszkedés iránya már meg van jelölve azon politikai kapcsolat révén, amely az Északi-tengertől a Perzsa-öbölhöz terjed. Ausztria–Magyarország, amely egyrészt Németország, másrészt Törökország és Kis-Ázsia között fekszik, igen fontos gazdasági föladat teljesítésére lesz hivatva.”² Hantos ezen, 1915 folyamán többször is publikált elgondolásaihoz³ hasonló nézeteket képviselt – a *Világ* 1915. április 2-ai számának ismertetése szerint – Pályi Ede egy ekkortájt Németországban közzétett művében.⁴ Az újságcikkben az olvasható, hogy Pályinak a jövőre vonatkozó

„fejtegetései talán utópisztikusan hatnak, de mindenképpen figyelemreméltók és megvan minden lehetőségük a valóra válásra.

Pályi szerint Magyarország a Kelet kapuja. A jövő nagy feladatai közé tartozik, hogy oly vízi utat teremtsünk, amely Németországot közvetlen kapcsolatba hozza a Kelettel. Budapestet Németországnak a bagdadi vasút főállomásának kell tekintenie.”⁵

1 Ld. ehhez ált. pl. *Vörös Károly*: Budapest a világháborúban. In: Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Szerk. Vörös Károly. Bp., 1978. 725–763., 770–771.; *Bihari Péter*: Lovászárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon. Bp., 2008.; *Hajdu Tibor*: A hátszág. In: Magyarország az első világháborúban. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 2010. 152–167., 199.

2 Dr. Hantos Elemér országgyűlési képviselő előadása 1915. évi január hó 17-én. A háború gazdasági okai és hatásai. In: *Inter arma*. A Szabad Lyceum, az Erzsébet Népakadémia és az Országos Közegészségi Egyesület által 1914/15-ben Budapesten rendezett háborús tárgyú előadások gyűjteménye. Sajtó alá rend. Vörösváry Ferenc. Bp., 1915. 166.

3 Ld. e munka 2. jegyzetét, továbbá: A világháború gazdasági okai és hatásai. Dr. Hantos Elemérnek 1915. február 14-én tartott beszéde. Bp., 1915. 27–28.; *Uő*: A világháború gazdasági okai és hatásai. *Magyar Figyelő* 1915. ápr. 16. 113–114.; *Uő*: A világháború gazdasági és pénzügyi hatásai. Bp., 1915. 32.

4 *Dr. Eduard Pályi*: Deutschland und Ungarn. Leipzig, 1915. 59–62.

5 Németország és Magyarország. Pályi Ede könyve. *Világ* 1915. ápr. 2. 9. Vö. még: *Sipos András*: „Világváros” Nyugat és Kelet határán? Várospolitikai törekvések Budapest nemzetközi vonz-

Laurentzi Vilmos pedig a *Magyar Figyelő* 1915. június 16-ai számának lapjain közzétett tanulmányában részletesen írt arról, hogy a gazdasági nagyhatalmak megegyezése esetén

„Németországra nézve az Északi- és Keleti-tengertől kezdve, Dánia, Németalföld, Belgium, Közép-Európa, a Balkánon és Kis-Ázsián át Ádenig, Bagdadon át Baszráig és az Indusig oly összefüggő gazdasági terjeszkedési terület keletkezne, mely ipari viláгурalmának legnagyobb kifejlesztését is lehetővé tenné [...] E területet a következő transzeurázsiai, kétvágányú, legmodernebbül felszerelt vasútvonal kötné össze. Anvers, Amszterdam, Hamburg, Stettinből kiindulva Berlin, Bécs, Budapest, Belgrád, Szófia, Konstantinápoly, Üszküdar, Angorán, illetve Konyán át egyrészt délre Ádenig, keletre Baszráig.”⁶

Laurentzi e tanulmányában kifejtette azt is, hogy Magyarország fontos, központi eleme lenne a nagy nyugat-keleti gazdasági kapcsolatrendszernek, rajta keresztül haladna a már említett vasútvonal is, mindebből pedig az ország hatalmas jövedelmekhez jutna.

„A Keletre, legyező alakban, szétágazó közlekedési vonalaknak gócpontja Budapest volna. A világforgalomnak legnagyobb része rajta és általa bonyolódna le. [...] A magyar főváros, mint egyik legszebb városa a világnak és utolsó világvárosias gócpontja Nyugatnak, de első a Keletről jövők számára, versenytárs nélkül való emporiuma lenne Európa keleti részének. Budapest lenne a Keletre világító európai műveltségnek ragyogó központja”.⁷

E nézetek 1915 tavaszán–nyarán összekapcsolódhattak az ekkoriban elterjedt békehírekkel, békereményekkel is, amelyekről a *Budapesti Hírlap* április 16-ai számának vezércikkírója ezt állította: „A nagyközönség, mondjuk, az ország népe között titokzatos hírek kaptak paripára és száguldanak keresztül-kasul [...] A hír: a béke híre.” Ennek forrásaiként, alapjául a szerző szerint valószínűleg az Osztrák–Magyar Monarchia és szövetségesei katonai sikerei szolgáltak, a jövődőről pedig – ha óvatosan fogalmazva is – a szöveg írója ekként vélekedett: „a béke a világhelyzet kényszerítő súlya alatt – ha nem is hamarosan – megéri”. A *Nyugat* július 16-ai számában közzétett, *Mi lesz a háború után?* című „háborús jegyzet”-ét Ambrus Zoltán már így kezdte: „A háborús híreken meg ezek kommentárjain kívül semmi se szerepel annyit az újságokban, mint ez a kérdés: »Mi lesz a háború után?« [...] Alig múlik nap, hogy itt vagy ott erről ne tanakodnék valaki [...] Szorgalmas újságlapozgatás után, statisztika-csinálás nélkül is meg lehet állapítani, hogy ma minden téma közül ezé a legnagyobb rekord.”⁸ A korabeli tervek,

erejének erősítésére, 1870–1918. In: A „világváros” Budapest két századfordulón. Szerk. Barta Györgyi–Keresztély Krisztina–Sipos András. Bp., 2010. 309–330.

6 Laurentzi Vilmos dr.: A világháború nagy problémája. *Magyar Figyelő* 1915. jún. 16. 422–423.

7 Uo. 425. Ld. még: *Balkányi Béla*: Kelet és nyugat közt. *Világ* 1915. júl. 31. 7.

8 Ld. ezekről pl. Történt valami [...]. *Az Est* 1915. ápr. 9. 1.; Korai békehírek. *Budapesti Hírlap* 1915. ápr. 16. 1.; *Ambrus Zoltán*: Háborús jegyzetek. Mi lesz a háború után? *Nyugat* 1915. júl. 16. 751–752.; *Alfa*: Följegyzések. *Budapesti Hírlap* 1915. júl. 18. 8.

vágyak pedig sajátos módon jelentek meg Gábor Jenő, regényíró, filmhírlapíró (1890–1944)⁹ 1915 őszen napvilágot látott¹⁰ *1950. Pest nem volt, hanem lesz* című, a szerző saját meghatározásával: „utópisztikus regény”-ében.¹¹

A regény szerint 1915-ben, egyéves háborúskodás után győz az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország, a következő évtizedekben pedig a mű főszereplője, Polgár János – aki „egyszerű budapesti polgár”-ként határozza meg magát¹² –, miközben eredményesen tevékenykedik az emberiség békéje megvalósításának érdekében, a világ legjelentősebb városává fejleszti a magyar fővárost, a Monarchia keretei között. Reformmunkálatainak sorozatában Polgár fontos szerepet szán a transzeurázsiai vasúthálózatnak, azt tervezve: „a szétágazó közlekedési vonalaknak Pest lenne a gócpontja, s így a világforgalomnak a centruma”.¹³ A vasútvonal építésének időszakában Polgár

„Nagy iparvállalatokat, gyárakat építtetett, tőzsdéket állíttatott fel az ország minden részében, hiszen a nagy vasútvonal megnyitása után ezeknek mindegyiknek élénk szerep fog jutni a világforgalomban! Majd keresztülvitte az iparoktatásügy nagy reformját is s ezzel kapcsolatban az egész közoktatásügyet megreformálta. S mert a jövőendő nagy világforgalomban Pestnek kellett lennie az első világvárosnak a Keletről jövők számára, új kultúrintézmények, főiskolák létesítéséről gondoskodott, hogy Pest legyen a jövőben a Keletre világító nagy kultúrcentrum is.”¹⁴

Majd

„elkészült a várva várt transzeurázsiai vasúthálózat főbb vonala. Anvers, Amszterdam, Hamburg, Stettinből kiindulva Berlin, Bécs, Budapest, Belgrád, Szófia, Konstantinápoly, Üszküdar, Bugorán, illetve Konyán át egyrészt délre Ádenig, másrészt keletre Baszráig. [...] A transzeurázsiai közlekedési politika megvalósítása mindjárt kezdetben éreztetni kezdte jótékony gazdasági hatását.

-
- 9 Gábor Jenőről ld. pl. Gábor Jenő. In: Magyar életrajzi lexikon. I. A–K. Szerk. Kenyeres Ágnes. Bp., 1967. 560.; *Gulyás Pál*: Gábor (1905-ig Grün) Jenő, dr. jur. In: *Uő*: Magyar írók élete és munkái. X. Gaál Adorján–Gökler Gyula. Bp., 1992. 159.
- 10 Ld. erről pl. !!Megjelent!! Színházi Élet 1915. szept. 12–19. II.; Újjonnan megjelent magyar könyvek. Összeáll. Kóhalmi Béla–Pikler Blanka. Corvina 1915. nov. 20. 135.
- 11 *Gábor Jenő*: 1950. Pest nem volt, hanem lesz. Utópisztikus regény. Bp., [1915.] 1. Vö. *Veres Miklós*: Egy új világháborútól a tökéletes társadalomig. – Az első világháború hatása a hazai utópisztikus és sci-fi irodalomra. In: Kosztolányi nemzedéke és a háború (1914–1918). Tanulmányok. Szerk. Bucsics Katalin. Bp., 2015. 372–375. A korai magyar tudományos-fantasztikus, utópisztikus irodalomról ld. pl. *Urbán László*: A magyar SF-irodalom kezdetei. SF Tájékoztató 1974. júl. 43–70.; Tudományos-fantasztikus, utópisztikus fantasztikus művek bibliográfiája. Szerk. Cs. Bezerédy Ágnes–Csiszár Jolán. Miskolc, 1979. passim.
- 12 *Gábor J.*: 1950. I. m. 20., vö. még: uo. 103. A „Polgár” vezetőknév a regény főszereplője esetében minden bizonnyal beszélőnév, így az író ezzel hangsúlyozta a polgárság meghatározó szerepét a főváros felvirágoztatásában. A névadás ezen értelmezését erősíti, hogy a mű más alakjainál is megfigyelhető ilyen eljárás: hasonló beszélőnévnek tekinthető pl. az „Ironfy” az egyik újságíró ábrázolásánál, ld. uo. 14.
- 13 Uo. 92–93.
- 14 Uo. 100.

A világháború megindult Pesten keresztül Kelet és Nyugat között s a magyar főváros most kezdte csak igazán élvezni a nagy reformmunka áldásos gyümölcseit!”¹⁵

A további munkálatok nyomán 1950-re,

„Harmincöt évvel a világháború után, a magyar főváros lett a legemlegettebb városa földgömbnek. Miként az ókorban Róma felé, vagy mint évezredek múltán a civilizált emberiség Párizs felé, úgy fordult most az egész emberiség tekintete a világ legboldogabb, legcivilizáltabb, legszebb metropolisa: Pest felé. Egy második földi paradicsommá varázsolta át a béke apostola – ahogyan Polgárt elnevezték – a magyar fővárost. [...] Világraszóló alkotásai, amelyek legfőképpen az emberiség egy kis tömegének, Pestnek, boldogulását biztosították, megjelölték a későbbi századoknak az utat, amelyen a legteljesebb szabadságon, egyenjogúságon alapuló társadalmaknak haladni kell a teljes újjászületés felé.

Pest, a föld legmodernebb városa, mint egy reggeli nyoszolyából, üdén kilépő, rózsásarcú, csudaszép asszony, valósággal bálványa lett a kultúrnemzeteknek. Pest nemzeti öntudatában, kultúrájában, erkölcsileg és szellemileg teljesen újjászületett. A tökéletes harmónia, amely a metropolis pszichéjét jellemezte, benne volt e békeváros politikai, társadalmi, gazdasági, erkölcsi és szellemi életében egyaránt. A legideálisabb jóléti intézmények mind megannyi láncszemét képezték a legfinomabb művű, legtökéletesebben összeállított, hatalmas gépezetnek, a város közigazgatási szervezetének.

Pest lakossága új világnézettel, új erkölcsi felfogással, átalakult érzelmekkel, friss, modern eszmékkel élte tovább a béke boldog napjait. Az ifjabb generáció, amely minden tekintetben új szellemi atmoszférában nevelkedett fel, alig öröklött át valamit a régebbi, korrupt szellemből. De az idősebb generáció sem volt többé a régi. Az egymás iránti szeretet, becsület, tisztelet, barátság, munkakedv oly tökéletes emberi társadalmat hozott létre, amilyenről csak korábbi századok utópista bölcsei mertek álmodozni. Pest társadalmi képe teljesen megváltozott.

Itt nem voltak többé plutokraták és koldusok, zsákmányolók és kizsákmányoltak, jóllakottak és éhezők, mert e városban a munka jövedelmezősége minden tekintetben kiegyenlítette azokat az eddig áthidalhatatlannak látszó ellentéteket, amelyek e szélsőségek között eddigelé fennállottak.

Pest utcáin, körútjain nem állottak immár koldusok, mert a jótékonyság társadalmilag lévén szervezve, a város jótékonyági adó formájában maga gondoskodott szegényeiről. E városban nem ismerték többé az antiszemitizmus, klerikalizmus, korrupció, politikai és gazdasági panamák fogalmát, a protekciókeresést és más olyan fogalmakat, amelyeket eddig e város »rákfenéi« gyűjtőnéven ismertek mindenütt.

Igen, itt Pesten immár minden tekintetben megjavultak a viszonyok!”¹⁶

Gábor Jenő utópisztikus regényének Magyarország, illetve Budapest fejlesztését bemutató leírásaiban jelen vannak az I. világháború utáni viszonyokkal, a jövővel kapcsolatos, 1915-ös, a fentiekben idézett gondolatok: az ország Kelet és Nyugat közötti közvetítő szerepének ábrázolása megtalálható mind Hantos, mind a Pályi-ismertetés, mind Laurentzi szövegében, Budapest közlekedési csomópontnak történő kijelölése pedig az utóbbi kettőben. A transzeurázsiai vasút vonalának leírása csaknem teljesen megegyezik Laurentzi tanulmányában

15 Uo. 101.

16 Uo. 103–104.

és Gábor regényében, akárcsak a magyar fővárosnak „Keletre világító” nagy kultúrközpontként való megjelenítése (így megkockáztatható az a feltételezés, hogy a szépirodalmi mű alkotója éppen a *Magyar Figyelő*ben megjelent munkából vette ezen elgondolásokat). Mindezek mellett a regény keletkezése időszakának további mozzanatai is megtalálhatók e leírásokban, mégpedig a szerző által kárhóztatott, 1950-re immár nagyrészt vagy teljesen eltűnt jelenségek számbavételénél. Ezek közül, legjelentősebbnek ítélve, külön bekezdésben foglalkozik Gábor a fővárosi lakosság szélsőséges vagyoni viszonyaival – amely problémáról, kihatásairól kortársa, Pásztor Mihály ekként írt néhány évvel korábban napvilágot látott, *Cifra nyomorúság* című könyvében: a „jómódúak és a vagyonosok aránylag kicsiny gárdájá”-é „egész Budapest. Ezek rendelkeznek, ezek diktálnak, ezek uralkodnak és az történik, amit ezek parancsolnak.

Íme, ez az oka, hogy néhány ezer, olykor csak néhány száz ember önkényétől és jóindulatától függ néhány százezer ember sorsa.”¹⁷ Ezenkívül, 1915-ös regényében Gábor, kétszeresen is említve, fontos problémaként jelölte meg az 1950-re csaknem teljesen a múlté lett „korrupció”-t, „korruptság”-ot, amelynek szelleme erőteljesen hatott a régebbi generációkra. Pest „rákfenéi” közül tételesen felsorolta még a 20. század közepére eltűnt „antiszemitizmus”-t, „klerikalizmus”-t, a „politikai és gazdasági panamák”-at, a „protekciókeresés”-t – ekként érzékeltetve, hogy ezeket tekinti kora további jelentős negatívumainak.

Gábor idézett szövegrészleteiben, de regénye egészében is megfigyelhető az az alkotói eljárás, hogy a magyar fővárosról írva szinte kizárólag a „Pest” nevet használja; a „Budapest” vagy a „Buda” nevek alig fordulnak elő a művében. A modernizálódó város ábrázolásának ez az eleme kapcsolódik azokhoz a 19–20. századi leírásokhoz, amelyek sajátos módon állították szembe Budát és Pestet, az előbbit a „régit”, a „múlt”, a „mozdulatlanság”, az utóbbit viszont az „új”, a „jövő”, az „előretérés” képviselőjeként jelenítve meg.¹⁸ Így például Gerő Ödön egy 1904-es munkája szerint Pest, Buda és Óbuda, amelyekből „a nagyváros alakult, egymástól teljesen elütő volt, de a városok egyes részei is csupa ellentét volt. Pest az előre törekvés, Buda a pihenés, Óbuda a fatalizmus városa volt. Pesten a haladás, Budán a nyugalom, Óbudán a lemondás. A három város lelkülete nem is forradt egybe, sőt egyes részeik is külön-külön világot alkotnak.”¹⁹ Ágai Adolf egy 1908-ban megjelent munkájában ekként fogalmazott: „Eleinte a hatalmas Buda, az ősi királyi fok kevélyen nézett alá a szegény

17 Pásztor Mihály: *Cifra nyomorúság*. Bp., [1909.] 9–10. Vö. ehhez: Vörös Károly: *A világváros útján 1896–1918*. In: *Budapest története* i. m. 620., 736., 767.

18 Buda és Pest 19–20. századi, szembeállítást alkalmazó ábrázolásaihoz ld. pl. Pál István: *Budapest a magyar költészetben*. Pécs, 1932. 48–49., 59.; Sánta Gábor: „Vajon ki ne viselgetnének érdekel az ország fővárosa iránt?” (A XIX. századi magyar próza Budapest-képe). In: *Uő: „Minden nemzetnek van egy szent városa”*. (Fejezetek a dualizmus korának Budapest-irodalmából). Pécs, 2001. 37., 49.; *Uő: „A bukott egzisztenciák ígéretföldje”*. (Lux Terka Budapestje). In: *Uő: „Minden nemzetnek van egy szent városa”*. I. m. 191.; Fábri Anna: „Mit lehet írni Pestről?” (A Krúdy-művek Budapestjéről). *Budapesti Negyed* 2001. 4. sz. 41.

19 Gerő Ödön: *Budapest*. Bp., 1904. 5. Vö. Gyáni Gábor: *Az egyesített főváros nagyvárossá fejlődése*. In: *Uő: Budapest túl jön és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*. Bp., 2008. 51–58.

pórgyermekre, mely ott túl a nagy folyamon hevert és játszott a porban. Csak-hogy az gyorsan fejlett. A pórgyermek csinos hajadonná serdült, majd hódító szépre vált. Már most ez tekintett át az öregedő Budára büszke mosollyal.”²⁰ A Révai Nagy Lexikona 1912-es IV. kötetének *Budapest* szócikkében is megfigyelhető a szembeállítás:

„B[udapest]et már a természet két egymástól lényegesen különböző félre osztotta; a Duna jobb partján épült *Buda* és *Óbuda* (I–III. kerület) akadálytalan terjeszkedésének a talaj egyenetlensége s a nehezen hozzáférhető hegyek határt szabnak; övé volt a múlt, mely benne látta hazánk egyik védőbástyáját; a bal parti Rákos-mező homokján épült *Pest* (IV–X. ker.) ellenben akadálytalanul terjeszkedhetik minden irányban s az új korszellem, szakítva a múlt emlékeivel és hagyományaival, s felismerve e lapály fontosságát, oda költöztette át a közélet nyilvánulásának majdnem minden tényezőjét. Bár Buda politikai jelentőségét részben még megtartotta s ma is a királyi családnak és több minisztériumnak székhelye, közgazdasági szerepét Pest vette át, mely különösen az alkotmány visszaállítása óta (1867) úgy a szellemi, mint az anyagi műveltség terén óriási haladást tett.”²¹

Gábor regényében Budapest, illetve Pest nőalakként történt, idézett megjelenítése szintén nem előzmények nélküli a város ábrázolásainak történetében: így ott van Ágai idézett, 1908-as szövegében, sőt különféle képzőművészeti alkotásokban is: például a *Borsszem Jankó* 1873. augusztus 3-ai számának címlapján látható képen²² (lásd az I. képet) vagy Lotz Károly Budapest apotheozisát bemutató 1883-as freskóján²³ (lásd a II. képet).

Az 1950-es Budapest idézett leírásánál a szerző többféle eljárással ábrázolta az ekkori város kiválóságát: felsőfokú jelzők használatával („legboldogabb, legcivilizáltabb, legszebb metropolis”, „legideálisabb jóléti intézmények” stb.); a teljességet megjelenítő kifejezések alkalmazásával („az egész emberiség tekintete” Budapest felé fordul, „tökéletes harmónia” van benne, itt „minden tekintetben megjavultak a viszonyok” stb.), sőt azzal is, hogy a keresztény vallássosság és a mítoszok kifejezőeszközeinek egyes elemeit alkalmazta ezzel kapcsolatban („Egy második földi paradicsommá [!] varázsolta át [!] a béke apostola [!]” a várost, amely „valósággal bálványa [!] lett a kultúrnemzeteknek”).

20 *Porzó (Ágai Adolf): A kétegy fővárosról.* In: *Uő: Utazás Pestről – Budapestre 1843–1907.* Rajzok és emlékek a magyar főváros utolsó 65 esztendejéből. Bp., 1908. 132., ld. még: uo. 138–139.

21 Budapest. In: Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. IV. Brutus–Csát. Bp., 1912. 31.

22 Húg és néni. *Borsszem Jankó* 1873. aug. 3. 1. A képen az idősebb nőként ábrázolt Bécs rosszalóan figyel, amint a fiatal nőként megszemélyesített Pestet körüludvarolja a világ különböző népeit is megtestesítő férfiak. A jelenet alatt olvasható szöveg: „Az öreg néni nem jó szemmel nézi ugyan, hogy a kis kacér úgy feszít, de végre majd csak belenyugszik.”

23 A freskó a mai budapesti Párizsi Nagy Áruházban látható. Ybl Ervin Lotz Károly-életrajza szerint az ábrázoláson „a főváros allegóriája trónol királynői öltözkében a kép középpontjában, körülötte a művészet, az ipar, a kereskedelem, a bőség és a hír megszemélyesítői”. *Ybl Ervin: Lotz Károly élete és művészete.* Bp., 1938. 197. Pest, Budapest nőalakként való megjelenítéséhez ld. még pl. Micsoda város! Karikatúrák a 125 éves Budapestről. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményének kiállítása. Szerk. Sándor P. Tibor. Bp., 1998. 1–6.; *Sánta G.:* „Vajon ki ne viseltetnék érdekel az ország fővárosa iránt?”. I. m. 48., 61.; *Uő:* „A bukkott egzisztenciák ígéretföldje”. I. m. 189., 191–192.

Budapest jelentőségét hivatottak érzékeltetni a Rómához és a Párizshoz történő hasonlítások is. Mindezzel az 1950-es Budapest leírása kapcsolódik a korábbi utópiák „ideális város” ábrázolásaihoz, amelyek mikrokozmoszként tükrözik vissza a makrokozmosz Isten által szabályozott rendjét.²⁴ Gábor utópisztikus regényének, a főváros fejlődését bemutató részeinek pedig a magyar utópiák között is fellelhető az előzménye: Privigyey Pál²⁵ 1887-es, *Magyarország nem volt, hanem lesz* című művében ekként ábrázolta a III. évezred Magyarországot és benne Budapestet:

„A magyar nemzet a művelődés és előhaladás pályáján vezérszerepet vitt; de e fölényével soha vissza nem élt.

Az uralkodócsalád Attila megmérhetetlen kincséből, Magyarországon általános jólétet teremtet. Magyarországon nem létezett koldus, nem létezett szűkölködő.

Az ország fővárosa a szép Budapest, a harmadik ezredben, mintegy bűvös hatalomtól támogatva, mind fényben, mind kiterjedésben mesésen emelkedett.

A Duna elzárható csatornában folyta körül a fővárost, partjait ellepték a világ minden nemzetének hajói, melyek a hajózhatóvá tett vaskapun át, felúsztak Budapestig:

Budapest nevezetes volt ezen időben mozgó körútjairól, és azon kedvező helyzetéről, hogy az egész város melegforrásának vize által fűttetett.”²⁶

E két utópiát azonban nemcsak az idézett jövőképek közös elemei (a nyomor megszűntetése, Magyarország, benne Budapest nagyarányú fejlődése, a város központi szerepe az egész világban) rokonítják, hanem címük azonos elemei is: mindkettőben szerepel a „nem volt, hanem lesz” fordulat, Privigyey művében Magyarországgal, Gáboréban Pesttel kapcsolatosan. Privigyey eredeti megfogalmazásban, Gábor átalakítva használta fel a „Magyarország nem volt, hanem lesz” szállóigét, amely átfogalmazása Széchenyi István 1830-as, *Hitel* című munkája zárógondolatának: „Sokan azt gondolják: 'Magyarország – volt; – én azt szeretem hinni: lesz!'”²⁷ A két regényíró a szállóige alkalmazásával minden bizonnyal a műveikben megjelenített elképzelések, változtatások nagy horderejét akarta érzékeltetni – ugyanakkor egy újabb, szintén egy jövőelképzelést kifejezésre juttató fordulattal, ekkorra már: hagyományelemmel gazdagítva az ábrázolásokat.²⁸

24 Vö. ehhez: *Krishan Kumar: Utopianism*. Buckingham, 1991. 12.

25 Privigyey Pálról és munkáiról ld. *Tarjányi Eszter: Utószó, avagy fantasztikum magyar módra*. In: XIX. századi magyar fantasztikus regények. Vál., jegyz., utószó: Tarjányi Eszter. Piliscsaba, 2002. 440–444.; *S. Sárdi Margit: Utópisztikus társadalomképek a sci-fi regényekben, 1870–1914*. Múltunk 2008. 4. sz. 63–72.; *Veres Miklós: A képzelet derült játéka*. A dualizmus válságjelenségei az utópisztikus és tudományos-fantasztikus irodalomban. Holmi 2013. 1. sz. 72–82.

26 *Privigyey Pál: Magyarország nem volt, hanem lesz*. Politiko-romantika. Gyöngyös, 1887. 182.

27 *Gróf Széchenyi István: Hitel*. In: *Utó: Munkái*. I. Bp., 1904. 243. Ld. még: Szájru! szájra. A magyarság szállóigéi. Gyűjt. és magyarázza: Tóth Béla. Bp., 1907. 84–85.

28 Gábor művét Privigyeyével rokonítja az is, hogy az 1887-es alkotásban is fellelhető azon írói eljárás, amikor a szerző „-fi” szóelemes, beszélőnévnek tekinthető névvel látta el az egyik szereplőt: ez itt „Jámborfi Márk. Sz. Benedek-rendi szerzetes”. *Privigyey P.: Magyarország i. m.*

Gábor Jenő utópisztikus regényének Budapest-ábrázolása a pozitív utópiák csoportjába²⁹ tartozik, továbbá egyszerre besorolható mind a térbeli utópiák (egy, a környezetétől különböző város), mind pedig az időbeli utópiák közé (csak évtizedek múlva valósulna meg).³⁰ A leírás ugyanakkor beletartozik a humanisztikus utópiák kategóriájába is (ezen belül szociális utópia: a nyomor felszámolásának és morális utópia: az emberek erkölcsi megjavulásának bemutatásával), nem sorolható be viszont a technikai fejlődést hangsúlyozó technicista utópiák csoportjába.³¹ A regény jövőképébe keletkezése időszakának számos jelensége is bekerült. Részben úgy, hogy a szerző pozitívumokként értékelt és használt fel némelyeket (a jövőre, az I. világháború utáni nemzetközi gazdasági viszonyokra, Magyarország és Budapest szerepére, lehetőségeikre vonatkozó elgondolások), részben úgy, hogy negatívumokként ítélt el és az új, csaknem tökéletes világtól idegen jelenségekként említett másokat (a háború, a budapesti szélsőséges vagyoni viszonyok, az antiszemitizmus stb.). A műbe beillesztettek továbbá a főváros ábrázolásának korabeli toposzai is: a Buda–Pest szembeállítás, ha itt csak kimondatlanul is, Pestnek, mint a modernizáció képviselőjének, hordozójának megjelenítésével, valamint a város nőalakkal történő megszemélyesítése. Mindezekon túl Gábor regénye kapcsolódik az utópisztikus irodalom hagyományaihoz is,³² ebben több vonatkozásban is Privigyey Pál 19. századi művéhez. A sokféle elemet, részletet felhasználva, különböző írói eljárások alkalmazásával örökíti meg tehát az 1950. *Pest nem volt, hanem lesz* című, 1915-ös utópisztikus regény a 19–20. század fordulójára, az I. világháború időszakának Magyarországot és mindenekelőtt fővárosát, Budapestet – önmagán túlmutatva, általánosabb érvennyel is jelezve, hogy egy utópia mennyire sokféleképpen ábrázolhatja keletkezése korának jelenségeit, viszonyait.³³

A tanulmány először megjelent: Utak és kalauzok. Változatok az Osztrák–Magyar Monarchia topográfiájára. Szerk. Fenyves Miklós–Kerekes Amália–Kovács Bálint–Orosz Magdolna. Bp., 2012. 255–266.

20. Ld. ehhez e munkám 12. jegyzetét! – Ugyanakkor nem sikerült kiderítenem, hogy Gábor ismerte-e Privigyey idézett szövegét.

29. Vö. ehhez: *Wilhelm Voßkamp: Utopie*. In: *Das Fischer Lexikon. Literatur. III. N–Z*. Hg. Ulfert Ricklefs. Frankfurt am Main, 2002. 1931–1951.

30. Vö. ehhez: uo. 1932.

31. Vö. ehhez: *Szilágyi Vilmos: A jövő társadalmának víziói. Gondolatok az utópikus és tudományos-fantasztikus irodalomról*. Jelenkor 1965. 11. sz. 1034.

32. Vö. ehhez: *K. Kumar: Utopianism*. I. m. 43–48., 113–114.; *Wilhelm Voßkamp: The Narrative Staging of Image and Counter-Image. On the Poetics of Literary Utopias*. In: *Thinking Utopia. Steps into Other Worlds*. Ed. Jörn Rüsen–Michael Fehr–Thomas W. Rieger. New York–Oxford, 2005. 263–275.

33. E munkám elkészítéséhez nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet Bubnó Hedvignek, Kerekes Amáliának, Szokol Rékának, Tarjányi Eszternek, Erdősi Péternek, K. Horváth Zsoltnak, Schweitzer Gábornak és Szilágyi Mártonnak.

A jelen és a közelmúlt történetének tanítása – világháborúban és „világforradalomban”

Az I. világháború mint hivatalos tananyag Magyarországon 1917–1919 között

A még 1905-ben megjelent, de az I. világháború idején is forgalomban lévő¹ történelemtanítási kézikönyv, Dreisziger Ferenc munkája, részletesen foglalkozott a jelenkortörténet tanításának problémáival. A szerző szerint, annak érdekében, hogy a diákok a mindennapi életben is hasznosítani tudják a történelemtanulás során szerzett tudásukat „a jelen állapotok megismertetésével is kell foglalkoznunk. De ha valahol, itt kell elsősorban takarékoskodnunk az anyaggal, s szigorú körülményekkel kell kiválogatnunk a megbeszélendő tételeket.” Dreisziger a továbbiakban rámutatott: más tantárgyakban is helyet kap az aktuális viszonyok ismertetése. A történelemtanításnál e témakörhöz sorolta az utolsó körülből 50–60 év történetének tárgyalását és hangsúlyozta:

„A történelem bármelyik részénél szigorúan kell ügyelnünk a tiszta igazságra; ennél az anyagrészletnél – ha lehet – még szigorúbban szem előtt kell ezt tartanunk. A pártatlan elfogulatlanság általában nehéz, a történetírásban itt-amott észlelhető irányzatosság miatt; a legújabb idők s mondjuk, a jelenkor pártatlan előadásában ez a nehézség nagymértékben fokozódik.

Olyan közel áll még e kor hozzánk, hogy a történetírás igazmondásához szükséges távlat hiánya miatt alig egy-két esemény vált előttünk annyira tisztázottá, hogy az iskolában tárgyalás alá vehetők. Ezen korszak döntő tényezői közül sokan még közöttünk járnak; többnek pedig még alig száradt föl a rög a sírhantján. A kor eseményeinek s egyes szereplők cselekedeteinek leírásában igen sok szubjektív vonást találunk; több esemény felől még ma is szerteágazók a vélemények; nem kevés dolognál a jelen politika érdekei kívánják az igaz okok földerítésének elhalasztását.”²

- 1 Ld. ehhez a Néptanítók Lapjában az I. világháború idején megjelent könyvhirdetéseket, pl. Néptanítók (Népnevelők) könyvtára. Néptanítók Lapja 1915. ápr. 1. 54.; Jó könyvek a könyvtár részére! Néptanítók Lapja 1916. jún. 8. 29.; Néptanítók (Népnevelők) könyvtára. Néptanítók Lapja 1917. szept. 6. 26.
- 2 *Dreisziger Ferenc: A népiskolai történettanítás módszeréről. Tanítók és tanítónövendékek számára.* Bp., 1905. 28–29., vö. még: 16., 184–192. – Ld. még ált. pl. *Harry Ritter: Dictionary of Concepts in History.* New York–Westport, Connecticut–London, 1986. 65–70.; *Reinhart Koselleck: 'Újkor'. Modern mozgásfogalmak szemantikájáról.* In: *Uő: Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája.* Bp., 2003. 345–400.; *John Lukacs: A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete.* Bp., 2004. 144–149., 465–466., továbbá: *Glatz Ferenc: A kortörténetírás kérdése a magyar polgári történetírásban.* Századok 1970. 3. sz. 579–583.; *Unger Máttyás: A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig.* Bp., 1979. 62., 288.

Mindezek a problémák az I. világháború idején is felmerültek, amikor az élet legkülönfélébb területein bekövetkezett gyors változások, a hadiesemények nyomán létrejövő hatalmas információigény valósággal kényszerítették a tanárokat arra, hogy a jelenkor történetét valamiképpen megismertessék diákjaikkal. A *Magyar Paedagogia* 1915. március–áprilisi számának egyik írása már ekként buzdította a tanerőket: „Most arra van szükség, hogy ennek az évnek [tudniillik 1914. nyár–1915. tavasz] eseményeiről, az egyénekre nézve levonható tanulságairól, a sorsunkat illető reményseégeinkről összefoglaló módon beszéljünk a tanulók előtt.”³ A vallás- és közoktatásügyi miniszter március 29-ei, a különféle oktatási intézmények tanerőinek szóló felhívásában pedig így szerepelt a jelenkortörténet megismertetésének kívánalma: „Hirdessük nekik [tudniillik a tanulóknak] nemzetünknek e háborúban kifejtett erényeit, hirdessük hadseregünk dicső tetteit.”⁴ A minisztérium kiadásában megjelenő *Néptanítók Lapja* május 13-ai számának *Mintaleckék*-rovatában látott napvilágot *A háború* című, követendő példának szánt beszélgetés-leírás. Szerzője szerint a népiskolába járó gyermekek érdeklődése indította őt arra, „hogy a IV–VI. osztállyal a háborúról az alábbi beszélgetést folytassam. E beszélgetés célja egyrészt az volt, hogy a gyermekek az *ő értelmi fokukhoz képest* lehetőleg tiszta képet szerezzenek a háború okairól, nagy vonásokban az eddigi eredményekről, melyekből a jövőre jósolhatnak, másrészt az egyes epizódok megfigyeltetésével érzésük nemesedjék.”⁵ A *Budapesti Szemle* 1915. októberi számában tette közzé Imre Sándor *A háború és a pedagógia* című írását, amelyben kifejtette, hogy a különböző típusú iskolákban, a közeljövőben az oktatóknak rendszerezetten kellene ismertetniük a világháború előzményeit, eddigi lefolyását, színtereit; bemutatni a résztvevő országokat, a háború gazdasági, politikai, egészségügyi, közművelődési hatásait; a hozzá kapcsolódó társadalmi mozgalmakat. Ezekhez erkölcsi fejtegetések illeszkednének, továbbá foglalkozni kell a jövőre vonatkozó kilátásokkal is. Imre szerint e tanítások (amelyeket a háború során rendszeresen ki kellene egészíteni) nyomán az oktatókban, a diákoknál, sőt a szélesebb közönségnél

3 i. s.: Az 1914/5. iskolai év befejezése és története. *Magyar Paedagogia* 1915. 3–4. sz. 203. A cikk szerzője minden bizonnyal Imre Sándor, ld. ehhez: Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (= DRERL), C/39. Imre II. Sándor. Tanulmányok 35. k. 35. sz., továbbá: *Unger M.*: A történelmi tudat i. m. 289. A Ráday Levéltárban lévő Imre Sándor-hagyatéokra Benda Gyula hívta fel a figyelmet, szívességéért ezúton mondok köszönetet. A korabeli pedagógiai irodalomról ld. A magyar pedagógiai irodalom 1914-ben. Összeáll. Hellebrant Árpád. *Magyar Paedagogia* 1915. 6–7. sz. 385–464.; A magyar pedagógiai irodalom 1915-ben. Összeáll. Hellebrant Árpád. *Magyar Paedagogia* 1916. 6–7. sz. I–LXIV.; A magyar pedagógiai irodalom 1916-ban. Összeáll. Hellebrant Árpád. *Magyar Paedagogia* 1917. 6–7. sz. I–LXII.; A magyar pedagógiai irodalom 1917-ben. Összeáll. Hellebrant Árpád. *Magyar Paedagogia* 1918. 7. sz. I–LIX.; A magyar pedagógiai irodalom 1918-ban. Összeáll. Hellebrant Árpád. *Magyar Paedagogia* 1919. 3–4. sz. I–XLVIII.; A magyar pedagógiai irodalom 1919-ben. Összeáll. Hellebrant Árpád. *Magyar Paedagogia* 1921. 4. sz. I–XVI.

4 Felhívás a Vallás- és Közoktatásügyi M. Kir. Minisztérium hatósága alá tartozó összes (mindenfokú) állami iskolák igazgatóihoz, tanáraihoz, tanítóihoz és tanítónőihez. Hivatalos Közlöny 1915. ápr. 1. 125.

5 *Urhegyi Alajos*: A háború. *Néptanítók Lapja* 1915. máj. 13. 9–11.

is kialakulna a jelenlegi helyzet egyfajta tisztánlátása, sőt, ezzel az oktatással meg lehetne alapozni „a magyar politikai nevelést”.⁶ A *Néptanítók Lapja* október 28-ai számának *A legújabb kor ismertetése* című vezércikke pedig rámutatott: eddig „a legújabb korszak ismertetése mindenféle tanításból kimaradt”, mert attól tartottak, hogy a tanárok ezekről az időkről nem tudnak pártatlan, elfogulatlan véleményt kialakítani a diákokban – ám, ezen írás szerint, a nemzet jóléte szempontjából szükséges, hogy a polgárok ismerjék saját történelmi korszakuk előzményeit. A vezércikk hangsúlyozta: az oktatásban az elfogultságtól, a pártosságtól

„csak egyetlen körülmény óvhat meg bennünket: az, ha *akarunk* tárgyilagosan, pártatlanok, elfogulatlanok lenni. Ez nem könnyű, mert hiszen benne élünk a legutóbbi korszak következményeiben és mert lehetetlen mindennek az indítóokát tisztán látnunk. De éppen úgy, ahogyan az igazság voltaképpen az igazságra való becsületes törekvésben van, a tárgyiasság is akkor sikerül, ha ezt célul tűzzük ki és szakadatlan önbírálattal igyekszünk feléje. [...] Ha valahol, hát éppen ezen a téren szükséges, hogy a tanítás anyaga minden elfogultságtól menten, tisztán a nemzeti feladatokra való előkészítés szempontjából állapíttassék meg. Az legyen a kérdés: mit kell tudnia mindenkinek a legközelebbi múltból avégre, hogy a maga élete körülményeit és a nemzet mostani feladatait megérthesse s a nemzeti közös munkában részt venni tudjon. [...] A legújabb korból kétségtelenül az a legfontosabb, ami a háború kitörését és alakulását megérteti, meg ami a magunk helyzetének a megismertetésére szolgál.”⁷

Mindezen gondolatok, célkitűzések szerepeltek abban a felterjesztésben is, amellyel a *Magyar Pedagógiai Társaság* 1915 végén fordult a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, arra kérve őt: rendelje el, hogy a tanárok az iskolásoknak ismertessék a háború előzményeit, eddigi történetét, valamint kapcsolatát a különféle gazdasági, társadalmi, politikai kérdésekkel. E tanítások folyamán általánosabb érvényű erkölcsi tanulságok megfogalmazására és a jövő nagy kérdéseinek tárgyalására is sor kerülne. A felterjesztés készítői szerint mindehhez szükség van egy, a szakemberek által készített „vezérfonal”-ra, amelynek segítségével a tanárok az oktatást végezhetnék – e kiadvány megszerkesztéséről pedig a Társaság készséggel gondoskodnék.⁸

A „vezérfonal”-at Imre Sándor szerkesztette 1915 és 1917 között; az egyes fejezetek szerzőivel folytatott levelezéséből pedig kiderül, hogy miként

6 Imre Sándor: A háború és a pedagógia. Budapesti Szemle 1915. 466. sz. 141–144.

7 A legújabb kor ismertetése. Néptanítók Lapja 1915. okt. 28. 1–2. A cikk szerzője minden bizonynyal Imre Sándor, ld. ehhez: DRERL C/39. Imre II. Sándor. Tanulmányok 8. k. 35. sz. A jelenkor történetének tanításával a háború időszakában foglalkozott még pl. *Szende Pál*: A jelenkor történetének tanítása. Huszadik Század 1915. XXXII. k. 396–399.; *Szobolovszky István*: A háború hatása a tanítási tárgyakra. Család és Iskola 1915. okt. 15. 144–145.; *Dr. Hauray István*: A háborús események tárgyalása az inasiskolában. Iskolák Ujságja 1916. ápr. 1. 2–3.; *Dékány István*: A történelemtanítás új rendje Poroszországban. Magyar Paedagogia 1916. 6–7. sz. 305–315.; *Szentirmai Imre*: A középiskolai történettanítás. Magyar Paedagogia 1917. 10. sz. 534–539.

8 Az előterjesztés szövegét ld. Összefoglaló tanítások a háborúról. Magyar Paedagogia 1917. 5. sz. 291–294.

szembesültek e kötet munkatársai a jelenkortörténet-írás, illetve -tanítás legkülönfélébb problémáival. A „vezérfonal” megjelentetésének céljairól, a feladat nehézségeiről Imre összefoglalóan ezt írta Márki Sándornak azon levelében, amellyel a munkában való közreműködésre kérte fel őt:

„legyen szíves Méltóságod a tervezett vezérfonal egyik legfőbb pontját, az ország belső története a háború kitörése óta, a nemzeti tudatosság érdekében, a jövő okos és egyetértő nemzeti munkájának előkészítése céljából sillabusz alakjában kidolgozni. A feladat kényessége nemcsak tárgyi ismereteket, hanem nagy pedagógiai tapintatot, teljes elfogulatlanságot és az ifjúság lelkiületével való ismeretséget kíván.”⁹

Márki válaszelevele pedig jól mutatja, hogy a tudós miként értékelte a jelenkortörténet-tanítás lehetőségeit és jelentőségét: „Kísérlete utat törhet annak a fel fogásnak, hogy iskoláinkban az ó- és középkor történetének összefoglalásával inkább az új, különösen pedig a legújabb kor története tanításával foglalkozzunk. Ezzel nem visszük be a politikát az iskolába, de erősebbé tesszük a polgári és a nemzeti érzést, s ezzel is erősebbé, okosabbá nevelhetjük a nemzetet.”¹⁰

A háború előzményeiről Balanyi György írt, akinek munkáját Imre Sándor átnézésre elküldte Angyal Dávidnak. A bíráló és a szerkesztő észrevételei jól mutatják, hogy a rendelkezésre álló adatok nem elegendő mennyisége és a politikai hatalom tényleges vagy csak vélt elvárásaihoz való igazodás miként befolyásolták a jelenkortörténet-írás művelőjét. Angyal Dávid ezt írta levelében Imre Sándornak: „Balanyi munkája igen alapos és okos. Csak a 3. lapon kérem, tessék törölni a mi külügyi politikánkra vonatkozó bírálatot, mert az nincs bebizonyítva és így nem is tanítható. De kényes dolog is.”¹¹ Válaszlevelének fogalmazványában Imre így reagált erre: „A jelzett részt mellőzöm, mert az a cél, h[ogy] komoly ellenvetést ne lehessen tenni a szöveg ellen, s ezért ezt a figyelemztetést igen köszönöm.”¹²

9 Imre Sándor levele Márki Sándornak, Budapest, 1915. nov. 30. Ld. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár Ms 5162/444. sz.

10 Márki még ezt írta Imre munkájáról idézett levelében: „Mostani kísérlete talán II. Józsefnek arra a gondolatára emlékeztet, hogy az iskolákban hírlapokat kellene olvasatni és magyaráztatni, de terve rendszeres; és újabb idők fuvallata van benne.” Márki Sándor levele Imre Sándornak, Kolozsvár, 1915. dec. 5. Ld. DRERL C/39. Imre II. Sándor levelezése, 34. d. Márki Sándor, sztl.

11 Angyal Dávid levele Imre Sándornak, h. és d. n. Ld. DRERL C/39. Imre II. Sándor levelezése, 31. d. Angyal Dávid, 1. sz. A megfelelő adatok hiánya a kötet hadtörténeti fejezetét készítő Pilch Jenőnek is problémát jelentett, aki így írt erről Imrének: „Hozzáfogtam a tengeri harcokhoz, a légi háborúhoz és a gyarmati harcok leírásához is. Az utóbbi okoz nagy gondot, mert alig van róluk megbízható adatunk.” Pilch Jenő levele Imre Sándornak, Budapest, 1916. máj. 22. Ld. DRERL C/39. Imre II. Sándor levelezése, 35. d. Pilch, 9. sz. Amikor később Pilch befejezte munkáját, ezt írta Imrének: „Egy dolog maradt el, nevezetesen a gyarmati háborúk, amelyekben sehogy sem tudtam olyan adatokra bukkanni, hogy jó fejezetet hozhassak össze.” Pilch Jenő levele Imre Sándornak, Budapest, 1916. jún. 11. Ld. DRERL C/39. Imre II. Sándor levelezése, 35. d. Pilch, 10. sz.

12 Imre Sándor Angyal Dávidhoz intézendő levelének fogalmazványa, h. n., 1916. ápr. 11.? Ld. DRERL C/39. Imre II. Sándor levelezése, 31. d. Angyal Dávid, 1. sz.

A kötet hadtörténeti fejezetét készítő Pilch Jenő Imréhez írott leveléből pedig az derül ki, hogy a jelenkor történésének olykor a rendelkezésére álló adatok nagy mennyisége okoz problémát: „Nagy az anyag, de két éve már, hogy dúl az eseményekkel teli iszonyú hadjárat, vagyis igen nehéz megválogatni azt, ami kivetnivaló és ami föltétlenül szükséges.”¹³ Pilch egy másik levele – amelyben a kéziratot kiegészítés céljából visszakérte a szerkesztőtől – jól mutatja azt, hogy a jelenkortörténet-író miként törekszik az események sorozatának folyamatos nyomon követésére, rögzítésére, tagolására és a műve megalkotásához szükséges történelmi távlat megtalálására: „Verdun ostromáról egy szót sem írtam. Utóbbiról pedig már meg lehet emlékezni, mivel a Somme menti harcokkal, bizonyos tekintetben lezárult egy időre e hatalmas várnak az ostroma. Szóval úgy szeretném kiegészíteni a dolgot, hogy ez évi [tudniillik 1916.] szeptember 1-jéig minden esemény benne legyen. Ezt kívánja a mű tökéletessége is.”¹⁴

1917 tavaszán jelent meg *A világháború* című kötet, alcíme szerint *Vezérfonal iskolai tanításokhoz és tájékoztató a nagyközönség számára*.¹⁵ Szerkesztői előszavában Imre Sándor ekként határozta meg a mű szerepét:

„A jelen története vonul be ezekkel a tanításokkal az iskolákba. Nagy feladatot kell ott teljesítenie. A nemzet sorsa ugyanis nem a harctereken dől el véglegesen, hanem az életben maradók lelkében. Ezért szükséges, hogy a közvetlenül előttünk álló feladatok megértésére megvessük az alapot, lehetően tisztává tegyük az új nemzedék látását. A sokféle iskolában szétoszló ifjúságot közös gondolatokra kell vezetnünk, közös elhatározások felé megindítanunk. Reméljük, hogy ez a kötet mindegyik jó szolgálatot tehet. Ezért keletkezett.”¹⁶

A könyv két fő részre tagolódott: az első a világháborúról szóló tanítás anyagát tartalmazta, a második pedig az iskolákban történő oktatásának módszereivel foglalkozott. Az első rész I. fejezetét, a háború előzményeiről Balanyi György írta, aki röviden bemutatta a szövetségi rendszerek kialakulását és fejtegetéseit a következő összefoglalással zárta le: „Az orosz terjeszkedési vágy, a francia bosszúszomj, az angol irigység és a japán mohóság, melyekhez utóbb az olasz alattomoság társul, elkövetik az emberiség ellen a legnagyobb bűnt: felidézik a világháborút.”¹⁷ E lezárásához kapcsolódhatott a háború hadtörténetét tárgyaló II. fejezet szerzőjének, Pilch Jenőnek, az a szövegkezdése, amely szerint „A háborúba kényszerített középponti hatalmaknak a szélrózsa minden irányába kellett fölvonultatniuk fegyveres erőiket”.¹⁸ A továbbiakban a szerző

13 Pilch Jenő levele Imre Sándornak, Budapest, 1916. ápr. 22. Ld. DRERL C/39. Imre II. Sándor levelezése, 35. d. Pilch, 6. sz.

14 Pilch Jenő levele Imre Sándornak, Budapest, 1916. aug. 29. Ld. DRERL C/39. Imre II. Sándor levelezése, 35. d. Pilch, 15. sz. Vö. még: uo. 8., 9., 12., 16–18. sz.

15 *A világháború. Vezérfonal iskolai tanításokhoz és tájékoztató a nagyközönség számára*. Szerk. Imre Sándor. Bp., 1917. A kötet elején olvasható volt: „A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter támogatásával”.

16 *A szerkesztő*: Előszó. In: *A világháború*. I. m. VI.

17 *Balanyi György*: A háború világtörténeti előzményei. In: *A világháború*. I. m. 14.

18 *Pilch Jenő*: A hadiesemények. In: *A világháború*. I. m. 16.

a hadieseményeket a háború kitörésétől 1916 őszéig tekintette át: a nyugati, a keleti és a balkáni hadszínterek történetének bemutatása után foglalkozott az olasz háborúval, az antant erőinek 1916-os támadásával, az ázsiai harcokkal, valamint a tengeri és a légi háborúval. E résznél az olvasó tájékozódását számos térkép segítette.¹⁹ Az első rész III. fejezetében Márki Sándor ismertette Magyarország belviszonyainak történetét az 1914-től 1916. november közepéig tartó időszakban, mindenekelőtt „a nemzetnek csodálatosan visszatért egységé”-re mutatva rá, hangsúlyozva az „egyetértés”, a hazaszeretet és a vallásosság jelentőségét.²⁰ A IV. fejezetben Littke Aurél írt vázlatosan a hadviselő országok földrajzi viszonyairól, fejtegetései elején leszögezve: „a háború okai területi, etnikai, gazdasági viszonyokból erednek és ezektől függ az államok ereje is; viszont az elfoglalt országok gazdasági értéküknek megfelelő súllyal esnek a békekötés mérlegébe”.²¹ Hasonlóképpen állapította meg Ráczy Gyula is, az általa írt V., a háború és a gazdasági élet kapcsolatát tárgyaló fejezetben: „a nagyhatalmak azért nyúltak fegyverhez, hogy a gazdasági hódítás után az állam hatalmát más nyelvű, más fajta, más szervezetű népekre politikai tekintetben is kiterjesszék (imperiális politika). A XX. sz. politikáját ez az *imperializmus* szabja meg: a nagy államok arra törekednek, hogy hatalmukat a világ dolgainak intézésében és maguknak a szükséges világpiacokat biztosítsák. Így tehát a háború világgazdasági mérkőzés is”.²² A VI–VII. fejezetben Kemény Ferenc írt a közművelődés, a társadalom és a háború kapcsolatáról, részletesen foglalkozva a különféle segítségnyújtások tevékenységével.²³ A VIII. fejezetet Imre Sándor állította össze a közegészségügy és a háború összefüggéseiről.²⁴

Az első rész IX. fejezete, *A közerkölcsiség és a háború*, szintén Imre Sándor munkája volt. Ebben a szerző a következő, határozott iránymutatást adta olvasóinak: „Tulajdonságaink és cselekedeteink értékének legfőbb, erkölcsi mértéke ma kétségtelenül a köz java. E megítélés alól semmi és senki sem vonhatja ki magát, s mindig az a kérdés: hol tehet valaki legtöbb hasznot”.²⁵ Ezzel kapcsolatban Imre írt számos, általa kedvezőnek tartott jelenségről (például nemzeti összetartozás, hazaszeretet, önfeláldozás, kötelességérzés stb.), ugyanakkor foglalkozott azokkal is, amelyeket „szomorú”-aknak tekintett (például katonai szolgálat alól való kibújás, kapzsiság, hűtlenség, önzés stb.).²⁶

Az első rész X., egyben záró fejezete Angyal Dávid *Elmélkedések a jövőről* című írása volt. Szerzője hangsúlyozta: „A nagy küzdelem még nincs befejezve,

19 Uo. 16–105.

20 Márki Sándor: Hazánk belső története. (1914–1916. november közepéig.) In: A világháború. I. m. 106–110.

21 Littke Aurél: A hadviselő országok földrajza. Szempontok és vázlat. In: A világháború. I. m. 123.

22 Ráczy Gyula: A háború és a gazdasági élet. In: A világháború. I. m. 138. A világháború okai között a gazdasági tényezők jelentőségét további szerzők is elismerték, ld. Balanyi Gy.: A háború i. m. 4.; Kemény Ferenc: Közművelődés. Társadalom. In: A világháború. I. m. 185.

23 Kemény F.: Közművelődés. I. m. 175–199.

24 Imre Sándor: A közegészségügy és a háború. In: A világháború. I. m. 200–212.

25 Imre Sándor: A közerkölcsiség és a háború. In: A világháború. I. m. 214–216.

26 Uo. 217–218.

még egy ideig harcolnunk kell az óhajtott békéért”, mert ha ellenségeink „győznek, nemzetünket nagy katasztrófa érné; nem volna remény arra, hogy egyhamar helyreállíthatnók a régi magyar területet és hogy újra felépíthetnők romjaiból a nemzeti életet”. Ám, „Istennek hála, most már alapos az a remény, hogy szerencsésen fog végződni a háború.” Elmékedéseit pedig Angyal a következőképpen zárta: „Ha szellemi és anyagi műveltségünket gyarapítottuk, nem kell félnünk a jövő viharoktól. Európa állapota sokáig nyugtalan lesz a nagy háború után is, résen kell állanunk, dolgoznunk kell minden erőnk megfeszítésével, hogy megvédjük nemzeti életünket a békében és a háborúban.”²⁷

A kötet első részéhez képest jóval rövidebb második részében Imre Sándor adott szempontokat az oktatóknak a háború kérdéseinek iskolai feldolgozásához, ekként határozva meg e tanítások céljait: „ki kell elégíteniük az ifjúságban meglévő érdeklődést, ki kell ezt terjeszteniük újabb területekre és eszméltetniük kell a tanulókat”, merthogy: „A nyújtott ismereti anyag csak eszköz a nemzeti tudatosság elősegítésére, erkölcsi érzelmek felkeltésére, a közös munkára való elhatározások megalapozására”.²⁸

Hasonlóan értékelte az e „vezérfonal” felhasználásával tartandó iskolai előadások jelentőségét a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1917. március 31-ei rendelete is, amely engedélyezte e tanításokat a különböző típusú oktatási intézményekben:

„Az előadások célja elsősorban a tanulóifjúság rendszeres tájékoztatása a nagy világesemény [tudniillik a világháború] jelentőségéről: olyan nézőpontok nyújtása, melyek máris képessé teszik az ifjúságot arra, hogy az események okait meglátva, könnyebben felfoghassák a már megérlelt kulturális, politikai, nemzetgazdasági és szociális hatásokat és könnyebben megérthessék azokat is, melyeket a háború változó folyása a nemzetek és emberiség jövőjében előkészít.”²⁹

A kötetről 1917 folyamán számos ismertetés jelent meg; nem egy közülük jól mutatja, hogy nemcsak e „vezérfonal” készítői, hanem recenzensei is szembeültek a jelenkortörténet-írás, illetve -tanítás fontosságával és problémáival. A *Világ* hasábjain közzétett ismertetés hangsúlyozta:

„A nagy gonddal, hozzáértéssel és objektivitással készült könyvnek jelentőségét még nagyobbak kell itélnünk, ha meggondoljuk, hogy e tájékoztatás áttöri a magyar iskolák tanítástervének azt az indokolatlan strucc-eljárását, mellyel az utolsó évtizedek történetéről egyszerűen nem vett tudomást,

27 Angyal Dávid: Elmékedések a jövőről. In: A világháború. I. m. 227., 231.

28 Imre Sándor: A háborús kérdések iskolai feldolgozása. Szempontok. In: A világháború. I. m. 236., 237.

29 A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1917. évi 2293. eln. sz. rendelete a Magyar Pedagógiai Társulat [így!] háborús előadásai tárgyában. Hivatalos Közlöny 1917. ápr. 15. 141–142. Ld. még Imre Sándor rendelettervezetét: DRERL C/39. Imre II. Sándor. Tanulmányok 6. k. 20. sz.

s a kiegyezéssel (legjobb esetben a berlini kongresszussal) lezárta az eseményeket. A *Vezérfonal* ezzel szemben az *utolsó hónapokig* viszi az események elbeszélését.”³⁰

Az *Uj Nemzedék* recenzense Balanyi Györgynek a jelenkortörténet-tanítás egy, már korábban is többször említett lehetséges hibáját: a szakmailag még nem teljesen rögzített nézetek iskolai anyagban történő közzétételét róta fel: „Balanyi látható objektivitásra törekszik [...], mégis ahol nem regisztrál, hanem ítéletet mond, nem írhatjuk alá minden mondatát. Hiszen ezekről a húsunkba vágó kérdésekről még nem is alakulhatott ki egységes felfogás!”³¹ 1917 végére a kötet elfogyott³² és 1918-ban már megjelent a munka 2. kiadása, ezt azonban készítői nem egészítették ki a világháború legújabb fejleményeinek ábrázolásával.³³

Az ugyanezen év őszén lezajló polgári forradalomban létrejövő új rendszer közoktatásügyének illetékesei szintén foglalkoztak a közelmúlt (így tehát, többek között, az I. világháború) történetének iskolai oktatásával. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1919. január 12-ei rendeletében, amelyben az 1918–1919-es tanév megrövidülése miatt a középiskolák tanulmányi rendjében bekövetkező változtatásokkal foglalkozott, a történelem oktatását ekként szabályozta: „A mai idők és a közelmúlt ismerete és megértése oly fontos mozzanat, mely elől nem lehet kitérni. Ezért ajánlatos, hogy a IV. és VIII. osztályokban a 19. század, a VII-ben pedig a francia forradalomból napjainkig terjedő korszak történetét és a többinek rovasára a rendes arányok szerint tárgyaljuk.”³⁴

Az 1919 márciusában létrejövő Magyarországi Tanácsköztársaság művelődéspolitikájának irányítói szintén fontosnak tartották, hogy a tanárok a diáktúra szellemiségének megfelelő történelemoktatás keretében ismertessék a diákokkal a közelmúlt, így a világháború történetét is. A *Közoktatásügyi Népbiztosság* kiadásában megjelenő *Fáklya* című lap április 29-ei számában látott napvilágot Bresztovszky Vilma cikke az új történelemtanításról. A szerző szerint eddig „A történettudomány éppen úgy, mint az iskolai történettanítás, egyszerűen a napi politika szolgálatába szegődött.” E történelemtanítás

30 Napjaink története a magyar iskolában. Világ 1917. máj. 5. 8. A jelenkortörténet-tanítás fontosságát más ismertetések is hangsúlyozták: „E kötet, mely a »Magyar Pedagógiai Társaság Könyvtára«-nak első számaként jelent meg, a jelen történetét akarja rendszeres tanítások formájában bevinni iskoláinkba.” *Molnár Oszkár*: Imre Sándor: A világháború. Család és Iskola 1917. máj. 15. 42.; „Evvél a kötettel talán véglegesen megvetettük annak a fontos elvnek alapját, hogy az iskolában mindenféle történet (a magyar nemzet története, világtörténet, irodalomtörténet, a pedagógia története) tanításában a mai napig menjünk.” *Frank Antal*: A világháború. Magyar Tanítóképző 1917. 7–8. sz. 268.

31 *Gesztesi Gyula*: A világháború az iskolában. (Imre Sándor könyve.) Uj Nemzedék 1917. máj. 27. 334.

32 „A világháború” [...]. Magyar Paedagogia 1917. 10. sz. 587.

33 A világháború. Vezérfonal iskolai tanításokhoz és tájékoztató a nagyközönség számára. Szerk. Imre Sándor. Bp., 1918.

34 A magyar vallás- és közokt. miniszternek 1919. évi 5695. számú rendelete a folyó iskolai évről megrövidülése következtében a középiskolák tanulmányi rendjében szükségessé vált kivételes intézkedések tárgyában. Hivatalos Közlöny 1919. febr. 9. 51–55. Ld. még: A forradalom és a tankönyvek. Néptanítók Lapja 1919. márc. 13. 24.

„keretében kapta a minden rendű és korú diák azokat a hangzatos jelszavakat, amelyek az egész emberiséget egyívű fogó érzések helyett faji és nemzeti gyűlölködés alapját igyekeztek megvetni. A történettanítás a múlt nagy horderejű eseményeit egyesek: *királyok* tetteiként mutatja be, térdig embervérben gázoló hadvezéreket az emberiség jótevőinek jelmezébe öltöztet, a háborúnak nevezett tömeges embermészárlást nemcsak jogosnak, hanem a legnagyobbszerű emberi megnyilatkozásnak minősíti, aminek a révén a tömegek felfogásának megmértelyezésével nagyban hozzájárult annak az előkészítéséhez, hogy a szemünk láttára, az uralkodó társadalmi osztályok imperialisztikus céljaiért lefolyt világborzalom kitörését Európa szerencsétlen népei nemhogy megakadályozni tudhatták volna, hanem a legtermészetesebb dologként fogadták el a hivatalosan megrendelt lelkesedés külső formái között.”

Mindezzel szemben, Bresztovszky szerint, az új történelemtanításnak a tömegmozgalmak jelentőségét kell felismertetnie a diákokkal, a múltat pedig a történelmi materializmus alkalmazásával kell bemutatni. A szerző hangsúlyozta, hogy az új történelemtanításban nem maradhat meg a külön „nemzeti történelem”, mivel a „társadalom fejlődésének egyetemes törvényei Magyarországon éppen olyan szükségszerűséggel érvényesülnek a múlt és jelen tényeiben, mint másutt”.³⁵ A közoktatásügyi népbiztosnak a diktatúra történelemoktatása tárgyában kiadott május 13-ai rendelete pedig leszögezte: „A Tanácsköztársaság valamennyi iskolájában a történelem tanításának az a feladata, hogy az ifjúságot minden eddigi társadalom gazdasági alapjairól, osztálytagozódásáról, s elnyomott tömegeinek forradalmi megmozdulásairól tájékoztassa s ezzel a proletariátus megnemzedékét előkészítse a társadalom átforgalmazásának arra a hatalmas munkájára, mely most van folyamatban.” A népbiztos arra utasította a történelemtanárokat, hogy már május folyamán ismertessék diákjaikkal, többek között, „a tőkés termelésből kinövő nemzetközi imperialista versenyt s a proletariátusnak a világháborúban viselt szenvedéseit s a világforradalomban vállalt szerepét”. A rendelet azt is közölte, hogy a *Néptanítók Lapjának* mellékleteiként megjelenjenek az egyetemes és a magyar történelem új szempontok szerinti áttekintései, az oktatók pedig az iskolaév hátralévő részében ezek felhasználásával kötelesek tanítani az anyagot.³⁶

A *Néptanítók Lapja* április 24-ai számának mellékletében már megjelentek Bresztovszky Vilma „bevezető leckéi” az elemi, a polgári iskolák és a középiskolák alsó osztályai számára. Összefoglalásában a szerző érvényesítette azokat a szempontjait, amelyeket idézett *Fáklya*-cikkében megfogalmazott. A sorozat III. leckéje foglalkozott a világháború egyetemes történelmi vonatkozásaival, a IV. pedig a magyarországi fejleményekkel. A szerző mindkét leckében a háború okaiként a következő tényezőket jelölte meg: az uralkodó politikai erők ezáltal akarták biztosítani hatalmukat az elnyomottak felett és gyarapítani a vagyoniukat

35 *Bresztovszky Vilma*: A történelem az új iskolában. Fáklya 1919. ápr. 29. 3. Vö. még pl. Új történelem! Új Korszak 1919. máj. 9. 2.; Az új iskola. Új Világ 1919. 3–4. sz. 267.

36 A közoktatásügyi népbiztosnak 1919. évi 91 609. számú rendelete a történelmi tanítás új irányára tárgyában. Hivatalos Közlöny 1919. máj. 15. 183–184. – A rendeletben említett áttekintések a *Néptanítók Lapja* 1919. ápr. 24-ai, máj. 15-ai és jún. 26-ai számának mellékleteként jelentek meg.

– e törekvések eredményezték a világháború elhúzódását is. Mind az egyetemes, mind a magyar történelmi lecke határozottan elítélte a háborús propagandát és szembeállította vele a háború szörnyűségeit. Bresztovszky szerint a háború okozta szenvedések következtében robbant ki „az elnyomottak kétségbeesése”: az 1917-es februári orosz forradalom; ugyanezen ok miatt „ismétlődött az nálunk, ami Oroszországban már korábban bekövetkezett”. A szerző foglalkozott az oroszországi és a magyarországi forradalmak történetével is,³⁷ írt az új diktatúrák létrejöttéről és intézkedéseikről. A Magyarországi Tanácsköztársasággal kapcsolatban ugyanakkor hangsúlyozta: „a hiányzó anyagot, a háború okozta szegénységet és rendetlenséget *azonnal* helyrehozni lehetetlenség”.³⁸

A *Néptanítók Lapja* június 26-ai számának mellékletében jelent meg Sas Andor *A világháború; az orosz és a magyar forradalom* című összefoglalása, a felsőbb osztályok oktatói számára. E szerző is hangsúlyozta a háború gazdasági okait, de megjegyezte azt is: „Ha a hódítás dühe és a megsemmisítésre való törekvés eszméknek tekinthetők, akkor ilyenek is mozgatták a mérkőzésbe keveredett államokat.” A szöveg szerint a háborúból csak bizonyos, szűk társadalmi csoportoknak volt hasznuk, a tömegek azonban szenvedtek és „A háború hosszú tartama minden nép dolgozóit egyaránt diszponálta a forradalomra.” Ugyanakkor Sas nem hallgatta el, hogy „A háborús imperializmus elragadott egyes szocialistákat”, ám rögtön hozzátette: „később azonban felébredt a tömegekben [!] a helyes belátás”. Bresztovszkyhoz hasonlóan Sas Andor is foglalkozott az oroszországi és a magyarországi forradalmakkal,³⁹ leckéje végén pedig azt hangsúlyozta: a Magyarországi Tanácsköztársaság

„a tőke fértését készül véglegesen szétrombolni s a proletárdiktatúrával egy új embertípus, az igazi *homo socialis* kiformálását tűzte célul maga elé. Ez a törekvés szükségképpen adódott a társadalmi fejlődésből, mint egyetlen méltó válasz a világháború okozta katasztrófára, mint a szenvedések egyetlen gyógyító szere, mint az embervilág eddigi meghasonlásainak egyetlen gyökeres kiküszöbölése.”⁴⁰

Az I. világháborúval foglalkozó, fentiekben vizsgált tananyagok áttekintése nyomán jól látható, hogy a különböző politikai rendszerek oktatásügyének

37 Ld. ehhez: *Vörös Boldizsár*: Az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalom ábrázolása a Magyarországi Tanácsköztársaság oktatási anyagaiban. Fons 1999. 3. sz. 329–336., a tanulmányt ld. e kötetben is: 234–241.

38 *Bresztovszky Vilma*: Bevezető leckék a történelem tanításához. Az elemi, a polgári iskolák és a középiskolák alsó osztályai számára. Melléklet a „Néptanítók Lapja” [1919.] 17. számához V–VII. – Az iskolai tanítás jún. 7-én fejeződött be (ld. A tanév befejezése. Uj Korszak 1919. jún. 6. 4.), így tehát nem zárható ki, hogy ezen összefoglalás alapján a tanárok még taníthatták (esetleg nyári tanfolyamokon is) a világháború történetét. Vö. még: Az új iskola. I. m. 267.

39 Ld. ehhez: *Vörös B.*: Az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalom i. m. 236–241.

40 *Sas Andor*: Leckék az újkori kapitalizmus s a bérmunkásság korából. Melléklet a „Néptanítók Lapja” [1919.] 26. számához XXI–XXII. – Mivel e szöveg a Néptanítók Lapja jún. 26-ai számának mellékletében jelent meg, a tanítás jún. 7-ei befejezése miatt (ld. ehhez e munkám 38. jegyzetét) e szerint már csak nyári tanfolyamokon taníthatták a világháború történetét. Vö. még: Az új iskola. I. m. 267.

illetékesei, egymásétól alapvetően eltérő eszmerendszereik terjesztése érdekében, ugyanazokat az eszközöket alkalmazták:⁴¹ az iskolai tanítást, a miniszteri (népbiztosi) rendelettel közrebocsátott „vezérfonalak”-at. Sőt, egyes történelmi jelenségek megítélésében a különböző világfelfogású szerzők hasonló álláspont-ra juthattak: így például a világháború okai között a gazdasági tényezők nagy jelentőségének elismerésében. Feltűnőek természetesen a különböző politikai rendszerekben létrejött világháború-ábrázolások ellentétes részei is: így például írásában Márki Sándor a „nemzeti egység”-et, leckéikben a tanácsköztársasági szerzők a különböző társadalmi csoportok érdekellentéteit hangsúlyozták.

Figyelemre méltó az is, hogy mind az Imre Sándor-féle „vezérfonal”, mind a tanácsköztársasági leckék a jelenkor történetével (is) foglalkoztak – mégpedig annak érdekében, hogy ezzel az ifjúságot felkészítsék az eljövendő korszak feladatainak megoldására. Ezzel kapcsolatban érdemes idézni Reinhart Koselleck gondolatmenetét: e szerint a 19. században

„A napi események történetírásának természetesen nem szakadt vége, mindenesetre alacsonyabb rangú műfajjára süllyedt: újságírók kezeibe került, [...] vagy olyan történészek és filozófusok kezeibe, akiknek normatív vagy politikai indíttatásból megvolt a bátorságuk prognózisok készítéséhez. A történelmet, ha egyszer következetesen temporalizálódott, nem lehet többé anélkül »(jelen)kor-történet«-ként megismerni, hogy az ember ne tekintene ki a potenciális jövőre is. [...] Elég, ha csak Droysent, Lorenz von Steint és Marxot említjük, akik a bőrükön megtapasztalt idők történetének megírásához a jövőből nyerték az indíttatást – abból a jövőből, amelyet történelmi diagnózisai alapján befolyásolni akartak.”⁴²

Úgy vélem, e gondolatok – amint a fenti példák önmagukon túlmutató érvénytel is jelzik – még nagyobb mértékben érvényesek a jelenkor történetének tanítására is.⁴³

A tanulmány először megjelent: Századok 2004. 6. sz. 1468–1477.

41 Vö. ehhez: *Finácsy Ernő*: Négy hónap a magyar közoktatás történetéből. (1919. november). In: *Uő*: Világnézet és nevelés. Tanulmányok. Bp., 1925. 73–76., 90–92.; *Vörös B.*: Az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalom i. m. 233–241.; *Uő*: Új történelemtanítás – átértékelt történelmi hősök? Kiemelkedő személyiségek a Magyarországi Tanácsköztársaság hivatalos történelem-tananyagaiban. In: Tanulmánykötet Heckenast Gusztáv emlékére. A Miskolcon, 2000. március 24–25. napján megtartott emlékkonferencia előadásai. Szerk. Bessenyei József. Miskolc, 2001. 187–199., a tanulmányt ld. e kötetben is: 225–232.; *Uő*: „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. Bp., 2004. 85–111.

42 R. Koselleck: 'Újkor'. I. m. 386–387.

43 Vö. ehhez: *Imre S.*: A háborús kérdések i. m. 245.

Egy vármegyei hivatalnok az 1917-es oroszországi forradalmakról, avagy eszközök az eligazodáshoz a világtörténelemben

Az, hogy egy-egy jelentős múltbeli eseményre miként reagáltak a kortársak, többféle forrásból is megismerhető: így például politikai nyilatkozatokból, újságcikkekből, magánlevelekből, naplóból – ez utóbbiak között különösen érdekesnek számít egy olyan feljegyzéssorozat, amelyben írója kifejezetten az I. világháború időszakának történelmi eseményeit örökítette meg, olykor értékelve is azokat. A naplóíró, Lowetinszky János József 1866-ban született Pesten, itt is nőtt fel. 1912 és 1920 között Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyénél dolgozott kishivatalnokként: díjnokként, majd kinevezett iroda-segédtiszként. 1935-ben halt meg. Világszemléletéről összefoglalóan Balogh János Mátyás azt írta, hogy magyar identitása (noha nem léteztek magyar felmenői, szülei cseh-morva származásúak voltak) mellett, egy lengyel származású ükapa révén lengyel identitása is volt. Az osztrákokról és általában a szlávokról – bécsi és morvaországi rokonságának meglétével együtt – nem volt jó véleménnyel, mint ahogyan a zsidókról sem. Lowetinszky római katolikus, hosszú ideig függetlenségi párti volt, aki az 1920-as évek elején ezt írta önmagáról: „Nagy sovíniszta voltam, de a háborús és utána következő, különösen az utána következő évek kiábrándítottak”.¹ Naplóját évtizedeken keresztül vezette, hosszú időn át párhuzamosan két sorozatot is: az egyikben magánéletének eseményeit, a másikban a világtörténelem aktuális mozzanatait örökítette meg² – ilyen feljegyzéseket készített az I. világháború során is. E tevékenységéről 1917. április 18-ai dátummal azt írta, hogy „szép munka és hatalmas emléke a háborúnak, de roppant türelmet és

-
- 1 Ld. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény (= FSzEK BpGy), B 0910/209. Juventus ventus. 19. Lowetinszky János Józsefről ld. pl. *Balogh János Mátyás: Švejk-jegyzetek*. Ld. magyarsvejkjegyzetek.blog.hu/2009/01/11/lowetinszky_janos_jozsef (utolsó letöltés: 2017. júl. 14.); *Uő: Kisemberek kishitelei a 19. század végi Budapesten*. Aetas 2010. 2. sz. 123–124.; *Uő: Lowetinszky háborúja* (Budapest, 1914). In: *Budapesti hétköznapiak 1914. A Nagy Háború hátszínházának életképei*. Bp., 2015. 102.
 - 2 A Lowetinszky-naplóköteteket ld. FSzEK BpGy B 0910/209. A naplót több munkámhoz is felhasználtam, ld. *Vörös Boldizsár: Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló*. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. Budapesti Negyed 2000. 3–4. sz. 168–170., a tanulmányt ld. e kötetben is: 158–159.; *Uő: „Szamuely repülőgépen Oroszországba szökött”*. Álhírek Budapesten a Magyarországi Tanácsköztársaság idején. Budapesti Negyed 2005. 1–2. sz. 35–47., a tanulmányt ld. e kötetben is: 279–289.; *Uő: Elismerés, elutasítás, megőrzés. Reagálások a Magyarországi Tanácsköztársaság propagandájára*. Turul 2017. 1. sz. 51–52., a tanulmányt ld. e kötetben is: 267–269.

lelkiismeretességet követel és igen leköti az időmet”,³ 1918 elején pedig a következőket: „oly részletesen vezetem a világ eseményeit, amennyire a hírszolgálat csak engedi s amennyire az figyelmemet el nem kerüli, pedig hát lehető lelkiismeretesen veszem a dolgot, annyira, hogy már bele is untam, de hát elhatároztam, hogy végigírom már ezt a dolgot, mert hát ennél nevezetesebb események aligha torlódhatnak össze életemben”.⁴ A naplói ró lelkiismeretessége minden bizonnyal összefüggött azzal, hogy milyen jövőt szánt a feljegyzéseinek. Erről 1917. június 7-énél ezeket vetette papírra: „hátha néhány évtized múlva jó forrás lesz az utódoknak s akkor látják, mennyit hazudtak nekünk mai nehéz napjainkban összevissza”.⁵ Lowetinszky e kijelentései pedig jól mutatják, hogy tisztában volt a korabeli hírek problematikusságával, a háborús propaganda torzításaival. Néhány hónappal később, 1918. március 8-ánál is azt állította világtörténelmi tárgyú feljegyzéseinek sorozatáról, hogy „az utódok okulhatnak majd belőle, különösen, ha hozzáértő ember kezébe kerülne”.⁶ Ám a hivatalnok nem csak az utókornak szánta írásait: 1917. április 18-ai dátumnál azt örökítette meg, hogy egy ismerősének szemelvényeket olvasott fel naplóból.⁷ Ugyanez év szeptember 17-énél pedig arról számolt be, hogy ő maga olvassatta korábbi szövegeit: „a régi naplóimban böngészgettem, felelevenítve sok, már rég feledésbe ment alakot lelki szemem s memóriám előtt”.⁸

A történelem eseményeivel kapcsolatos információinak forrásai minden bizonnyal elsősorban a korabeli budapesti újságok voltak (főleg a 19–20. század fordulójától fokozatosan erősödő függetlenségi ellenzéki irányba forduló *Pesti Hirlap*),⁹ ismereteinek egy részét pedig könyvek olvasása révén szerezte. Az 1920-as évek elején ezt állította önmagáról: „Gyermekkorom óta fő szórakozásom a könyv volt, ma is az”.¹⁰

Az I. világháború történetének különféle mozzanatait tárgyaló naplószorozatban, az 1917. március 13-ai dátumnál, az 1., tehát a legfontosabbnak számító hírcsoportban, egybeként, a következőket lehet olvasni:

„Pétervárott az éhínség miatt nagy zavargások voltak (na, majd nálunk is lesz még), a katonaság parancsot kapott fegyverei használatára, a rendőrséget gépfegyverekkel szerelték fel, 3–400 embert lőttek agyon, a zavargások oly méretűek mint anno 1905. Elrendelték a szigorított ostromállapotot Péterváron, Moszkvában és Odeszában. [...] A dumában, illetve a birodalmi tanácsban interpellálnak,

3 FSzEK BpGy B 0910/209. 1916–17.: 1917. ápr. 18. sz. n.

4 FSzEK BpGy B 0910/209. 1918.: Az 1918. évi január hó 1-jén a politikai konstelláció. sz. n.

5 FSzEK BpGy B 0910/209. 1916–17.: 1917. jún. 7. sz. n. Vö. ugyanakkor: FSzEK BpGy B 0910/209. 1917.: jún. 12. sz. n.

6 FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1918. márc. 8. sz. n., ld. még: FSzEK BpGy B 0910/209. 1918.: jan. 27. sz. n.; FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1918. okt. 30. sz. n.

7 FSzEK BpGy B 0910/209. 1916–17.: 1917. ápr. 18. sz. n.

8 Uo. 1917. szept. 17. sz. n. Ld. még: *Balogh János Máttyás: Fél évszázad „szerelmi dolgai”. Egy altiszti altest önképe és statisztikája.* Aetas 2008. 3. sz. 101–104.

9 *Balogh J. M.: Lowetinszky háborúja i. m. 104.* A Pesti Hirlapról ld. pl. *Buzinkay Géza: A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig.* Bp., 2016. 278–280., 311., 318.

10 FSzEK BpGy B 0910/209. Juventus ventus. 19.

hogy Szibériában a gabona ott rohadt az állomásokon, míg emide a vasút nem képes szállítani, a képviselők szerint, ha ez így megy, akkor a háború Oroszországnak katasztrófájával fenyeget. Forradalomtól tartanak.”¹¹

Március 15-ei bejegyzéseiben az is áll, hogy az oroszországi „zavargások oka nem csupán élelmiszerhiány, hanem a háború elleni elkeseredés is”.¹² A következő napnál a pétervári események ismét az 1. helyre kerültek, fontosságukat a naplóíró azzal is jelezte, hogy az azokat ismertető mondatokat aláhúzta:

„III/16. A »Pétervári Távirati Ügynökség« hivatalos híre szerint Pétervárott kitört a forradalom, a дума 12 tagjából álló végrehajtó bizottság vette kezébe a hatalmat, az összes minisztereket fogságba vetették, a főváros 30 000 főnyi helyőrsége csatlakozott a forradalomhoz. [...] Na, ha Isten segítségével így állnak a dolgok és így is fejlődnek tovább, akkor azt hiszem, a muszikkal hamarosan meglesz a béke s akkor csúnyán járnak az olaszok és franciák. Feltételezem a ravasz oroszokról, hogy ez kicsinált dolog, a cár és uszálya le volt kötelezve az antantnak, kötötték őket a kölcsönkapott milliárdok, amelyek szétfolyottak, több pénzt nem kaptak, s ha igen, úgy a körmükre néztek, pár millió ember odaveszett, éhínség fenyeget, batyuska eljátszatott egy kis hivatalos forradalmasdit, a forradalmi kormány lekötve nincsen s ezzel szabadulnak a további obligóból és ami a fő, a háborútól.”¹³

Az oroszországi forradalommal foglalkozó március 17-ei szövegében Lowetinszky az új kormányt „szép kis banda”-ként értékelte, a külügyminiszteréről pedig így írt: „Miljukov a legveszedelmesebb köztük reánk nézve, önálló cseh királyságot és független horvát királyságot akar, azonkívül a Dardanellákat és Konstantinápolyt”.¹⁴ A politikus megnyilatkozásaival a naplóíró rendszeresen foglalkozott is a következő hetekben készített feljegyzéseiben.¹⁵ Március 18-ánál viszont azt kellett rögzítenie, hogy „furcsa ez az oroszországi bonyodalom, egymással ellenkező hírek száguldanak végig”:¹⁶ a továbbiakban e problémát, illetve az ottani helyzet bonyolultságát többször is említette a naplóban.¹⁷ Április 29-ei bejegyzésében a hivatalnok ezt állította az orosz birodalomról: „Hát inog az agyagkolosszus, utoléri minden világbirodalom átka, szétbomlik úgy, mint annakidején Bizánc, Róma és a német császárság, hogy új alakulatoknak adjon

11 FSzEK BpGy B 0910/209. 1917.: márc. 13. sz. n.

12 Uo. márc. 15. sz. n.

13 Uo. márc. 16. sz. n. Az oroszországi forradalom hírére Lowetinszky a saját életének mozzanatait megörökítő naplójában is a béke lehetőségének említése volt a legfontosabb reakció: „a bulvárlapok ordítják az orosz forradalmat, hogy a cár lemondott stb., bár igaz volna, végét lehetne vetni a háborúnak”. FSzEK BpGy B 0910/209. 1916–17.: 1917. márc. 16. sz. n. Vö. még: FSzEK BpGy B 0910/209. 1917.: márc. 14. sz. n.; uo. márc. 24. sz. n.

14 Uo. márc. 17. sz. n.

15 Ld. uo. márc. 28. sz. n.; uo. ápr. 1. sz. n.; uo. ápr. 7. sz. n.; uo. ápr. 10. sz. n.; uo. ápr. 21. sz. n.; uo. ápr. 28. sz. n.; uo. máj. 5. sz. n.

16 Uo. márc. 18. sz. n.

17 Ld. uo. márc. 20. sz. n.; uo. márc. 21. sz. n.; uo. márc. 22. sz. n.; uo. márc. 28. sz. n.; uo. jún. 6. sz. n.; uo. jún. 10. sz. n.; uo. nov. 13. sz. n.; FSzEK BpGy B 0910/209. 1918.: jan. 22. sz. n.

helyet s az élet processzusa szerint így van ez jól.”¹⁸ E folyamat foglalkoztatta Lowetinszkyt, aki naplójában nemegyszer írt is róla.¹⁹ A július 27-ei dátumnál ekként mutatta be az ottani helyzetet: „Oroszországban általánossá vált az anarchia. [...] Kerenszkij formális rémuralmat teremtett, Pétervár óriási kozáktáborhoz hasonlít, mindenfelé tüzéség és géppuskák.” Ennek részletekbe menő leírása után pedig így összegzett: „hát így fest a »szabad« Oroszország képe, hiába, minden akció reakciót szül”.²⁰ Majd augusztus 11-ei bejegyzésében azt állította, hogy az oroszok „visszatérnek lépésről lépésre a régi rendszerhez”,²¹ sőt az augusztus 23-ában már a forradalmi átalakulás egészét kérdőjelezte meg: „A hadügyminisztert és belügyminisztert meghatalmazták széles körű jogokkal, hogy mindenkit letartóztathatnak, aki nekik gyanús. Hm, hát akkor batyuska mit vétett, hogy elcsapták, az sem kormányzott külön eszközzel, minek akkor ez a nagy változásos rumli?”²²

A november 7-ei hatalomátvétellel, az ahhoz kapcsolódó eseményekkel Lowetinszky november 9-ei feljegyzéseiben foglalkozott részletesen: fontosságukat számára jól mutatja, hogy e napnál a hírek között az 1. helyre kerültek és meglehetősen hosszú, körülbelül 1 oldalnyi terjedelmű szövegben történt tárgyalásuk:

„XI/9. Oroszország tovább jutott a bomlás szélén és úgy látszik, a németek zsoldosai, Leninnel élükön leverték az angol kreatúrákat, Kerenszkijjal az élükön, s most azután diadalmi mámorban felhívásokat intéznek a néphez és a katonákhoz, hja, hodie mihi, cras tibi. Szikratávíró-álmásunk felfogta a munkástanács felhívásának szó szerinti szövegét, melynek főbb pontjai: a.) a demokrata béke azonnali felajánlása, b.) a nagybirtokosok földjének átadása a parasztnak, c.) a hatalom átadása a tanácsoknak és az alkotmányozó gyűlés azonnali egybehívása.”

A naplóíró ismertetett több intézkedést, majd ekként összegzett: „A proklamáció abban kulminál, hogy a népnek békét, kenyeret és népjogokat akar adatni és ez a helyes.” A hivatalnok több olyan mozzanatot említett, amelyek az új hatalmat erősítik és így írt: „Hát ez bizony nagyszerű torlódása az eseményeknek, azt hiszem, ha az olaszt sikerül levérni, úgy az antant csúfosan megbukott és kudarcot vallott.”²³ A következő hónapok során Lowetinszky feljegyzéseiben rendszeresen foglalkozott a béketárgyalásokkal: ezek jelentőségét számára jól jelzi, hogy többször 1. hírként rögzítette azokat az adott napnál,

18 FSzEK BpGy B 0910/209. 1917.: ápr. 29. sz. n.

19 Ld. már uo. márc. 27.: „Esztlend önkormányzatát előkészítik, a lettek, ukrajnaiak, Turkesztán és Buhara is követelőznek, gondolom [!], bomladozni fog ez a kolosszus”. Sz. n.; uo. ápr. 14. sz. n.; továbbá: uo. jún. 10. sz. n. (ld. e munkám 62. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszovegrészt); uo. júl. 28. sz. n.; uo. aug. 24. sz. n.; uo. nov. 9. sz. n. (ld. e munkám 23. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszovegrészt); uo. dec. 14. sz. n.; FSzEK BpGy B 0910/209. 1918.: febr. 5. sz. n. (ld. e munkám 25. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszovegrészt).

20 FSzEK BpGy B 0910/209. 1917.: júl. 27. sz. n.

21 Uo. aug. 11. sz. n.

22 Uo. aug. 23. sz. n.

23 Uo. nov. 9. sz. n.

nemegyszer pedig aláhúzásos mondatokkal.²⁴ A folyamat elhúzódása azonban gyanakvást ébresztett a naplóiróban, aki, immár az 1918. eleji szovjet-oroszországi belpolitikai fejleményekről szerzett információinak birtokában is, 1918. február 5-énél ekként fogalmazott:

„A bolsevikiek és Trockij működése gyanús nekem, nem-e az a célja ennek a hosszú huzavonának, hogy időt akarnak nyerni és ez alatt a dezorganizált hadsereget reorganizálni s talán Amerika és Japánon át kapott felszereléssel lábra állítani és azután tavasszal bennünket hátba támadni, ki tud az elmébe belátni? Trockij ugat az ukránok ellen, a központi hatalmak meg a széthulló Oroszország minden egyes jelentkező felét önálló állam gyanánt fogadják, s azt hiszem, ezeket a népeket titokban uszítják is, úgy, hogy a bolsevikiek egyszerre körül lesznek véve egy önálló s békére vágyó nemzetek gyűriűjtől, amelyek végül rövidesen elbánnak majd az okvetetlenkedőkkel. A rada delegátusai tiltakoznak Trockij ama inszINUÁCIÓJA ellen, hogy Ukrajna csak az oroszok fennhatósága alatt köthetnek békét [így!], szemükre vetik Trockijnak [így!], hogy elnyomják a sajtót, szétkergetik a politikai gyűléseket, fogságba vetnek és agyonlövetnek politikusokat stb., hm, hisz ezek cárabbak a cárnál.”²⁵

Az idézett szövegek szerint Lowetinszky 1917 augusztusában úgy ítélte meg: az oroszországi új rendszer vezetői ugyanolyan hatalmi eszközökkel kormányoznak mint a cár, 1918 februárjában pedig már arra a következtetésre jutott, hogy a bolsevikok önkényuralmi módszerei még a cárizmusénál is könyörtelenebbek. A hivatalnok a szovjet-oroszországi viszonyokról a későbbiekben is írt, nemegyszer határozottan bírálva, elítélve a diktatúra különféle jelenségeit.²⁶ A február 5-ei naplóbejegyzésében olvasható összevetéshez hasonló megállapítást fogalmazott meg 1918. szeptember 22-énél: „Oroszországban tömeges kivégzések folynak. A Putyilov-gyár 100 mérnökét a rögtönítélő bíróság agyonlövötte. A Néva agyonlőtt tisztek holttestét veti a partra. A gyanús embereket csoportosan viszik kivégezni a Péter és Pál erődbe. Itt is beigazolódott hát »es kommt selten was besseres nach«, a cári kormány után a terror.”²⁷

Lowetinszkynek az 1917–1918-as oroszországi eseményekkel kapcsolatos információi minden bizonnyal elsősorban a budapesti újságokból származtak. Az 1917. március 14-ei naplóbejegyzésében a „lapjaink egyébről sem darálnak”

24 Ld. pl. uo. nov. 23. sz. n.; uo. dec. 2. sz. n.; uo. dec. 25. sz. n.; uo. dec. 27. sz. n.; FSzEK BpGy B 0910/209. 1918.: jan. 17. sz. n.; uo. febr. 5. sz. n. (ld. e munkám 25. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszovegérszt); uo. febr. 10. sz. n.; uo. márc. 5. sz. n.

25 Uo. febr. 5. sz. n. A szövegben Trockij különösen negatívan értékelését mutatja vele kapcsolatban az „ugat” ige használata: ezáltal ugyanis a naplóíró dehumanizálta, állatként jelenítette meg a politikust, vö. ehhez: *Kunt Gergely: Az ellenség teste. A vizuális degradálás eszközei első világháborús képeslapokon. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 2011. 12. sz. 227–242. Korábban Lowetinszky elismerően írt Trockijról, ld. FSzEK BpGy B 0910/209. 1917.: nov. 29. sz. n.; uo. dec. 25. sz. n. Vö. Így látták a kortársak. Magyar írók, költők, publicisták a Nagy Októberéről. 1917–1919. Összeáll., az összekötő szöveget írta: Remete László. Bp., 1977. 332., 338., 367., 370.

26 Ld. pl. FSzEK BpGy B 0910/209. 1918.: ápr. 2. sz. n.; uo. máj. 28. sz. n. (ld. e munkám 75. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszovegérszt).

27 FSzEK BpGy B 0910/209. 1918.: szept. 22. sz. n.

szavai²⁸ azt jelzik: előfordulhatott, hogy több újságot is felhasznált a tájékoztatójánál. Egyes naplórészleteinél pedig feltételezhető, hogy korabeli sajtótermékek (esetleg éppen az általa különösen szeretett *Pesti Hirlap*) cikkeiből származnak azok legfontosabb tartalmi-gondolati elemei. Így például az 1917. június 26-ai dátumnál a következő olvasható: „Oroszországban a jövedelmek és vagyonokat adóztatják meg erősen, majd nálunk is bekövetkezik.”²⁹ E bejegyzésnek két szöveg is szolgálhatott forrásként a *Pesti Hirlap* 1917. június 26-ai számából. A *Jövedelmek és vagyonok megadóztatása Oroszországban* címmel ugyanis a következő tudósítás jelent meg a napilapban: „A pénzügyminisztérium törvényjavaslatokat terjesztett az ideiglenes kormány elé a 400 000 rubelen felül való jövedelmek progresszív adójának 30 százalékgig való emelése és a hadi nyereségek 70–90 százalékos adójának behozatala iránt.”³⁰ Az itt közölteknek a magyar viszonyokkal történő összekapcsolását a hivatalnoknál pedig elősegíthette, hogy ugyane lapszámban látott napvilágot beszámoló a magyar képviselőház 1917. június 25-ei üléséről, amelyen Gratz Gusztáv pénzügyminiszter, többek között, ezeket mondta: „Az adózást új alapokra kell fektetni, mert tekintetbe kell venni a gazdasági eltolódásokat. [...] A kormány eddig még nem állapodhatott meg a behozandó új adókban. A progresszív vagyoadóra gondolt”.³¹ A Lowetinszky-napló 1917. szeptember 11-ei szövegében, a Kornjilov és Kerenszkij közötti konfliktus kapcsán ez az értékelés olvasható: „Ez a jó nekünk, a farkasok kezdik egymást felfalni.”³² E kijelentés összhangban van a *Pesti Hirlap* 1917. szeptember 11-ei száma *Kornjilov* című vezércikkének következő megállapításával: „akárhogyan lesz: az orosz anarchiát szent önzésünk kárörömmel nézheti”.³³

Az egyes oroszországi események fontosságát a naplóíró számára mutatja a tárgyalásuknál az, hogy hol kaptak helyet az aznapi bejegyzések között: így például 1917. március 13-ánál,³⁴ 16-ánál,³⁵ 17-énél,³⁶ 18-ánál³⁷ és november 9-énél³⁸ az elsők voltak, ami nagy jelentőségüket juttatja kifejezésre. Egy történelmi mozzanat különösen kiemelkedőnek ítélt voltát pedig az jelzi, ha nemcsak az 1. helyen van az aznapi bejegyzések között, de a vele foglalkozó részt a naplóíró alá is húzta: ez figyelhető meg például 1917. március 16-ánál.³⁹

Figyelemre méltó, hogy az aktuális történéseket leíró, értékelő Lowetinszky gyakran milyen óvatosan fogalmazott információinak, megállapításainak megbízhatóságával, érvényességével kapcsolatban. Így például, 1917. március 18-ánál

28 FSzEK BpGy B 0910/209. 1917.: márc. 14. sz. n.

29 Uo. jún. 26. sz. n.

30 A jövedelmek és vagyonok megadóztatása Oroszországban. *Pesti Hirlap* 1917. jún. 26. 10.

31 Apponyi nagy beszéde a demokratikus választójog mellett. *Pesti Hirlap* 1917. jún. 26. 5.

32 FSzEK BpGy B 0910/209. 1917.: szept. 11. sz. n.

33 Kornjilov. *Pesti Hirlap* 1917. szept. 11. 1.

34 Ld. e munkám 11. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

35 Ld. e munkám 13. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

36 Ld. e munkám 14. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

37 Ld. e munkám 16. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

38 Ld. e munkám 23. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

39 Ld. e munkám 13. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

is, rögzítette, hogy az aznapi hírek ellentmondanak egymásnak;⁴⁰ saját véleményeinél pedig 1917. március 16-ánál az „azt hiszem”, a „Feltételezem”;⁴¹ november 9-énél az „úgy látszik”, az „azt hiszem”;⁴² 1918. február 5-énél a „ki tud az elmébe belátni?”, az „azt hiszem” megfogalmazásokat⁴³ alkalmazta. Ezen eljárásai jól mutatják a naplóíró lelkiismeretességét, amelyet idézett 1917. április 18-ai⁴⁴ és 1918. eleji feljegyzéseiben említett.⁴⁵

E külföldi események leírásainál a hivatalnok folyamatosan szem előtt tartotta a magyarság, ezzel összefüggésben az Osztrák–Magyar Monarchia érdekeit, illetve általában a hazai vonatkozásokat: jól szemléltetik ezt 1917. március 13-ai,⁴⁶ 16-ai,⁴⁷ 17-ei,⁴⁸ június 26-ai,⁴⁹ szeptember 11-ei,⁵⁰ november 9-ei⁵¹ és 1918. február 5-ei bejegyzései.⁵²

Ugyanakkor a napló szövegében számos olyan szerzői eszköz figyelhető meg, amelyek alkalmazásával segíthettek Lowetinszkynek eligazodni az oroszországi forradalmak történeisében. Ilyenek voltak *történelmi ismeretei, amelyekkel az 1917–1918-as események megértéséhez párhuzamokat alkothatott*. A párhuzam múltbeli eleme származhatott az orosz történelemből, amint ezt az 1917. március 13-ai naplóbejegyzésben az 1905-ös forradalom említése szemlélteti;⁵³ de egy másik forradalomból: az 1789-es franciából is: ezt mutatja 1918. január 23-ai megállapítása: „A »Reuter« ügynökség I/19-iki pétervári jelentése szerint ott megalakult a konvent (hm, egészen a francia forradalom mintájára megy a dolog [...])”.⁵⁴ Am általában a forradalmak története is segíthette a naplóírókat az aktuális eseményekben való tájékozódásban, amint ez az 1917. április 28-ai feljegyzésből kiderül: „Az orosz forradalom – mint minden [!] eddigi – is megszülte a maga széthúzását, látszik, hogy nincsen szervező és vezető talentumú ember közöttük, vagy még nem alakultak úgy ki a viszonyok, hogy kezébe ragadja a gyeplőt.”⁵⁵ Azonban nemcsak a korábbi forradalmak szolgáltathattak párhuzamokat Lowetinszkynek, hanem az emberiség

40 Ld. e munkám 16. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

41 Ld. e munkám 13. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

42 Ld. e munkám 23. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

43 Ld. e munkám 25. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt, továbbá e munkám 76. és 79. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszövegrészeket!

44 Ld. e munkám 3. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

45 Ld. e munkám 4. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

46 Ld. e munkám 11. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

47 Ld. e munkám 13. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

48 Ld. e munkám 14. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

49 Ld. e munkám 29. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

50 Ld. e munkám 32. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

51 Ld. e munkám 23. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

52 Ld. e munkám 25. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

53 Ld. e munkám 11. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

54 FSzEK BpGy B 0910/209. 1918.: jan. 23. sz. n. Ld. még: FSzEK BpGy B 0910/209. 1917.: márc. 25. sz. n.

55 Uo. ápr. 28. sz. n.

történelmének más részletei is, így a birodalmak felbomlásai: ezt jelzi 1917. április 29-ei naplóbejegyzése.⁵⁶

Míg a múltbeli események párhuzamokkal segítették a hivatalnokot a jelenben való eligazodásban, az aktuális történések lehetséges párhuzamokat kínáltak számára a jövőből.⁵⁷ Ezt szemlélteti 1917. március 13-ai felvetése arról, hogy a pétervári zavargásokhoz hasonló megmozdulásokra Magyarországon is sor kerül majd,⁵⁸ vagy 1917. június 26-ai jóslása, mely szerint az oroszországihoz hasonló adóztatás lesz Magyarországon is.⁵⁹

A *történelem mozgatóerőiről kialakult nézetei* ugyancsak segíthették Lowetinszkyt a saját kora eseményeiben való tájékozódásánál. Vallásos emberként Istent említette ilyen hatalomként 1917. március 16-ai naplóbejegyzésében.⁶⁰ E mellett a változásokat létrehozhatta szerinte „az élet processzusa”, amint ez kiderül 1917. április 29-ei gondolatmenetéből,⁶¹ sőt, ahogyan 1917. június 10-ei szövege mutatja, még „a sors nemezise” is, amely által egyfajta történelmi igazság is érvényesül: „Singarjev és Plehanov jajgatnak, hogy az élelmezési bajok miatt a birodalmat immár a tökéletes széthullás veszedelme fenyegeti, hja, nagyobb világbirodalmak is széthullottak már, ez a természet rendje és ez a sors nemezise a sok népgyötrésért. Ott vannak a lengyelek, örmények, ukrainaiak, perzsák, georgiaiak, a Kaukázus, ki nyomta el őket? Nem is volna jó, ha nem lenne megtorlás.”⁶²

Továbbá, a *világ különféle jelenségeiről megalkotott, olykor közhelyszerű megállapítások*,⁶³ ezekkel rokon jellegű ábrázolások is segíthették a naplóíróat a tájékozódásnál az oroszországi forradalmakban. Ilyen például a 'cherchez la femme' az 1917. április 4-ei naplóbejegyzésben: „Buchanan angol nagykövetet a cártól a cárné száműzetését követeltette, mire a cár a visszahívását követelte, erre azután mozgatta meg Buchanan a forradalmi apparátust, hiába, mindenütt csak *cherchez la femme*.”⁶⁴ A naplóíró nemegyszer említette az 'akció reakciót szül'

56 Ld. e munkám 18. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

57 Vö. *Reinhart Koselleck: 'Tapasztalati tér' és 'várakozási horizont' – két történelmi kategória.* In: *Uő: Elmúlt jövő.* A történelmi idők szemantikája. Bp., 2003. 401–430.

58 Ld. e munkám 11. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

59 Ld. e munkám 29. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

60 Ld. e munkám 13. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt! Ld. még: FSzEK BpGy B 0910/209. 1917.: okt. 23. sz. n.; uo. dec. 25. sz. n. Vö. még: FSzEK BpGy B 0910/209. 1916–17.: 1917. dec. 24. sz. n.

61 Ld. e munkám 18. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

62 FSzEK BpGy B 0910/209. 1917.: jún. 10. sz. n. Amit Lowetinszky a nemezisről itt írt, rokonságot mutat annak azzal a meghatározásával, amelyiket a Révai lexikon szócikke ókori görög szerzők felfogásaként ismertet: „Ők ugyanis kialakították a N[emezis]nek mint az *erkölcsi élet egyensúlyát fenntartó sorsnak* a fogalmát, vagyis a N[emezis]ben látták azt a sorshatalmat, mely lesújt az emberre, mihielyt ez a maga elvakultságában [...] túllépi rendeltetése korlátait.” Ld. Nemesis. In: Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. XIV. Mons–Ottó. Bp., 1916. 321. Ld. még: FSzEK BpGy B 0910/209. 1917.: szept. 15. sz. n.

63 Vö. *Reinhart Koselleck: Az ismeretlen jövő és a prognózis művészete.* Helikon 2009. 4. sz. 528.

64 FSzEK BpGy B 0910/209. 1917.: ápr. 4. sz. n. Vö. ehhez: *Így látták a kortársak.* I. m. 13–14.

elvet feljegyzéseiben,⁶⁵ így például az 1917. július 27-eiekben,⁶⁶ akárcsak a 'hodie mihi, cras tibi'-t,⁶⁷ ezt az 1917. november 9-ei dátumnál is,⁶⁸ 1918. szeptember 22-ei szövegében pedig az 'es kommt selten was besseres nach' olvasható.⁶⁹ Az oroszokat, Oroszországot szimbolizáló medve figuráját⁷⁰ is felhasználta a hivatalnok a korabeli események ábrázolásához. Így 1917. április 15-ei bejegyzésében az áll, hogy

„Adjuk már a maszlagot az úgy látszik odújában békésen megférni akaró muszka mackónak, válasszunk az orosz kormány kiáltványára, hangoztatva, hogy az ő céljuk fedi a miénket, hogy mi is tisztességes békére törekszünk, Ausztria császára és Magyarország apostoli királya a vele szövetséges uralkodókkal egyetértésben azt az óhajt táplálja, hogy a jövőben megelégedett orosz néppel békében és barátságban éljen. Na meglássuk, beveszi-e a mackó a nádmézes lepényt.”⁷¹

Az Orosz Birodalmat értékelték ekkoriban 'agyaglábú kolosszus'-ként vagy 'roskátag kolosszus'-ként.⁷² E megjelölések pedig szintén nyújthattak támpontokat Lowetinszkynek véleményei megfogalmazásainál, amit jól mutat, hogy variánsaik bekerültek a naplóba, így például az 1917. április 29-ei szövegbe.⁷³ Az állam emberi testként megjelenítését, amelynek az I. világháború időszakára már sok évszázados hagyományai voltak,⁷⁴ szintén alkalmazta a naplóíró állásfoglalásainak kialakításánál egy-egy aktuális történelmi mozzanattal kapcsolatban. Így például 1918. május 28-ai feljegyzéseiben olvasható az, hogy „Lenin a polgári osztály teljes megsemmisítését hirdeti, fej nélküli az az állam, amelyben nincsen polgárság, illetve gerinc nélküli is, mert hajh, a paraszt megvehető, az arisztokrácia és a klérus hatalmi tobzódásba ejthető, de a polgárság, azt nem lehet környékezni [így], ha csak nem romlott, a paraszt vagy arisztokraták ritkán csinál eszményekért, illetve soha, forradalmat, a polgárság igen”.⁷⁵

Előfordulhatott, hogy egy jelentős szerző valamelyik alkotását, gondolatát használta fel a hivatalnok a történelmi események ábrázolásához naplójában. Így például 1917. március 18-ai bejegyzésében akként fogalmazott, hogy „úgy nézem, a forradalmat felidéző angolok úgy jártak, mint Schiller »Zauberlehrlingje«, felidéztek a szellemeket, de nem bírják azokba a korlátokba szorítani,

65 Ld. pl. FSzEK BpGy B 0910/209. 1917.: aug. 27. sz. n.; uo. okt. 20. sz. n.

66 Ld. e munkám 20. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

67 Ld. pl. FSzEK BpGy B 0910/209. 1917.: jún. 10. sz. n.

68 Ld. e munkám 23. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

69 Ld. e munkám 27. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

70 Ld. erről pl. Kunt G.: Az ellenség i. m. 237–239.; *Tamás Ágnes*: Propagandakarikatúrák ellenségképei Szarajevótól Párizsig. Bp., 2017. 67–68.

71 FSzEK BpGy B 0910/209. 1917.: ápr. 15. sz. n.

72 Ld. ezekről pl. *Bebesi György*: A Romanovok végjátéka. Az Orosz Birodalom válsága és bukása. In: Az orosz birodalom születései. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről. Szerk. Frank Tibor. Bp., 2016. 234.

73 Ld. e munkám 18. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

74 Ld. pl. *Jacques Le Goff*: Fej vagy szív? Testmetaforák politikai használata a középkorban. Café Babel 2005. 51. sz. 111–116.

75 FSzEK BpGy B 0910/209. 1918.: máj. 28. sz. n. Ld. még: uo. febr. 2. sz. n.

amelyekbe akarták”.⁷⁶ A költeményben leírtakat Lowetinszky csakugyan hozzá tudta illeszteni ahhoz a képhez, amelyet az aktuális helyzetről kialakított – akkor is, ha helytelenül nevezte meg a mű szerzőjét: Schillert Goethe helyett.

A naplóíró tehát több forrásból, különféle szerzői eszközök alkalmazásával igyekezett tájékozódni az 1917–1918-as oroszországi forradalmi eseményekben, majd megörökíteni azokat bejegyzés-sorozatában: mindezen, részben idegen eredetű összetevők pedig végül *egy saját történelemábrázolásá* álltak össze leírásában. A folyamatosan keletkező szövegben megfigyelhetők ennek ismétlődő elemei: így például a magyarság érdekeinek, szempontjainak következetes figyelembevétel, sőt általában „a nép”, így az orosz nép javát szerinte elősegítő történések, intézkedések pozitíván értékelése; az orosz birodalom széthullása folyamatának nyomon követése; a külföldi politikai erők szerepének említése az oroszországi változásokban – ugyanakkor pedig egyfajta bizalmatlanság, gyanakvás a politikacsinálók tetteivel kapcsolatban. Jelzik ezt 1917. március 16-ai,⁷⁷ 1918. február 5-ei naplórészletei⁷⁸ és még ezeknél is jobban mutatja az 1917. március 22-ei szöveg: „Jegyzem, jegyzem ezeket az eseményeket, de tudja Isten, az az érzésem, hogy itt valami óriási misztifikáció történik, akár a mi, akár az antant kormányai részéről, nem bírok belenyugodni.”⁷⁹ Ám a hatalmas naplóanyag nemcsak annak megismerését segítheti elő, hogy egy a politikai és a tudományos elit körein kívül álló, a saját kora történelme iránt rendkívüli módon érdeklődő személy miként látta, illetve láttatta az 1917–1918-as oroszországi forradalmi folyamatot (ami, megítélésem szerint, önmagában is érdekes), hanem, ezen túlmutatóan, általánosabb érvénnyel, figyelemre méltó példákkal szolgál azzal kapcsolatban: egy ilyen ember miként igyekszik információkat szerezni az aktuális eseményekről, valamint megérteni és megörökíteni azokat. Így tehát – idézve Lowetinszkyt – „az utódok okulhatnak” belőle.⁸⁰

Előadasként elhangzott a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum és az MTA BTK Történettudományi Intézet „Ex oriente lux”?? – Az 1917-es oroszországi forradalmak hatásai az első világháború Magyarországon c. konferenciáján, 2017. szept. 29-én. Nyomtatásban itt jelenik meg először.

76 FSzEK BpGy B 0910/209. 1917.: márc. 18. sz. n. Ld. még: FSzEK BpGy B 0910/209. 1918.: jan. 23. sz. n.

77 Ld. e munkám 13. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

78 Ld. e munkám 25. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

79 FSzEK BpGy B 0910/209. 1917.: márc. 22. sz. n. Ld. még e munkám 4–5. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszövegrészeket!

80 Ld. e munkám 6. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

Kommunikáció a válságban – válság a kommunikációban?

„Oroszpánik” Budapesten az őszirózsás forradalom idején*

Gecsényi Lajos pályája során nemegyszer foglalkozott az 1918-as magyar forradalom, az ekkor kialakuló új rendszer időszakájának eseményeivel, forrásaival¹ – e korból pedig számos dokumentum maradt fenn az „orospánik”-ról is. Az 1918. november 1-jei budapesti pánikot előidéző eseménysor kezdeteiről egy orosz katona ekként nyilatkozott a *Déli Hírlap* munkatársának:

„Esztergomban is kiütött a forradalom. A[z Esztergom vármegyei hadifogolytáborban a] bennünket őrző katonák eldobták a fegyvereiket és azt mondták nekünk:

– Oroszok, menjetez haza, vége a háborúnak.

– Erre mi vagy haterzen összepakoltunk és nagy boldogan elindultunk Esztergomból.”²

* E munkám korábbi változata előadásként elhangzott a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület A kommunikáció története c. konferenciáján, 2009. aug. 28-án, Miskolcon. – Az eseményeket „orospánik” kifejezéssel jelölte Magyar Lajos 1919-es élménybeszámolójában: „A legfélelmeesebb pillanat talán az volt a forradalom kitörése után, amikor az orospánik dőbentett rá a városra.” *Magyar Lajos: A magyar forradalom. Élmények a forradalom főhadiszállásán.* Bp., 1919. 62. Ld. még ált. *Fóris Ákos: Orosz hadifoglyok Magyarországon 1918 végén.* In: *Világháború, viláforradalom, világbéke?* Szerk. Krausz Tamás–Katkó Márton Áron–Mészáros Zsófia. Bp., 2017. 57–72.

- 1 Ld. pl. *Gecsényi Lajos: A Tanácsköztársaság Zemplén megyében.* Adalékok az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság Zemplén megyei történetéhez. Miskolc, 1968. passim.; *Új Rákospalota-Pestújhely munkásmozgalma.* In: *Tanulmányok Rákospalota-Pestújhely történetéből.* Szerk. Dr. Czoma László. Bp., 1974. 297–301., 339.; *Dokumentumok Törökszentmiklós történetéből 1917–1919.* Szerk. dr. Gecsényi Lajos. Törökszentmiklós, 1978. 25–57., e kötetben több dokumentum is foglalkozik a forradalmak időszakájának „rémhírei”-vel, amely jelenség tárgyalása e munkámban is fontos helyet kapott, ld. pl. A Nemzeti Tanács a rémhírterjesztők ellen 1919. jan. 11.: uo. 36–38.
- 2 *Egyed Zoltán: Hogyan keletkezett az orosz foglyok legendája?* *Déli Hírlap* 1918. nov. 3. 2. – *Új Hírek* 1918. nov. 3-ai számának cikkében olvasható a következő, nov. 2-ai keltezésű, esztergomi távirat: „Dr. Palkovics, Esztergom megye alispánja tegnapelőtt este kapta meg a jelentést a kenyérmezői fogolytábor parancsnokától, hogy hajnalban 5 óraker, mintegy 2500 főnyi foglyosereg elhagyta a tábort. Az oroszok összecsomagolták szegényes egyetmásukat, a hátukra vették és kivonultak Kenyérmezőről. Jellemzője a mai állapotoknak, hogy a menekülők őrüknel semminemű ellenszegülésre nem találtak, pedig a táborban 408 őr van összesen. Ezek közül 150 őrég népfelkelő rögtön a távozó foglyokhoz csatlakozott és védte őket az elvonulás közben. Szentanúk beszélnek, hogy a távozásnak egyáltalában nem volt menekülés képe. A kantinosok is engedték a foglyokat reggel jóllakni, sőt élelemmel is ellátták őket, viszont azok sem viselkedtek ellenségesen, bár túlsúlyban voltak. Hajnaltól estig tartott a gyaloglás. Egy részük Pest felé tartott, a másik részük Párkányána irányába. Újabb száz fogoly csatlakozott a menethez Dorogon, ahol a bányászok

A fogolytábort elhagyó oroszok egy része Budapest felé vonult és november 1-je, péntek délutánra értek a főváros határába. A fáradt és éhes emberek azt remélték, hogy Budapesten gondoskodnak róluk és elősegítik a hazatérésüket. Érkezésüket észlelve, ám szándékaikat nem ismerve, a Bécsi úti vámnál lévő katonai őrség tagjai erősítésért fordultak az illetékesekhez – ennek nyomán, délután 5–6 óra körül terjedt el az az álhír Budapesten, hogy a kiszabadult orosz foglyok fosztogatni akarnak a fővárosban. Ekkortájt került forgalomba egy másik álhír is, amely szerint Károlyi Mihályt meggyilkolták. Az oroszokkal kapcsolatban hamis információról és az ennek következtében kialakult pánikról Kosztolányi Dezső így írt a *Pesti Napló* november 3-ai számában:

„Fél hétkor rémhírek terjengenek a levegőben, mint a hollók. Sötét szárnyaik elborítják a szerkesztőséget, azt a villamoslámpát is, melynek fényénél írok. Kétezer orosz fogoly jön felfegyverkezve Budapest felé... nem, tízezer... nem, negyvenezer. A kalauzok látták őket a Bécsi úton és fél óra múlva már fiatal emberek szaladnak fel hozzánk, kik a saját szemükkel látták mind a húszezret, itt, a szomszédban, a Nagykörúton.”³

Az oroszok támadását valós eseménynek tekintették a budapesti rendőr-főkapitányság illetékesei is, akik 8 óra körül már fegyveres alakulatokat küldtek Óbudára ellenük. Sőt, Szentkirályi Béla, rendőrfőkapitány-helyettes utólagos nyilatkozata szerint „*ágyúkat is vittek ki Óbudára*”.⁴ 8.30–9.30 tájban a katonák tudatták az illetékesekkel, hogy nem kellett harcolniuk; a fővároshoz érkezett oroszokat – akikről kiderült: nem fosztogattak – különböző létesítményekben szállásolták el és enni adtak nekik. Miután a helyzet tisztázódott, este 9–10 óra körül a *Nemzeti Tanács*, a pánikot lecsillapítandó, a következő röplapot terjesztette a fővárosban: „*A rémhírekről*.”

A városban ostoba rémhírek terjedtek el arról, hogy Károlyit megölték és arról, hogy orosz foglyok Budapest ellen vonulnak. *Mindebből egy ige sem igaz!*

gyülekeztek éppen a Nemzeti Tanácshoz való csatlakozást kiáltotta ki [így!]. Párkányánánál a csendőröknek sikerült körülbelül száz embert a menettől elszakítani, de ezeknek semmi bántódásuk nem történt. Az alispán szerint *a foglyoknak egyáltalán nincs rabló és fosztogató szándékuk*. Békés szándékukban kételkedni sem lehet, fegyvereket csak az örök vittek magukkal. A fogolytábor jelentése szerint még Kenyérmezőn 6–7000 fogoly tartózkodik, akik azonban nyugodtan viselkednek. Az alispán este 8 órakor újabb telefonjelentést kapott, mely szerint újabb rendezavarás nem történt. Az őrséget reggel 40 emberrel megerősítették.” A kenyérmezei oroszok békés vándorlása. Uj Hírek 1918. nov. 3. 2. – Az eset főbb mozzanatait elsősorban a korabeli sajtóbeszámolók alapján igyekeztem rekonstruálni, a részletek megismeréséhez még további kutatásokra van szükség. Vö. ehhez: *Gyáni Gábor*: Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Metatörténeti megfontolások. In: *Uő: Relatív történelem*. Bp., 2007. 220–240. Ld. még ált. *Vörös Boldizsár*: „Kun Béla elrepült a pénzzel Oroszországba”. Álhírek Budapesten a Magyarországi Tanácsköztársaság idején. *História* 2005. 6–7. sz. 52.

3 K. D.: Forradalmi napló. *Pesti Napló* 1918. nov. 3. 7. Kosztolányi Dezső szerzőségéről ld. „Mindenki ujakra készül...” Az 1918/19-es forradalmak irodalma. (Szöveggyűjtemény). I. Szerk., jegyz. József Farkas. Bp., 1959. 45–46., 583.

4 Rémhírek Budapest ellen vonuló oroszokról. Riadó semmiért. *Pesti Hirlap* 1918. nov. 2. 10.

A Nemzeti Tanács”.⁵ A röplap szövege, valamint az immár valós információkat közlő személyek tevékenysége nyomán, az éjszaka folyamán a pánik fokozatosan lecsillapodott.⁶

Az esetről nagyszámú, egymásnak nemegyszer ellentmondó leírások, elemzések jelentek meg a korabeli újságokban, ezek foglalkoztak az álhír keletkezésének, terjedésének okaival is. A *Déli Hírlap* november 3-ai számának cikkírója a fővárosiak sajátos személyiségvonalát is felelőssé tette a hamis információ érvényesüléséért: „A rémhír villámgyorsan terjedt s a könnyelmű pesti fantázia szárnyain úgyszólván percek alatt gigászi méreteket öltött.”⁷ A *Pesti Hírlap* november 2-ai számában napvilágot látott elemzés a nagy történelmi változásokat tekintette a jelenség fő okának: „A nagy idők egyik ocsmány tünete, az álhír, amely végigkísérte az egész háborút és sok felesleges izgalomnak lett az okozója, különös szaporasággal tenyészik most, amikor kergetik egymást a döntő események és amikor olyan könnyen borulnak el a kedélyek.”⁸ Több elemzés jelölt meg a pánikért felelős politikai csoportosulásokat: például a szociáldemokrata *Népszava* november 2-ai számának cikke a „reakcióso”-at, „az ellenforradalom gaz bérencei”-t:

„Így akar az ellenforradalom olyan nyugtalanságot, rémületet és zavart támasztani, amely az ő terveinek kedvez. Így akarja az új rendszert a lakossággal megutáltatni. Így akarja elérni azt, hogy az emberek visszakívánják a régi rendet, hogy a nyárspolgárok rendcsináló »erős kéz« után óbégassanak. Így akarják elérni, hogy jöjjön vissza az erős kéz uralma, amely a rendcsinálás örcé alatt legázol minden szabadságot, megfojtja az egyesülési és a gyülekezési jogot, visszaállítja a cenzúrát, megtölti a börtönöket politikai foglyokkal és helyreállítja azt a féktelen osztályuralmat, amelynek megdöntéséért Magyarország munkássága negyedszázadon át oly sok súlyos áldozatot hozott.”⁹

A katolikus szellemiségű *Alkotmány*¹⁰ november 3-ai számának cikkírója viszont, ha óvatos megfogalmazásokkal is, a katolikus egyház támadóit ítélte el az „oroszpánik”-ot kiváltó álhír terjesztésében való közreműködésükért és felvetette annak lehetőségét is, hogy éppen a forradalom haszonlesői a felelősök:

5 A röplapot ld. pl. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, Kisnyomtatványtár 161. d. „Nemzeti Tanács” boríték, sz. n. A röplapon olvasható kézírásos rájegyzés: „1918. nov. 1., este 9 óra” valószínűleg arra utal, hogy ekkortájt készülhetett, ill. kerülhetett forgalomba e tájékoztatás. Vö. még ehhez: A forradalmi Budapest második napja. Budapest 1918. nov. 2. 6.

6 Az esetről ld. még: *Hajdu Tibor*: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Bp., 1968. 78. – A Károlyi Mihállyal kapcsolatos áhírről ld. *Vörös Boldizsár*: „...megjött Rudolf királyfi...” Károlyi Mihály alakjához kapcsolódó folklóralkotások az őszirózsás forradalomban. In: Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára. Szerk. Bódy Zsombor–Horváth Sándor–Valuch Tibor. [Bp.,] 2010. 441–442., a tanulmányt ld. e kötetben is: 174–175.

7 *Egyed Z.*: Hogyan keletkezett i. m. 2.

8 (Az álhírterjesztés veszedelme.) *Pesti Hírlap* 1918. nov. 2. 10.

9 Dolgozik az ellenforradalom. *Népszava* 1918. nov. 2. 7. Ld. még: A köztársaság felé. *Pesti Napló* 1918. nov. 2. 3.

10 Ld. ehhez pl. *Alkotmány*. In: Magyar Katolikus Lexikon. I. A–Bor. Főszerk. Dr. Diós István. Bp., 1993. 157.

„Ebben a hírterjesztésben az volt a vérlázító gonoszság, hogy már tudott háborzongató részleteket is, melyek között hitvány célzat lappangott, mondván, hogy az esztergomi papok fegyverezték fel az orosz foglyokat.

Most, amikor már tudjuk, hogy voltaképpen semmi sem történt, figyelmébe ajánlhatjuk mindenkinek, hogy kútmérgezők settenkednek az országban, akiknek nem elég az, hogy ez az ország a legnagyobb zaklatottságban várja sorsának kifejlődését, hanem még szikrákat akar szórni a lobbanékony gyújtóanyagokra, valószínűleg csak azért, hogy akár hatalmi, akár vagyoni kapzsiságát kielégítse a forrongó zavarosban.”¹¹

E két, a pánik okozóiként, terjesztőiként politikai erőket megjelölő elemzéssel szemben Az *Est* november 3-ai számának cikkírója nem feltétlenül a tudatos ártani akarást tekintette a jelenség okának: „Lehet, hogy véletlen műve volt az egész, lehet, hogy az orosz foglyok tegnap déli békés gyűlése izgatta fel az amúgy is túlhevített fantáziákat, de az is lehet, hogy azok köréből indult ki ez a hír, akik ellenségei az új Magyarországnak, az újonnan alakuló rendnek.”¹² A pánik keletkezését ábrázolva a *Világ* november 2-ai számának szerzője azt írta, hogy az előző napok eseményei után már lecsillapodott budapesti embereket november 1-jén újból felizgatta a Károlyi meggyilkolásáról szóló álhír és bár az illetékesek ezt hamarosan megcáfolták, nyugtatták a tömeget, az oroszok támadásával kapcsolatos, ekkor forgalomba kerülő hamis információ terjedésénél „a már különben is felizgatott embereken vad pánik vett erőt”.¹³ E szerint az egyik álhír, amelynek valótlanságát viszonylag könnyen be lehetett bizonyítani, voltaképpen hozzájárult a másik, sokkal nehezebben cáfolható hamis hír hatásához. A *Világ* e szövege bemutatta azt a jelenséget is, hogy a hivatalos szervek intézkedései a válsághelyzet leküzdésére, átmenetileg elmélyíthetik azt: „A pánikot különösen az fokozta, hogy katonai autók járták be a várost és mindenfelől a rendőr-főkapitányságra szállították be a katonákat, azzal, hogy ott majd felfegyverzik őket és viszik az oroszok ellen.”¹⁴

A korabeli újságok cikkírói nemcsak a pánik okait igyekeztek bemutatni, hanem számos javaslatot is megfogalmaztak az efféle krízisek elkerülése érdekében. A *Világ* cikke például azt hangsúlyozta, hogy nem szabad hitelt adni a különféle, bizonytalan információknak: „Arra kérjük Budapest népét, viselkedjék a forradalmi időkhöz méltó komolysággal és higgadsággal és ne üljenek fel

11 Rémhírekkel zaklatták a közhangulatot. Alkotmány 1918. nov. 3. 11. Berzeviczy Albert pedig ezt írta 1918. nov. 20-ai feljegyzésében: nov. 1-jén „A közönség körében rémhírek terjednek el orosz hadifoglyok tömeges elszabadulásáról és rablásra indulásáról. Ezeket a híreket a Nemzeti Tanács tagjai terjesztették, valószínűleg azért, hogy az új veszélyekkel szemben – polgárőrség címén – fölfegyverezzék a szervezett munkásokat, s szükség esetére kész vörös gárdával rendelkezzenek.” Ld. Búcsú a Monarchiától. Berzeviczy Albert naplója (1914–1920). Sajtó alá rend., előszó, jegyz. Gali Máté. H. n., 2015. 226–227.

12 Statáriáisan büntessék meg a rémhírek terjesztőit. Az *Est* 1918. nov. 3. 6. Az orosz foglyok gyűléséről ld. pl. A történelmi napok új eseményei. Magyarország 1918. nov. 2. 5.

13 A 30 000 orosz meséje. Rémhírek Budapesten felfegyverzett oroszokról. *Világ* 1918. nov. 2. 6.

14 Uo. 6. Ld. még: *Magyar L.: A magyar forradalom*. I. m. 62.

minden kósza hírnek”.¹⁵ Több írás azt sürgette, hogy az illetékesek járjanak el az álhírek terjesztőivel szemben. A *Magyarország* november 3-ai számának cikke szerint „A rémhírek terjesztői ellen rendszabályokat kell hozni, kemény és szigorú büntetéssel kell elvenni a kedvüket a rémhírek könnyelmű terjesztésétől.”¹⁶ Az *Alkotmány* idézett szövege azt indítványozta, hogy „Az ilyen bűnös hírterjesztések esetét szigorú nyomozás és vizsgálat tárgyává kell tenni”,¹⁷ a *Népszavóé* pedig ezt: „A rémhírek terjesztőit le kell fűelni és át kell adni a rendőrhatóságoknak.”¹⁸ Maga, Szentkirályi Béla rendőrfőkapitány-helyettes a *Pesti Hírlap* munkatársának adott nyilatkozatában az esetet felhasználva azzal igyekezett megakadályozni az álhírek terjedését és a hasonló pánikok kialakulását, egyben megnyugtatón a budapestieket, hogy azt hangsúlyozta: elegendő fegyveres erő áll az illetékesek rendelkezésére a legkülönbébb veszélyek elhárításához:

„A közönség, amelyet nem lehet eléggé kérni, hogy ne adjon hitelt minden szóbeszédnek, láthatja ebből az esetből, hogy föl vagyunk készülve alaposan minden baj ellen. A megállapodások értelmében szabadon rendelkezhetünk a hozzánk vezényelt igen erős létszámú [így!] katonai készenléttel, segítségünkre van azonkívül a csendőrség, a katonai rendőrség és a most szervezett többféle polgári rendfenntartó alakulat. Most már fonákul hangzik, de elárulhatom, hogy *ágyúkat is vittek ki Óbudára*. Tengeraltjárókat elvégre nem küldhettek.”¹⁹

Az újságírók rámutattak az álhírek sajátosságaira is – ezzel is hozzájárulva az ilyen típusú információk elterjedésének és hatásainak a megakadályozásához. A *Pesti Hírlap* idézett cikkírója azt állapította meg: válságos történelmi helyzetekben (háborúban, forradalomban) keletkeznek, továbbá azt, hogy az efféle hírek „a leghihetetlen és legsokfélebb [így!] elváltozásokon mennek aztán át”, azaz variánsokban terjednek.²⁰ A *Neues Pester Journal* november 2-ai számának cikke így mutatta be e jelenséget: az orosz hadifoglyok száma a híresztelések szerint variálódott 30 000-tól lefelé, 3000-ig.²¹ A cikkírók az álhír megjelölésére használt kifejezések segítségével is törekedtek a jelenség káros voltának érzékeltetésére. Ennek érdekében az ez esetben hamis információt jelentő, az „álhír” kifejezés mellett nagy gyakorisággal használt „rémhír” szót elláthatták jelzővel: ezek egy része kifejezetten az ilyen közlés nem igaz voltát hangsúlyozta: „hazug rémhír”,²²

15 A 30 000 orosz i. m. 7.

16 Rémhírek Magyarország 1918. nov. 3. 12.

17 Rémhírekkel zaklatták a közhangulatot. I. m. 11.

18 Dolgozik az ellenforradalom. I. m. 7.

19 Rémhírek Budapest ellen vonuló oroszokról. I. m. 10. Vö. még: *Magyar L.: A magyar forradalom*. I. m. 62–63.

20 (Az álhírterjesztés veszedelme.) I. m. 10. E jelenségről ld. még pl. *Vörös B.: „Kun Béla elrepült a pénzzel Oroszországba”*. I. m. 52.; *Uő: „Szamuely repülőgépen Oroszországba szökött”*. Álhírek Budapesten a Magyarországi Tanácsköztársaság idején. Budapesti Negyed 2005. 1–2. sz. 33–35., a tanulmányt ld. e kötetben is: 277–279., továbbá: *Glatz Ferenc: A szóbeli források és kritikájuk*. In: *Uő: Történetírás – korszakváltásban*. Tanulmányok. Bp., 1990. 134–146.

21 Ruhe in Budapest. *Neues Pester Journal* 1918. nov. 2. 5.

22 Apró feljegyzések a forradalom harmadik napjáról. Az Ujság 1918. nov. 2. 9.

„alaptalan rémhír”,²³ „eszeveszett rémhír”,²⁴ a terjesztésében érvényesülő rossz szándékot is hangsúlyozta a „büntetnivalóan vakmerő, együgyűen átlátszó, gonosz célzatú rémhír” szókapcsolat.²⁵ Az újságírók a „hír” szó különféle kapcsolatainál is alkalmaztak ilyen eljárást: „valótlan hír”,²⁶ „hamis hír”,²⁷ „vak hír”.²⁸ De nemcsak efféle összetételekkel, hanem különféle metaforákkal²⁹ is szemléltethették a szerzők az álhír káros sajátosságait. Az információ nem igaz voltát hangsúlyozták a „hazugság”,³⁰ „mese”,³¹ „rémmese”,³² „legenda”,³³ „kacsa”,³⁴ „vakláрма”³⁵ szavak. Az álhír kártékony, a közösségre mint élő szervezetre veszélyes voltát kellett érzékeltetniük a különféle, betegségekkel kapcsolatos megfogalmazásoknak.³⁶ Az *Ujság* november 2-ai számának cikke az álhírt „a hisztéria kórokozó baktériuma”-ként ábrázolta,³⁷ a *Világ* november 2-ai számának vezércikke pedig a következőképpen:

„lám, tegnap már belecsepegtette mérgét a város idegeibe a letiport fél és megpróbálta, hátha megzavarhatja a rendet. Vöröslő rémhírt kovácsolt abból az egyszerű valóságból, hogy az orosz foglyok békésen, kenyeret kérni jöttek a nemzet tanácsához! Az a hatalom, mely a lebilincselte országon úr volt olyan sokáig, a szántsándékkal támasztott zúrzavarban látja azt a szennyet, melybe petéit lerakni szeretné, hátha kikelnek?”³⁸

Az álhírnek nemcsak általában a veszélyességére, hanem éppen gyors terjedésére is utalt a „futótűz” metafora.³⁹ A holló a rossz hír hozójaként, a szeren-

23 A forradalom vívmányaiért. Népszava 1918. nov. 3. 3.

24 A köztársaság felé. I. m. 2.

25 Uo. 2.

26 Helyreállt a rend. Alkotmány 1918. nov. 2. 4.

27 Rémhírekkel zaklatták a közhangulatot. I. m. 11.

28 A köztársaság felé. I. m. 3. Vö. ehhez még: Vak-. In: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. Ó–Zs. Főszerk. Benkő Loránd. Bp., 1976. 1072–1073.

29 Vö. ehhez pl. *Murray Edelman*: Metafora és nyelvi formák a politikában. In: Szövegvaltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus. Szerk. Szabó Márton–Kiss Balázs–Boda Zsolt. Bp., 2000. 212–220.

30 (Az álhírterjesztés veszedelme.) I. m. 10.

31 A 30 000 orosz i. m. 6. – A Révai Nagy Lexikonának meghatározása szerint: „Mese, általában minden költött történet.” Mese. In: Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. XIII. Lovas–Mons. Bp., 1915. 650., vö. még: Mese. In: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. H–Ó. Főszerk. Benkő Loránd. Bp., 1970. 904.

32 A forradalom vívmányaiért. I. m. 3.

33 Miből születnek a dermesztő rémhírek? Az Ujság 1918. nov. 2. 7. Vö. ehhez még: Legenda. In: A magyar nyelv II. I. m. 742.

34 Csend és rend a fővárosban. Pesti Napló 1918. nov. 2. 5. Vö. ehhez még: Kacsa. In: A magyar nyelv II. I. m. 297–298.

35 A győzelmes forradalom. Budapesti Hirlap 1918. nov. 2. 6. Vö. ehhez még: Vak-. I. m. 1072–1073.

36 Vö. ezekhez: *Susan Sontag*: A betegség mint metafora. Bp., 1983. 87–103.

37 Miből születnek i. m. 7.

38 Béke és köztársaság. Világ 1918. nov. 2. 1.

39 A győzelmes vihar után. Népszava 1918. nov. 2. 5. A Révai Nagy Lexikonának meghatározása szerint: „Futótűz, gyorsan terjedő tűz.” Futótűz. In: Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. VIII. Földpálya–Grec. Bp., 1913. 215., vö. még uo. egy régebbi jelentésével.

csétlenség jelképeként⁴⁰ érzékeltethette az álhír kártékony voltát Kosztolányi idézett cikkében.⁴¹ Az információ nem igaz voltát kellett jeleznie annak az eljárásnak, hogy az *Uj Hírek* november 3-ai száma cikkírója a meg nem történt eseményt jelölő szót idézőjelbe tette:⁴² „Az orosz »invázió« a főkapitányság épületében is *nyugtalanságot keltett*, mert az esti órákban még senki nem tudta, vajon igaz-e a hír.”⁴³

Előfordult, hogy egy szerző az álhír nevetségessé tételével igyekezett akadályozni az ilyen típusú információk hatását. A *Pesti Napló* november 2-ai számának cikkírója így ábrázolta az „oroszpánik”-ot kiváltó álhírt: „A legkövérebb kacsza azonban fél hatkor röppent föl. De ez azután valóban oly gyorsan, amely gyorsaságot a kacsáról el sem lehet hinni, szerencsére kiderül, hogy *semmi sem igaz.*”⁴⁴

A november 1-jei budapesti pánik ábrázolásával összefüggésben, több szöveg együttes közreadásával, különféle eljárások alkalmazásával igyekeztek hozzájárulni az ország nyugalmanak megteremtéséhez. Az *Est* 1918. november 3-ai, vasárnap-i számának készítői. A pénteki esetet a következőképpen ábrázolta az újság *Hírek* rovatában, a 6. oldalon közzétett, *Statáriálisan büntessék meg a rémhírek terjesztőit* című cikk:

„Tegnap este egy hisztérikus örület hömpölygött végig a városon [!]. Valahonnan elindult a rémhír, hogy hús-, negyven-, vagy hatvanezer felfegyverzett orosz fogoly jön Budapest ellen. A józan ésszt egy pillanat alatt [!] megölte ez a hír. Mindenki [!] elfelejtette, hogy a kenyérmezei fogolytábor, ahonnan az állítólagos orosz ezredek elindultak, vasúton néhány órányira van és hogy már reggel vagy tegnap éjjel kellett volna tudni távíró vagy telefon útján, hogy az oroszok úton vannak. Óbudáról és Buda minden részéből [!] síró asszonyok és hazug férfiak rohantak át a hidakon, hogy már a lövöldözést hallották, hogy Óbuda határán hatvan embert agyonlőttek az oroszok, hogy már a Fehérvári úton vannak, mások szerint a Thököly úton jönnek – és így terjedt tovább és tovább a rémhír. A Nyugati pályaudvart fellármázta egy ember, aki állítólag Esztergomból jött és azt a szemtelen hazugságot röpítette szét, hogy a papok fegyverezték fel az oroszokat. Ezzel a hírrrel párhuzamosan terjesztették a másik rémhírt, hogy gróf Károlyi Mihályt agyonlőtték. A színházakba, a mozikba katonatisztek rohantak be a hírek hatása alatt és minden katonát felszólítottak, hogy induljanak a gyülekezőhelyekre.

Üres lett minden szórakozóhely [!], a vendéglőkben nem ült vendég, a kapukat bezárták, a lakosok fegyveresen szervezkedtek a házakban, amíg végre kiderült, hogy a rémhírek nem igazak.

40 Ld. ehhez: Holló. In: A keresztény művészet lexikona. Szerk. Jutta Seibert. Bp., 2004.123.; A. B. [Antal Bernadett]: Holló. In: Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Szerk. Pál József-Újvári Edit. Bp., 2005. 218–219.

41 Ld. ehhez e munkám 3. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt! Kosztolányi esetében a holló-hasonlat alkalmazása minden bizonnyal nem volt független a költő Poe-fordításától, ld. *Edgar Allan Poe: A holló*. Nyugat 1913. szept. 16. 402–404.

42 Vö. ehhez: *Victor Klemperer: A Harmadik Birodalom nyelve*. [Bp.,] 1984. 74–75.

43 Helyreállt a nyugalom. *Uj Hírek* 1918. nov. 3. 2.

44 Csend i. m. 5. Az eljárással kapcsolatban vö. még pl. *Vörös B.: „Kun Béla elrepült a pénzzel Oroszországba”*. I. m. 52–54.; *Uő: „Szamuely repülőgépen Oroszországba szökött”*. I. m. 288–289., 299–300.

De a tegnap este történetekben nagy tanulság rejlik. Lehet, hogy véletlen műve volt az egész, lehet, hogy az orosz foglyok tegnap déli békés gyűlése izgatta fel az amúgy is túlhevített fantáziákat, de az is lehet, hogy azok köréből indult ki ez a hír, akik ellenségei az új Magyarországnak, az újonnan alakuló rendnek. Gyűlöljük az erőszakot, de ezekben a napokban, amíg az átmenet tart és megszilárdulnak az állapotok, első dolog a rend, fegyelem és biztonság fenntartása. A kormánynak kezébe van téve a hatalom, a legnagyobb hatalom, amely Magyarországon valaha egy kormány kezében volt [!]. Övé az egész magyar nép [!]. Ezzel a hatalommal élni kell, *a szervezett munkássággal, a polgársággal és a katonasággal együtt meg kell alkotni Budapest és az ország minden városának [!] védelmét.* Ez erély és gyors szervezés kérdése. És példásan kell eljárni a rémhírek terjesztőivel szemben. Itt mindenki [!] csak az új köztársaság rendjéért éljen, mert ezzel biztosítja az elért sikereket és az ország biztonságát.”⁴⁵

E cikk tehát foglalkozik az álhír keletkezésének lehetséges okaival, említi variánsait, bemutatja a pánikot és konkrét feladatokat is megjelöl. Az eset leírásában alkalmazott, a térre („végig a városon”), az időre („egy pillanat alatt”) és a résztvevőkre („mindenki”) vonatkozó hiperbolikus megfogalmazások, a szenzáció megjelenítésének e sajátos eszközei⁴⁶ ez esetben konkrét aktuálpolitikai célokat szolgáltak: a lap készítői által szükségesnek ítélt teendők sürgetésének nyomatékossabbá tételét. A szöveg második felében szintén szerepelnek hiperbolikus fordulatok (például a kormány hatalmával kapcsolatban), a legfontosabb tennivalókat pedig a cím és a szöveg megfelelő részének kurziválása hangsúlyozza, összességében azt érzékeltetve: a rendkívül nehéz helyzetben egy rendkívüli hatalommal bíró kormánynak, az egész nép támogatásával kell úrrá lennie. E koncepció jegyében e lapszám vezércikke, a címloldal bal szélén ekként buzdította olvasóit:

„Napjaink válsága próbaköve országunk népe komolyságának és érettségének. Eljött az alkalom arra, hogy bebizonyítsuk, mennyire vagyunk méltók az igazi népuralomra s a valódi szabadságra.

Most szeretettel, egyetértéssel, komoly igyekezettel minden egyes polgártársunknak [!] azon kell dolgoznia, hogy itt a rendet, a nyugalmat biztosítsuk, mert a rend a kormány ereje, s a fejetlenség, a zavar a szabadság sírásója.

Ne akadjon egyetlen polgártársunk se [!], aki az elsöpört régi rend bujtogatóinak, rémhírterjesztőinek, ugratóinak és izgatóinak beugrik.”⁴⁷

Ugyancsak az 1. lapon, a vezércikk mellett olvasható interjú Linder Bélával, amelyben a hadügyminiszter arra szólította fel az ország népét, hogy ne

45 Statáriálisan büntessék meg i. m. 6.

46 Vö. ehhez: *Buzinkay Géza*: Bulvárlapok a pesti utcán. Budapesti Negyed 1997. 2–3. sz. 44. – Ezzel szemben pl. a Kis Ujság nov. 2-ai számának cikkírója visszafogottabban fogalmazott: „A hír a fővárosban *nagy [!] rémületet* idézett elő, a színházakban a közönség egy része [!] otthagya az előadást, hazament és bezárkózott. Sok helyen [!] a kapukat már hat óra felé becsukták.” A kormány kiáltványa az államforma megváltoztatásáról. Kis Ujság 1918. nov. 2. 4.

47 A népköztársaságot [...]. Az Est 1918. nov. 3. 1.

adjon hitelt a különféle álhíreknek,⁴⁸ hasonló kéréssel fordult a közönséghez a 2. oldalon közzétett nyilatkozatában Batthyány Tivadar belügyminiszter is.⁴⁹ A *Hírek* rovatban, a 6. lapon napvilágot látott, idézett cikk után, a 8. oldalon olvasható rövid híradás arról, hogy az újság értesülései szerint, a kormány rendkívül szigorúan fog eljárni az álhírek terjesztőivel szemben.⁵⁰ Ugyanezen az oldalon jelent meg beszámoló a budapesti helyőrség tisztikarának november 2-ai, ünnepélyes eskütételéről is: a szöveg szerint ez alkalommal Linder Béla figyelmeztette a tiszteket, hogy ne adjanak hitelt az álhíreknek és szorgalmazta az efféle információk terjesztőinek üldözését.⁵¹ E szöveg-összeállítás azt sugallta, hogy a rendkívül súlyos helyzetben a rendkívüli hatalommal bíró kormány megteszi a szükséges intézkedéseket, a közállapotok normalizálódásához azonban mindenkinek hozzá kell járulnia, a saját tevékenységével.

A fentiekben vizsgált eset pedig önmagán túlmutatva, általánosabb érvennyel is szolgáltat adalékokat az álhírek, a pánikjelenségek természetéről, továbbá a történelmi kutatás lehetőségeiről is. A kortársak azon észrevétele, hogy a nagy történelmi fordulatok (ekkoriban: a világháború, majd a forradalom), előidézik az álhírek és a pánikok kialakulását, egybevág a későbbi évtizedekben működő szakemberek más korszakokra vonatkozó elemzéseivel.⁵² hasonló jelenségként értelmezhető a 18. századi francia forradalom időszakából az 1789-es „Nagy Félelem”,⁵³ 1848. március közepén, Magyarországon a nemesek és a városok lakóinak rettegése a parasztság mozgalmaitól,⁵⁴ az 1917-es oroszországi

48 Faragó Miklós: Linder hadügyminiszter a magyar csapatok fegyverletételéről, a leszerelés megszervezéséről és a fegyverszüneti tárgyalásokról. Az Est 1918. nov. 3. 1.

49 Batthyány belügyminiszter a rend fenntartásáról. Az Est 1918. nov. 3. 2. Vö. még: Bécsben is nyugalom van. Az Est 1918. nov. 3. 5.

50 A rémhírterjesztők ellen. Az Est 1918. nov. 3. 8.

51 A tisztek ma délben felesküdték. Az Est 1918. nov. 3. 8. A Pesti Naplónak az ünnepségről tudósító beszámolója szerint Linder ekkor beszélt az oroszokkal kapcsolatos álhírről is: „A pánikhírek terjesztőiről beszélt, emlékeztette a tiszteket, hogy a háború elején is, valamint később a harctéren mindig voltak oktalan rémhírterjesztők. *A konyha- és trénhírek* természete most sem változott meg: nagyítás és esztelen kitalálás minden rémhír. A hadifoglyokról terjesztettek tegnap ilyen rémhíreket, hogy' is ülhet fel azoknak értelmes ember? *A hadifoglyok a mi barátaink, nem foglyok már, hanem szabad államok szabad polgárai*, azokat nekünk ki kell oktatnunk, hogy mi történik minálunk.” A budapesti helyőrség tisztikarának ünnepélyes eskütétele. Pesti Napló 1918. nov. 3. 4.

52 Vö. ehhez pl. *Hadley Cantril*: Támadás a Marsról. Tanulmány a pánik pszichológiájáról. A híres Orson Welles-rádiójáték teljes szövegével. Bp., 1970. 212–213., 220–221., 229–230., ld. ugyanakkor: *Karl Erik Rosengren–Peter Arvidsson–Dan Sturesson*: A barsebäcki pánik. In: Média, nyilvánítmosság, közvélemény. Szöveggyűjtemény. Szerk. Angelusz Róbert–Tardos Róbert–Terestyéni Tamás. Bp., 2007. 565.

53 Ld. ehhez pl. *Michel Vovelle*: A forradalom megélt tapasztalata: a felfordulás megnyilvánulásai. In: „Mítosz és valóság”. Tanulmányok a francia forradalomról. Vál., szerk. Madaras Éva–Papp Imre. Debrecen, 1991. 209–212., 221.; *François Furet*: A francia forradalom története 1770–1815. Bp., 1999. 80.

54 Ld. ehhez: *Varga János*: A „Dicsőséges nagyurak” és a pesti forradalom. In: Petőfi és kora. Szerk. Lukácsy Sándor–Varga János. Bp., 1970. 363–410.

bolshevik forradalom korának egyes mozzanatai;⁵⁵ az 1918. november 1-jei, az oroszokkal kapcsolatos hamis információhoz hasonló értesülés pedig a következő magyarországi rendszerváltás: a tanácsköztársaság létrejötte után nem sokkal, 1919. április elején került forgalomba Budapesten. Egy korabeli jelentés szerint az álhírterjesztés miatt felelősségre vont személy „nagy tömegnek beszélt, hogy a parasztek Budapest ellen jöttek és hat gyár munkásai szintén csatlakoztak, és megtámadták a katonaságot. Már folyik a vér, sok halott és sebesült van.”⁵⁶ Az őszirózsás forradalom idején a két, ismertetett november 1-jei álhír kialakulását és elterjedését az is elősegíthette, hogy nem sokkal ezeket megelőzve, hasonló tartalmú, ám valóban megtörtént eseményekről szóló információk kerültek forgalomba: a sokak szemében a bukott rendszer jelképének számító Tisza István⁵⁷ október 31-ei agyonlövéséről elterjedt igaz hír hozzájárulhatott a forradalom vezéralakja, Károlyi Mihály meggyilkolásáról szóló álhír létrejöttéhez és hatásához; az orosz foglyok garázdálkodásairól szóló beszámolók⁵⁸ pedig az „oroszpánik”-hoz. Ez utóbbi esetében megfigyelhető az álhírek kialakulását és elterjedését általában elősegítő információhiány⁵⁹ is: az illetékesek ugyanis nem jutottak hozzá olyan gyorsan valós tartalmú információkhoz – és így nem is tudták közzétenni azokat –, amennyire azt a megrémült emberek igényelték volna. Sőt, az álhírek hatása alatt az illetékesek intézkedései: fegyveres alakulatok szervezése és elküldése a veszélyeztetettnek ítélt városrészekbe, csak fokozták a pánikot⁶⁰ – ami szintén nem egyedülálló az ilyen típusú jelenségek történetében.⁶¹ A pánik után pedig sor került a válságos időszakokra szintén

55 Vö. ehhez: *Michael G. Smith: Anatomy of a Rumour: Murder Scandal, the Musavat Party and Narratives of the Russian Revolution in Baku, 1917–20.* Journal of Contemporary History 2001. 2. sz. 225.

56 Ld. Budapest Főváros Levéltára XVI. 2. 1. d. 1919-101. 2. Az esetről részletesebben ld. *Vörös B.: „Szamuely repülőgépen Oroszországba szökött”. I. m. 283–284., 293–296.*

57 Ld. ehhez pl. Tisza. Népszava 1918. nov. 1. 7.; *Czillich Anna: Naplója.* Bp., 1925. 42., vö. még: *Borsányi György: Októbertől márciusig. Polgári demokrácia Magyarországon, 1918.* Bp., 1988. 82.; *Iff. Bertényi Iván: A gyűlölt Tisza István.* In: Tisza István és emlékezete. Tanulmányok Tisza István születésének 150. évfordulójára. Szerk. Maruzsa Zoltán–Pallai László. Debrecen, 2011. 22–23., 34–40. – Az élményanyagból analógiás gondolkodással kialakított álhír jelenségéhez vö. *Galambos Sándor: Rémhíres kor. Az 1949–50. évi szabolcsi és szatmári közérdekű hírszolgálati jelentésekből.* In: *Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, öngazgatás.* A Hajnal István Kör gyulai konferenciája, 1991. augusztus 29–31. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula, 1994. 159. Vö. még: *Novák Veronika: Zsákok, könyvek, puskapor – történeti rémhírek anatómiája.* Korunk 2010. 3. sz. 27.

58 Ld. ehhez pl. *Zavargások Budapest külvárosaiban.* Pesti Napló 1918. nov. 1. 9.; *Győztes forradalom.* Az Ujság 1918. nov. 1. 8.

59 Ld. ehhez pl. *Hankiss Elemér: Az információhiányról.* In: *Úő: Diagnózisok.* H. n., 2017. 130–132.; *Angelusz Róbert: Mondják, mert hallották. A híresztelés és a rémhír természetrajzához.* In: *Út-közben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára.* Szerk. Pál Eszter. Bp., 2001. 315–319.

60 Ld. ehhez e munkám 14. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

61 Vö. ehhez pl. *Hann Endre: Egy „földrengés” hatásai. A tájékoztatási rendszer paradoxonjairól egy rémhír kapcsán.* Bp., 1981. passim.; *Úő: Földrengés Bicskén, avagy rémhír és cáfolat.* Jel-Kép 1981. 3. sz. 97–101.; *Frisnyák Zsuzsa: A rémhírek térbeli terjedése és következményei.* Az

jellemző bűnbakkeresésre⁶² is: a *Népszava* cikkírója az „ellenforradalmárok”-at,⁶³ az *Alkotmányé* pedig, többek között, a katolikus egyház támadóit hibáztatta.⁶⁴ Az álhír és a pánik így az új társadalmi-politikai rend kialakítóinak eszközévé is vált, akik az ezek által veszélyeztetett alapértékekre (ekkor: az ország nyugalma stb.) hivatkozva jelölhették ki a társadalmilag megengedett és az elfogadhatatlan dolgok (ez esetben: az álhírek terjesztése) határait, az e határokon belül elhelyezkedőkben pedig erősíthették az összetartozás érzését⁶⁵ (például *Az Est* cikkírója többes szám első személyben fogalmazott az aktuális feladatok kijelölésénél: „Gyűlöljük az erőszakot”...⁶⁶) Mindez jól szemlélteti, hogy a közvélemény-formálók miként használhatnak fel egy-egy eseményt saját nézeteik kifejezésre juttatása, törekvéseik megvalósítása érdekében. Az eset elemzése nyomán pedig az is megfigyelhető, hogy a forradalom során létrejött válsághelyzetben válságba került a különböző társadalmi csoportok közötti kommunikáció is: csak egy bizonyos idő után derült ki a pánikot okozó információ hamis volta, a történekekről szóló hosszabb-rövidebb sajtóbeszámolókat számos ponton ellentmondanak egymásnak – megakadályozva az évtizedekkel későbbi kutatót a pánik folyamatának részletes rekonstruálásában, jórészt csak az utólagos leírások, értékelések sajátosságainak néhány szempontú vizsgálatát téve számára lehetővé.⁶⁷

A tanulmány először megjelent: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna–Molnár Antal. Bp.–Győr, 2012. 575–584.

autósok üldözése 1914 augusztusában. In: *Az első világháború információitörténetéhez*. Szerk. Z. Karvalics László. Bp., 2016. 292.

62 Vö. ehhez pl. *Pók Attila*: Bűnbakkeresés a huszadik századi Magyarországon. *Történelmi Szemle* 2005. 1–2. sz. 51–54.

63 Ld. ehhez e munkám 9. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

64 Ld. ehhez e munkám 11. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

65 Vö. ehhez: *Novák Veronika*: Hírek, hatalom, társadalom. *Információáramlás Párizsban a középkor végén*. Bp., 2007. 276.

66 Ld. ehhez e munkám 45. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

67 Vö. ehhez: *Gyáni G.*: Elbeszélhető-e i. m. 220–240. – E munkám elkészítéséhez nyújtott segítségért ezúton mondok köszönetet Gulyás Juditnak, Hajdu Tibornak és Szilágyi Mártonnak.

Koronátlan címer, vörös zászló

Az új rendszerek szimbólumai az 1918–1919-es magyarországi forradalmakban

„Forradalmi időkben semmi sem olyan hatásos, mint a szimbólumok bukása” – állapította meg az 1789-es francia forradalom, a Bastille bevétele kapcsán Eric J. Hobsbawm.¹ 1918. október végének Budapestjéről, a forrongó tömegekről pedig azt írta egy kortárs, hogy

„Ebben a városban, ha egy Bastille volna, most ez a tömeg megostromolná. [...] Budapesten azonban nincsen Bastille [...] És új jelszó támad az utcán:

– Le a rozettával!

Minden tisztet, minden katonát megállítanak. Hirtelen gyűrű támad körülöttük, egyszerre tízen, húszan, aztán ötvenen, és százan kiáltják feléje:

– Le a rozettával!

Emberek futva érkeznek az utca túlsó oldaláról, beleolvadnak a gyűrűbe. Van tiszt, aki szabódik. A legtöbb azonban készséggel és örömmel tesz eleget ennek a fölszólításnak. Fiala zászlósok és öreg ezredek szelíd, zavart mosollyal maguk tépik le a rozettát. A rozettán Károly király jelbetűje. Ez a rozetta a királyság szimbóluma. Azé a királyságé, amelyiknek a nevében csataterék vágóhídjára küldték az embereket, meghalni. Tegnap még érinthetetlen szentség volt, mert mindazt jelentette, aminek a kultuszában a tisztikart fölnevelték. Tegnap még ölni kellett, kirántott karddal hadakozni kellett, ha valaki ezt a rozettát tiszteletlen szóval illette. Ma pedig mint egy megunt és gyűlölt nyűgöt dobják el a tiszték maguktól.”²

A *Magyarország* november 1-jei számának tudósítása arról számolt be, hogy a budapesti forradalmi megmozdulások során

„Eltávolítják a kétféjű sasokat.

A Rákóczi úton több udvari szállító cégtábláján kétféjű sas éktelenkedett, így Papek bőrröndös üzletén is. Mikor ezt a felvonulók meglátták, pillanatok alatt fenn termettek a cégtáblánál, kalapácsokkal és egyéb eszközökkel darabokra zúzták a gyűlölt jelképet. A kétféjű sas darabokra zúzódva esett le a földre. [...] A Rákóczi úton, ahol udvari szállítói címer volt, mindenütt eltávolították az osztrák madarat.”³

1 Eric J. Hobsbawm: A forradalmak kora (1789–1848). H. n., 1988. 63.

2 Benda Jenő: A forradalmi utca. In: A diadalmas forradalom könyve. A népkormány tagjainak, a forradalom szereplőinek és 75 magyar írónak önvallomása. A forradalmi napok hiteles krónikája. Szerk. Gellért Oszkár. Bp., [1918.] 179.

3 A függetlenségi Károlyi-pártkör előtti Magyarország 1918. nov. 1. 3. Vö. még: Kétféjű sas. In: Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. XI. Jób–Kontúr. Bp., 1914. 554.; Strobl mester közös zászlaja. Népszava 1918. nov. 24. 11.

Ám, csaknem egyidejűleg a különféle szimbólum-elpusztításokkal, megfogalmazódott immár az új viszonyokat, a kialakuló új politikai-társadalmi rendszer eszmevilágát hivatalosan is kifejezésre juttató jelképek létrehozásának igénye. A *Magyarország* november 2-ai számának cikkírója azt indítványozta, hogy „Avassuk fel tehát október 31-ik napját [...] a magyar nemzet ünnepévé minden időkre és emlékezésül tűzzük ki mindig az őszirózsát ... fehér őszirózsát ...”⁴

Az 1918 őszi kialakuló új hatalom közvélemény-formálói az elkövetkező hónapokban intézkedtek a köztársaság hivatalos szimbólumainak:⁵ ünnepeinek, címerének, katonai jelvényének létrehozása érdekében. Már a köztársaság kikiáltásának előkészületei során, november 15-ei ülésén a *Nemzeti Tanács* – a *Pesti Napló* tudósítása szerint – a következőképpen alakította át a politikai ünnepek korabeli sorozatát:

„Ünnepnap lett már ma a november tizenhatodika és nemzeti ünneppé deklarálták a *Nemzeti Tanács* mai ülésén a forradalom kitörésének felejthetetlen napját, október harmincegyedikét. Eltörölték, mint ünnepnapokat a király és királyné születésnapját, Ferenc József halálának napját, április tizenegyedikét, szóval mindazokat az ünnepeket, amelyek a régi rendszerre emlékeztethetnek. Nemzeti ünnep a régiek közül csak kettő marad: március tizenötödike és augusztus huszadika, *Szent István napja*, amelyet egyházi ünnepnapnak tekintenek.”⁶

Az új hatalom tehát, saját eszmerendszerének megjelenítése érdekében radikálisan megváltoztatta az ünnepek sorozatát: újakat hozott létre (október 31., november 16.); megerősített egy meglévőt (március 15.);⁷ átértelmezett egy már létezőt (augusztus 20.);⁸ többet pedig eltörölt (a Habsburg-uralkodókkal kapcsolatos ünnepeket).⁹ E határozatokkal összhangban, a köztársaság november 16-ai ünnepélyes kikiáltásakor Hock János azt indítványozta, hogy „a győzelmes forradalom napján, október 31-én és a köztársaság kimondása napján, vagyis

4 (d. a.): Őszirózsa, fehér őszirózsa. Magyarország 1918. nov. 2. 10.

5 Vö. ehhez pl. Állami (nemzeti) jelképek. In: Jogi lexikon. Főszerk. Lamm Vanda–Peschka Vilmos. Bp., 1999. 32.; Cieger András: Alkotmányosság és nemzeti identitás – a magyar történelem kontextusában. Vázlat. In: Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei. Szerk. Cieger András. Bp., 2009. 47–86.

6 November 16.: magyar köztársaság. *Pesti Napló* 1918. nov. 16. 3.

7 Ld. ehhez pl. *Gyarmati György*: Március hatalma – a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünnepségének történetéből. Bp., 1998. 19–44.; *Gerő András*: Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből. Bp., 2004. 163–170., 177–179.; *M. Lovas Krisztina*: Ki mire emlékezett március 15-én a dualizmus korában? Az ünnepségek alakulása az aktuális politikai konfliktusok tükrében. *Századok* 2017. 6. sz. 1223–1246.

8 Ld. ehhez pl. *Árpád von Klimó*: Nation, Konfession, Geschichte. Zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext (1860–1948). München, 2003. 92–130.

9 Ld. ehhez pl. *Hanák Péter*: 1898. A nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In: *Uő*: A Kert és a Műhely. Bp., 1988. 112–129., 286–288.; *M. Lovas K.*: Ki i. m. passim.; *Turbucz Dávid*: „Ferenc Józsa azt üzenté”. Uralkodói születés- és névnapok az I. világháború alatt. *Történelmi Szemle* 2016. 4. sz. 603–614.

november 16-án örök időkre szóló nemzeti ünnepet tartunk, és a nemzet történetét meggyalázó április 11-ét és a többi királycafrangos ünnepeket töröljük”. A javaslatra a jelenlévők helyeslően reagáltak.¹⁰ E határozatokhoz képest azonban csak hónapokkal később, 1919. február 27-ei keltezéssel jelent meg az 1919. évi XXI. néptörvény „a magyar népszabadság ünnepnapjairól”. 1. §-a szerint „A Magyar Népköztársaság a magyar népszabadság 1848. évi március 15-én kivívott első győzelmének és 1918. évi október hó 31-én aratott diadalának emlékezetére március hó 15. napját és október hó 31. napját a magyar népszabadság ünnepnapjaivá avatja.” A 2. § pedig kimondta, hogy az 1848-as törvények uralkodói szentesítésének napját, április 11-ét hivatalos ünneppé emelő 1898. évi V. törvénycikk hatályát veszti.¹¹ Az 1918-as határozatoktól eltérően e törvény nem tette hivatalos ünneppé a köztársaság kikiáltásának napját, november 16-át. Az 1. § szövege azáltal, hogy „a magyar népszabadság”-ért vívott hosszú küzdelemben az 1918-as forradalmat az 1848-as törekvéseinek folytatójaként, sőt beteljesítőjeként ábrázolta, sajátos hagyományteremtéssel igyekezett történelmi legitimitást létrehozni a 20. századi köztársaságnak. E hagyományteremtést szimbolikusan erősítette az, hogy a 19. századi forradalom méltatása mellett a törvényben jelen volt az elutasítás gesztusa is: az 1918-ban megbukott rendszertől való elhatárolódás, az 1898-as törvény eltörlésével.

A köztársaság megteremtése kapcsán a korabeli közvélemény-formálók, döntéshozók azzal is foglalkoztak, hogy az új, hivatalos szimbólumrendszer kialakításakor mi legyen a sorsa az uralkodói hatalom, a monarchia jelképének, a magyar királyi koronának. A *Népszava* november 10-ei számában megjelent, *A múzeumba vele* című cikk írója azt hangsúlyozta: „A korona oda kerül, ahová való: a régiségtárba.”¹² A királyi koronának a különféle állami intézmények jelvényeiből való eltávolítását sürgette, bár tréfásan, Farkas Antalnak a *Népszava* november 24-ei számában napvilágot látott, *Mátyás koronája* című története. A cím egyszerre utal a jelentős középkori magyar uralkodó, Mátyás nevével a magyar királyi koronára és a történetben szereplő, az 1918-as forradalom napjaiban vonattal Budapestre utazó Mátyás bácsi, „penzionátus vasutas” vasutasapokáján látható koronára. A forradalom jelentőségét egyelőre még fel nem ismerő Mátyás bácsi a vonaton beszédbe elegyedik egy hazafelé utazó katonával, aki azt mondja neki:

10 Ld. Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XLI. Bp., 1918. 457., továbbá: *Vörös Boldizsár: A magyar köztársaság kikiáltása 1918. november 16-án: szimbolikus helyfoglalás térben és időben. Közép-Európai Közlemények 2009. 2–3. sz. 100–106., a tanulmányt ld. e kötetben is: 162–169.*

11 1919. évi XXI. néptörvény a magyar népszabadság ünnepnapjairól. Budapesti Közlöny 1919. febr. 28. 1.

12 A múzeumba vele. *Népszava* 1918. nov. 10. 11. Vö. még: *Varga Lajos: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a köztársasági gondolat. In: Köztársaság a modern kori történelem fényében. Tanulmányok. Szerk. Feitl István. Bp., 2007. 220–231.*

„Minek eresztik már az ilyen vén, rossz embert Pestre, hiszen ott most agyontaposzák [...] Ezt se vigye be Pestre, mert ez is ottmarad – és ezzel mutatójával megpöccentette a Mátyás bácsi fején ékeskedő vasutas-sapka szárnyaskerekek között szorongó szent koronáját.

– Mert ide nézzén, öregem – folytatta a katona békülékenyebb hangon –, mi már levettük a király rózsáját.

Lekapta a fejről a sapkát és megmutatta:

– Mert lássa, bátyám, ha egyszer nincs király, akkor minek a korona? Ő már nem viseli, hát kend akarja viselni? Tán csak nem király kend?”

Mátyás bácsi dühösen válaszolja: „Ne járjon a szája. Én nem veszem le.” Ám a történet azzal végződik, hogy amikor Pestre megérkezve, kiszállt a vonatból és belesodródott a „mámoros tömegbe”, „Mátyás bácsi sapkájának a szárnyas kerekei közül hiányzott a korona.

Bizonyos helyen, ahol senki sem látta, bicska hiányában a fogával tépte ki.

Amikor a másik utcában dőcögött, már virágja is volt és a harmadikban már nem bánta, hogy gyalogolni kell...¹³

Az idős embernek a forradalommal való fokozatos azonosulását ábrázoló befejezés erősíteni volt hivatott a történettel megjelenített, ebben a katona szavaival kifejtett aktuálpolitikai törekvést a királyi koronának a hivatalos, állami jelképek sorozatából való kiiktatására. Néhány nappal később erről intézkedett a kormány 5.746/1918. M. E. számú, november 28-ai keltezésű rendelete „a köztársaság címeréről és az állampecsétről”. 1. §-a szerint

„A Magyar Népköztársaság címere abban tér el az eddig használt állami kis címertől, hogy a címerpajzson nyugvó királyi korona és a hármass halom középső részén volt nyílt korona elmarad.

Ehhez képest a köztársaság címerének heraldikai leírása a következő: Hasított pajzson jobbról vörössel és ezüsttel hétszer vágott mező, balról vörös mezőben zöld hármass halomnak kiemelkedő középső részén ezüst, talpas kettős kereszt.”

A 2. § arról rendelkezett, hogy új tárgyakon ettől kezdve az 1. §-nak megfelelő címet kell megjeleníteni, de meglévő és még használatos tárgyakon (például címtáblákon, zászlókon, bélyegzőkön) az állam eddigi címerét nem kell kicserélni, hanem csupán a címerpajzson nyugvó királyi koronát kell a címerből megfelelő eljárással (például átfestéssel, lefedéssel, véséssel) eltávolítani. A rendelet szerint ugyanakkor „Beépített címereket, művészi alkotásokat nem kell átalakítani.”¹⁴ Am nemcsak a korona képi ábrázolásainak eltávolítására került ekkoriban sor, hanem állami intézmény nevéből történő kiiktatására is. Az 1919. február 12-ei minisztertanácsi ülésen Buza Barna, földművelésügyi miniszter a testület hozzájárulását kérte ahhoz, hogy „a gödöllői »koronauradalom« elnevezés helyett az uradalmat ezentúl »gödöllői magyar állami birtok« névvel je-

13 Farkas Antal: Mátyás koronája. Népszava 1918. nov. 24. 3–4.

14 A Magyar Népköztársaság kormányának 5.746/1918. M. E. számú rendelete a köztársaság címeréről és az állampecsétről. Budapesti Közlöny 1918. nov. 29. 5. Vö. még: Bertényi Iván: Magyar címertan. Bp., 2003. 77–78., 127.; Uő: A magyar Szent Korona. Magyarország címere és zászlaja. H. n., 1996. 171–172.

lölhesse és a hivatalos érintkezés körében jövőben ezt az elnevezést léptethesse életbe”. A minisztertanács hozzájárult az indítványhoz¹⁵ és hamarosan megszületett az ezzel kapcsolatos hivatalos rendelkezés is.¹⁶

A köztársaság jelképei közé sorolható az a katonai jelvény is, amelynek rendszeresítéséről 1919. január 22-ei körrendeletével intézkedett Böhm Vilmos, hadügyminiszter. A kör alakú jelvény piros keretén arany betűkkel a „MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG” szavak olvashatók, ezen belül pedig fehér háttér előtt zöld mező látható, előtte két, keresztbe tett, aranszínű kard. A mező mögött az aranszínű felkelő Nap szórja sugarait, felette egy kiterjesztett szárnyú, aranszínű turul repül. A jelvény a piros-fehér-zöld nemzeti szín-együttesel utal Magyarországra, a Magyar Népköztársaságra; a felkelő Nap minden bizonnyal az új rendszer fényes jövőjét, a kardok és felettük a kiterjesztett szárnyú turul, a több évszázados magyar harci jelképek pedig valószínűleg a hadseregeknek a köztársaságot védelmező funkcióját voltak hivatottak megjeleníteni¹⁷ (lásd a VI. képet). A forradalommal létrejött rendszer tehát hagyományos jelképek (nemzeti színek, kardok, felkelő Nap, turul) együttesének alkalmazásával igyekezett ábrázolni az új hadsereg jellegét, feladatait, sikeres működése érdekében valószínűleg így is törekedve a hazafias érzések felkeltésére. A körrendelet szerint „Minden ténylegesen szolgáló katonagyén (tiszt, rangosztályba nem soroló havidíjas altiszt és köztársasági katona) két darab jelvényvel hivatalból látandó el, melyből az egyik példány a sapkán, a volt sapkarózsa helyén, a második példány pedig a zubbonyon (atillán, dolmányon) a bal mellen – kötelezőleg viselendő.”¹⁸ A szöveg jól mutatja, hogy a korabeli közvélemény-formálók felismerték: az 1918 őszén, a forradalom során az uralkodó nevének kezdőbetűjét viselő sapkarózsa eltávolításával keletkezett jelkép-hiányos helyet ki kell tölteni – mégpedig egy, az új rendszerrel szimbolizáló, ám a leszedettel azonos funkciójú jelvényvel.

Az 1919 márciusában megalakuló Magyarországi Tanácsköztársaság döntéshozói a rendelkezésükre álló 133 nap alatt nem egy intézkedést foganatosítottak a diktatúrát, annak eszmerendszerét, alapértékeit kifejezésre juttató, hivatalos jellegű szimbólumok: zászlók, ünnep és bélyegsorozat létrehozása, alkalmazása érdekében. A *Hadügyi Népbiztosság* április 23-ai, „zászlók (lobogók) rendszeresítése” tárgyában kiadott körrendelete arról intézkedett, hogy „A beállott változások következtében a régi honvéd- és közös hadseregbeli zászló-

15 Ld. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (= MNL OL), K 27. 121. d., az 1919. febr. 12-ei ülés jegyzőkönyve 48–49.

16 Ld. MNL OL K 184. 1919/5. t. 82 654. sz., az ügy további irataival.

17 A jelvényről képet közöl pl. *Salamon Konrád*: A csonka ország. H. n., 1998. 16. Ld. még ehhez: A tényleges katonák jelvénye. Magyarország 1919. febr. 12. 5.; *M. [Márki Sándor]*: Turul. In: A Pallas nagy Lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben. XVI. Téba-Zsuzsók. Bp., 1897. 436.; *Voigt Vilmos*: Közvetítő és átmenet = a turul. In: Monumentumok az első háborúból. Összeáll., szerk., a fotókat vál. dr. Kovács Ákos. Bp., 1985. 55–63.; *Ságvári György*: Állami és uralkodói szimbólumok a magyar uniformis jelrendszerében. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 2001. 4. sz. 126–128.

18 12 000/42. sz. körrendelet. Rendeleti Közlöny a Magyar Hadsereg Számára. Szabályrendeletek 1919. febr. 8. 45–46.

kat (lobogókat) ezennel használaton kívül helyezzük és helyettük a magyar tanácsköztársaság Vörös Hadserege, illetve katonasága számára vörös zászlókat rendszeresítünk.”¹⁹ Ehhez hasonlóan intézkedett a *Szociális Termelés Népbiztosságának* két nappal későbbi, április 25-ei rendelete, amely szerint „Minden zászlót, a tiszta vörös és fekete színűek kivételével, Budapesten 24 órán belül be kell szolgáltatni a IV., Deák tér 3. szám alatt levő zászlógyűjtő helyre.

Vidéken a helyi munkás-, katoná- és földművestanács intézőbizottsága gyűjti össze a zászlókat és szolgáltatja be a fent jelzett helyen.” A beszolgáltatási kötelezettség alól mentesültek a papír- és papírszövet-zászlók, a szakszervezeti, egyesületi, társulati, templomi zászlók és a történelmi vagy „műértékkel bíró” zászlók. A rendelet kilátásba helyezte: „A beszolgáltatott zászló ellenértékéért, amennyiben erre szükség van, vörös zászlót utalnak ki.”²⁰ A diktatúra irányítói tehát mind a katonaság, mind a civil lakosság használatából eltávolították a hagyományos, nemzeti, három színű lobogók túlnyomó részét és helyettük, az új rendszer hivatalos jelképeként, a vörös zászlót rendszeresítették. Ám csaknem két hónappal később, a *Vörös Hadsereg* északi hadműveletei idején, a katonák körében megfogalmazódott az a kívánság, hogy a vörös zászló (lásd a VII–VIII. képeket) mellett a nemzeti színű zászlókat is használhassák az alakulatok. Landler Jenő június 20-ai távirata ezt javasolta: „Benyomásunk és tapasztalataink szerint a mozgósítást az antant jegyzéke után és különösen a felszabadult területen a vörös zászló mellé még nemzeti szín zászló alatt is kellene elrendelni”.²¹ Ezzel kapcsolatban Böhm Vilmos, a *Vörös Hadsereg* egykori főparancsnoka így írt 1923-as emlékiratában:

„Landler akcióját én is támogattam [...] Ha a felszabadult tömegek a tőlük elrabolt, ellenük felhasznált nemzeti szimbólumokat (amelyek Magyarországon nem voltak azonosak az uralkodóház lobogójával!) visszahódítják, akkor a forradalom ezt a *gyakorlati* kérdést nem avathatja elvi kérdéssé, céltalan ebből konfliktusokat előidézni. Ez vezetett bennünket, amikor azt indítványoztuk, hogy, bármiféle módosítással, de tegyünk eleget a katonák kérésének: rendszeresítsük a vörös zászlót piros-fehér-zöld szegéllyel, vagy a piros-fehér-zöld zászlókat vörös szegéllyel. Kun [Béla] azonban ellenállt, nem akart engedni »elvi« álláspontjából, – főként arra való hivatkozással, hogy az orosz vörös hadseregben is csak a vörös zászló van rendszeresítve.”²²

19 97 603/7. körrendelet. A Vörös Hadsereg Rendeletei. Szabályrendeletek 1919. ápr. 26. 127. Ld. még: *Andersen György*: Vörös zászlók. Proletár Hadsereg 1919. máj. 22. 5., továbbá: *Hajdu Tibor*: A forradalmak hadserege. In: Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. Szerk. Rácz Árpád. Bp., 2008. 358.

20 A Szociális Termelés Népbiztosságának 55. Sz. N. számú rendelete. Tanácsköztársaság 1919. ápr. 26. 3.

21 Idézi: *Böhm Vilmos*: Két forradalom tüzeiben. Októberi forradalom. Proletárdiktatúra. Ellenforradalom. München, 1923. 414. Vö. még: *Szabó Ágnes*: Landler Jenő. Bp., 1978. 170.

22 *Böhm V.*: Két forradalom i. m. 414–415. Böhm szerint „A forradalom bukása után megállapítottuk, hogy Kun hamisan informált bennünket: az orosz vörös hadseregben vörös szegélyes nemzeti zászlók alatt is küzdenek a szovjet csapatai.” Uo. 415. Ld. még pl. Ellenforradalmi lélekkel a Vörös Hadsereg élén. Julier alezredes feljegyzései a két forradalomról. Magyarországi 1927. júl. 9. 6., júl. 10. 13.; *Szántó Béla*: Tanács hatalom Magyarországon. Ld. Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltár (= PSZL), 731. f. 24. ő. e. VIII. k. 1871–1873. és 1886.; *Münnich Ferenc*: Visszaemlékezés a

Böhm visszaemlékezése szerint a június 24-ei „– nemzeti színű zászló alatt kitört – ellenforradalom megakadályozta, hogy a zászlók kérdését továbbra is napirenden tartsuk, bár Landler még azután is kitaróan követelte a nemzeti színű zászlóknak a hadseregben való alkalmazását.”²³ A Kormányzótanácsnak a *Vörös Hadsereg* katonáihoz intézett, a *Vörös Ujság* július 1-jei számának 1. oldalán közzétett felhívásában is a nemzeti színű zászló a forradalomellenes, a vörös lobogó pedig a forradalmi erők szimbólumaként jelent meg:

*„Ne hallgassatok csábító szavakra, bármilyen színű köpönyegbe burkolva kiáltják is felétek azokat! Emlékezzetek vissza, hogy a három színű lobogó alatt csaltak benneteket a legtöbbit [...] Ne hallgassatok a fehér banditákra, maradjatok hívek a forradalom vörös lobogójához, ahhoz a lobogóhoz, amelynek egy a színe az egész világon és amelyet nemsokára fenn fog lobogtatni az egész világ minden elnyomottja, minden dolgozója a világforradalomban.”*²⁴

Július első felében Julier Ferenc, a *Vörös Hadsereg* vezérkari főnöke – 1927-es emlékiratai szerint – a korábbi próbálkozások után ismét fellépett annak érdekében, hogy a hadseregben rendszeresítsék a nemzeti színű zászlókat. Törekvését Böhm és Landler támogatta, Kun Béla azonban ellene volt, egyik

„jellemző kérdése így szólt: Ki garantálja azt, hogy a hadsereg, ha a nemzeti színnel győz, nem fordul-e a tanácskormány ellen?”

Végül is azzal távozott a hadsereg-parancsnokságtól, hogy ő elvben ellene van a dolognak, azonban a tanácskormányban szavazásra viszi a dolgot és ha a többség hozzájárul, ő is belenyugszik. [...] Az ügy további fejlődése, amint azt megbízható forrásból megtudtam, következőképpen történt:

Másnapra Böhm minden hadosztály-politikai megbízottat és egyes munkás ezred-politikai megbízottakat a Pogányt magához rendelte és őket állásfoglalásra szólította fel.

A politikai megbízottak majdnem egyhangúlag a nemzeti zászló ellen szólaltak fel és kijelentették, hogy azt csak a tisztikar akarja, a legénység nem, sőt tiltakoztak az ellen, hogy őket az ellenforradalom zászlója alatt harcba vezessék.

Ily előzmény után a végső elintézés nem lehetett kétséges. A népbiztosok összejövetelén már csak Landler tartott ki a tisztikar mellett, természetesen eredmény nélkül.”²⁵

Mindezek után nem meglepő, hogy Kun Béla azon beszédében, amelyet július végén, a budapesti Munkás- és Katonatanács által a 31. vörös gyalogezrednek ajándékozott vörös zászló átadási ünnepségén tartott, a vörös zászló és a

Magyar Tanácsköztársaságra. In: *Uő: A Magyar Tanácsköztársaságról*. Bp., 1969. 239–240.; *Kövágó László: A Magyarországi Tanácsköztársaság és a nemzeti kérdés*. Bp., 1979. 143–148., 187.

23 Böhm V.: Két forradalom i. m. 415. Vö. még: Pogrom és trikolór. *Proletár Hadsereg* 1919. jún. 26. 1. – A vörös és a nemzeti színű zászlók használatáról az 1919. jún. 24-ei ellenforradalmi események során ld. pl. *Gecsényi Lajos: A dunai hajóraj az 1919. június 24-i ellenforradalomban*. *Hadtörténelmi Közlemények* 1969. 1. sz. 72–83.

24 A *Vörös Hadsereg* minden katonájához. *Vörös Ujság* 1919. júl. 1. 1. A felhívás más lapokban is megjelent.

25 Ellenforradalmi lélekkel a *Vörös Hadsereg* élén. Julier alezredes feljegyzései a két forradalomról. *Magyarország* 1927. júl. 15. 8.

nemzeti színű zászló egymással kibékíthetetlenül szembenálló politikai-katonai erők szimbólumaiként jelentek meg:

„Lesznek, akik fehér vagy nemzeti színű lobogó alatt szövetkeznek a francia és román elnyomókkal és az egész világ aljas elnyomóival, hogy visszavegyék a paraszttól a földet, a munkástól a gyárat, a bányásztól a bányát és hogy visszaállítsák a kizsákmányoló elnyomó uralmát. Tudom, hogy a fegyver akkor sem fog remegni kezetekben, ha ezek ellen mentek. [...] ez az igazi, legszigorúbb osztályharc, hol a kizsákmányolt harcol a kizsákmányoló ellen. Ennek a jelképe ez a vörös lobogó, a nemzetközi világforradalom vörös lobogója.”²⁶

A vörös zászló mellett a diktatúra hivatalos jelképének tekinthető május 1., illetve a május 1-jei ünnepség. A *Forradalmi Kormányzótanács* LXXX. számú, április 30-ai keltezésű rendelete szerint ugyanis „A Magyarországi Tanácsköztársaság május 1-jét, a világ forradalmi proletariátusa nemzetközi egységének emléknapját, a proletárállam ünnepévé avatja. E napon minden munka szünetel.”²⁷ Összhangban a vörös zászlók használatáról intézkedő rendeletek szellemiségével, a budapesti május 1-jei ünnepség rendezőjeként tevékenykedő Szamuely Tibor a következő útmutatást adta az ünnepélyt rendező bizottságnak: „1919. május elsejének a diadalmas forradalmi proletáriátus feledhetetlen ünnepének kell lennie. Boruljon vörös díszbe e napon a főváros, az ország minden városa, községe! Minden zászló, virág, zene a győzelmes május elsejét ünnepelje.”²⁸ A budapesti ünnepségre nagyszámú vörös zászlót tűztek ki, amiről a *Vörös Ujság* ekként számolt be: „Vörös mezt öltött az egész város és mindenfelé művészi vörös zászlódíszek” és más dekorációelemek voltak láthatók.²⁹ Hasonlóan tudósított *Az Est* is: Budapest „díszbe öltözött erre a napra, vörös drapériák, lengő vörös zászlóerdők díszpompájába”.³⁰

A Magyarországi Tanácsköztársaság hivatalos szimbólumainak tekinthetők azok a bélyegek is, amelyek sorozata június közepén került forgalomba és a következő darabokból állt (a hivatalos közlésnek megfelelően, az értékek növekvő sorrendjében): Marx (20 filléres), Petőfi (45 filléres), Martinovics (60 filléres), Dózsa (75 filléres), Engels (80 filléres). A sorozat készítői az öt

26 Ld. Zászlóavatás a 31. ezrednél. *Vörös Ujság* 1919. júl. 30. 6. Vö. még: Kun Béla műveinek bibliográfiája. Vál., szerk. Ripp Zoltán–Varga Istvánné. H. n., 1986. 75., továbbá: *Révész Tamás: Vöröskatonák előre? A Tanácsköztársaság toborzópropagandája a röplapok tükrében.* In: *Veritas* évkönyv 2014. Szerk. Ujváry Gábor. Bp., 2015. 135.

27 A Forradalmi Kormányzótanács LXXX. számú rendelete. Tanácsköztársaság 1919. máj. 1. 1.

28 Ld. PSzL 880. f. II/2/1919/1456. – A *Vörös Ujság* 1919. ápr. 25-ei számában jelent meg a következő rendelkezés: „Május elsejének intézőbizottsága a házbizalmiaknak a következő utasítást adja: *Május elsején minden házon vörös zászló lengjen.* [...] A házbizalminak kell gondoskodnia arról, hogy május elsején a vörös zászlókat kitűzzék.” A szöveg ismertette a vörös zászlókhöz való hozzájutás lehetőségeit. Ld. Zászlódísz május elsején. *Vörös Ujság* 1919. ápr. 25. 6. Az utasítás más lapokban is megjelent.

29 A proletárforradalom májusi ünnepe. Hatszázezer proletár vonult fel a vörös Budapest utcáin. *Vörös Ujság* 1919. máj. 3. 3.

30 A proletárforradalom első májusi ünnepe. Félmillió proletár vonult fel Budapesten a munka ünnepére. *Az Est* 1919. máj. 3. 2.

történelmi személyiséget, küzdelmeiket a diktatúra elődeiként, illetve hagyományaiként ismerték el azzal megoldással, hogy az arcképeket a „MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG” felirattal vették körül (lásd a IX. képet). Feltűnő ugyanakkor, hogy a rövid sorozat, tekintet nélkül a megjelenített figurák történelmi-élettrajzi sorrendjére, különválasztja Marx és Engels alakját és közékük – ekkor azonban megfordítva a kronológiai sorrendet – illeszti be Petőfi, Martinovics és Dózsa ábrázolását. A két német forradalmár személyét a sorozat megalkotói kiemelték azzal az eljárással, hogy az ő arcképüket helyezték a kezdő- és a záróértékre. Azáltal pedig, hogy a sorozat megszerkesztői Marx és Engels ábrázolásai közé illesztették be a három magyar történelmi személyiség képét, őket és törekvéseiket, magyar forradalmi hagyományokként, jelképesen beemelték a nemzetközi proletárforradalom hagyományai közé.³¹ A *Közoktatásügyi Népbiztosság* kiadásában megjelenő *Az Én Ujságom* augusztus 1-jei számának egyik cikke pedig arra is rámutatott, hogy – ha csak hallgatólagosan is – milyen történelmi személyiségeket utasítanak el ezzel a sorozattal a diktatúra közvélemény-formálói: „Először történik meg a filatéliában, hogy a bélyegeken király, császár és más állami nagyságok helyett tudósok és költők arcmását látjuk”.³²

Mind az 1918-as köztársaság, mind az 1919-es diktatúra aránylag rövid ideig létezett – nem zárható ki tehát, hogy amennyiben további hónapokra, évekre is fennmaradnak, bővítik hivatalos jelképeik sorozatát. Azonban már a fenti ismertetések-elemzések jól mutatják, hogy az új rendszerek hivatalos jelképeinek kialakításánál az esetek többségében egyszerre voltak jelen a nyílt vagy rejtett elutasítás és a méltatás, a pozitívumként értékelés gesztusai. Az 1918-as köztársaság nézetrendszerének terjesztői nyíltan megszüntették az április 11-e hivatalos ünnep voltáról rendelkező törvénycikket és intézkedtek március 15., valamint október 31. megünnepléséről; kiiktatták a koronákat a magyar címerből és a gödöllői uradalom nevéből, ugyanakkor megtartották e jelölők más elemeit; az új katonai jelvény esetében pedig a rendelet szövege meghatározta, hogy az egyik darabot a korábban eltávolított sapkarózsza helyére kell illeszteni. A Tanácsköztársaság irányítói rendeleteikkel, bár rejtetten, nem egyértelműen kimondva utasították el a nemzeti színű zászlók használatát és helyettük vörös zászlók alkalmazását írták elő; a bélyegsorozat készítői sem tették közzé hivatalos megnyilatkozással, hogy milyen történelmi személyiségek méltatását utasítják el e sorozattal – erre *Az Én Ujságom* cikke mutatott rá. A nyílt elutasítás propagandisztikus funkciója az volt,

31 Vö. ehhez: *Surányi László*: A Magyarországi Tanácsköztársaság bélyegkiadásainak és a Vörös Hadsereg tábori postájának története. Bp., 1979. passim.; *Vörös Boldizsár*: „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. Bp., 2004. 92–94., a bélyegekről ld. pl. uo. a XXVIII. képet!

32 V. A.: Kommunista bélyegek. *Az Én Ujságom* 1919. aug. 1. 293. A „V. A.” talán Várad András monogramja, ld. ehhez: *Vörös B.*: „A múltat végképp eltörölni”? I. m. 92–94. Vö. még ált. *Kunt Gergely*: Bélyegek a propaganda és a kultuszteremtés szolgálatában (1914–1956). In: *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Szerk. Czoch Gábor–Horváth Gergely Krisztián–Pozsgai Péter. Bp., 2008. 375–394.

hogy félreérthetlenné tegye az elhatárolódást a bukott politikai-társadalmi rendszerek eszmevilágától, az ekkor alkalmazott hivatalos jelképeké pedig az, hogy kifejezésre juttassák az új rendszerek eszmevilágainak alapértékeit, és egyfajta kötőanyagként erősítsék az új hatalmak iránti lojalitást, továbbá az összetartozás érzését a közösségben – jól szemléltetik e törekvéseket Kun Béla értékelései a nemzeti színű és a vörös zászlókról. Megfigyelhető az is, hogy az új rendszerek közvélemény-formálói, ha az egyes esetekben különböző mértékben is, de már a forradalmak előtt is létező kulturális jelenségeket használtak fel szimbólumaik megteremtésekor: az 1918-as köztársasági március 15-ét; mint jelkép-típusokat az ünnepet október 31., az intézménynevet a gödöllői uradalom esetében; a magyar címet; mint viseletelemet, a katonai jelvényt, a tanácsköztársaságiak pedig a vörös zászlót,³³ május 1-jét, valamint a bélyegsorozatot, mint jelkép-típust. A vizsgált időszakból van példa arra is, hogy a döntéshozók koncepcionális egységességgel³⁴ alkalmazták e jelképeiket: ez történt akkor, amikor a május 1-jei budapesti ünnepség alkalmából kítűzték a vörös zászlókat. Az 1918-as forradalom világszemléletének terjesztői „a magyar népszabadság ünnepnapjairól” rendelkező törvényben március 15. és október 31. megjelenítésével, a tanácsköztársaságiak pedig a bélyegsorozattal határozottan törekedtek egy-egy saját, az adott politikai-társadalmi rendszert történelmileg legitimáló hagyomány megalkotására is – amely eljárásokra érvényesek Eric Hobsbawm-nak a 19–20. század fordulóján általánosan elterjedt „hagyományteremtés”-ről közzétett megállapításai: ezeknél a történelem a cselekvés legitimálójaként és a csoportkohézió cementjeként használtatik fel, gyakran pedig – a történelmi személyiségek emlékművei által – a harc valódi szimbólumává válik. Még a forradalmi mozgalmak is igyekeztek alátámasztani új eszméiket a forradalom hagyományaira és a saját hőseikre, mártírjaikra történő hivatkozással.³⁵

A forradalmi jelképek, illetve a használatukkal kapcsolatos vélemények 1919 őszén megjelentek a különféle ellenforradalmi politikai erők propagandájában is.³⁶ „*Tetemre hívom itt a Duna partján a magyar fővárost.* Ez a város megtagadta ezeréves múltját, ez a város sárba tiporta a nemzet koronáját, sárba tiporta a nemzet színeit és vörös rongyokba öltözködött” – állította Horthy Miklós november 16-án, a *Nemzeti Hadsereg* budapesti bevonulási ünnepsége

33 Vö. ehhez pl. *Aradi Nóra*: Vörös szín. In: *Uő*: A szocialista képzőművészet jelképei. H. n., 1974. 256–257.

34 Vö. ehhez: *Glatz Ferenc*: A történettudomány és a közgondolkodás történeti elemei. In: *Uő*: Történetírás – korszakváltásban. Tanulmányok. Bp., 1990. 86.

35 Ld. ehhez pl. *Eric Hobsbawm*: Introduction: Inventing Traditions. In: *The Invention of Tradition*. Ed. Eric Hobsbawm–Terence Ranger. Cambridge–etc., 1985. 1–14.; *Uő*: Tömeges hagyomány-teremtés: Európa 1870–1914. In: *Hagyomány és hagyományalkotás*. Tanulmánygyűjtemény. Szerk. Hofer Tamás–Niedermüller Péter. Bp., 1987. 127–197.; *Victoria E. Bonnell*: *Iconography of Power. Soviet Political Posters under Lenin and Stalin*. Berkeley–Los Angeles–London, 1997. 1–19., 281–284.

36 Vö. pl. *Vörös Boldizsár*: Jelképek, szállóigék, ünnepségek. Kulturális jelenségek forradalmakban és ellenforradalomban. *Történelmi Szemle* 2009. 4. sz. 541–559.

alkalmával a Gellért téren mondott beszédében³⁷ – immár a forradalmak szellemiségével való jelképes leszámolás jegyében...

Előadasként elhangzott a Habsburg Történelmi Intézet A köztársaság és királyság szimbolikája c. konferenciáján, 2010. márc. 26-án. Nyomtatásban itt jelenik meg először.

37 Ld. A Nemzeti Hadsereg Budapesten. Budapesti Hírlap 1919. nov. 18. 3., továbbá: *Vörös Boldizsár: Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben.* Budapesti Negyed 2000. 3–4. sz. 156–172., a tanulmányt ld. e kötetben is: 147–161.

Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló

Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben

Az 1918–1919-es magyarországi forradalmak és az ellenforradalom vezetői nem egy ízben fejezték ki, hogy az egymásra következő politikai-társadalmi átalakulások sorozatában kulcsszerepet tulajdonítanak az ország fővárosának, Budapestnek. „Budapest hősei proklamálták az ország népei szabadságát” – írta az októberi forradalomról Bartha Albert, Károlyi Mihály kormányának hadügyminisztere 1918 végén.¹ „Azt ugyebár nem kell magyarázni, hogyha Budapest ipari proletáriátusa nem tartja kezében a gyeplőt, ha Budapest ipari proletáriátusa nem lesz tovább zászlóvivője a proletárdiktatúrának, ha nem lesz útmutatója, nem lesz egyenesen fáklavívője az egész országban a proletárdiktatúrának és az eszmék terjesztőjének, akkor a proletárdiktatúra Magyarországon nem állhat fenn” – jelentette ki Landler Jenő, belügyi népbiztos, a *Budapesti Központi Forradalmi Munkás- és Katonatanács* intézőbizottságának tagja a budapesti munkás- és katonatanács 1919. április 15-ei ülésén.² „A vidék nem ok nélkül neheztelt a fővárosra. Minden rossz innen indult ki” – mondta a közelmúltról Horthy Miklós, a *Nemzeti Hadserg* fővezére *Az Est* tudósítójának adott interjújában, 1919. november elején.³

Érthető tehát, hogy mind a polgári forradalom, mind a Tanácsköztársaság, mind pedig az ellenforradalom vezetői, irányító testületei a Budapest feletti politikai hatalom megragadásán és megtartásán túlmenően – eszméik terjesztése, hatalmuk érzékeltetése és egyben legitimálása érdekében – igyekeztek a legkülönbözőbb szimbolikus térfoglalási eljárásokkal is birtokba venni az ország fővárosát. Ennek megvalósításához sokféle eszköz kínálkozott: így például a különféle politikai jelképek (képek, szobrok stb.) használata; középületek birtoklásának hangsúlyozása; utcák, terek átnevezése; emlékművek állítása; szimbolikus súlyú közéleti beszéd tartása (amelynél különösen fontos az időpont és a hely); továbbá szimbolikus értékkel bíró közösségi rendezvények, tömeggyűlések szervezése, lebonyolítása. Egy-egy konkrét esetben – mint látni fogjuk –

1 Bartha Albert *hadügyminiszter*: Október utolsó hetében. In: A diadalmas forradalom könyve. A népkormány tagjainak, a forradalom szereplőinek és 75 magyar írónak önvallomása. A forradalmi napok hiteles krónikája. Szerk. Gellért Oszkár. Bp., [1918.] IX.

2 Budapest Főváros Levéltára (= BFL), XVI. 1. f. 1. cs. 1. 18. Vö. még: Hajdu Tibor: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp., 1969. 84.

3 *Paizs Ödön*: Beszélgetés Horthy Miklós fővezérrel. *Az Est* 1919. nov. 8. 2.

ezen eszközök közül egyszerre többet is alkalmazhattak,⁴ még szemléletesebbé, hatásosabbá téve ezzel a térfoglalást: Budapest elfoglalását.

Forradalmi helynévadások

„Forradalmi időkben semmi sem olyan hatásos, mint a szimbólumok bukása” – írta a nagy francia forradalom, a Bastille bevétele kapcsán Eric J. Hobsbawm angol történész.⁵ S valóban: már a magyar polgári demokratikus forradalom legelején, november első napjaiban sor került az 1849-ben a budai várat a magyar seregek ellen védő, Pestet bombázó Heinrich Hentzi tábornok korábban is számos tiltakozást kiváltó, a Habsburg-uralom jelképének számító budapesti emlékművének elpusztítására.⁶ Szintén novemberben, immár a köztársasági eszmék terjesztése és az elődökként tisztelt történelmi személyiségek emlékének ápolása jegyében – a *Világ* cikke szerint – a kormány felhatalmazta a fővárost egy Martinovics-emlékmű felállítására; „valószínűleg a Vérmezőn”.⁷ November 28-ai rendeletével a kormány intézkedett, hogy a magyar címerből el kell távolítani a koronákat.⁸

E jelképertékű térfoglalásokhoz képest sokkal koncepciózusabb, Budapest forradalmi szellemű megújítását szimbolizáló eljárás volt az a két helyátnevezési sorozat, amelyekről a *Fővárosi Közmunkák Tanácsa* 1918 novemberében döntött. A Közmunkatanács elnöke, Polónyi Géza még 1918. október legelején felkérte Krúdy Gyulát, hogy vegyen részt a budapesti utcák új elnevezésének munkálataiban.⁹ Egy hónappal később az író arról számolt be, hogy több felszólítást, levelet kapott a legkülönbélebb emberektől, akik azt kérték: az új elnevezéseknél legyen tekintettel a forradalomra.¹⁰ A különböző elgondolásokat figyelembe

4 Ld. ehhez pl. *Bodó Julianna–Bíró A. Zoltán: Szimbolikus térfoglalási eljárások*. In: *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. Szerk. Bodó Julianna. Csíkszereda, 2000. 9–42.; *Nikitscher Péter: Tér, hatalom, szimbólumok: hatalmi önreprezentáció és szimbolikus térfoglalás Budapesten a városegysítéstől napjainkig*. In: *Tér-rétegek: tanulmányok a 21. század térfordulatairól*. Szerk. Dúll Andrea–Izsák Éva. Bp., 2014. 77–102.

5 *Eric J. Hobsbawm: A forradalmak kora (1789–1848)*. H. n., 1988. 63.

6 B. J.: A Hentzi-szobor lerombolása. In: *A diadalmas forradalom i. m. 185–186.*; *Hanák Péter: 1898. A nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában*. In: *Új: A Kert és a Műhely*. Bp., 1988. 121–123., 287.; *Czaga Viktória: A Harcos Emlék – szoborsors Magyarországon. (A Hentzi-emlékmű története)*. A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 2003. 6. sz. 100–103. Az emlékművet később nem állították fel újra.

7 Martinovics emléke. *Világ* 1918. nov. 16. 8.

8 A Magyar Népköztársaság kormányának 5.746/1918. M. E. számú rendelete a köztársaság címeréről és az állampecsétről. *Budapesti Közlöny* 1918. nov. 29. 5. A rendelet szerint „Beépített címereket, művészi alkotásokat nem kell átalakítani.” A címer későbbi történetéhez ld. *Bertényi Iván: Magyar címertan*. Bp., 2003. 77–78., 127. Vö. még: *Horváth Miklós: A forradalmi és ellenforradalmi események helyrajza*. In: *Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig*. Szerk. Horváth Miklós. Bp., 1980. 109.

9 *Bodri Ferenc: Krúdy Gyula, az utcakeresztelő*. Budapest 1969. 1. sz. 6–7.

10 Károlyi Mihály tér. *Magyarország 1918. nov. 3. 12.* A szöveget e munkám Függelékében közlöm.

véve fogalmazta meg Krúdy november 19-ei előterjesztését, amelyben ezeket javasolta:

„A Közmunkák Tanácsa nevezze el a *Gizella-teret* [ma: Vörösmarty tér]: *Károlyi Mihály térnek*, miután ott tartotta, (a függetlenségi kör ablakából) Károlyi Mihály gróf az emlékezetes beszédeket, amelyek a diadalmas forradalmat megindították. (A tér eddig Ferenc József Gizella nevű leányáról volt elnevezve, amire többé semmi szükségünk sincs.) Javasolom, hogy a *Ferenc József teret* [ma: Széchenyi István tér]: *Október 29. térnek* nevezék el, miután október 29-én ott lóttek utoljára a szabadságát követelő nép közé.¹¹ (A tér a régi királyról volt elnevezve, akire többé nem szívesen emlékezünk.) Az *Országház teret* [ma: Kossuth Lajos tér]: *Népszava térnek* nevezék el, miután ott kiáltották ki a diadalmas köztársaságot; a *Városligetet: Köztársaság ligetnek*, miután ez Budapest legnagyobb beépítetlen területe, ahol a munkásgyűléseket tartani szokták volt; a *Vilmos császár körutat* [ma: Bajcsy-Zsilinszky út]: *Váci körútnak*, miután az még ma is így él az emberek emlékezetében s csak a gyötrelmes háború tanított az új nevére; ugyanezért: a *Ferdinánd bolgár cár körutat* [ma: Vámház körút] – *Vámház körútnak*; a *Mehmed szultán körutat* [ma: Múzeum körút] – *Múzeum körútnak*; s a *Károly király körutat* [ma: Károly körút] – *Forradalom körútnak* nevezék el, mert nyomban el kell takarítani a városból a háború e kiáltó emlékeit.”¹²

1918. november 19-ei ülésén a Közmunkatanács, több esetben Krúdy javaslatát követve, az alábbi helynév-változtatásokat rendelte el: az Országház teret Köztársaság térre keresztelték át. A Ferenc József teret Október térre nevezték át, amely megoldás (Krúdy elképzeléseitől némileg eltérően) nem a forradalom egy konkrét eseményére, hanem általában a forradalomra, annak győzelmére utalt, felváltva a bukott rendszert jelképező uralkodó nevét. A Gizella teret Károlyi Mihály térre keresztelték át. Az egykori Vámház körutat, amelyet 1915-ben kereszteltek át Ferdinánd bolgár király útra, visszakeresztelték Vámház körútra. A korábbi Múzeum körutat, amelyet szintén 1915-ben neveztek el Mehmed szultán útnak, visszakeresztelték Múzeum körútnak. A korábbi Országház teret 1874-től nevezték Károly körútnak, s 1916-tól Károly király útnak. Ez esetben azonban a visszakeresztelés nem lett volna elégséges megoldás a Habsburg-uralmat jelképező történelmi alak s az általa képviselt rendszer emlékének eltörléséhez, így érthető, hogy Krúdy radikálisabb megoldást: teljesen új nevet, mégpedig éppen az e rendszerrel való leszámolásra utalva, a Forradalom körút nevet javasolta. A Közmunkatanács azonban a Népkörút név mellett döntött. A hajdani Váci körutat, amelyet 1914-ben neveztek el Vilmos császár útnak, visszakeresztelték Váci körútnak. Az 1916-tól az uralkodó feleségéről elnevezett Zita királyné utat visszakeresztelték Várkert rakpartra.¹³ Ebben a helynév-változtatási sorozatban

11 Krúdy tévedése: a „láncsídi csata” 1918. okt. 28-án volt.

12 Országos Széchényi Könyvtár (= OSzK), Kézirattár An. Lit. 3457. Vö. még: Új utcanevek Budapesten. Magyarország 1918. nov. 19.

13 BFL II. 1. a. 52. FKT XIX. 4252/1918. sz. Az ülés jegyzőkönyvének vonatkozó részletét e munkám Függelékében közlöm. Az I. világháború időszakának budapesti közterület-elnevezéseiről ld. pl. *Vörös Boldizsár*: Nemzeti Park, Vilmos császár út és a Hősök Söre. Háborús névadások Budapesten 1914–1918 között. Médiakutató 2010. 1. sz. 117–118., a tanulmányt ld. e kötetben is: 60–62.

a Közmunkatanács öt esetben a közelmúlt, illetve a jelen történelmi figuráit, jó részt a világháború hatására elutasított, de a köztársaságban egyébként sem feltétlenül kívánatos uralkodókat megörökítő neveket törölte el, négy esetben visszaadva a hely korábbi nevét. Négy esetben a forradalom legjelentősebbnek ítélt elemeit örökítették meg helynév-adományozással, mégpedig úgy, hogy azok Budapest területén szimbolikus, a forradalom győzelmére utaló láncolatot alkotnak: a *Népkörútról* a legrövidebb úton a *Károlyi Mihály* térre, onnan az *Október* térre, végül onnan a *Köztársaság* térre lehetett eljutni.

November 30-ai ülésén, a következő helynév-változtatási sorozatnál a Közmunkatanács már mélyebben nyúlt vissza a történelembe: elhatározta, hogy a Ferenc József rakpartnak (ma: Belgrád rakpart) a Fővám tértől az Eskü térig (ma: Március 15. tér) terjedő szakasza Kossuth Lajos rakpart, a Petőfi tértől az Eötvös térig terjedő szakasza pedig Petőfi rakpart lesz. A Kossuth Lajos utca elnevezés ki fog terjedni az Eskü térig, megszűntetve a Kígyó tér (ma: Ferenciek tere) és az Eskü út (ma: Szabad sajtó út) elnevezéseket. A Rudolf rakpart (ma: Széchenyi rakpart) új neve Széchenyi rakpart, a Rudolf tér (ma: Jászai Mari tér) – Leiningen-Westerburg Károly honvédtábornok tiszteletére – Leiningen tér lesz. A Főherceg Albrecht út (ma: Hunyadi János út) – Nagy-Sándor József honvédtábornok emlékére – a Nagy-Sándor út nevet kapta. A Főherceg Sándor teret (ma: Gutenberg tér) Sándor térre, a Főherceg Sándor utcát (ma: Bródy Sándor utca) Sándor utcára nevezték át. A Stefánia út (ma: Olof Palme sétány–Stefánia út) a honfoglalók vezérének emlékére az Árpád út nevet kapta. A Koronaherceg utca (ma: Petőfi Sándor utca) új neve: Hajnóczy utca, a Mária Valéria utcáé (ma: Apáczai Csere János utca) Szentmarjay utca, az Erzsébet királyné útjáé Zrínyi Ilona út lesz. A Régi posta utca elnevezés ki fog terjedni a Hajnóczy utcáig, megszűntetve ezzel a Korona utca nevet. A Népszínház utca a Blaha Lujza utca, a Borz utca (ma: Nyáry Pál utca) pedig a Kaas Ivor utca nevet kapta.¹⁴ Jól látható, miként érvényesült ezen helynév-változtatási sorozatban a határozottan Habsburg-ellenes, nemzeti, köztársasági szemlélet: ennek jegyében a dinasztia tagjainak nevééről az utcákat, tereket a velük szemben fellépő magyar reformerek és forradalmárok nevére keresztelték át: elsősorban 1848–1849 hőseire és a magyar jakobinusokéra.¹⁵

A polgári demokratikus forradalom döntéshozói tehát többféle szimbolikus térfoglalási eljárást alkalmaztak, vagy csak terveztek (Martinovics emlék-

14 BFL II. 1. a. 52. FKT XX. 4432/1918. sz. – Kaas Ivor, báró (1842–1910), korának egyik legismertebb publicistája, politikus. – A Ferenc József híd (ma: Szabadság híd) és az Erzsébet híd átkeresztelésének ügyében a Közmunkatanács felterjesztéssel fordult a miniszterelnökhöz, aki azonban – fontosabb elintézendő ügyek miatt – egyelőre nem kívánt foglalkozni e kérdéssel. (Ld. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár K 26. 1918-XLI-6125. sz.) A hidak átnevezésére a polgári forradalom idején végül is nem került sor. – A tanulmány további részében az újonnan adott neveket fogom alkalmazni.

15 Vö. ehhez: *Siklós András*: Magyarország 1918/1919. Események / képek / dokumentumok. H. n., 1978. 218–219. További eseteket ld. pl. *Vörös Boldizsár*: Történelmi személyiségek ábrázolása a Magyarországi Tanácsköztársaság hivatalos jellegű anyagaiban. Kandidátusi értekezés kézírata, Bp., 1997. 57–77., 237–240.

művét nem állították fel). 1919. március 21. után viszont a Magyarországi Tanácsköztársaság irányítói fogatosítottak ilyen intézkedéseket, immár a saját céljaik érdekében.

Nevek, szobrok, felvonulók

Nem sokkal a Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltása után, 1919. március 27-én Pogány József hadügyi népbiztos már rendeletet adott ki több budapesti laktanya átnevezéséről. E szerint: „A régi hadseregek az uralkodó osztályok érdekeit szolgálták. A kaszárnyákat tehát császárokról, főhercegekről és tábornokokról nevezték el. A Vörös Hadsereg a proletárság hadserege, *a kaszárnyákat tehát a munkásmozgalom és a szocializmus nagy vezéreiről nevezi el.*” Ekkor, többek között, a Ferenc József laktanya a Marx laktanya, a József főherceg laktanya a Lenin laktanya, a Radetzky laktanya pedig a Petőfi laktanya nevet kapta.¹⁶ *Budapest Főváros Népbiztossága* március 28-ai rendeletével a *Városi Nyilvános Könyvtár*nak a *Szabó Ervin Könyvtár* nevet adta.¹⁷ Ugyancsak a főváros népbiztossága rendelkezett április 2-án több budapesti kórház átnevezéséről: ekkor, többek között, a Szent István kórház a Semmelweis Közkórház, a Szent László és Szent Gellért kórház a Járvány Közkórház, az Új Szent János kórház a Koch Róbert Közkórház nevet kapta.¹⁸ Április elején a budapesti millenniumi emlékműről eltávolították I. Ferdinánd, III. Károly, Mária Terézia, II. Lipót és Ferenc József szobrát; a *Közoktatásügyi Népbiztosság* illetékesei pedig azt tervezték, hogy a közeljövőben az egész emlékművet eltávolítják vagy átalakítják.¹⁹ A *Szociális Termelés Népbiztosságának* április 25-ei rendelete arról intézkedett, hogy „Minden zászlót, a tiszta vörös és fekete színűek kivételével, Budapesten 24 órán belül be kell szolgáltatni” egy megadott zászlóbegyűjtő helyre, ám a „beszolgáltatott zászló ellenértékeként, amennyiben erre szükség van, vörös zászlót utalnak ki”.²⁰

16 Le a régi fölírásokkal a laktanyákról! Népszava 1919. márc. 28. 5. A budapesti laktanyák átnevezéséről készült egy tervezet már a népköztársaság idején (ld. A budapesti kaszárnyák új elnevezése. Köztársasági Ujság 1919. febr. 4. 5.), a Pogány-féle rendelet pedig feltehetőleg ebből vett át megoldásokat. Ld. még a Hadügyi Népbiztosság 1919. ápr. 30-ai, 74 475/7. sz. körrendeletét! 74 475/7. sz. körrendelet. A Vörös Hadsereg Rendeletei. Szabályrendeletek 1919. máj. 3. 135.

17 Szabó Ervin Könyvtár. Vörös Ujság 1919. márc. 29. 6.

18 Rendelet. Budapest Népbiztossága Hivatalos Közlönye 1919. ápr. 4. 394.

19 Eltávolítják az ezredévi emlékmű királyszobrait. Vörös Ujság 1919. ápr. 6. 6. Az itt ismertetett tanácsköztársasági intézkedésekről ld. *Vörös Boldizsár: „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919.* Bp., 2004. 85–111., a munka további esetekkel is foglalkozik.

20 Ugyanakkor a beszolgáltatási kötelezettség alól mentesültek a papír- és papírszövet-zászlók, a szakszervezeti, egyesületi, társulati, templomi zászlók, valamint a történelmi vagy „műértékkel bíró” zászlók. A Szociális Termelés Népbiztosságának 55. Sz. N. számú rendelete. Tanácsköztársaság, 1919. ápr. 26. 3.

A diktatúra leglátványosabb és leghatásosabb szimbolikus térfoglalási akciója azonban a budapesti május elsejei ünnepség volt, amelynek megszervezése ügyében már április elején intézkedett a *Forradalmi Kormányzótanács*. A rendezői feladatokkal Szamuely Tibort bízták meg;²¹ az ünnepség szobrászati, építészeti és festészeti előkészítő díszítési munkálatait Biró Mihály, az ismert plakátművész vezette. Április 30-ai keltezéssel, május 1-je alkalmából pedig közzétették a *Forradalmi Kormányzótanács* LXXX. rendeletét, amely szerint „A Magyarországi Tanácsköztársaság május 1-jét, a világ forradalmi proletariátusa nemzetközi egységének emléknapját a proletárállam ünnepévé avatja”.²²

Budapest jelképes elfoglalásának egyik legfontosabb eszköze az volt, hogy az ünnepség rendezői a diktatúra szellemiségét hirdetni hivatott dekorációkat helyeztek el a főváros belterületén.²³ Így például Budán, a Vérmezőn hatalmas vörös szarkofágot építettek „Martinovics” felirattal (lásd a XI. képet), és felállították Lenin mellszobrát is. A budavári palotát vörös dekorációkkal díszítették, és az épület kupoláján elhelyezett koronát a francia forradalom vörös frígiai sapkájával takarták le (lásd a XII. képet). Az Alagút vörössel díszített Duna-parti bejárata előtt egy katona és egy pörölyös munkás szobra állt. A Gellért-hegyen Szent Gellért szobrát sárga és vörös színű oszlop fedte be; a mögötte álló oszlopsort is vörös drapéria díszítette. Alatta, a vízesésnél hatalmas allegorikus képet helyeztek el a következő felirattal: „Dolgozzatok és titek a Paradicsom”. Az ábrázoláson kalapácsos, frígiai sapkás munkás, egy asszony és gyerekek vonulnak egy idilli táj felé, amelyben egy nagy fa (a Tudás Fája?) alatt szakállas olvasó figura (Marx?) látható. A kép bal oldalán meztelen férfialak helyezkedik el, kezében lángpallossal; a jobb oldalon egy másik lángpallossal meztelen férfialak sújt le a pénzeszsákkal menekülő burzsoá figurájára (lásd a XIII. képet). A letakart Szent Gellért-szoborból és e képből álló kompozíció egyértelműen azt sugallta nézőinek: ne az égiektől, a szentektől várjátok a boldogságot, a Paradicsomot, hanem magatok szerezzétek meg magatoknak munkával, tanulásal és – a Tanácsköztársaság elleni külföldi intervenció idején, a két kardos férfialaknak a kép előterében való elhelyezésével is hangsúlyozva – szükség esetén fegyveres harccal is.

21 Szamuely Tibor a máj. 1-jei budapesti ünnepség dekorációjával kapcsolatos elgondolásait kifejtette a Közoktatásügyi Népbiztosság lapjában, ld. Kultúrpropaganda a Vörös Hadseregben. Budapest művészi dísz május elsején. Szamuely Tibor közoktatásügyi népbiztos nyilatkozata. Fáklya 1919. ápr. 20. 2–3. (A szöveget e munkám Függelékében közlöm.) Szamuelynek és a rendezőségnek sok mindent sikerült terveikből megvalósítaniuk.

22 A Forradalmi Kormányzótanács LXXX. számú rendelete. Tanácsköztársaság 1919. máj. 1. 1.

23 A dekoráció vizsgálata során felhasználtam a korabeli újságok tudósításait és képanyagát, továbbá a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárának, a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma Fényképtárának, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye Fotótárának és az Országos Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívumának anyagait. Az ünnepségről készített, fennmaradt filmhíradó képanyagát ld. OSzK Történeti Interjúk Tára 2238./1. sz. videókazettán: Vörös Riportfilm 5. A továbbiakban csak egyes szövegek idézésekor fogok e forrásokra hivatkozni. Az ünnepségről ld. még Lowetinszky János József naplójának részleteit, amelyeket e munkám Függelékében teszek közzé.

Pesten, a Kossuth Lajos utcán hat szobrot állítottak fel, köztük Karl Liebknecht, német kommunista forradalmár és Lenin mellszobrát. Ugyanakkor vörös gömbökkel díszített hatalmas diadalkapuk fedték be Werbőczy és Pázmány szobrát. A Petőfi téren álló, még 1882-ből származó Petőfi-szobrot viszont feldíszítették: ezzel az eljárással a Tanácsköztársaság mintegy áttemelte a költő alakját a diktatúra előtti korszak panteonjából a sajátjába. Az Október téren, arra a helyre, ahová 1867-ben, Ferenc József magyar királlyá koronázása alkalmából a koronázási dombot építették,²⁴ és ahová a későbbiekben az uralkodó lovas szobrának kellett volna kerülnie,²⁵ vörös drapériás emelvényre Marx egész alakos szobrát állították, a hely kiválasztásával is hangsúlyozva jelentőségét: amint Ferenc József alakja-emléke ez esetben is a letűnt rendszert, úgy Marxé a Tanácsköztársaságot jelképezte. A Köztársaság téren Andrássy Gyula lovas szobrát antikizáló építménnyel, az úgynevezett Munka Házával fedték be; ennek két oldalára egy-egy katonafigurát állítottak fel. A téren elhelyezték még Lenin és Karl Liebknecht mellszobrát, továbbá két vörös földgömböt. A Deák téren az Anker-palota előtt, a Nemzeti Áldozatkészség Szobrát²⁶ eltakarva hatalmas tribünt emeltek, amelyen lángok jelképezték a forradalmat; az építmény két oldalára pedig Lenin és Szabó Ervin mellszobrát helyezték el; Lenin mellszobra állt a halcsarnok előtt is. A Fürdő utca (ma: József Attila utca) Váci körúti torkolatánál hatalmas diadalkaput emeltek: bal oldalára Karl Liebknecht mellszobrát helyezték, felette „A vöröskatona nem proletártestvérei, hanem a nemzetközi tőke ellen harcol” felirat állt, jobb oldalon pedig, Engels mellszobra felett a „Pusztítsátok el a tőkét, hogy romjain felépíthessük a világ nemzetközi kommunista társadalmát” felhívás volt olvasható. A Berlini tér (ma: Nyugati tér) közepén, hatalmas vörös emelvény körül három, pörölyét lendítő munkásfigura állt. A Köröndön (ma: Kodály körönd) Zrínyi Miklós, Bethlen Gábor, Bocskai István és Pálffy János szobrát hatalmas vörös földgömbök fedték be (lásd a XIV. képet): a letűnt rendszerek döntéshozói által kiemelkedőeknek tekintett történelmi személyiségek – fejedelmek és hadvezérek – emlékműveinek ilyen eltakarása, a hagyományos nemzetfelfogásokat elutasítva, a diktatúra internacionalizmusát és a proletár világforgadalmat volt hivatott hirdetni.

Természetesen átalakították a millenniumi emlékművet is: Árpád szobrára és az oszlopra, amelyen Gábiel arkangyal szobra áll, hatalmas vörös emelvényt és egy abból kiemelkedő vörös obeliszket építettek rá, s vörös drapériával takarták le az emlékmű két negyedkörívét is. Az Árpád szobrát befedő emelvényre

24 *Baron Albert von Kaas–Fedor von Lazarovics: Der Bolschewismus in Ungarn. München, 1930. 127.*

25 Budapest. In: Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. IV. Brutus–Csát. Bp., 1912. 34.; *Nagy Ildikó: Az emlékműszobrászat kezdetei Budapesten. Szobrok és szobrászok. Budapesti Negyed 2001. 2–3. sz. 196., 200.*

26 Ld. erről pl. *Szabó Dániel: A nemzeti áldozatkészség szobra. (Avagy fából vaskatona). Budapesti Negyed 1994. 1. sz. 59–84., továbbá ált. Ifj. Bertényi Iván: Szögelőszobrok. Egy közép-európai első világháborús propagandajelenség. In: Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban. Szerk. Ifj. Bertényi Iván–Boka László–Katona Anikó. Bp., 2016. 459–490.*

Marx hatalmas, egész alakos szobrát helyezték el, egyik oldalán egy bányamunkással, a másikon pedig egy vasmunkással. Mindkét negyedkörív drapériáján a „Világ proletárjai egyesüljetek” felirat állt, a bal oldali negyedkörív végét lezáró drapériefelületre az ipari munkásságot ábrázoló képet helyeztek „Városi proletariátus” szavakkal, míg a jobb oldali negyedkörív végére a szegényparasztságot bemutató kép került „Földművesszegénység” aláírással (lásd a XV. képet). Marx kiemelt megbecsülését mutatja, hogy a letűnt rendszerek legfontosabb emlékművének központi helyére, s éppen Árpád szobrára az ő szobrát állították, mintegy azt kifejezendő: Árpád a letűnt rendszerek alapjait teremtette meg, Marx és a proletariátus viszont az új rendszer, egy jobb világ alapjait rakták, illetve rakják le. A kompozíció egésze (a szobor, a képek, a feliratok, a vörös drapéria) a Marx tanításai jegyében egységessé forró világproletariátust is hivatott volt megjeleníteni.

A Városligetben, a feldíszített Iparcsarnok előtt Lenin és Engels mellszobra állt (egy-egy tudósítások szerint még Karl Liebknechté és Szabó Erviné is). A Keleti pályaudvar előtt álló Baross Gábor-szobrot hatalmas vörös oszlop takarta el, rajta „Világ proletárjai egyesüljetek” felirattal, tetején vörös csillaggal. A Margit-szigeten – ahol a gyermekek május elsejei ünnepe zajlott – a „proletáranya” hatalmas szobra állt.²⁷ A Budapest fontos pontjaira felállított dekorációk egész rendszere határozottan jelezte, hogy a Tanácsköztársaság elutasítja a hagyományos nemzetfelfogásokat (az általuk méltatott történelmi személyiségek szobrának eltakarásával), ezzel szemben az internacionalista proletárforradalmat hirdeti. Ez fejeződött ki a feliratokban, a vörös szín használatában, a vörös földgömbök, a katonafigurák, az egyszerre a munkára és a harcra utaló pörölyös munkásfigurák, valamint a diktatúra által kiemelkedőként értékelt történelmi alakok szobrainak felállításában. Marx kiemelt megbecsülését mutatja, hogy két, egész alakos szobrát kulcsfontosságú helyekre állították fel, Leninét pedig az, hogy hat mellszobrát helyezték el a főváros különböző pontjain.

Természetesen nemcsak a dekorációk jellegében és elhelyezésében figyelhető meg a szimbolikus térfoglalási eljárás, hanem ezekkel összefüggésben, a május 1-jei felvonuló menetek útvonalában²⁸ és több csoport összeállításában is. A Budapest reprezentatívnak számító belső területein, főútvonalain történő végigvonulás egyfajta szimbolikus hódítás,²⁹ erődemonstráció volt: jól mutatja ezt, hogy egyes felvonuló csoportok hosszú utat jártak be a fővárosban, amíg elértek menet-céljukig – amely egyébként, ha másik útvonalon haladtak volna, nem lett volna messze gyülekezőhelyüktől. Így például az erzsébetfalvaiak a Közvágóhídnál lévő

27 A proletárforradalom májusi ünnepe. Hatszázezer proletár vonult fel a vörös Budapest utcáin. Vörös Ujság 1919. máj. 3. 7. A szobrok általában gipszből készültek.

28 A kijelölt útvonalokról ld. Gyülekezőhelyek és fölvonulási útvonalak. Népszava 1919. máj. 1. 11.

29 Vö. *Eric Hobsbawm: A munkásosztály szertartásainak átalakulása.* In: „Változás és folytonosság”. Tanulmányok Európa XIX. századi társadalmáról. Vál., szerk. Gyáni Gábor. Debrecen, 1992. 146.; *Gyáni Gábor: Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapestén (1870–1940).* Bp., 1999. 96–109.

Marhavásártéren gyülekeztek: innen a Mester utcán, a Ráday utcán, a Kálvin téren, a Múzeum körúton, a Népkörúton, majd az Andrássy úton, az Árpád úton és a Hungária körúton végigvonulva jutottak el a Népligetbe. Az útvonalak kiválasztásán, a felvonulók hatalmas tömegének jelenlétén túl e térfoglalást még hangsúlyosabbá tette az, hogy egyes szakmák csoportjai a tevékenységükre utaló eszközöket, jelképeket is hoztak magukkal (lásd a XIV. képet). Az *Ujság* tudósítása szerint például „a *mozisok szakcsoportja* vonult fel, majd utánuk a *moziszínészek*. Csoportjuk előtt egy hatfogatú szekéren, hatalmas vörös filmtekerics jelképezte a szakmát. A mozimunkások előtt vörös ruhába öltözött dárdás heroldok haladtak.”³⁰ A főváros különböző pontjain a diktatúra vezetői tartottak beszédeket a tömegnek. Az Iparcsarnok előtt mondott beszédében Landler így méltatta Budapest jelentőségét:

„Ma Budapest körülbelül azt jelenti a világ számára, amit valaha Moszkva jelentett. Ma idén az egész Európa, ma az európai munkásság ügye a budapesti proletariátus kezében van letéve. Mutasson példát ez a proletariátus, mutassa meg, hogy van öntudata, van forradalmi érzése, mutasson példát a világnak, és akkor a *budapesti proletariátus megteszi a maga nagy világtörténelmi szerepének megfelelő kötelességét.*”³¹

Az itt ismertetett, a hatás érdekében, az erődemonstráció jegyében együttesen alkalmazott szimbolikus térfoglalási eljárások sorozatába illeszkedtek még a május 1-jei budapesti sportrendezvények, népmulatságok, az esti díszkivilágítás és a tűzijáték is.

A főváros jelképes meghódítását célzó akciók sora azonban ezzel nem fejeződött be. A *Budapesti Központi Forradalmi Munkás- és Katonatanács* 80-as Intézőbizottságának június 5-ei ülésén került sor annak megtárgyalására, hogy miként kellene átnevezni a budapesti utcákat és tereket.³² A központi munkás- és katonatanács elnöksége július 12-én még rendeletet adott ki arról, hogy a Városligetben lévő *Nemzeti Park*nak (ma: *Holnemvolt Park*), a *Nép Park* nevet adja³³ – ám az utcák és terek átnevezésére már nem maradt idő...

Városfoglalás – országfoglalás

A Tanácsköztársaság bukása után tevékenykedő politikai döntéshozók egymás után semmisítették meg a diktatúra azon intézkedéseit, amelyek a főváros szimbolikus birtokbavételét voltak hivatottak szolgálni. Már augusztus 2-án

30 A proletárok piros májusi ünnepe. Félmillió ember az utcákon. Az *Ujság* 1919. máj. 3. 4.

31 A magyar proletárság piros májusa. *Népszava* 1919. máj. 3. 4. Ld. még: *Amália Kerekes–Katalin Teller: PraterStern. Das Budapester Stadtwäldchen 1919.* In: *Pop in Prosa. Erzählte Populärkultur in der deutsch- und ungarischsprachigen Moderne.* Hg. Amália Kerekes–Magdolna Orosz–Gabriella Rácz–Katalin Teller. Frankfurt am Main, 2007. 161–174.

32 BFL XVI/1. g. 2. d. 51–54.

33 89 441/1919-XV. szám. A Városligetben lévő Nemzeti Park új elnevezése. A *Budapesti Munkás- és Katonatanács Hivatalos Közlönye* 1919. júl. 25. 569.

rendelkezett a Peidl-kormány hadügyminisztere, Haubrich József mindenfajta zászló (így a vörös zászlók) bevonásáról,³⁴ augusztus 8-án pedig Schnetzer Ferenc, az ideiglenesen megbízott Friedrich-féle hivatalnokkormány hadügyminisztere adott ki rendeletet arról, hogy a tanácsköztársasági laktanyanevek eltávolítandók a kaszárnyákról, helyettük „a régi, 1919. március hó 21-ike előtti laktanyanevek használtassanak”.³⁵ Augusztus végén a budapesti polgármester és a tanács határozata nyomán a Szabó Ervin Könyvtárat visszakeresztelték *Városi Nyilvános Könyvtárnak*.³⁶ Az év végére az átnevezett kórházak is visszakapták korábbi nevüket;³⁷ a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején adott régi-új budapesti helynevek sorsa viszont a továbbiakban igen sokféleképpen alakult.³⁸ A május elsejei ünnepségről megmaradt szobrok a diktatúra bukása után elpusztultak,³⁹ a milleniumi emlékművet pedig a későbbiekben helyreállították, és 1929-re teljesen befejezték.⁴⁰

A tanácsköztársasági május 1-jét követő első nagy szimbolikus térfoglalási akció Horthy Miklós és *Nemzeti Hadseregének* budapesti bevonulása volt 1919. november 16-án. E hadsereget Horthy – amint azt egy bizalmas „Tiszti parancs”-ában megfogalmazta – „a törvényes rend megtestesítője”-ként értékelte,⁴¹ s Friedrich miniszterelnöknek a bevonulás alkalmából a budapestiekhez intézett kiáltványa is azt hangsúlyozta: „A magyar nemzeti hadsereg csapatai azért vonulnak be Budapestre, hogy itt végre meghonosulhasson a törvényes rend.”⁴² A bevonulás előtt Horthy is felhívást intézett „Budapest népéhez”,⁴³ amelyben – ellentétben a november 16-ai Gellért téri beszédével – még szó sem volt a „megtévelyedett” városról, mint a „magyar nemzet megrontója”-ról. A kiáltvány igyekezett megnyugtatni és munkára biztatni az „igaz magyar”-okat, kétszeri említéssel is hangsúlyozta a főváros lakosságának addigi szenvedéseit, s csak a „hivatásos bujtogatók”, a „rendbontók”, a *Nemzeti Hadsereg* „rágalmazói” számára helyezett kilátásba büntetést. A kiáltvány végén, szigorú megtorlást ígérve mindenféle ellenakcióért, nyugalomra, önfegyelemre intette

34 Minden zászlót be kell vonni! Népszava 1919. aug. 3. 1.; vö. még: Kirschner Béla: A „szakszervezeti kormány” hat napja (1919). Bp., 1968. 94–101., 245–247.

35 148 433/7. sz. körrrendelet. Rendeleti Közlöny a Magyar Hadsereg Számára. Szabályrendeletek 1919. aug. 9. 189.

36 Az iratról fotót közöl: Dr. Remete László: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár története. Bp., 1966. sztl. t.

37 Vö. Személyi ügyek. Fővárosi Közlöny 1919. dec. 12. 813–814.

38 Ld. ehhez pl. Budapesti utcanevek. A–Z. Szerk. Ráday Mihály. Bp., 2013. passim.

39 Vö. A. B. [Révész Mihály]: A Proletármúzeum munkája. Világosság 1920. 20. sz. 325–326. Révész Mihály szerzőségéhez ld. Tanúságtévkök. Visszaemlékezések a magyarországi 1918–1919-es forradalmak résztvevőitől. Vál., szerk. Petrák Katalin. Az életrajzokat írták: Ács Irén és mások. Bp., 1978. 472.

40 Vö. Liber Endre: Budapest szobrai és emléktáblái. Bp., 1934. 359.

41 Hadtörténelmi Levéltár (= HL), I. 89. VKF 1919–1920. 307. d. 153–155. sz. A Horthy-irodalomban való tájékozódásomat Sipos Péter segítette, akinek ezúton mondok köszönetet.

42 OSzK Plakát- és Kisnyomtatványtár (= PKt), Szöveges plakát 1919/1. sztl.

43 Uo. A plakát szövegét e munkám Függelékében közlöm. Vö. még: (Horthy fővezér kiáltványa a fővároshoz). Virradat 1919. nov. 18. 6.

a budapestieket. E felhívás mellett még két plakát kiragasztása (amely eljárás szintén egyfajta szimbolikus térfoglalási akciónak tekinthető) készítette elő a bevonulást: az egyik hajókormányt markoló erős kezeket ábrázolt „Horthy!” felirattal, a másik pedig rajzával is Budapest elfoglalását ábrázolta: a *Nemzeti Hadsereg* katonája, háta mögött darutollasok seregével, Budáról Pestre haladva átlép a Duna felett, s a plakát felirata: „Most vagy soha!”⁴⁴ (Lásd a XVII. képet!)

A november 16-ai vasárnapi bevonulási ünnepség (amelyet a Bárczy István miniszteri tanácsos által vezetett fogadóbizottság készített elő) azzal kezdődött, hogy Horthy és kísérete vonaton megérkezett a kelenföldi pályaudvarra, ahol csak katonai fogadtatás volt.⁴⁵ Horthy altengernagyi egyenruhában, kitüntetéseit viselve, a győztes vezér attribútumának számító fehér lovon⁴⁶ reggel 8 órakor indult meg Kelenföldről, és csapataival a Fehérvári úton (ma: Fehérvári út–Bartók Béla út) a feldíszített Gellért térre vonult: itt a főváros vezetői fogadták. Nagy tömeg jelenlétében, a Gellért szálló előtt felállított, a főváros színeivel díszített szónoki emelvényről mondta el Bódy Tivadar polgármester a köszöntőbeszédet. Az üdvözlés helyének szimbólumértéke volt: az, hogy a főváros vezetői a pogányok által meggyilkolt, szentté avatott Gellért püspök mártíriumának helyétől nem messze fogadták Horthyt, kapcsolódott a polgármester beszédéhez, amely hangsúlyozta Budapest „mártíriumi szenvedéseit” a közelmúltban. Bódy, saját szavai szerint, „a vértanúságot szenvedett Szent Gellért hegyének lábánál”⁴⁷ üdvözölte a hadsereget: „Balsorstól megtépázott, ezer bajtól megalázott, fájdalmas sebektől vérző várost találtak itt, mely mártíriumi szenvedéseket volt kénytelen elviselni.” Budapest tehát nem *bűnös*, hanem *áldozat* – állította a polgármester. Ugyanakkor többszöri említéssel hangsúlyozta: Horthy és katonái egy közösségbe tartoznak a budapestiekkel: a sereg tagjai „vérünkől való vér”, akik „hazaérkezettek” a fővárosba. Mindezek alapján a polgármester a „haza felvirulása” érdekében „együttműködés”-ra szólította fel a hadsereget: „Kérve-kérek benneteket, *legyetek hűséggel Budapesthez*, a magyar főváros minden lakosához. *Hassa át szíveteiket a régi, lovagias tiszta magyar szellem, mely nem tűr semmi gyűlölködést, semmi pártoskodást, mely nem ismer osztály- és felekezeti különbségeket, mely csak egyet ismer: a magyar haza szeretetét.*”

44 Vö. ehhez: A magyar hadsereg ünnepe. Magyarország 1919. nov. 18. 1.; a plakátokat ld. OSzK PKt 75/1920. és uo. 23/1919. Mindkét plakát rajzolja Manno Miltiades. Vö. még: *Dömötörfi Tibor*: A Horthy-kultusz elemei. História 1990. 5–6. sz. 23–26.

45 A bevonulási ünnepség vizsgálata során felhasználtam a korabeli újságok tudósításait és képanyagát, továbbá a 23. jegyzetben felsorolt fotóarchívumok anyagait. Az ünnepségről készített, fennmaradt filmhíradót (Corvin Híradó, 1.) a Magyar Nemzeti Filmarchívum őrzi, megtekintését Varga F. János tette lehetővé, akinek ezúton mondok köszönetet. A továbbiakban csak az egyes szövegek idézésekor fogok e forrásokra hivatkozni. Ld. újabban: *Turbucz Dávid*: A Horthy-kultusz 1919–1944. Bp., 2016. 70–76.

46 Vö. ehhez: Ló és lovas. In: A keresztény művészet lexikona. Szerk. Jutta Seibert. Bp., 2004. 207.; *László Gyula*: Árpád népe. Bp., 1988. 153–158., 167.

47 A Nemzeti Hadsereg ünnepélyes fogadása. Fővárosi Közlöny 1919. nov. 28. 773.

Ellentétben a polgármester beszédével és a saját kiáltványában megfogalmazottakkal, válaszában Horthy – noha elismerte, hogy voltak a fővárosban szenvedő „testvérek” is – Budapestet *egészében* bűnösnek nyilvánította:

„Szerettük és becéztük ezt a Budapestet, amely az utolsó években a magyar nemzet megrontója lett. *Temre hívom itt a Duna partján a magyar fővárost.* Ez a város megtagadta ezeréves múltját, ez a város sárba tiporta a nemzet koronáját, sárba tiporta a nemzet színeit és vörös rongyokba öltözködött. Börtönre vetette és elűzte hazájukból a nemzet legjobbjait, azonkívül elpredálta összes javainkat.”⁴⁸

Budapest szerinte nem *áldozat*, hanem *bűnös*, akinek csak *megbocsátani* lehet. Horthy kijelentette: „mi készek vagyunk megbocsátani. *Megbocsátunk akkor, ha ez a megtévelyedett város visszatér megint hazájához*”. Budapest tehát *nem alkot* egy közösséget a nemzet egészével (implicit: a *Nemzeti Hadsereg* tagjaival sem), vissza kell térnie hozzá. Mindezek alapján Horthy is együttműködést hirdetett: *de egy megújuló, nemzeti főváros* megteremtése érdekében, a cél tehát: „felépíteni a magyar nemzeti erényekben tündöklő Budapestet”. Horthy egész idő alatt lován ült, ezzel érzékeltetve: még nem érkezett meg céljához – másfelől pedig csak így lehetett azonos magasságban az emelvényről beszélő polgármesterrel (azt pedig, hogy az emelvény aljánál álljon, e jelkép értékű szituációban nem engedhette meg magának. Lásd a XVIII. képet!).

A beszédek után a tömeg elénekelte a *Himnusz*t, majd a menet a Ferenc József hídon, a Vámház körúton, a Múzeum körúton, a Népkörúton és a Váci körúton vonult tovább. A hadsereg útvonalán hatalmas tömeg sorakozott fel, sok esetben fehér virágokat (köztük ószirózsákat) szórtak a katonák elé. A Szent István-bazilikánál – a jelkép értékű hely kiválasztásával is nyomatékot adva mondanivalójuknak – a *Magyar Királyság Pártjának* küldöttsége köszöntötte Horthyt és csapatait. A párt nevében gróf Bánffy Miklós rövid üdvözlőbeszédében kijelentette: „Megérkezéseketben boldogító biztosítékát látom annak, hogy *nemzeti királyságunk újból a régi fényben fog fölragyogni*”.⁴⁹ Horthy természetesen nem bocsátkozott konkrét politikai kérdések tárgyalásába, és csak ennyit válaszolt: „Meghatva köszönöm meleg üdvözlésüket. Eljen a haza!”⁵⁰ Ezúttal sem szállva le lováról, kezét fogott Bánffyval, majd a menet továbbhaladt a Váci körúton, és az Alkotmány utcán végigvonulva érkezett meg a Köztársaság térre.

48 A Nemzeti Hadsereg Budapestén. Budapesti Hirlap 1919. nov. 18. 3. Ld. még: *Schweitzer Gábor*: Budapest, az ország vakbele. A magyar politikai közbeszéd történetéhez. BUKSz 2005. 4. sz. 328–330., továbbá: *Alexander Vari*: Re-territorializing the 'Guilty City': Nationalist and Right-wing Attempts to Nationalize Budapest during the Interwar Period. *Journal of Contemporary History* 2012. 4. sz. 709–733.; *Boldizsár Vörös*: „Sündige Stadt” – „sündiger Stadtteil”? Die Gegenüberstellungen von Buda und Pest in Texten aus Ungarn in den Jahren 1919–1921. *Metropolis in Transition. Wien–Budapest 1916 bis 1921.* 2016. 5. sz. 1–13. Ld. http://metropolis-in-transition.at/wp-content/uploads/2016/05/Boldizsar-Vörös_Suendige-Stadt-suendiger-Stadtteil_PDF-Version.pdf (utolsó letöltés: 2018. febr. 10.).

49 A Nemzeti Hadsereg Budapestén. I. m. 4.

50 Horthy fővezér bevonult a Nemzeti Hadsereggel a fővárosba. *Az Est* 1919. nov. 18. 3.

Az itt lezajló ünnepségre a Parlament bejáratához, a lépcsőkre, fehér fából ácsolt, zöld baldachinos misésátort építettek, amelyből – létrehozva ezzel a magyar trikolór színegyüttesét – piros szőnyeg futott le a térre. A sátorban oltár állt, mögötte fehér alapon hatalmas aranykereszt; a sátor mellett és a lépcsőkön kétoldalt pálmákat, a győzelem jelképeit, és babérfákat, a halhatatlanság, a győzelem és a béke jelképeit⁵¹ helyezték el. (E sajátos épületegyüttes mutatja a legjobban az ünnepség meghatározó eszmei mozzanatát: a nemzeti gondolkör szakralizálását, ugyanakkor a keresztény vallásos eszmerendszer nemzeti-vé tételét. Lásd a XIX. képet!) Az Országház homlokzatán háromszínű lobogók lógtak, a téren pedig fehér póznák közt kifeszített köteleken nemzeti színű és a főváros színeit viselő zászlók lengtek. Az Országháznál a kormány tagjai, a keresztény felekezetek főpapjai és számos vezető közéleti személyiség jelent meg a *Nemzeti Hadsereg* fogadására.

A Köztársaság térhez érve Horthy leszállt a lováról, jelezve, hogy megérkezett céljához, majd törzskarával átment a téren. A Parlament lépcsőjén Friedrich István miniszterelnök sietett eléje és üdvözlőbeszédében – kihasználva, hogy a bevonulás napja éppen a köztársaság kikiáltásának egyéves évfordulója is – így köszöntötte a fővezért: „Itt, ezen a téren, amelyen egy év előtt átkos ajakról elhangzott, hogy »Nem akarok többé katonát látni«, ezen a téren üdvözöllek és köszöntlek a Nemzeti Hadsereg élén, lelkesedéssel és szeretettel, a magyar kormány és a magyar nemzet nevében.”⁵² A jelkép értékű helyen elhangzó mondat utolsó szavai jól mutatták: itt már többről volt szó, mint pusztán a sereg budapesti bevonulásáról: a főváros „meghódítása” után most már az ország-
nak a forradalmi eszmerendszerektől való jelképes visszafoglalására került sor. Friedrich szerint a nemzet talpra fog állni, ha „lemond hiú ábrándokról és meszse idegenből várt segítségről, és csak a saját erejében bízva, tántoríthatatlanul kitart a keresztény nemzeti irány mellett”. Válaszában Horthy szintén országos dimenziókban határozta meg a feladatokat: az ország minél gyorsabb újjáépítéséhez „*ki kell irtanunk minden mérget a nemzet lelkéből és össze kell fogni minden magyar hazafinak egy szent cél érdekében, amelynek két pillére: a nemzeti eszme és a keresztény morál*”.⁵³ Ezután, a vasárnap ünnepéhez kapcsolódva, mise következett, majd a *Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének* képviselőjében Tormay Cécile írónő adta át a magyar asszonyok zászlaját Horthynak. Beszédében – az események jelentőségét érzékeltetendő – a keresztény vallásosság fogalomkészletét alkalmazta

51 Vö. ehhez: Babér. In: A keresztény művészet i. m. 44.; Palma. In: A keresztény művészet i. m. 257–258.

52 A Nemzeti Hadsereg Budapesten. I. m. 5. – Az ünnepség időpontjának kijelöléséhez ld. még: HL I. 89. VKF 1919. 13. d. 793. sz. Az 1919. nov. 16-ai rendezvény az éppen egy évvel korábbinak: a népköztársaság kikiáltásának sajátos ellen-ünnepsége is volt, ld. erről: *Vörös Boldizsár: A magyar köztársaság kikiáltása 1918. november 16-án: szimbolikus helyfoglalás térben és időben. Közép-Európai Közlemények 2009. 2–3. sz. 100–106., a tanulmányt ld. e kötetben is: 162–169.*

53 A Nemzeti Hadsereg Budapesten. I. m. 5. Figyelemre méltó az is, hogy a kisebbik téren: a Gellért téren zajlott le Budapest, a nagyobbik téren: a Köztársaság térén pedig az ország szimbolikus elfoglalása.

a közelmúlt és a jelen ábrázolásához, egyértelműen a szakralitás szférájába emelve a magyar történelem eseményeit: „Magyar hajnal és keresztény feltámadás a Ti hazatéréstek egy szörnyű, véres kálvária után, melyben Károlyi, a magyar Júdás Iskariot és démoni cinkosai elárulták, megkínózták, kifosztották és megcsúfolták a magyar nemzetet”.⁵⁴ A magyar történelem egészében pedig így helyezte el a *Nemzeti Hadsereget*: „Ti vagytok a Nemzeti Hadsereg, melyre négyszáz éve vár a nemzet”. Végezetül pedig a hadsereg feladatát immár az egykori egységes Magyarország helyreállításában jelölte meg: „Vegyétek a zászlót, és ne nyugodjatok, míg bele nem tükröztétek képét négy folyónk vizébe, míg vissza nem emeltétek a három halmok fölé.” Horthy röviden megköszönte a lobogót, ugyanakkor, Tormay Cécile felszólítására reagálva, a további feladatokról óvatosan csak ennyit mondott: „még nem vagyunk a célnál. Pestről még tovább is kell mennünk”.⁵⁵ Ezek után az egyházak vezetői megáldották a sereg zászlóit. A *Himnusz* elhangzását követően a 63 magyar vármegye képviselőjében 63 nő járult a fővezér elé, s mindegyikük egy-egy virágcsokrot adott át neki; a megszállt vármegyék képviselőjében szereplő asszonyok csokrát gyászfátyol borította. A minden bizonnyal a jelen viszonyait szimbolizáló csoport után, feltehetőleg egy jobb jövőt jelképezendő, az ifjúság nevében⁵⁶ 12 magyar díszruhába leány vonult Horthy elé, élükön Friedrich miniszterelnök leányával, aki fehér virágcsokrot adott a fővezérnek. E női csoportok résztvevőikkel feltehetőleg utaltak „Hungáriá”-ra, a nőalakkal perszonifikált Magyarországra (az esti operaházi díszelőadásban is szerepelt a glóriás Hungária-nőalak),⁵⁷ továbbá

54 Tormay Cécile beszédének szövege *Kiáltvány a Magyar Nemzeti Hadsereghez!* címmel, Tormay nevének feltüntetése nélkül, „A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége” aláírással röplapon is megjelent (ld. OSzK PKt 1919/33. sztl., a beszéd szövegét tanulmányom Függelékében közlöm). Vö. még: A Nemzeti Hadsereg Budapesten. I. m. 5. és *Tormay Cécile: A magyar nemzeti hadsereghez. Utó: Küzdelmek – emlékezések*. Bp., [1937.] 18–20. – Az egységes Magyarország helyreállításának gondolatát Raffay Sándor evangélikus püspök és Józán Miklós unitárius esperes is megfogalmazták zászlószentelő beszédeikben.

55 A Nemzeti Hadsereg Budapesten. I. m. 5. Megkockáztatható a feltevés: a terület-visszacsatolások idején tartott bevonulásainál Horthy azért is lovagolt több ízben fehér lovon, mert – mind ő, mind az ünnepségeket rendező bizottságok –, azt is akarták jelezni: e bevonulások az 1919-ben megkezdett „országfoglalás” folytatásainak tekintendők: állomások a végső cél, az egykori egységes Magyarország helyreállításához vezető jelképes úton.

56 Ld. az Országház téri ünnepség Meghívóját, OSzK PKt 1919/33. sztl.

57 A magyar hadsereg ünnepe. Magyarország 1919. nov. 18. 6.; vö. ehhez: *Sinkó Katalin: A megsértett Hungária. Néprajzi Értesítő* 1995. 267–282. – Az ekkor lezajlott szimbolikus térfoglalási akciók sorozatába illeszkedik annak a Horthy-emléklapnak (ld. OSzK PKt 1919/33. sztl.) a terjesztése is, amelyen a következő szöveg olvasható: „Falu népe, fajunk törzse, őserényeink letéteményese, hozzád száll köszönetem és meleg üdvözlétem a mai napon ebből a nagy, megtévelyedett városból. – Ha a te fehér házacskaidból kisugárzó őserő megtölti a kőpaloták és munkaházak lakóinak szívét is, akkor Magyarország nagyobb és hatalmasabb lesz, mint valaha! Horthy”. Ld. még: *Vörös Boldizsár: Térfoglalás Budapesten – térfoglalás a történelemben?* A Nemzeti Hadsereg budapesti bevonulási ünnepsége 1919. november 16-án. In: *Ünnep – hét-köznap – emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén*. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Szécsény, 2000. augusztus 24–26. Szerk. Pásztor Cecília. Salgótarján, 2002. 181–186.

a politikusok, katonák és egyházi vezetők férfi-csoportjai mellett az „ország-foglaló” ünnepség „össz nemzeti” jellegét is hivatottak voltak kifejezni. Az ünnepséget a csapatok díszmenete zárta. A fővárosnak, illetve az országnak a keresztény és a nemzeti eszmeiség jegyében történő visszafoglalását jelképező ünnepségsorozat további elemei az esti operaházi díszelőadás és a budavári palotában tartott miniszterelnöki fogadás voltak.

Térfoglalók és módszereik

Áttekintve e sokféle térfoglalási eljárást, köztük a három részletesebben ismertett-elemzett akciót – a helyátnevezéseket, a május 1-jei ünnepséget és Horthy bevonulását – nyilvánvalóvá válik: mindegyik Budapest leginkább reprezentatív-nak számító, legnagyobb szimbolikus értékű belső területeinek, útjainak, tereinek és legfontosabb intézményeinek, legismertebb emlékműveinek átnevezésével-átalakításával-eltávolításával igyekezett kifejezni a főváros jelképes birtokbavételét,⁵⁸ ugyanakkor hirdetni, terjeszteni az ezen eljárásokat alkalmazó politikai erők világfelfogását, értékrendszerét is.

Jól megfigyelhető a koncepcionális egységesség⁵⁹ is mind a polgári forradalom, mint a Tanácsköztársaság, mind a Horthy-bevonulást rendezők eljárásainak sorozatában. Szinte minden akcióban egyszerre van jelen az *elutasítás* és a *méltatás* gesztusa. A polgári forradalom idején eltávolítják Hentzi emlékművét, de fel akarják állítani Martinovicsét, a Ferenc József rakpartot Kossuthról és Petőfiről nevezik el – egy Habsburg-ellenes, nemzeti, köztársasági szemlélet jegyében. A Tanácsköztársaság idején a Szent István kórház a Semmelweis Közkórház nevet kapja, Árpád szobrára Marxét és a két munkását helyezik el, de feldíszítik Petőfi emlékművét – egy szociáldemokrata-kommunista forradalmi eszmerendszert terjesztendő. Horthy, bevonulásakor, fehér lovon ül, az Országházra misésátoert építenek, zászlókat szentelnek, az elhangzó beszédek leszámolnak a forradalmakkal – egy keresztény és nemzeti gondolatvilág értékeinek hangsúlyozott kifejezésekképpen. Figyelemre méltó, hogy a jelképes birtokbavételnél a birtokba vevők a nézeteiket kifejező nevet vagy szobrot nemegyszer olyan korábbi név vagy szobor helyére illesztették, amely homlokegyenest ellenkező eszmei tartalmat hordozott: ez történt például több helyátnevezés vagy a Szent Gellért-emlékmű május 1-jei átalakítása esetében, még határozottabbá téve a foglalást. (A Gellért-szobor esetében különösen érdekes megoldás, hogy az ateista propaganda jegyében is elkészített ábrázolás ugyanakkor felhasználja a keresztény vallásosság elemeit: már a feliratban a „Paradicsom” kifejezést, a paradicsomi tájat, benne

58 Vö. Gyáni G.: Az utca i. m. 40.

59 Vö. Glatz Ferenc: A történettudomány és a közgondolkodás történeti elemei. In: *Uő: Történetírás – korszakváltásban. Tanulmányok.* Bp., 1990. 86. A forradalmak jelképeiről ld. még pl. *Vörös Boldizsár: Koronátlan címer, vörös zászló.* Az új rendszerek szimbólumai az 1918–1919-es magyarországi forradalmakban, e kötetben: 128–138.

a fával, a lángpallosos férfialakokat – azonban talán éppen ezek *evilágiságát* hangsúlyozva akarja még határozottabbá tenni a felhívást.)

Elsősorban a két forradalmi rendszer, különösen pedig a Tanácsköztársaság esetében feltűnő, hogy döntéshozói a térfoglalási eljárásoknál azokat az eszközöket használták, amelyeket, természetesen más politikai eszmék terjesztését elősegítendő, de feltehetően azonos vagy rokon jellegű gyakorlati megfontolásokból a diktatúra által megtagadott, bukott politikai rendszerek közvélemény-formálói is alkalmaztak. (Még a május elsejei dekorációs munkákban részt vevő szobrászok többsége is a heroikus emlékmű vagy portré hagyományát folytatta, ennek stílusát alkalmazta a forradalmárok alakjára is.⁶⁰ A térfoglalási akcióknál felhasznált történelmi alakok méltatásával pedig mindkét forradalmi rendszer törekedett a „saját hagyomány” megteremtésére⁶¹ is.

Nem felesleges néhány további szempontból összevetni a két, egészében persze nagyon is eltérő ünnepséget: a budapesti május elsejét és a Horthy-bevonulást. Mindkettőnél jelen volt egy-egy domináns – az őket alkalmazó politikai erők jelölésére is használt – szín: a május elsejénél a vörös (zászlók, drapériák stb.), a Horthy-bevonulásnál a fehér (virágok, póznák stb.). Mindkettőnél szerepeltek kulcsfontosságú dalok: május 1-jén elsősorban az *Internacionálé*, Horthy bevonulásakor főleg a *Himnusz*. Végül: a mozgósított és megjelent tömeg szerepe is *részben* azonos volt: a rendezvények szervezői e tömegeket önmaguk („a proletariátus”, „a nemzet”) jelképeinek is szánták,⁶² amint ezt a Horthy-bevonulásnál a fogadóbizottság felhívása is hangsúlyozta: „Honfitársak! [...] Jertek tömegesen [tudniillik az ünnepségre], hadd vegye tudomásul a világ, hogy sokan vagyunk, ha hí a haza!”⁶³

Az 1918–1919-es események, térfoglalási akciók ismeretében nem meglepő Horthy célkitűzése: a nemzet erőinek összefogását sürgette, „hogy az ezer jelszóval agyonagitált lakosság nyugvópontra juthasson”⁶⁴ – felhívása azonban, paradox módon, éppen az ő és hadserege fogadására rendezett, tömegmozgósító kijelentésekben éppenséggel nem szűkölködő ünnepség során, Friedrich miniszterelnökhöz intézett válaszbeszédében hangzott el...

60 *Aradi Nóra*: A Tanácsköztársaság művészete. In: Magyar művészet 1890–1919. I. Szerk. Németh Lajos. Bp., 1981. 622–623.

61 Vö. ehhez: *Eric Hobsbawm*: Introduction: Inventing Traditions. In: *The Invention of Tradition*. Ed. Eric Hobsbawm–Terence Ranger. Cambridge–etc., 1985. 1–14.; *Uő*: Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In: *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. Szerk. Hofer Tamás–Niedermüller Péter. Bp., 1987. 127–197.; *Victoria E. Bonnell*: *Iconography of Power. Soviet Political Posters under Lenin and Stalin*. Berkeley–Los Angeles–London, 1997. 1–19., 281–284.

62 Vö. *E. Hobsbawm*: A munkásosztály i. m. 150., 156.

63 A nemzeti csapatok Budapesten. – A románok kivonultak. – Budapest magyar kézen. – Budapesti Hírlap 1919. nov. 15. 3–4. – A főváros szimbolikus elfoglalását még jobban érzékeltetendő, mindkét ünnepség szervezői arra törekedtek, hogy a lakosságot (vagy legalább egy részét) rábírják: díszítsék fel házaikat, ablakaikat az ünnepségre. (Ld. az id. felhívást; máj. 1. esetében: Május elseje ünnepi programja. Népszava 1919. ápr. 30. 7.)

64 A Nemzeti Hadsereg Budapesten. I. m. 5.

Függelék

Károlyi Mihály tér

Krúdy Gyula közli velünk, hogy az utóbbi napokban számos felszólítást és levelet kapott a társadalom minden rétegéből, hogy a pesti utcák új elnevezésénél legyen tekintettel a legutóbb lejátszódott szabadságharcokra. Sokan indítványozták, hogy a Gizella teret, ahol a nemzeti eseményeknek legjelentősebb mozzanatai történtek, a közeljövőben nevezzék el *Károlyi Mihály térnek*. Mások a Ferenc József teret nem akarják többé látni az élők sorában, ahol a forradalmár tömeg közé az utolsó sortűz dördült el a régi világ puskái csöveiből. Kérik, hogy a Ferenc József teret ezentúl *Október 29-iki térnek* nevezze az utcakeresztelő bizottság. Nagyon sokan vannak olyanok, akik nem szívesen látják a Vilmos császár körutat, a Ferdinánd bolgár cár utat, de a Mehmed szultán utat sem. Panasz érkezett az Albrecht útra, a Lipót körútra, a Ferenc körútra és még számos pesti utcára, amelynek elnevezése a régi szomorú Magyarországra emlékezteti a járókelőt. *Krúdy* Gyula azt írja nekünk, hogy előterjesztésében, amelyet legközelebb (november 5-én)⁶⁵ nyújt be az illetékes bizottságnak, elsősorban az elmúlt gyönyörű napoknak, a vértelen magyar szabadságharcnak igyekszik emléket állítani a pesti utcák s terek új elnevezésével.

(Megjelent: Magyarország 1918. nov. 3. 12.)

A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1918. évi november hó 19-én tartott ülésének jegyzőkönyve (részlet)

Jelenti az elnök,⁶⁶ hogy azokon a tárgyakon kívül, amelyek a meghívóval közölt tárgyjegyzék szerint az ülés napirendjén szerepelnek, még egy ügyet kíván a tanács elé terjeszteni, mégpedig a többi tárgyak előtti sorrendben az alábbiakban:

A történelmi idők rohamosan érkeznek nagy fordulókhoz; pillanatról-pillanatra fejlődnek az események és alakul ki az új korszak.

A történelmi nagy átalakulás, a nagy idők korszakalkotó eseményei, az államforma megváltozása és a vezéregyéniségek megörökítése külső kifejezést kívánnak fővárosunk út-elnevezéseiben is.

Foglalkozni kell tehát az eziránt megnyilatkozó feladat megoldásával.

Előterjesztést tett ez irányban a műszaki osztály, kérést intézett a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatósága, javaslattal lépett elő a Főváros Barátainak Társasága részéről *Krúdy* Gyula is, de kifejezésre jutott a Nemzeti Tanács kebelében is eziránt a kíváncsalom.

Az Elnök konkrét javaslatot terjeszt a tanács elé, ezúttal, mint legsürgősebbre, csak néhány tér és útvonal nevének a megváltoztatására szorítkozva, mert

65 *Krúdy* nov. 5-ei előterjesztéséről nincs tudomásom; mindenestre az e cikkben ismertetett elgondolásokat az író felhasználta 1918. nov. 19-ei (az e munkámban is idézett) javaslatához.

66 Polónyi Géza, 1918–1920 között a Fővárosi Közmunkák Tanácsának elnöke.

egyfelől más egyéb, megváltoztatásra váró mai útnevekre nézve bevárni óhajtaná a Nemzeti Tanács kebeléből kifejezendő kívánalmakat, másfelől pedig nagyobb számú változtatásnak egyszerre való foganosítására a postai forgalomban zavarokat idézne elő.

Javaslatára az, hogy az Országház tér neveztesse el Köztársaság térnek, a Ferenc József tér Október térnek, a Gizella tér Károlyi Mihály térnek, a Ferdinánd bolgár király út neve állítsassék vissza Vámház körútnak, a Mehmed szultán úté Múzeum körútnak, a Károly király út neveztesse el Népakarat útjának, a Vilmos császár út neve állítsassék vissza Váci körútnak és a Zita királyné út neve Várkert rakpartnak.

Forbáth Imre dr.⁶⁷ tanácsstag a Gizella térnek élő személyről való elnevezését – a tanács ez irányú elvi határozatára utalva – elvileg nem helyesli, teljesen kikapcsolva a jelen esetben az egyén személyiségét, mert mindig híve volt és most is híve gróf Károlyi Mihálynak. – De amikor a tanács a nagy átalakulás után most első ízben tartja ülését, más dologra kíván utalni: magának a tanácsnak szerepére az új helyzetben. Az 1870-es évben bölcs előrelátás hozta létre a közmunkák tanácsát, amelyre akkor szükség is volt; ma az egyesített főváros teljesen kinővén a régi keretekből, a tanács hivatása és működése befejezettek tekintendő.

Az elnök megszakítva a felszólalást, tájékozással szükségesnek találja kijelenteni, hogy maga az élő törvény köteletségünké teszi annak végrehajtását, de a felszólalás semmi összefüggésben sincs a már tárgyalni megkezdett napirend tárgyával; – ezenfelül felvilágosítja a felszólalót, hogy a legilletékesebb kormányhelyen annak idején nyomban eljárva, azt a direktívát kapta, hogy a tanács változatlanul folytassa a törvényekben megszabott működését.

Forbáth Imre a felvilágosítást tudomásul veszi; a felszólalással csak annak akart kifejezést adni, az új kornak első ülése alkalmával, hogy a főváros autonómiája teljesen biztosítandó s reméli, hogy az illetékes tényezők gondoskodni fognak megfelelő módon annak a megvalósításáról.

*Joanovich Pál*⁶⁸ a Károly király út megjelölésére a Népakarat útja helyett megfelelőbbnek tartja a Nép körút egyszerűbb és kifejező nevet s ennek az alkalmazását javasolja.

Az elnök ezek után határozathozatalra feltétlenül útvonalanként a kérdést:

a tanács, mindenik útvonalra nézve egyhangúlag, a következően határoz:

az V. kerületi Országház teret „Köztársaság tér”-nek, az V. kerületi Ferenc József teret „Október tér”-nek, a IV. és V. kerületbe eső Gizella teret „Károlyi Mihály tér”-nek, a IV. és IX. kerületbe eső Ferdinánd bolgár király utat „Vámház körút”-nak, a IV. és VIII. kerületbe eső Mehmed szultán utat „Múzeum körút”-nak, a IV. és VII. kerületbe eső Károly király utat „Nép körút”-nak, az V. és VI. kerületbe

67 Forbáth Imre (1875–1952), mérnök, egyetemi tanár, 1913–1920 között a Fővárosi Közmunkák Tanácsának tagja.

68 Joanovich Pál (1860–1934), állami főtisztviselő, majd politikus, 1913–1934 között a Fővárosi Közmunkák Tanácsának tagja.

eső Vilmos császár utat „Váci körút”-nak, az I. és II. kerületbe eső Zita királyné utat „Várkert rakpart”-nak nevezi el.

Felkéri a székesfővárost, hogy az új elnevezéseknek gyakorlati alkalmazása iránt intézkedni szíveskedjék.

(Ld. Budapest Főváros Levéltára II. 1. a. 52. FKT XIX. 4252/1918. sz.)

Kultúrpropaganda a Vörös Hadseregben

Budapest művészi dísze május elsején

Szamuely Tibor közoktatásügyi népbiztos nyilatkozata (részlet)

– Meg akarok emlékezni a május elsejére tervezett vörös ünnepélyről is, melyről már ma merem állítani, hogy pompája mindent el fog homályosítani, amit Budapest hasonló téren eddig látott. Különösen művészeti szempontból nyújtunk sokat és nagyszabású dolgokat. Mindenekelőtt *el fogjuk tüntetni városunknak összes régi szobrait*. A Körönd négy idétlen szobra helyett négy szoborcsoportot létesítünk, amely *talapzatául fog szolgálni egy kilenc méter átmérőjű lángoló földgömbnek, mely az úttest közepe fölött fog lebegni*. Az Andrássy út végén lévő Millenáris emlékmű közepét *vörös obeliszkké alakítjuk át*. A körülötte lévő oszlopsorokat is megfelelően feldíszítjük. Az ott elhelyezve volt csúnya szobrok helyett ebből az oszlopszarnokból *a munka allegorikus szobra fog alakulni*. Az obeliszk előtt pedig felállítjuk *Marx Károlynak nyolc méter magas szobrát, kétoldalt két munkásalakkal*. A városban több helyen valamivel kisebb, ötméteres méretben ugyancsak felállítjuk *Marx Károlynak, továbbá Leninnek, Szabó Ervinnek, Liebknecht Károlynak és Engels Frigyesnek szobrait*. A városligeti Iparcsarnokot *teljesen vörösbe burkoljuk, frízekkel és ornamentikai dísszel látjuk el*. Az Országház téren *Andrássy szobra el fog tűnni, fölötte a Munka görögstílusú temploma fog felépülni*. Különböző díszműveket helyezünk el még a Várban a Gellért-hegyi citadellán, valamint az Anker-palota előtt. Mindezekkel a munkálatokkal kettős célt szolgálunk: egyfelől emeljük vele az ünnepély jelentőségét és műélvezetet nyújtunk az abban részt vevő proletártömegeknek, másfelől pedig néhány hétre munkaalkalmat adunk a munkanélküliek tetemes részének.

(Megjelent: Fáklya 1919. ápr. 20. 2–3.)

Lowetinszky János József⁶⁹ naplója, 1919. május 1. (részletek)

Az utcán ünnepi hangulat, villamos, valamint kocsis sehol sem járt, csak a rendezőség automobiljai száguldottak teljesen vörös díszben imitt amott, az úttesten a menetben résztvevők nagy csapata haladt, a postások víg zeneszóval indultak kijelölt helyükre. Elmentünk az Aréna úton az Andrássy úti Millenáris emlékgig, amely teljes vörös pompában díszelgett, a Szépművészeti és Múcsarnok vörösben, lobogókkal feldíszítve, egy óriási Marx és Lenin szobor⁷⁰ gipszből. Az Andrássy út 3 úttestén a küldöttségek és menetek már javában haladtak a liget felé énekelve, kalapot, zsebkendőt lengetve, közben a zenekar is intonálta az Internacionálé inkább deprimáló, mint lelkesítő hangjait, fel-felharsant a Marseillaise is. Az úttestet kedélyeskedő és cigarettázó katonakordon vette körül. Így nézegettük a különböző meneteket, le-levéve a kalapot, ha az Internacionálét fújták. A menetben rengeteg volt a nő. Érdekesebbek voltak: a mozisok hat fehér ló vonta allegóriai csoportja, a húsvágók hat derék, nagyszarvú, fehér magyar ökör vonta szekere, a hentesek csoportja, a malommunkások csoportja nagy kenyér-, perec- és óriási sós kiflivel, a hadsereg egy szakasza rohamsisakkal, vörösre festett ágyú- és gépfegyverrel, az élén is skarlát palástba öltözött lovassal, meguntam az álldogálást s lassan előrehaladtunk, a II. Oktogonon⁷¹ cigányzenészek karai voltak elhelyezve, akik az Internacionálét húzták felváltva a Marseillaise-szel, 16 bőgőt olvastam csak itt meg, jött a MÁV gépgyár menete párhuzamosan a csepeliek óriási menetével, a MÁV gépgyár egy kocsija lokomotívot, a másik gépet, a harmadik hidat hozott, egy kocsin kovácsok csengették nagy vígan, messzire hallatszóan az üllőt, a gazdasági csoport egy cséplőgépet hozott, melyet jelmezes aratóleányok és legények énekszóval kísértek, a csepeliek lovassal nyitották meg a menetet s nagyszerűen voltak ellátva lobogókkal, gyermekeiket vörös díszítésű szekereken hozták, zenekaruk is volt, mely nagyszerűen fújta az indulókat. A zuglóiak csoportja a burzsoátemetést ábrázoló két koporsót hozott. A színházak csoportjai külön jelzőablak alatt, az Operaház színészei gyönyörűen énekeltek a Marseillaise-t, sok öreg, deres fej volt köztük, akik úgy haladtak, mint haladhattak a római caesarok diadalmenetében a fogoly fejedelmek, a színésznők egyike-másika riadtan nézte a nekik szokatlan tömeget. A színházi munkások külön csoportot alkottak, a cseléd naccságák nagy zsvivaj között vonultak fel, az intelligencia félszegen haladt a menetben, a zsidó fruskák azonban fajuk temperamentuma szerint a szertelenségbe csaptak. Ismerem Budapestet és népét, de annyi polizeiwidrig pofát még életemben nem láttam. A II. Oktogon is teljes vörös díszben pompázott, a négy szobor tetején négy óriási földgömb terpeszkedett s tele volt tűzdelve vörös májusfákkal, a házak az Andrássy úton többé-kevésbé gazdagon vörössel

69 Lowetinszky János József, Pest vármegye 53 éves tisztviselője néhányadmagával bejárja az 1919. máj. 1-jei Budapestet. Lowetinszkyról ld. még pl. *Vörös Boldizsár*: Egy vármegyei hivatalnok az 1917-es oroszországi forradalmakról, avagy eszközök az eligazodáshoz a világtörténelemben, e kötetben: 107–116.

70 Lowetinszky téved: a szobor Marxot ábrázolta, két munkással.

71 Értsd: a Köröndön.

díszítve, ami, őszintén megvallva, ijesztőleg hatott, sehol más szín, csak vadító vörös szín, szerencse, hogy nincs már marhánk, mert felöklelnének bennünket. Nagy nehezen feleveckéltünk az Oktogonig, amely szintén pazarul volt feldíszítve vörössel [...] 1 órakor kanyarodott be a menet vége az Andrássy útra a Teréz körútról, iszonyatos és egyszersmind félelmetes tömegű ember volt ez, amennyit még életemben nem láttam, pedig már sok tömeget láttam. Az Operaház ízlésesen volt feldíszítve, 2 nagy vörös koszorúja is volt az ablakokban, hm, nem jó szimbólum ez. A Fürdő utca bejárata is pazarul volt vörössel díszítve. [...] átbalagtunk a Lánchídon és Alagúton át a Vérmezőre, amelynek közepén egy katófalk állott vörösben és vörösben boldogult Martinovics Ignác & társai vesztőhelyén, ez is satisfactio, a Vérmező fái piros dísszel vannak feldíszítve, nyílt színpadok voltak felállítva, az istenadta nép, míg a hideg májusi szélben didergett a zöld fűvön, melyet katonáik annyi éven át óvtak tőle katonáikkal. Lekanyarodtunk az Eskü téri hídhöz. Szt. Gellértet elbújtatták egy nagy büdös sárga paraván mögé, lenn pedig egy ostoba mázoltmány akarta velünk érthetővé tenni a Paradicsomot. A nép ernyedten kullogott jobbra-balra, 200 vízcsap ontotta nedűjét, de nem is volt itt semmiféle lelkesültség, mint hajdinában-danában, sem egy kurjantás, sem egy lelkesülő, örömteli arc, mindenfelé gyanakvás és szorongó érzés mutatkozott az arcokon. Nagy nehezen dőcögtünk haza 3 órára.

(Kézirat, ld. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény B 0910/209. 1918–19.: 1919. máj. 1. sz. n. – Az e napról készített feljegyzéseit Lowetinszky piros tintával írta.)

Horthy Miklós kiáltványa a budapestiekhez

Budapest népéhez!

Magyarország legszégyenteljesebb korszaka után a fővezérségem alatt álló nemzeti haderő részei bevonulnak Budapestre, hogy ősi, szívünkhöz forrott nemzeti színeinket kitérjesszék Buda várára.

Csapataim oltalma alatt minden igaz magyar nyugodtan végezheti és kell, hogy végezze azt a munkát, mely összességében újjraépíti Magyarországot.

Én és csapataim főfeladatunknak tekintjük, hogy Budapest sokat szenvedett népén segítsünk, főleg, hogy az előttünk álló nehéz telet számára elviselhetővé tegyük.

Aki jó magyar, örömmel fogad bennünket, de a hivatásos bujtoatók és rendbontók óvakodjanak, mert irgalmatlanul fog bűnhődni az, aki Budapest meggyötört népének hón óhajtott nyugalma rosszakaratúan megzavarni igyekszik. Bűnhődni fog az is, aki az újrászületett magyar nemzeti haderő szeplőtlen zászlaját merné hazug rágalomokkal meggyalázni.

Akiknek hibájából országunk a pusztulás szélére sodródott, tanuljanak meg bűnbánóan a minden bűnök legnagyobbikáért vezekelni. Ez az, amit a haza ma tőlük jogosan megkíván.

Erőszakoskodásokat, felvonulásokat, rendezavarásokat semmi esetre sem tűrök, s ha ilyenek előfordulnának, úgy ezeket a legszigorúbb eszközökkel torolnám meg.

Viselkedjék mindenki nyugodtan és fegyelmezetten, járuljon mindenki egy szívvel-lélekkel hozzá, hogy a nagy jelentőségű nap valóban Magyarország új felvirágzásának hajnalát jelentse.

Horthy Miklós s. k.
fővezér.

(Ld. Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, Szöveges plakát 1919/1. sztl.)

Tormay Cécile beszéde a Nemzeti Hadsereg bevonulása alkalmából

Katonák! Testvéreink!

Hajnal van ma! Ti hoztátok – és mi asszonyok, mint kétezer év előtt a Szentírás reggelén, a Golgota tövében, eljöttünk, hogy köszöntsük a feltámadást.

Magyar hajnal és keresztény feltámadás a Ti hazatéréstek, egy szörnyű, véres kálvária után, melyben Károlyi, a magyar Júdás Iskariot és démoni cinkosai elárulták, megkínózták, kifosztották és megcsúfolták a magyar nemzetet.

Történetünk legsötétebb éjszakája volt ez és most olyan ígéretes a reggel, mert eljöttetek. A reménységet fél esztendő óta Horthy Miklósnak hívják Magyarországon és most ő vezérelt ide benneteket, hogy visszafoglaljátok a keresztény Magyarország számára megtévedt, de bűnbánó fővárosát, hogy az emberiség becsületében magasra emeljétek újra Szent István ezeréves koronáját.

Jelentőségtejlésebb és sorsdöntőbb hazatérte még nem volt hadseregnek e világon. Ti nem csak fővárost foglalni, országot hódítani jöttetek! Nem csupán a magyarságnak a Duna–Tisza völgyéből kisarjadt fiatal hadinépe vagytok, de Ti vagytok a Nemzeti Hadsereg, melyre négyszáz éve vár a nemzet, hogy a sír szélén érje meg és újraéledjen általatok. Reménységünk, jövőnk, mindenünk vagytok – még múltunk is, mert hiszen Ti vagytok azok a hősök, akiktől 1914 őszén búcsúztak el a magyar anyák, a magyar hitvesek. Akkor ment el a mi hadseregünk és azóta nem tért vissza. Jöttek rokkant hősök a csataterекről, szenvedő hadifoglyok a szomorú rabságból, sőt jöttek a múlt őszön lázadó ezrek, de a magyar nemzet dicsőséges fegyveres ereje nem tért haza.

Öt év után ma jön vissza. Bennetek térnek meg Gorlice és Limanova legendás hősei, azok, akik győztek a szent Kárpátokon, erdélyi havasokon, a Duna szerb partjain, az Adria kék vizei felett és tizenkétszer győztek az Isonzónál és az Alpokon.

Nagy múltunk és nagy jövőnk, melynek élén Horthy Miklós jár, hajoljon meg előttetek minden zászló az országban, szólaljon meg minden harang. És vi-gye a szél magyar zászlók suhogását, keresztény harang zúgását azokhoz, akik

nincsenek itt, azokhoz is, akik messze kicsiny fakeresztek, hullámsírok alól most hazafigyelnek.

Elő hősök és az elesettek megdicsőült serege, halljátok meg! Asszonyok szólnak hozzátok a magyar főváros felszabadult földjén, és hű zálogul felétek nyújtják zászlójukat. Az elmúlt rémuralom hiába ítélte halálra a nemzet büszke színeit, mint egykor a Rákóczi tárogaóit hiába égette el máglyán a gyűlölet, újra feltámadtak és szárnyra keltek egy új ezer év felé.

Vegyétek a zászlót és ne nyugodjatok, míg bele nem tükröztétek képét négy folyónk vizébe, míg vissza nem emeltétek a három halmok fölé.

Vegyétek, asszonyok keze áldotta meg, szentelje fel dicsőségben a Ti férfikezetek.

(Ld. Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár 1919/33. sztl. – A lap túloldalán, ismeretlen személy kézírásával: „Tormay Cécile beszéde Horthy Miklós fővezérhez 1919. nov. 16-án”.)

A tanulmány először megjelent: Budapesti Negyed 2000. 3–4. sz. 144–172.

A magyar köztársaság kikiáltása 1918. november 16-án: szimbolikus helyfoglalás térben és időben

Politikai erők, eszmék terjesztése, hatalmuk érzékeltetése és legitimálása érdekében nemritkán alkalmaznak szimbolikus térfoglalási eljárásokat, amelyekkel egy-egy közösség életében kulcsfontosságú területek: így például egy ország fővárosa, illetve legfontosabb közterületei, épületei jelképes birtokbavételére törekednek. Előfordulhat ugyanakkor az is, hogy e politikai erők nemcsak a teret akarják ilyenféleképpen meghódítani, hanem, hasonló megfontolásokból, azzal párhuzamosan, az idő egyfajta sajátos birtokbavételét is igyekeznek végrehajtani: bizonyos történelmi események saját maguk előzményeiként, egyes történelmi személyek saját elődeikként történő felidézésével – ezzel együtt pedig más események és figurák határozott bírálataival, elutasításával. Mindezen célok megvalósítására sokféle eszköz kínálkozik: így, többek között, a különféle politikai jelképek (képek, szobrok stb.) használata; középületek birtoklásának hangsúlyozása; szimbolikus súlyú közéleti beszéd tartása (amelynél különösen fontos az időpont és a hely); jelképértékkel bíró közösségi rendezvények, tömeggyűlések szervezése, lebonyolítása; továbbá új ünnepek kijelölése, már meglévők átértékelése vagy eltörlése. Egyes esetekben a politikai erők ezen eszközök közül egyszerre többet is alkalmazhatnak céljaik érdekében.¹ A magyar köztársaság 1918. november 16-ai kikiáltása alkalmával lezajlott rendezvény és a Horthy Miklós vezette *Nemzeti Hadsereg* pontosan egy évvel későbbi budapesti bevonulási ünnepsége jól szemléltetik a fentieket, elemzésük során pedig az is nyilvánvalóvá válik, hogy e nagy akciók egymás ellen is irányulhatnak – akár úgy is, hogy, éppen a hatás érdekében, a másik rendezvény által kifejezett nézetrendszert elutasítandó, rokon jellegű eszközöket alkalmaznak.

A köztársaság kikiáltásának előkészületei során a *Nemzeti Tanács* 1918. november 15-ei ülésén – a *Pesti Napló* tudósítása szerint – a következőképpen alakította át a politikai ünnepek korabeli sorozatát:

„Ünnepnap lett már ma a november tizenhatodika és nemzeti ünnepé deklarálták a Nemzeti Tanács mai ülésén a forradalom kitörésének felejthetetlen napját, október harmincegyedikét. Eltörölték, mint

1 Ld. ehhez ált. pl. Bodó Julianna–Bíró A. Zoltán: Szimbolikus térfoglalási eljárások. In: Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban. Szerk. Bodó Julianna. Csíkszereda, 2000. 9–42.; Nikitscher Péter: Tér, hatalom, szimbólumok: hatalmi önreprezentáció és szimbolikus térfoglalás Budapesten a városegysítéstől napjainkig. In: Tér-rétegek: tanulmányok a 21. század térfordulatairól. Szerk. Dúll Andrea–Izsák Éva. Bp., 2014. 77–102., kül. 77–80.

ünnepnapokat a király és királyné születésnapját, Ferenc József halálának napját, április tizenegyedikét, szóval mindazokat az ünnepeket, amelyek a régi rendszerre emlékeztethetnek. Nemzeti ünnep a régiük közül csak kettő marad: március tizenötödike és augusztus huszadika, *Szent István napja*, amelyet egyházi ünnepnapnak tekintenek.”²

Az új hatalom tehát, saját eszmerendszerének kifejezésre juttatása érdekében radikálisan megváltoztatta az ünnepek rendszerét: újakat hozott létre (október 31., november 16.); megerősített egy meglévőt (március 15.);³ átértelmezett egy már létezőt (augusztus 20.);⁴ többet pedig eltörölt (a Habsburg-uralkodókkal kapcsolatos ünnepeket).⁵ A *Nemzeti Tanács* ugyanezen ülésén – Fritz János, a testület jegyzőjének 1920-as emlékirata szerint – megállapította a képviselőház november 16-ai ülésének napirendjét és ezzel kapcsolatban foglalkozott Tisza István halálával. Ekkor Hock János azt javasolta, hogy „Tisza István halálát be se jelentsék, ne parentálják, bízzák a történelemre”⁶ – feltehetőleg azért, hogy a meggyilkolt, sokak számára jelképértékű politikus⁷ különféle megítéléseinek esetleges vitája ne zavarja meg a köztársaság kikiáltásának ünnepélyességét. Tisza alakjának efféle kiiktatása a rendezvényből szintén az új hatalmat volt hivatott erősíteni.

Az ünnepségre a szervezők a Parlament elé hatalmas tömeget vonlattak fel. A *Magyarországi Szociáldemokrata Párt* vezetői az általuk mozgósított munkásságot önmaga, sőt általában „a nép” jelképeként szándékoztak megjeleníteni, amint azt a *Népszava* november 16-ai számában közzétett felhívásuk mutatja. E szerint a „rég rendszer” politikusai

2 November 16.: magyar köztársaság. Pesti Napló 1918. nov. 16. 3. Ld. még pl. A magyar köztársaság születésnapja. Munkaszünet a Nemzeti Tanács ülése idején. Friss Ujság 1918. nov. 16. 2.; Október 31. és november 16. vörös betűs nemzeti ünnep. A Habsburgokra emlékeztető ünnepnapokat eltörölték. A Nap 1918. nov. 16. 3.

3 Ld. ehhez pl. *Gyarmati György*: Március hatalma – a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünnepelésének történetéből. Bp., 1998. 19–44.; *Gerő András*: Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből. Bp., 2004. 163–170., 177–179.; *M. Lovas Krisztina*: Ki mire emlékezett március 15-én a dualizmus korában? Az ünnepségek alakulása az aktuális politikai konfliktusok tükrében. Századok 2017. 6. sz. 1223–1246.

4 Ld. ehhez pl. *Árpád von Klimó*: Nation, Konfession, Geschichte. Zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext (1860–1948). München, 2003. 92–130.

5 Ld. ezekhez pl. *Hanák Péter*: 1898. A nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In: *Uő*: A Kert és a Műhely. Bp., 1988. 112–129., 286–288.; *M. Lovas K.*: Ki i. m. passim.

6 Magyarország pusztulásáért a radikálisok és szocialisták felelősek! (Már a Nemzeti Tanácsban megkezdtek aknamunkájukat a proletárdiktatúra előkészítésére. – Dr. Fritz Jánosnak, a Nemzeti Tanács jegyzőjének leleplezése.) Virradat 1920. jan. 11. 2.

7 Tisza meggyilkolása után pl. a *Népszava* ezt írta a politikusról: „A leggonoszabb és legkonokabb osztályuralomnak – amelyhez fogható ma már Európában sehol sem lehet találni – ő volt a megszemélyesítője [...] Csütörtökön délben ennek mind vége volt: megdőlt – reméljük, örökre – az őbenne megtestesült junkeruralom és az erőszak kormányrendszere.” Tisza. Népszava 1918. nov. 1. 7. Czillich Anna festőművész pedig így fogalmazott 1918. nov. 2-ai naplófeljegyzésében: „És Tisza is halott. Bármennyire gyűlöltem, mint a zsarnokság, a rabság megszemélyesítését, mégis egy ember vére folyt ki.” *Czillich Anna*: Naplója. Bp., 1925. 42.

„valószínűen nagy számban fognak megjelenni az országgyűlés fölösztatásának aktusára, s amivel sohasem számoltak, amit nem ismertek és nem támogattak, a nép sorfala között fognak fölvonulni a régi rendszer egyik erős intézményének temetésére. Mi ismerjük a szervezett munkásságot és ismerjük azt a méltóságot, amelynek magaslatára különösen most, győzelmes erejének tudatában fölemelkedett és fölöslegesnek kell tartanunk a figyelmeztetést, hogy a képviselőház és a főrendiház tagjait még csak szóbeli inzultus se érje, amikor letűnt hatalmuk temetésére a nép között elvonulnak. A népek meg kell mutatnia ezeknek az embereknek, mennyire nem ismerték azokat, akikkel nem akarták megosztani hatalmukat és akiknek a törvényhozástól való távoltartása érdekében vakon követték fanatikus vezéreiket minden praktikájukban és gáncsvetésükben.”⁸

Az ünnepség dekorációinak készítői az Országház előtti teret főként nemzeti színű és vörös lobogókkal díszítették; póznák közé kifeszített köteleken a magyar trikolor, vörös és a főváros színeit viselő zászlók lengtek. A Parlament főhomlokzatára kétoldalt nemzeti színű, középre pedig vörös lobogót tűztek ki. Az épület főbejáratánál vörös drapériás emelvényt helyeztek el. Az Országházzal szemben lévő épületeket is nemzeti színű zászlókkal és vörös drapériával díszítették. A Parlament előtti térre november 16-án reggeltől folyamatosan érkeztek a különféle testületek, köztük a szociáldemokrata szakszervezetek csoportjai. A felvonulók nemzeti színű kokárdákat, piros jelvényeket és az 1918-as forradalom jelképeinek számító őszirózsákat viseltek, a szociáldemokraták irányította munkások pedig kalapjukra piros cédulát illesztettek „Éljen a köztársaság! A magyarországi szociáldemokrata párt” felirattal – amely eljárással a párt sajátosan törekedett hangsúlyozni szerepét, jelenlétét e szimbolikus térfoglalás során.⁹ A téren különféle szervezetek képviselői osztogattak röpcédulákat az egybegyűlteknek. A felvonulásról ekként számolt be egy korabeli napilap:

„Már minden utca, amely a parlament elé vezet, emberek áradatát hozza, zsbongó, mámoros tömegeket, bokrétás lobogókkal és fölhangzik váltakozva a Himnusz, a Kossuth-nóta és a Marseillaise. Zeneszóval érkezik egy csavargár munkássága a Markó utca felől, majd színes selyemzászlókkal különféle testületek és egyesületek. A tömegek beözönlenek a térre, amely elnyelni nem bírja az áradatot. [...] Fél tizenegykor egyetlen fekete folt a hatalmas tér.”¹⁰

8 Magyar köztársaság. November 16.: a köztársaság születésnapja. Népszava 1918. nov. 16. 5.

9 Az ünnepség vizsgálata során felhasználtam a korabeli újságok tudósításait és képanyagát, továbbá a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárának, a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma Fényképtárának, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye Fotótárának, a Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívumának és a Magyar Távirati Iroda Fotóarchívumának anyagait. A rendezvényről készített, fennmaradt filmhíradó-felvételeket ld. Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK), Történeti Interjúk Tára 2747. sz. videókazettán, passim. – Az Országház előtti tér történetéről, szimbolikus jelentőségéről ld. Gerő András: Térérő. A Kossuth tér története. Bp., 2008.; A Nemzet Főtere. Az Országgyűlés Hivatalának kiadványa a Kossuth tér történetéről. Főszerk. Ablonczy Bálint. Bp., 2014.

10 Kikiáltottuk a magyar népköztársaságot. Néphatározat a választójogról, a sajtószabadságról, az esküdtbíráskodásról, az egyesülés és a gyülekezés szabadságáról és a földműves nép földhöz juttatásáról. Szikratávirat a világ minden nemzetéhez. Pesti Hírlap 1918. nov. 17. 1. – A korabeli újságok beszámolóiból az derül ki, hogy az ünnepségen résztvevők különböző szövegekkel énekelték a Marseillaise-t: a dallamhoz illesztett, szociáldemokrata szellemiségű,

A Parlamentben az államforma megváltoztatásával kapcsolatos eljárás során először a még 1910-ben megalakult képviselőház mondta ki feloszlását.¹¹ A Ház ülésén elnöklő Szász Károly – összhangban az idézett, november 15-ei Hock-javaslattal, ám eltérve a parlamenti szokástól – nem búcsúztatta el a meggyilkolt Tisza Istvánt, amely eljárása azonnal beszéd tárgyává vált a jelenlévők között.¹² A sokak szemében a bukott rendszer jelképének számító politikus hallgatással történő kiiktatása az ünnepségből tehát nem sikerült teljes mértékben. A képviselőház feloszlása után a főrendiház berekesztette üléseit.¹³ Mindezt követően került sor a népköztársaság kikiáltására a Parlament kupolatermében,¹⁴ ahol ez alkalomból a magyar társadalom legkülönbözőbb csoportjai – köztük idős, még az 1848–1849-es forradalomban és szabadságharcban részt vett katonák – jelentek meg. Ekkor tartott beszédében Hock János, a *Nemzeti Tanács* elnöke áttekintette a magyar történelmet és így szólt az egyik idős, szabadságharcos katonához: „És te, nagy idők tanúja, aki először vettél részt a mi szabadságharcunkban a magyar köztársaságért, szintén nem lettél rokkant, nem lettél elnyomott vértanú a 48-as küzdelmek leírása után hiába, mert megérted, amiért küzdöttél: hazádnak feltámadását a magyar független köztársaságban.”¹⁵ De nemcsak Hock János tartotta szükségesnek, hogy megmutassa az 1918-as forradalom „történelmi előzményeit”, hanem Kunfi Zsigmond, szociáldemokrata miniszter is. Ő további „elődfigurákat” is felelegetett beszédében, köztük a „magyar jakobinusokat”: Martinovics Ignácot és társait (akik egyébként már a 19–20. század fordulójától szerepeltek a *Magyarországi Szociáldemokrata Párt* kiadványaiban rendszeresen méltatott történelmi személyiségek sorozatában¹⁶):

„Azon a napon, amikor a magyar népköztársaság álomból valósággá serdül, a hála, a kegyelet és megindulás szavával kell köszöntenünk mindazokat, akik életükkel, szenvedésükkel, munkájukkal ezt a napot mindannyiunk számára megérelték. Gondolok azokra a férfiakra, Martinovics Ignácra,

magyar szöveggel minden bizonnyal a szociáldemokraták, az eredeti szöveg magyar fordításával pedig más politikai nézeteket képviselő csoportok. Ld. ehhez még pl. *Nagy Dezső*: Magyar munkásfolklor. Bp., 1987. 119., 127., 172.

- 11 Vö. ehhez pl. *Schönwald Pál*: A magyarországi 1918–19-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései. Bp., 1969. 125. Ld. még ált. *Hajdu Tibor*: A köztársaság kikiáltása. 1918. november 16. *História* 1990. 5–6. sz. 39–40.
- 12 Ld. erről: Éljen a magyar köztársaság! A Nap 1918. nov. 17. 2.; November 16. Magyarország független, önálló népköztársaság. *Világ* 1918. nov. 17. 4.
- 13 Vö. ehhez: *Schönwald P.*: A magyarországi 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom i. m. 125–126.
- 14 A Köztársasági Újság beszámolója szerint az 1918. nov. 16-ai ünnepség előtt „Utoljára a koronázást megelőzőleg jutott szerephez a kupolacsarnok. Akkor a képviselőház és főrendiház tartott itt együttes ülést a koronázás megtartásáról.” *Megszületett a magyar köztársaság! Köztársasági Újság* 1918. nov. 17. 2. További kutatásokat igényel annak tisztázása, hogy a köztársaság kikiáltási ünnepségének rendezői e helyszínválasztással tudatosan visszautaltak-e a koronázásra – így téve még nyomatékosabbá a királyság intézményével történő leszámolást...
- 15 Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XLI. Bp., 1918. 457.
- 16 Ld. ehhez: *Vörös Boldizsár*: „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. Bp., 2004. 28–62., IV.

akik a hóhér bárdja alá hajtották fejüket; gondolok azokra, akik 1849-ben proklamálták a köztársaságot és érette bitófa alá mentek és halált szenvedtek”,

továbbá a világháború áldozataira és a munkásmozgalom résztvevőire.¹⁷ Beszéde végén Kunfi az 1848–1849-es forradalmárok közül felidézte Petőfi Sándor alakját és szavait (a költőt egyébként a 19. század végétől különféle eljárásokkal rendszeresen méltatták a magyarországi szociáldemokraták¹⁸), ám, az aktuális politikai törekvések történelmi legitimálása érdekében átalakítva az *Egy gondolat bánt engemet...* című vers „Ha majd minden rabszolga-nép / Jármát megunva síkra lép / Pirosló arccal és piros zászlókkal”¹⁹ sorait: „Én azt gondolom, hogy most már eljött az az idő [!] is, melyről a magyar forradalom nagy költője, Petőfi Sándor beszélt, amikor azt mondta, hogy »eljön a nap [!], midőn minden rabszolganép jármát megunva síkra lép.«” A továbbiakban pedig a miniszter már nem a jelen, hanem a jövő: a forradalmi változások – köztük a magyar – baloldali irányultságú továbbalakulását kilátásba helyezve idézte fel a költő szavait és alakját: „Én hiszem, hogy Petőfi próféciájának az a második része is be fog telni és betelében van már, amely azt mondja, hogy nemcsak »pirosló arccal«, de »piros zászlókkal is« ki fognak állni a népek egymás után és egy hatalmas szimfóniában fogják elzengeni a világszabadság hatalmas dalát.”²⁰ A beszédrészletek jól mutatják, hogy a tér elfoglalását mintegy kiegészítve, a rendezvény főszereplői az időben is igyekeztek kijelölni az 1918-as forradalom, az új köztársaság helyét az általuk elődöklként értékelt történelmi személyiségek megjelenítésével, méltatásával.

Szintén az új rendszer időbeli elhelyezését volt hivatott szolgálni – a *Nemzeti Tanács* november 15-ei ülésén hozott határozatokkal összhangban – az a Hock János által előterjesztett indítvány is, amely a korabeli ünnepek sorozatának átalakításával foglalkozott: „a győzedelmes forradalom napján, október 31-én és a köztársaság kimondása napján, vagyis november 16-án örök időkre szóló nemzeti ünnepet tartunk, és a nemzet történetét meggyalázó április 11-ét és a többi királycafrangos ünnepeket töröljük.” A javaslatra a jelenlévők helyeslően reagáltak.²¹

A Parlamentben beszédet tartott Károlyi Mihály miniszterelnök is, aki, egyebek mellett, kijelentette:

„Trombitaharsonával fogjuk ennek a mai napnak határozatait széjjelkürtölni az egész világba. A rádió, a telefon, a telegráf működni fognak a mai napon és remélem és hiszem, hogy ezek után azok a kételyek el fognak oszlani, ha megtudják, hogy ma itt mi történt, ha megtudják, hogy a köztársaság, a demokrácia és a szociális intézmények megvalósításának ünnepnapján odakünn száz meg százezer ember van.”²²

17 Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés i. m. 461.

18 Ld. ehhez pl. *Vörös B.*: „A múltat végképp eltörölni”? I. m. 29–65., IX–X.

19 Ld. ehhez pl. *Petőfi Sándor*: *Egy gondolat bánt engemet...* In: *Uő*: *Összes költeményei*. Végleges, teljes kiadás. II. Kisebb költemények 1842–46. Bp., 1892. 456.

20 Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés i. m. 463.

21 Uo. 457.

22 Uo. 459. Vö. még: *Jakusch Gabriella*: *Magyarország „november 16-án örök időkre szóló nemzeti ünnepet tartson”*. Egy emlékezetes dátum: 1918. november 16. A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 2008. 10. sz. 21–27.; *Varga Lajos*: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a köztársaság*

A miniszterelnök tehát az új rendszer legitimációja érdekében az Országház elé felvonultatott tömeget – hasonlóan a *Magyarországi Szociáldemokrata Párt* idézett iránymutatásához – mintegy önmaga: „a magyar nép” jelképeként ábrázolta. A parlamenti ülés után Károlyi az épület bejáratánál elhelyezett vörös emelvényről mondott beszédet a tömegnek, hangsúlyozva a nép, a forradalom győzelmét, a népköztársaság megalkotásának jelentőségét (lásd a X. képet). Az épület más részeinél és a tér különböző pontjain további szónokok tartottak beszédeket az egybegyűlteknek. A mintegy 200 000 főnyi tömeg a beszédek után, az ünnepség befejeződésekor szétszórt.

E rendezvény egészére, illetve egyes elemeire sajátos visszautalások történtek pontosan egy évvel később, a Horthy Miklós vezette *Nemzeti Hadsereg* budapesti bevonulási ünnepségén – immár az ellenforradalom, az 1918–1919-es forradalmak szellemiségével való jelképes leszámolás jegyében.²³ E törekvés megfigyelhető már az ünnepség időpontjának kiválasztásában is: egyik szervezője ugyanis azt kérte, hogy a díszbevonulást lehetőleg november 16-ára tegyék. Ez szerinte politikai okokból lenne fontos, mert ez volt az a dátum, amelyen az Országház téren a múlt évben nyilvánosan Károlyira lett átruházva a hatalom.²⁴ Az ünnepség fogadóbizottsága pedig igyekezett ez alkalomból mozgósítani a „honfitársak” tömegeit, amelyeket e szervezők immár „a nemzet” jelképeként kívántak szerepeltetni a rendezvényen. Felhívásuk ekként buzdított:

„Honfitársak! [...] Jertek köznapi ruháitokban [tudniillik az ünnepségre], de fogadjátok szeretettel a csapatokat, hadd érezzék katonáink, hogy végre itthon vannak.

Fogadjátok hazafias lelkesedéssel, hadd lássa mindenki, hogy a nemzet együtt érez a hadsereggel.

Jertek tömegesen, hadd vegye tudomásul a világ, hogy sokan vagyunk, ha hí a haza!”²⁵

A bevonulásnál Horthy fehér lovon Kelenföldről indult meg és csapataival a Gellért térre vonult, ahol a főváros vezetői fogadták. Itt mondott beszédében Horthy, Budapestet elítélve, utalt a köztársaság kikiáltására is: „ez a város sárba tiporta a nemzet koronáját”.²⁶ A Gellért téri fogadás után a menet a Parlamenthez

sági gondolat. In: *Köztársaság a modern kori történelem fényében. Tanulmányok*. Szerk. Feitl István. Bp., 2007. 228–229.; *Vörös Boldizsár: Koronátlan címer, vörös zászló. Az új rendszerek szimbólumai az 1918–1919-es magyarországi forradalmakban*, ld. e kötetben: 128–132.

23 Az ünnepséget részletesen elemeztem: *Vörös Boldizsár: Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. Budapesti Negyed* 2000. 3–4. sz. 156–163., a tanulmányt ld. e kötetben is: 147–154.; *Uő: Tértfoglalás Budapesten – tértfoglalás a történelemben? A Nemzeti Hadsereg budapesti bevonulási ünnepsége 1919. november 16-án*. In: *Ünnep – hétköznap – emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Szécsény, 2000. augusztus 24–26. Szerk. Pásztor Cecília. Salgótarján, 2002. 181–186. Ld. újabban: *Turbucz Dávid: A Horthy-kultusz 1919–1944. Bp., 2016. 70–76.**

24 Ld. *Hadtörténelmi Levéltár I. 89. VKF 1919. 13. d. 793. sz.*

25 A nemzeti csapatok Budapesten. – A románok kivonultak. – Budapest magyar kézen. – Budapesti Hírlap 1919. nov. 15. 3–4.

26 A Nemzeti Hadsereg Budapesten. Budapesti Hírlap 1919. nov. 18. 3.

vonult. A hadsereg útvonalán hatalmas tömeg sorakozott fel, sok esetben fehér virágokat (köztük őszirozásakat) szórtak a katonák elé. A Parlamentnél lezajló ünnepségre az épület bejáratához – oda, ahol egy évvel korábban az a vörös emelvény állt, amelyről Károlyi Mihály beszédet tartott a tömegnek – fehér fából ácsolt, zöld baldachinos misésátort építettek, ebből pedig – létrehozva a magyar trikolor színegyüttesét – piros szőnyeg futott le a térre. A sátorban oltár állt, mögötte fehér alapon hatalmas aranykereszt. E sajátos épületegyüttes jól szemlélteti az ünnepség meghatározó eszmei mozzanatát: a forradalmak szellemiségét elutasítva, a nemzeti gondolkör szakralizálását, ugyanakkor a keresztény vallásos eszmerendszer nemzetivé tételét (lásd a XIX. képet). Az Országház homlokzatán háromszínű zászlók lógtak, a téren pedig fehér póznák közt kifeszített köteleken nemzeti színű és a főváros színeit viselő zászlók lengtek. E dekoráció rokon jellegű volt az egy évvel korábbi köztársasági ünnepségével, ám ezúttal a vörös lobogók hiányoztak – ezzel az eljárással az 1919-es rendezvény szervezői minden bizonnyal a forradalmak elutasítását akarták kifejezésre juttatni. E politikai törekvés megfigyelhető a Parlamentnél elhangzott beszédekben is, például Tormay Cécile írónő – aki a *Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének* képviselőjeként adta át a magyar asszonyok zászlaját Horthynak – ekként üdvözölte a *Nemzeti Hadsereget*: „Magyar hajnal és keresztény feltámadás a Ti hazatéréstek, egy szörnyű, véres kálvária után, melyben Károlyi, a magyar Júdás Iskariot és démoni cinkosai elárulták, megkínózták, kifosztották és megcsúfolták a magyar nemzetet.”²⁷

A *Nemzeti Hadsereg* budapesti bevonulási ünnepségének szervezői tehát, éppen a forradalmak szellemiségével való leszámolás jegyében több olyan eszközt, eljárást alkalmaztak, amilyenek jelen voltak a köztársaság kikiáltásánál is. Mindkét szimbolikus térfoglalási akció ugyanis Budapest reprezentatív, nagy szimbolikus értékű belső területeinek és az Országháznak megszállásával-átalakításával igyekezett hirdetni az ezen eljárásokat alkalmazó politikai erők világfelfogását, értékrendszerét. Az 1918-as és az 1919-es ünnepségnél jelen voltak domináns – az ezeket alkalmazó politikai erők jelölésére is használható – színek is: a köztársaság kikiáltásánál a nemzeti színek és a vörös, a Horthy-bevonulásnál a nemzeti színek és a fehér. Mindkét rendezvényen egyszerre volt jelen az elutasítás és a méltatás gesztusa. A köztársaság kikiáltásánál leszámoltak az előző politikai rendszerrel és megemlékeztek az elődökként méltatott „magyar jakobinusokról”, az 1848–1849-es forradalmárokról és szabadságharcosokról, átalakították az ünnepségek sorozatát²⁸ – egy nemzeti, köztársasági szemlélet jegyében. Horthy,

27 Tormay Cécile beszédének szövege *Kiáltvány a Magyar Nemzeti Hadsereghez!* címmel, Tormay nevének feltüntetése nélkül, „A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége” aláírással megjelent röplapon, ld. OSzK Plakát- és Kisnyomtatványtár 1919/33. sztl. Ld. még: *Hajdu Tibor: Történeti realizmus és nemzeti bűnbakkeresés: az őszirozás forradalom példája.* In: *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára.* Szerk. Fischer Ferenc–Majoros István–Vonyó József. Pécs, 2000. 213–215.

28 Ezekkel az eljárásokkal a korabeli közvélemény-formálók határozottan törekedtek egy „saját hagyomány” megeremtésére is. Ld. ehhez: *Eric Hobsbawm: Introduction: Inventing Traditions.* In: *The Invention of Tradition.* Ed. Eric Hobsbawm–Terence Ranger. Cambridge–etc., 1985. 1–14.; *Uő: Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914.* In: *Hagyomány és hagyomány-*

bevonulásakor fehér lovon ült, az Országházra misésátort építettek, az elhangzó beszédekben leszámoltak a forradalmakkal – egy nemzeti és keresztény gondolatvilág hangsúlyozott kifejezésekként. Az 1919-es ünnepségnél pedig vannak példák arra az eljárásra is, hogy a szervezők a nézeteiket hirdetni hivatott akciót vagy tárgyat olyan korábbi esemény vagy tárgy helyére illesztették, amely homlokegyenest ellenkező eszmei tartalmat hordozott: ez történt a bevonulás időpontjának meghatározásánál és a misésátornak a vörös drapériás emelvény helyére építésénél. Sőt, úgy tűnik: a bevonulási ünnepség egyes szereplői azáltal is törekedtek az 1918–1919-es forradalmak szellemiségével történő leszámolásra, hogy beszédeikben olykor ugyanazokat a fordulatokat, kifejezéseket alkalmazták, mint az egy évvel korábbi rendezvény szónokai – ám teljesen ellenkező eszmei tartalommal és összefüggésben. Így például 1918-as beszédeiben Hock János azt mondta az öreg, 1848–1849-es szabadságharcos katonának: megérted „hazádnak feltámadását a magyar független köztársaságban”,²⁹ 1919-ben pedig Tormay Cécile többek között azzal köszöntötte a *Nemzeti Hadsereget*, hogy „keresztény [!] feltámadás a Ti hazatéréstek”.³⁰ Továbbá, a rendezvényekre mozgósított és megjelent tömeg szerepe is részben azonos volt: a szervezők, közvélemény-formálók e tömegeket önmaguk („a nép”, majd „a nemzet”) jelképeként is szánták, amint ez az idézett 1918-as szociáldemokrata iránymutatásban, a Károlyi-beszédrészletben és az 1919-es Horthy-bevonulást szervező bizottság felhívásában is megfigyelhető. A két ünnepség ugyanis egy-egy politikai rendszerváltás jelképeként is hivatott volt működni – a mozgósított tömegeknek ezeket kellett részvételükkel legitimálniuk. Mindezeket túl annak megismeréséhez, hogy e rendezvények miként épültek be a következő évtizedekben a magyar politikai kultúrába, még további kutatásokra van szükség.³¹

A tanulmány először megjelent: Közép-Európai Közlemények 2009. 2–3. sz. 100–106.

alkotás. Tanulmánygyűjtemény. Szerk. Hofer Tamás–Niedermüller Péter. Bp., 1987. 127–197.; *Glatz Ferenc: A történettudomány és a közgondolkodás történeti elemei.* In: *Uő: Történetírás – korszakváltásban. Tanulmányok.* Bp., 1990. 87–90.

29 Ld. ehhez e munkám 15. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

30 Ld. ehhez e munkám 27. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt! – Egy hasonló jellegű párhuzam: 1918-ban Kunfi Zsigmond így fogalmazott: „Ma itt áll előttünk az a királyi hatalom, amely megindította és elvesztette ezt a háborút. Itt áll előttünk mindazoknak politikai uralma, akik ezzel a királysággal szolidaritásban együtt dolgoztak és állottak. Itt áll előttünk a vádlottak padján az az egész politikai és gazdasági rendszer, amely a latifundiumokkal, a nagy bankoknak és az uzsoratókének hatalmával egyenlően bűnös abban, ami ezekben az esztendőben itt történt. És én a népek nevében merem azt mondani: Idehívom tetemre mindezeket. [!] Lelkemben egy óriási ravatalt látok. Ezen a ravatalon ott fekszik az ezer sebből vérző, ellenséges hadseregek invázióját szenvedő, embereit és katonáit ruhával és élelemmel ellátni nem tudó Magyarország.” Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés i. m. 461. 1919-ben pedig Horthy azt mondta, hogy „*Tetemre hívom itt a Duna partján a magyar fővárost.*” Ld. ehhez e munkám 26. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt! E beszédek keletkezési körülményeivel kapcsolatban még további kutatásokra van szükség.

31 A Nemzeti Hadsereg 1919. nov. 16-ai budapesti bevonulási ünnepségének utóéletével kapcsolatban ld. pl. *Turbucz D.: A Horthy-kultusz i. m. passim.*

„megjött Rudolf királyfi”

Károlyi Mihály alakjához kapcsolódó folklóralkotások az őszirózsás forradalomban

1918. október 31-ei naplófeljegyzéseiben Füst Milán, többek között, azt az észrevételt rögzítette a forradalmi Budapestről, hogy „Ugyanazon nóták, mint a háború első napjaiban, ugyanaz az ujjongás.”¹ Az író e megállapítása arra hívja fel a figyelmet, hogy nagy társadalmi-politikai változások idején forgalomba kerülő folklóralkotások: dalok, vagy például álhírek és mondák is (amelyek közös jellemzői: a szóbeliségben és a többféle változatban létezés, a szerzőtlenség, a kisebb-nagyobb közösségek által való létrehozás és továbbadás, a különféle hagyományelemek használata²) kapcsolódhatnak a megelőző, sőt a későbbi időszakokban is megjelenő és terjedő, rokon jelenségekhez.

Füst Milánt, idézett véleményének kialakításában minden bizonnyal befolyásolta a még az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején keletkezett *Kossuth-nóta* különböző időszakokban eltérő szövegekkel énekelt variánsainak meghallgatása és felismerése is.³ A „Kossuth Lajos azt üzenté...” kezdetű dal 1902-ben még a következő szöveggel látott napvilágot nyomtatásban:

„Kossuth Lajos azt üzenté,
Elfogyott a regimentje.
Ha még egyszer azt üzeni,

- 1 *Füst Milán: Naplórészlet.* In: A diadalmas forradalom könyve. A népkormány tagjainak, a forradalom szereplőinek és 75 magyar írónak önvallomása. A forradalmi napok hiteles krónikája. Szerk. Gellért Oszkár. Bp., [1918.] 49. Ld. még: *Uő: Teljes napló.* I. Sajtó alá rend. Szilágyi Judit. Bp., 1999. 398., továbbá e munkám 3. jegyzetét!
- 2 Ld. ehhez pl. *Katona Imre: A folklór és a folklorisztika általános problémái.* In: A magyar folklór. Szerk. Voigt Vilmos. Bp., 1998. 15–37.; *Mikos Éva: A folklór fogalma(i) avagy a kifejezés nehézsége.* In: *Folklór és nyelv.* Szerk. Szemerkényi Ágnes. Bp., 2010. 59–68., az álhírekről: *Dobos Ilona: Paraszti szájhagyomány – városi szóbeliség.* Bp., 1986. 213–216.
- 3 A Kossuth-nótáról ld. pl. *Katona Imre: Kossuth-nóta.* In: Magyar néprajzi lexikon. III. K–Né. Főszerk. Ortutay Gyula. Bp., 1980. 284–285.; *Tari Lujza: A szabadságharc emlékezete a nép dalaiában.* Magyarország nagy vitézség. Bp., 1998. 23–46.; *Landgraf Ildikó: „Ferenc Jóska – még én is annak a katonája vótam” – Ferenc József-folklór, Rudolf-mondák és az I. világháború.* A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 2011. 12. sz. 109–110.; *Szabó Dániel: Ferenc József a ceglédi nótában.* 1914. július vége–augusztus eleje Magyarországon. In: *Emlékezés egy nyár-éjszakára. Interdiszciplináris tanulmányok 1914 mikrotörténelméről.* Szerk. Kappanyos András. Bp., 2015. 282. Egy 1914. augusztusi naplófeljegyzésében pedig Füst ezt írta: „Kossuth Tivadarnak milyen érzése lehet, ha hallja, mennyire megváltoztak az idők 40 év alatt: apja himnuszát most lelkesen ellenfelének énekli a nép; minden felejtve van: Ferenc József azt izente.” *Füst M.: Teljes napló.* I. I. m. 49.

Mindnyájunknak el kell menni,
Éljen a magyar szabadság,
Éljen a haza!”⁴

Egy 1916-os közlés szerint az I. világháború idején énekelt, a szerző neve nélkül közzétett nagyszalontai katonanótában Ferenc József alakja került Kossuthé helyére és a korábbi szöveg szerkezete is átalakult, az aktuálpolitikai szempontok, törekvések kifejezésre juttatása érdekében:

„Ferencz Jóska azt izente,
elfogyott már a türelme,
masirozzunk Szerbiába,
orgyilkosok országába,
éljen a haza!

Ha még egyszer azt izeni,
mindnyájunknak el kell menni,
Karagyorgyét elkergetni,
a szerbeket jól elverni,
éljen a haza!”⁵

Az 1918. október végi budapesti tüntetéseken *Az Estnek A Károlyi–Kossuth-nóta* című tudósítása szerint pedig már ezzel a szöveggel énekelték a dalt:

„Kossuth Lajos azt üzeni,
Károlyinak kell most jönni,
Mert az ország menten elvesz,
Ha Károlyi rendet nem tesz.”⁶

Míg az I. világháborús katonanótánál Ferenc József figurája Kossuthé *helyére* került, az 1918. őszi változatban Károlyi Mihály alakja Kossuthéval *együtt* szerepel: egyfajta forradalmi „hagyományépítéssel”⁷ a 20. századi politikus

4 Kossuth Lajos azt üzente... In: Kossuth-album. Hírneves magyar zeneszerzők legszebb Kossuth-dalainak gyűjteménye énekhangra és zongorára. Kossuth Lajos százéves születése emlékére. Összeáll. Huber Sándor. Bp., [1902.] 5.
5 Z. L.: Szalontai katonanóták. Magyar Figyelő 1916. I. k. 465–466. Ld. ehhez: Szabó Dániel: A magyar háborús lelkesedés az első világháború kitérésekor. In: 1918. Sfârșit și început de epocă. Korszakvég – korszakkezdet. The End and the Beginning of an Era. Coord. dr. Cornel Grad-Viorel Ciubotă. Satu Mare–Zalău, 1998. 80–81., továbbá e munkám 3. jegyzetét!
6 A Károlyi–Kossuth-nóta. Az Est 1918. okt. 29. 8.
7 Ld. ehhez pl. *Hajdu Tibor*: Károlyi Mihály. Politikai életrajz. Bp., 1978. 196–199., 232., 259., 570.; *Landgraf Ildikó*: „Emléközzünk Kossuth Lajosra...” Valóság és költőiség a Kossuth-hagyományban. In: Az Idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára. III. Szerk. Nagy Ilona–Landgraf Ildikó. Bp., 2004. 347–372.

a 19. századi vezetőtől kapja a felhatalmazást a cselekvésre.⁸ A Károlyi Mihály személyével, lehetőségeivel kapcsolatos felfokozott várakozásokat, reményeket⁹ jelzi az is, hogy míg az 1902-es és az 1916-os dalszövegekben Kossuth, illetve Ferenc József üzenete az egész népet („mindnyájunk”) fogja mozgósítani, az 1918-as nótában Károlynak egymagának kell cselekednie – ám, e szöveg szerint, ő képes is az ország megmentésére. Mindezt kifejezendő, e szöveg is jelentős mértékben eltér a legfontosabb 19. századi–20. század eleji változatoktól¹⁰ – a *Budapestnek az 1918. október 31-ei, fővárosi eseményekről tudósító beszámolójában* közölt dal viszont csak fél sorral különbözik jelentősen az 1902-es szövegtől. A cikk szerint

„*Ünnepi hangulat* lepett meg mindenkit. Munkáscsapatok, katonai csapatok sűrű egymásutánban vonultak fel trombitaszóval, tárogatóval, énekelve az új forradalmi dalt, amely 1848-ban is hősokeket nevelt a gyávákból.

Kossuth Lajos azt üzenete,
Elfogyott a regimentje.
Károlyi is azt üzeni,
Mindnyájunknak el kell menni,
Éljen a magyar szabadság!
Éljen a Haza!”¹¹

A 3. sor átalakításával Károlyi alakja Kossuthé *mellé* került, a „Ha még egyszer” > „Károlyi is” szövegcsere pedig azt érzékeltette, hogy a 20. századi politikus felhívása voltaképpen a 19. századi forradalmár második üzenete – e „hagyományépítéssel” a dal erőteljesen hangsúlyozta Károlyi Mihály személyének, tevékenységének jelentőségét. Az előzőleg idézett *Kossuth-nóta-változattól* eltérően ez az ének nem csupán Károlyit ábrázolta az ország megmentőjeként, hanem közönsége egészét mozgósította. Figyelemre méltó az is, hogy az idézett cikkrészletben nemcsak az ének szövege hozott létre párhuzamot az 1848-as és az 1918-as forradalmak között, hanem a tudósítás szerzőjének azt megelőző, bevezető mondatai is, rendkívül pozitívan ábrázolva a dal hatását.

A *Kossuth-nóta* egy további változata – a *Vágóhid* 1919. április 1-jei számának cikke szerint – a következő magyarországi rendszerváltás, a tanácsköztársaság időszakának elején is forgalomba került:

8 Ld. ehhez: *Dávidházi Péter*: „És ki adta néked ezt a hatalmat?” In: *Uő*: Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és irás témájára. Bp., 1998. 9–26., 363–364.

9 Ld. ezekről pl. *Hajdu T.*: Károlyi i. m. 281., 282., 285–286.

10 Ld. *Katona I.*: Kossuth-nóta. I. m. 284.; *Tari L.*: A szabadságharc i. m. 23–46., továbbá e munkám 4. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

11 Győzött a magyar forradalom. Budapest 1918. nov. 1. 6. Ld. még: *Kemény Ferenc*: A tengerészek a forradalomban. In: *A diadalmas forradalom* i. m. 191.

„A napokban talán megszületik a vörös toborzónóta. Addig is, míg ez elkészül, a katonák maguk csinálták egyet a Kossuth-nóta mintájára:

Pogány Jóska azt üzente,
Vörös lesz a regimentje,
Nem kell kétszer azt üzeni,
Éljen doktor Szamuelli
És doktor Pogány!”¹²

Míg a *Kossuth-nóta* idézett változatainak szerzői ismeretlenek, az őszirózsás forradalom idején az eseményekben résztvevők énekelték műdal: Lányi Ernő: *Ne sirj, ne sirj Kossuth Lajos!* című alkotásának aktualizált variánsát is. Az eredeti, „Kossuth Lajosnak ajánlva” megjelent dal szerint:

„Tavasz elmúlt, a rózsának
Lehullott a szép virága.
Ne sirj ne sirj Kossuth Lajos,
Lesz hazádnak szabadsága.
Mi neked fáj nekünk is fáj
Könnyűnket viselni bajos,
De Istenünk segíteni fog,
Ne sirj ne sirj Kossuth Lajos!”¹³

A *Magyarországnak* a budapesti forradalmi eseményekről szóló leírásában pedig az olvasható, hogy „Egyszerre felhangzik a »Ne sirj, ne sirj Kossuth Lajos« melódiája ezzel a szöveggel:

Tavasz elmúlt, a rózsának
Lehullott a szép virága ...
Ne sirj, ne sirj Kossuth Lajos,
Lesz Hazánknak szabadsága.
Mi neked fáj, nekünk is fáj,
Könnyűnket viselni bajos.
De *Károlyi* segíteni fog,
Nyugodj békén Kossuth Lajos!

12 Dalol a vörös gárda. – A Vágóhid eredeti gramofonfelvétele –. Vágóhid 1919. ápr. 1. 5. Vö. még: Szabó Viktor: A Magyarországi Tanácsköztársaság propagandája. PhD-értekezés kézirat, Eger, 2016. 256–257.

13 *Lányi Ernő*: Ne sirj, ne sirj Kossuth Lajos! In: A legszebb 101 magyar népdal. Allaga Géza, B. Bánffy Gy., Dankó Pista, Gaal Ferenc, Káldy Gyula, Lányi Ernő, Székács Gyula, Szentirmay Elemér, Volny Vilmos stb., stb., zeneszerzőktől eredeti kiadásban. Bp.–Lipcse, é. n. 37.

A férfiak levett kalappal, ihlettel éneklék a dalt, az asszonyok ájtatosan, mint az imádságot...¹⁴ Az új szöveg nemcsak azzal hangsúlyozza Károlyi jelentőségét, hogy, forradalmi „hagyományépítéssel” Kossuth művének folytatójaként ábrázolja a politikust, hanem azáltal is, hogy az eredeti dal 7. sorában segítőként megjelölt „Istenünk” helyére illeszti a nevét – ami jól mutatja a vele kapcsolatos hatalmas reményeket, elvárásokat. A cikkírónak a dal énekléséről tudósító mondata pedig arra enged következtetni, hogy az „Istenünk” > „Károlyi” szócsere az egykorú résztvevők számára korántsem szüntette meg az eredeti mű vallásos vonatkozásait, hanem mintegy beillesztette azokba a politikus figuráját, ezáltal érzékeltetve személyének, ugyanakkor cselekvési lehetőségeinek nagyságát is.

Más típusú szöveg: jelképértékű politikus meggyilkolásáról szóló álhír terjedéséről a még 1918 végén napvilágot látott *A diadalmas forradalom könyve* című munkában ezek olvashatók: „A forradalom reggelén már szájról-szájra járt a hír Budapesten: Tiszát letartóztatták. Tiszát agyonlőtték. Még nem volt igaz. Még élt. De halálos ítélete már alá volt írva.”¹⁵ E téves információk sorozatának egyfajta folytatásaként, 1918. november 1-jén délután terjedt el Budapesten az az álhír, amely szerint Károlyi Mihályt meggyilkolták. A korabeli újságok e közlés különböző változatait rögzítették: például az *Uj Hírek* cikke arról tudósított, hogy az „egyik rémhír szerint Károlyi Mihályt agyonlőtték”;¹⁶ a *Magyar Hírlap* szövegében ez áll: egy „hír megint arról regélt, hogy Károlyi Mihály miniszterelnököt ismeretlen tettesek meggyilkolták”;¹⁷ a *Világ* beszámolója szerint a „hír arról szólt, hogy Sándor János volt belügyminiszter, aki Tisza István sógora, felkereste volna Károlyi Mihályt és – agyonlőtte. Egy pillanat alatt újból elborította az embereket a tegnapi izgalom. Fájdalom és vad elkeseredés pírja csattant ki az arcokra. Tömegek verődtek össze az utcákon, szónoklatokat tartottak és kicsendült az a határtalan rajongás, amellyel a nép Károlyi mellett áll.”¹⁸ Az utolsó álhír-variáns összetettségében már a mondákkal mutat rokonságot és megfigyelhetők benne az ezekben nemegyszer érvényesülő, „bűn büntetés nélkül nem marad”, „halálért halál” elvek:¹⁹ ezek szerint a Károlyi Mihály vezette forradalom során, október 31-én agyonlőtt Tisza Istvánt bosszulta volna meg

14 (K. L.): Képek Budapest forradalmi éjszakájából. Magyarország 1918. nov. 1. 9.

15 J. J. [Jákó János?]: Tisza István végzete. In: *A diadalmas forradalom* i. m. 184. Jászi Oszkár pedig ezeket állította 1920-as könyvében: már Tisza „meggyilkolása előtt tele volt a főváros, sőt a vidék is kószá hírekkel, hogy Tiszát megölték. S a legtöbben hitelt is adtak nekik, annyira megfelelt a közhangulat lincselő igazságszolgáltatásának ez a katasztrófa.” *Jászi Oszkár: Magyar kálvária, magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai.* Bécs, 1920. 51. Vö. még: *Iff. Bertényi Iván: A gyűlölt Tisza István.* In: *Tisza István és emlékezete. Tanulmányok Tisza István születésének 150. évfordulójára.* Szerk. Maruzsa Zoltán–Pallai László. Debrecen, 2011. 22–23., 34–40.

16 A kenyérmezei oroszok békés vándorlása. *Uj Hírek* 1918. nov. 3. 2.

17 A rend helyreállítása Budapesten. *Magyar Hírlap* 1918. nov. 3. 6.

18 A 30 000 orosz meséje. Rémhírek Budapesten felfegyverzett oroszokról. *Világ* 1918. nov. 2. 6.

19 Az álhírek és a mondák kapcsolatáról ld. *Dobos I.: Paraszti szájhagyomány* i. m. 213–214., a „bűn büntetés nélkül nem marad” és a „halálért halál” elvek mondai érvényesüléséhez: *Landgraf Ildikó: XIX. századi hősök és hőstípusok a magyar történeti mondahagyományban.* (Kos-

ugyanazon kivégzési mód alkalmazásával rokona, Sándor János, agyonlőve azt, aki végül is felelős hozzátartozója haláláért. A *Nemzeti Tanácsban* és az új kormányban résztvevő polgári radikálisok napilapjának cikkírója ugyanakkor arra is felhasználta az esetet, hogy azt mutassa be: „a nép” rajongással áll Károlyi Mihály, a forradalom vezére – tehát voltaképpen a forradalom – mellett, ezzel igyekezve legitimálni az eseményekben vezető szerepet játszó politikai erők tevékenységét, törekvéseit.

Az álhírek (köztük a Károlyi meggyilkolásáról szóló információ) terjesztése ellen, az ország belső rendjének biztosítása érdekében a korabeli közvélemény-formálók határozottan felléptek: például *Az Est* cikkének címe azt indítványozta, hogy *Statáriálisan büntessék meg a rémhírek terjesztőit*;²⁰ az *Alkotmány* írása szerint „Az ilyen bűnös hírterjesztések esetét szigorú nyomozás és vizsgálat tárgyává kell tenni, mert ki tudja, nem rejlik-e mögötte nemzetárulási szándék is?”²¹ A *Világ* idézett cikke azzal fejeződött be, hogy „Arra kérjük Budapest népét, viselkedjék a forradalmi időkhöz méltó komolysággal és higgadsággal és ne üljenek fel minden kósa hírnék, amelyet esetleg ellenforradalmárok terjesztenek, hogy a kitört pánikot felhasználhassák a forradalom eredményeinek megdöntésére.”²² Vezető politikusok meggyilkolásáról szóló álhírek pedig a következő magyarországi rendszerváltás után: a tanácsköztársaság idején is kerültek forgalomba Budapesten. Egy 1919. május 7-ére vonatkozó feljegyzés szerint „Szamuelyt széttépték Csepelen a vasasok és a felbőszült asszonyok”;²³ egy másik beszámoló arról informált, hogy június 16-án, este „A Rákóczi úton és a körúton beszélik: Vágó Bélát a parlamenten tegnap lelőtte egy tengerész katona”.²⁴

A *Világ* idézett cikkében ismertetett álhírhez képest sokkal összetettebb, *mondának tekinthető szöveg* is forgalomba került Károlyi Mihályról 1918 őszén. A *Rudolf-hagyományok*²⁵ közé is illeszkedő alkotás előzményei közé tartozik az az eset, amelyről a *Közművelődés* egy 1915. novemberi cikke így tudósított:

suth Lajos és a Habsburgok). Kandidátusi értekezés kézírata, Bp., 1997. 24., 26.; *Uő*: „Ferenc Jóska – még én is annak a katonája votam” i. m. 108.

20 Statáriálisan büntessék meg a rémhírek terjesztőit. *Az Est* 1918. nov. 3. 6.

21 Rémhírekkel zaklatták a közhangulatot. *Alkotmány* 1918. nov. 3. 11.

22 A 30 000 orosz i. m. 7. Ld. még: *Vörös Boldizsár*: Kommunikáció a válságban – válság a kommunikációban? „Oroszpánik” Budapesten az őszirózsás forradalom idején. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna–Molnár Antal. Bp.–Győr, 2012. 575–584., ld. a tanulmányt e kötetben is: 117–127.

23 Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár 721. f. 1. cs. 278. ó. e. 9.

24 Uo. 24.

25 Ld. erről pl. *Landgraf I.*: XIX. századi hősök i. m. 171–194.; *Uő*: Emlékezet és elbeszélés. Valóság és tipusteremtés a Rudolf-hagyományban. In: *Mir-susnë-xum*. Tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére. I. Szerk. Csonka-Takács Eszter–Czövek Judit–Takács András. Bp., 2002. 222–238., 1 melléklet.; *Uő*: „Ferenc Jóska – még én is annak a katonája votam” i. m. 110–112.; *Magyar Zoltán*: Halhatatlan és visszatérő hősök. Egy nemzetközi mondatípus Kárpát-medencei redakciói. Bp., 2001. 168–184., 221–222., 234–240.; *Uő*: A Habsburgok a magyar néphagyományban. Narratívátípusok és történelmi emlékezet. Bp., 2006. 137–189.

„A harctérről jövő katonák, tehát »hiteles tanúk« széltében-hosszában beszéltek, hogy Hindenburg tulajdonképpen nem más, mint Rudolf trónörökös. Ismeretlenül élve, a világháború kitörése alkalmával fegyvert fogott, hogy segítsen rajtunk és hű szövetségésünkön. Szép, de különös megnyilvánulása ez annak a szeretetnek és ragaszkodásnak, amellyel volt trónörököse iránt viseltetik a magyar nép.”²⁶

Egy 1917–1918 körüli szegedi gyűjtés során az adatközlő azt állította Rudolfról, hogy „Most még csatázni köl neki, aszongyák ú a Hindenburg, ezé köl neki csatázni.”²⁷ A *Szalontai Lapok* 1918. november 13-ai számában pedig megjelent egy bihari református lelkész írása arról, hogy egyik presbitere ekkoriban lelkendezve újságolta neki: „megjött Rudolf királyfi”. A „presbiter titokzatosan, a mesemondók hangján beszélt a fehér táltosról, amely a doberdói hegyeken átrepült, véres mezők és árkok fölött a királyfival, akit a tengerekről küldött haza a magyarok istene. Mert veszedelemben a határ és az országot meg kell menteni. És Rudolf királyfi még jókor érkezett, hogy megszabadítsa a gonosztól a hazát.” De „nem jöhet az a tulajdon maga nevén, amíg a németnek része van ebben az országban. Károlyi Mihály képében van itten. [...] Hát ki volna más gróf Károlyi, mint szegény, hajszolt Rudolf, akit az Isten mindig elküld, ha szép Magyarország fölött meggyülekeznek a fellegek.”²⁸ E szöveg a Rudolf-mondakör számos fontos elemét magába sűrítette és aktualizálta: a királyfi halhatatlan és visszatérő hősfigura, aki egy távoli helyről (a „tengerek” kifejezés minden bizonnyal arra a hagyományelemre utal, amely szerint Rudolf a 19. században nem halt meg, hanem elutazott Amerikába²⁹), más alakjában érkezik vissza, hogy megsegítse a súlyos helyzetben lévő magyarságot. Az 1918. november legelején Budapesten tartózkodó Henry Charles Schmitt pedig arról számolt be feljegyzéseiben, hogy a Gizella téren beszélt egy öreg paraszttal, aki azt mondta neki: csak azért jött a fővárosba, hogy lássa Rudolf trónörökösét. A parasztember szerint vidéken pontosan tudják, hogy az egész forradalom csak Rudolf trónörökös műve, akit eddig IV. Károly király fogságban tartott, aztán kiszabadították és most „gróf Károlyi” néven meg akarja csinálni a köztársaságot.³⁰ A *Szalontai Lapok*ban közzétett mondanivalójától eltérően, minden bizonnyal nem függetlenül az 1918 őszi megnyilvánuló uralkodóellenes, köztársasági nézetektől, az utóbbi elbeszélés IV. Károly ellen is irányult, Rudolf–Károlyi konkrét céljaként pedig a köztársaság létrehozását jelölte meg. Károlyi ilyen beillesztése a Rudolf-hagyományba ugyanakkor sajátos módon jelzi a 20. századi politikus személyével, cselekvésével kapcsolatos hatalmas reményeket, elvárásokat is.

A korabeli közvélemény-formálók közül a *Szalontai Lapok*hoz az esetről szóló beszámolót küldő református lelkész egyfajta jóindulatú elnézéssel kezelte

26 A legendás Hindenburg. Közművelődés 1915. nov. 20. 6.

27 Idézi: *Magyar Z.*: Halhatatlan és visszatérő hősök. I. m. 179.

28 Megjött Rudolf királyfi. Falusi fantázia. *Szalontai Lapok* 1918. nov. 13. 2.

29 Ld. ehhez pl. *Landgraf I.*: XIX. századi hősök i. m. 180.; *Uő*: Emlékezet i. m. 228.; *Uő*: „Ferenc Jóska – még én is annak a katonája vótam” i. m. 110.; *Magyar Z.*: Halhatatlan és visszatérő hősök. I. m. 172., 175–176.; *Uő*: A Habsburgok i. m. 147–148., 178–179.

30 *Henry Charles Schmitt*: Die fünf ersten Tage einer Revolution. Bern, 1919. 47–48.

ezt az elképzelést, így zárva írását: „És én most tépjem szét nagyképű papi bölcselkedéssel ezt a bájos legendát?”³¹ A budapesti *Rendkívüli Ujság* november 25-ei számának cikkírója viszont a forradalmi, köztársasági szemlélet jegyében egyértelműen kárhoztatta e jelenséget:

„A diadalmas forradalom elsöpört mindent, aminek köze volt a Habsburgokhoz, de a Rudolf-mítoszt az sem tudta széjjeltépni, sőt életre keltette ismét. Egy szalontai újságban olvassuk, hogy a hajdúsági és biharsági falvak népének száján már újra kivirágzott a régi legenda a királyfiról, aki visszajött az ismeretlen világból, hogy kibontsa a forradalom lobogóját és szétzúzza elárult népe bilincseit. Károlyi Mihály gróf alakjában támadt föl a halott királyfi. [...] szomorú fölgondolni, hogy a magyar nép szíve évszázadok alatt már úgy teleitta magát a lojalitás álomporos borával, hogy már a forradalmat sem tudja elképzelni királyfi nélkül.”³²

Nem a Rudolf–Károlyi-azonosítás volt az utolsó elem azon magyarországi hagyományok sorában, amelyek szerint egy 20. századi történelmi személy alakjában Rudolf trónörökös jelenik meg. A hagyománykör zsidókkal kapcsolatos vonatkozásai miatt terjedhetett el az az elképzelés, hogy Hitler azonos a királyfival. Egy 1966-os csákvári gyűjtés során az adatközlő ezt mondta: „Olyant is hallottam, hogy nem halt meg Rudolf. Már olyant is hallottam, hogy az lett volna Hitler.”³³

A fentiekben ismertetett-elemzett jelenségek jól mutatják, hogy egy történelmi személyiség alakja körül – összefüggésben a vele kapcsolatos, éppen aktuális reményekkel, elvárásokkal, vagy esetleg éppen félelmekkel – viszonylag rövid idő alatt is létrejöhetnek folklóralkotások. Ezek azonban, minden bizonyosan kialakulásuk gyors voltával is összefüggésben, nagymértékben kapcsolódhatnak különféle, olykor egymástól igencsak távol lévő hagyományelemekhez: a Károlyi-nóták a Kossuth-dalokhoz, a Rudolf–Károlyi-azonosítás a trónörökös mondanéjéhez – és, amint a későbbi példák mutatják, maguk is ilyen típusú jelenségek előzményeivé válhatnak. Mindehhez, általánosabb érvennyel is, érdemes idézni Gyáni Gábor, illetve Ian Kershaw-nak a Hitler-mítoszról megfogalmazott nézeteit:

„A politikai kultuszok keletkezése és mégoly időleges fennmaradása egyáltalán nem intézhető el tehát azzal, hogy egyedül csak a kultusziparosok ügyes mesterkedéseit lássuk bennük. Nem hagyhatjuk ugyanis figyelmen kívül a társadalom ilyen irányú, időnként megmutatkozó fogadókészségét sem, melyről Kershaw szintúgy fontosnak tartja megjegyezni: »a Führer-kultusz 1933 utáni túlzásai

31 Megjött Rudolf i. m. 2.

32 g. d.: Károlyi Mihály: Rudolf trónörökös. A legújabb Rudolf-legenda. – A trónörökös visszatért és ő csinálta a forradalmat. *Rendkívüli Ujság* 1918. nov. 25. 6. A szövegben említett újságtudósítás minden bizonnyal a Szalontai Lapok általam idézett cikke.

33 Ld. Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajzi Kutatóintézet, Mondaarchívum Hősök – Rudolf, 9597., továbbá: *Landgraf I.*: XIX. századi hősök i. m. 185.; *Uő*: Emlékezet i. m. 231.; *Uő*: „Ferenc Jóska – még én is annak a katonája votam” i. m. 111.; *Magyar Z.*: Hallhatatlan és visszatérő hősök. I. m. 172., 222.; *Uő*: A Habsburgok i. m. 148., 181.

és elfogadottságának mértéke nem foghatók fel annak felismerése nélkül, hogy maga a kultusz [az] 1930-as évek válságos körülményei között (ha szélsőséges és torz formában is) a németországi polgári politikai kultúra régóta fennálló és mélyen ható elemeit karolta fel és öntötte formába.«³⁴

Az 1918-as folklóralkotások és az azokban felhasznált hagyományelemek értékelésénél pedig a korabeli „hivatásos” közvélemény-formálók: a különféle újságok cikkírói igyekeztek kijelölni a megengedett és a társadalmilag elfogadhatatlan dolgok határait:³⁵ a Kossuth-hagyományok pozitívumokként történő bemutatásával, az álhírek terjesztése elleni határozott megnyilatkozásokkal, a Rudolf–Károlyi-azonosítás egyfajta elfogadásával vagy éppen kárhozzátásával. E példák sora, önmagán túlmutatva, általánosabb érvénnyel jelzi, hogy a „hivatásos” közvélemény-formálók miként használhatják fel a „nem hivatásos” közvélemény-formálók: a különféle folklóralkotások létrehozóinak műveit, saját nézeteik, törekvéseik kifejezésre juttatása és érvényesítése érdekében.

A tanulmány először megjelent: Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára. Szerk. Bódy Zsombor–Horváth Sándor–Valuch Tibor. [Bp.,] 2010. 438–446.

34 Gyáni Gábor: Politikai kultusz – vezérkultusz. (Identitás- és közvéleményteremtés). In: *Uő: Relatív történelem*. Bp., 2007. 48., ld. még: *Ian Kershaw: A Hitler-mítosz. Vezérkultusz és közvélemény*. Bp., 2003. 356.

35 Ld. ehhez: *Novák Veronika: Hírek, hatalom, társadalom. Információáramlás Párizsban a középkor végén*. Bp., 2007. 276. – E munkám elkészítéséhez nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet Landgraf Ildikónak és Hajdu Tibornak.

Különböző politikai rendszerek – hasonló humoros alkotások?

1919 fordulatai viccekben és karikatúrákban

A 19. század második felének és a 20. század első évtizedeinek Magyarországn: Budapesten és vidéken számos élclap látott napvilágot.¹ 1919 politikai-társadalmi változásai megjelentek a lapjaikon közzétett hosszabb-rövidebb írásokban és a különféle képeken is. A kiadók szerint a Magyarországi Tanácsköztársaság idején terjedő, ám ekkor nyomtatásban túlnyomórészt nem publikálható viccek gyűjteményeit pedig a diktatúra bukása után önálló kiadványokként is forgalomba hozták.² A hatalmas vicc- és karikatúraanyagban 1919 fordulatait különösen jól szemléltetik azok a szövegek és képek, amelyek valamiképpen egymás variánsainak tekinthetők, és ekként sajátos csoportokat alkotnak.³

- 1 A korabeli élclapokról ld. pl. *Gyöngy Kálmán: Magyar karikaturisták adat- és szignótára. Karikaturisták, animációs báb- és rajzfilmek, illusztrátorok, portrérajzolók.* Bp., 2008. passim.; *Buzinkay Géza: A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig.* Bp., 2016. 212–214., 297–300., 323–324.; *Lett Miklós: A Magyar Tanácsköztársaság sajtó- és könyvanyagának adattára.* Bp., 1988. V., 1–143.
- 2 *Aiglon: Viccekben él a szovjet! A legjobb 120 kommunista vicc.* Bp., [1919.]; *Burzsujhumor a diktatúra alatt. A proletárdiktatúra anekdotái. Összegyűjt., sajtó alá rend. Biró Imre Boldizsár.* Bp., 1919. A Magyarországi Tanácsköztársaság időszakának humoráról részletesebben beszélt Hajdu Tibor, Gece Gézával készített interjújában, a *Mi volt az a Chari-vari, avagy humor a forradalmakban c. összeállításban, amely elhangzott 1987. márc. 21-én, a Petőfi Rádió Színről színre c., 14.00-kor kezdődő műsorában.* Az interjú megtalálható a Magyar Rádió Archívumában. A beszélgetésre Hajdu Tibor hívta fel a figyelmemet, aki az interjúhoz készített feljegyzéseit is rendelkezésemre bocsátotta; szívességéért ezúton mondok köszönetet. A tanácsköztársasági viccekről ld. pl. *Vörös Boldizsár: „Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviselőjére bízalmat válasszanak”.* A Magyarországi Tanácsköztársaság emléke a diktatúra bukása után közzétett viccekben. *Aetas* 2006. 2–3. sz. 184–203., a tanulmányt ld. e kötetben is: 301–322.; *Uő: Viccek, anekdoták, karikatúrák. A Magyarországi Tanácsköztársaságot támadó 1919-es viccek kapcsolódásai különböző típusú humoros alkotásokhoz.* In: *Ezerarcú humor. Az I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai.* Szerk. Daczi Margit–T. Litovkina Anna–Barta Péter. Bp., 2008. 13–22.; *Uő: „a rabbi tehát elmegy Kunfi közoktatásügyi népbiztoshoz”.* Zsidó figurák a Magyarországi Tanácsköztársaságról szóló 1919-es viccekben. *Szombat* 2009. 3. sz. 16–19.; *Uő: „kumbella” és „leninség”.* A nyelvi humor mint a diktatúra elutasításának eszköze a Magyarországi Tanácsköztársaságot támadó 1919-es viccekben. In: *A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás.* Szerk. Ö. Kovács József–Kunt Gergely. Miskolc, 2009. 151–160.
- 3 A „vicc” meghatározásához ld. *Lontay László–Martinkó András: Vicc.* In: *Világirodalmi lexikon.* XVI. U–Vidz. Főszerk. Szerdahelyi István. Bp., 1994. 706–707.; *Vargha Katalin: Vicc.* Ld. Mutatvány a Magyar Népköltészeti Lexikonból. In: *Ethno-lore.* XXX. Főszerk. Balogh Balázs. Bp., 2013. 422–424., a viccek csoportjairól ld. pl. *Katona Imre: Mi a különbség? Közéleti vicceinkről.* Bp.,

Van példa arra, hogy egy, a politikai-társadalmi viszonyokat bíráló vicc variánsai különböző figurák szerepeltetésével jelentek meg a *Vágóhid* 1919. február 4-ei számában (1.), a *Borsszem Jankó* június 8-ai számában (2.), majd a Magyarországi Tanácsköztársaság bukása után (3.): mindhárom esetben a fennálló politikai viszonyokhoz történt igazodással illeszkedtek a humoros alkotásokba a megkritizált személyek.

- (1.) *„Fosztogatók, ha találkoznak*
 – No, és hogy van a kedves neje?
 – Köszönöm kérdését, fosztogat.
 – És a kedves lánya?
 – Köszönöm szintén, a Garai téren.
 – Őnagyságáék ezelőtt, ha jól tudom, csak tollat fosztogattak.
 – Óh, kérem, most is ebben a körben mozognak, csak azokat fosztják ki, akik megtollasodtak.”⁴
- (2.) *„Bukarestben*
 Egy román tábornok felesége libához jutott. Nagy gaudiummal vitette haza és hogy a házlakói előtt »demokratikus érzelmeivel« dicsekedjék, kiült a folyosóra és saját »kegyelmes« kezeivel kezdte kopasztani a libát.
 Persze a szomszédasszonyok kiálltak csodát nézni. Az egyik megkérdezte:
 – Mit csinál excellenciád?
 – Mint láthatja, fosztogatok – felelt mosolyogva a tábornokné.
 – Hát az ura, a kegyelmes generális úr?
 – Az is. *Magyarországon.*”⁵
- (3.) *„Terefe a Margitszigeten.*
 Kun Béláné a konyhában foglalatoskodik egy libával, amikor egyik barátnője meglátogatja.
 – Mit csinálsz, Málcsi?
 – Grüss Gott fiacskám; hát csak ezt a libát fosztok...
 – Hát a kedves férjed?
 – Köszönöm kérdésedet, hát csak fosztogat!”⁶

1980. passim. A „karikatúra” meghatározásához ld. Karikatúra. In: Művészeti szótár. Szerk. Végh János. H. n., 1997. 129–130., a karikatúrák csoportjairól ld. pl. *Buzinkay Géza*: *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúrák a XIX. század második felében.* Bp., 1983. 76., 82., 116.; *Ulő*: *Egy közéleti fertőtlenítőszer.* In: „Nem súlyed az emberiség”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. Főszerk. Jankovics József. Bp., 2007. 1121–1126., ld. www.iti.mtsa.hu/Szorenyi60/Buzinkay.pdf (utolsó letöltés: 2018. febr. 10.); a tanácsköztársasági karikatúrákról újabban pl. *Tamás Ágnes*: *Propagandakarikatúrák ellenségekpei Szarajevótól Párizsig.* Bp., 2017. passim.

4 *Fosztogatók, ha találkoznak.* *Vágóhid* 1919. febr. 4. 12. E vicc egy, még az *Április* 1918. nov. 20-ai számában megjelent, képhez kapcsolódó párbeszéd variánsának tekinthető, ld. ehhez: *Vörös B.*: *Viccek* i. m. 15. Hasonló kapcsolódások minden bizonnyal más szövegeknél és képeknél is megfigyelhetők.

5 *Bukarestben.* *Borsszem Jankó* 1919. jún. 8. 13.

6 *Burzsu humor* i. m. 38. Ld. még: *A proletárdiktatúra humora.* Gyenge a szovjet, urak! II. *Borsszem Jankó* 1919. szept. 7. 4.

Hasonló jelenség a korabeli karikatúráknál is megfigyelhető: a képek és a hozzájuk kapcsolódó szövegek különböző megváltoztatásaival többféle variáns is létrejöhett, e változatok pedig csoportokat is alkothatnak. Ezek közül az (1–3.) viccből álló sorozattal a leginkább azok az ábrázolások rokoníthatók, amelyeken azonos képi megoldásokkal és egymástól nem teljesen eltérő jellegű szövegekkel alakult ki ugyanaz csattanó. A *Borsszem Jankó* 1919. február 9-ei számának borítóján tették közzé az „Ex oriente lux” („Keletről jön a fény”) latin mondás átalakításával megalkotott, *Ex occidente lux* (Nyugatról jön a fény) című karikatúrát (4.). (Lásd a XX. képet!) A képen a jobb felső sarokban látható Wilson-napkorong sugarai éppen olvasztani kezdik a középen látható Poincaré-hóembert, aki hóna alatt az „Imperializmus” feliratú lapátot szorongatja és az ábrázolás aláírása szerint ezt mondja: „Tyűh!... Melegem kezd lenni...”⁷ – a karikaturista mindezzel Poincaré felfogásával szemben a wilsoni nézetek fokozatos érvényesülését jelenítette meg. A *Mátyás Diák* november 30-ai számában publikált *Az 1919-es hóember* című karikatúrán (5.) (lásd a XXI. képet) pedig a kép jobb felső sarkában látható „nacionalizmus”-napkorong sugarai olvasztják el az ábrázolás bal oldalán álló, „nemzetközi szocializmus” feliratú, a munkásmozgalmi jelképnek számító kalapácsot⁸ tartó hóembert⁹ – amivel a karikaturista a nacionalizmusnak a nemzetközi szocializmussal szembeni térhódítását juttatta kifejezésre.

Ugyanazt a képtípust: egy országot, politikai rendszert jelképező beteg embert kezelő politikus-orvosok ábrázolását¹⁰ több ízben is közzétették a korabeli élclapok munkatársai, ám a képek szövegelemeivel egymástól némileg eltérő aktuálpolitikai vonatkozásokra utaltak. A *Mátyás Diák* január 12-ei számának borítóján látható *A sebészek* című karikatúrán (6.) (lásd a XXII. képet), a betegen fekvő nőalakkal jelképezett „Hungaria” ágyánál „Wilson professzor” Clemenceau-nak és Lloyd George-nak a kép aláírása szerint ezt mondja: „Talán jó lesz várni avval az operációval, uraim. Elpusztulna a beteg”,¹¹ amivel a karikaturista a békekonferencia döntéshozóinak nézetkülönbségeit és Wilson, mint a magyar érdekek egyfajta védelmezőjét jelenítette meg. A *Mefisztó* október 12-ei számában közzétett, *Professzorok a betegágyánál* című karikatúrán (7.) (lásd a XXIII. képet) a beteg, koronás nőalakkal jelképezett Magyarország ágyánál

7 Ex occidente lux. *Borsszem Jankó* 1919. febr. 9. 1.

8 Ld. ehhez: *Aradi Nóra*: Szerszám. In: *Uő: A szocialista képzőművészet jelképei*. H. n., 1974. 218–219.

9 Az 1919-es hóember. *Mátyás Diák* 1919. nov. 30. 5. A kép alkotója minden bizonnyal Jeney Jenő, ld. *Gyöngy K.*: Magyar karikaturisták i. m. 101., 283., 370.

10 Ld. ehhez még az Operatér Wilson [...] c. karikatúrát, amely a *Humorističke Listy* 1918. nov. 15-ei számában jelent meg. A képet újraközli: *Der Erste Weltkrieg in der internationalen Karikatur*. Hg., kommentiert: Eberhard Demm. Hannover, 1988. 188., 200. Hasonló párhuzamok minden bizonnyal más képeknel és szövegeknél is fellelhetők, vö. *Tamás Á.*: Propagandakarikatúrák i. m. 99–101., 113.

11 A sebészek. *Mátyás Diák* 1919. jan. 12. 1. A képen ábrázolt személyek azonosításához ld. Arc tanulmányok a versailles-i konferenciáról. *Mátyás Diák* 1919. febr. 9. 1. A Hungária-nőalakra ld. pl. *Sinkó Katalin*: A megsértett Hungária. *Néprajzi Értesítő* 1995. 267–272.

Vázsonyi Vilmos mondja politikus-orvostársainak, a kép aláírása szerint: „Elég a konzultálásból, uraim! A diagnózist megállapítottuk; most már fogjunk hozzá a gyógyításhoz, különben a sok orvos között *elvész a beteg!*”¹² Az ábrázolás egésze tehát a magyar politikusok nézetkülönbségeinek kifejezésén túl, kiemeli Vázsonyi tettekrekesését, jelentőségét. A *Mátyás Diák* november 9-ei számában publikált, *Konzílium* című karikatúrán (8.) (lásd a XXIV. képet) pedig a beteg férfival megszemélyesített Magyarország ágyát állják körül a politikus-orvosok: Andrássy, Berzeviczy, Lukács, Szerényi és Wekerle. A kép aláírása: „Ha a beteg nagyon rosszul van, mégis a régi, öreg doktorokat hívják”¹³ – amivel a karikaturista azt juttatta kifejezésre, hogy az ország súlyos helyzetében a nagy tapasztalattal bíró politikusokra van szükség. A (6.) és a (7.) ábrázoláshoz képest tehát a (8.) sokkal nagyobb mértékben hangsúlyozza a politikusok szerepét, jelentőségét: jól mutatja ezt, hogy míg a (6.) és (7.) karikatúra aláírásában egy-egy politikus-orvos beszél a beteg állapotáról és a teendőkről, a (8.) kép aláírása a politikus-orvosokat összességükben is értékeli; továbbá, míg a (6.) és a (7.) karikatúrán csak egy-egy politikus-orvos: Wilson és Vázsonyi szerepel névvel, a (8.)-on öt politikus is, a ruhájukra írt vezetéknevükkel.

Van példa arra az esetre is, hogy ugyanaz a jelenet különböző színekkel kinyomtatva és eltérő aláírásokkal, ugyanabban az élcslapban, két politikai rendszer idején is megjelent – igencsak különböző politikai állásfoglalásokat juttatva kifejezésre. Az *Április* 1919. január 1-jei számának hátoldalán, sárga alapszínű képen két munkás beszélget (9.):

- (9.) „– Olvastad? A »Vörös Ujság« megtámadta az »Április«-t.
– Hja, azok a bolsevikiek nem értik a tréfát.”¹⁴

Ugyanazt a jelenetet immár vörös alapszínnel tették közzé az *Április* 1919. április 3-ai, *Vörös album* című számának borítóján, a „Búsuljon a ló, elég nagy a feje” szólás átalakításával létrehozott aláírással (10.): „– Búsuljon a milliomos, elég nagy a betétje!”¹⁵ Míg a folyóirat januári számának ábrázolása, a korábban publikált karikatúrákhoz kapcsolódva gúnyolta-támadta a kommunistákat, az áprilisi

12 Professzorok a betegágyánál. Mefisztó 1919. okt. 12. 6. A kép alkotója minden bizonnyal Gedő Lipót, ld. *Gyöngy K.*: Magyar karikaturisták i. m. 75–76., 281. A karikatúránál Vázsonyi utolsó szavai a „Sok bába közt elvész a gyermek” közmondás átalakításával jöttek létre, ld. ehhez: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Gyűjt., rend. Dr. Margalits Ede. Bp., 1897. 289.; *Szemerkenyi Ágnes*: Szólások és közmondások. Bp., 2009. 90–91.

13 Konzílium. Mátyás Diák 1919. nov. 9. 4. A kép alkotója minden bizonnyal Jeney Jenő, ld. *Gyöngy K.*: Magyar karikaturisták i. m. 101., 283., 370.

14 Ld. *Április* 1919. jan. 1. 16. A kép alkotója Biró Mihály. A folyóiratban a bolsevikokat támadta a következő karikatúra: Takarékos bolsevik, avagy pétérvári hangulat. *Április* 1918. dec. 4. 1. A kép alkotója Vértes Marcell. A *Vörös Ujság* cikke szerint azonban az igazi bolsevikok „a kommunizmust nem az *Április* című élcslap hajmeresztő rajzaiból” tanulják. Ld. Az Est és a bolsevizmus. „A bolsevizmus nem mentőkörülmény.” *Vörös Ujság* 1918. dec. 21. 3.

15 Ld. *Április* 1919. ápr. 3. 1. A kép alkotója Biró Mihály. Ld. ehhez: *Aradi Nóra*: Vörös szín. In: *Uő*: A szocialista képzőművészet i. m. 255–256.; Magyar közmondások i. m. 90.; *Szemerkenyi Á.*: Szólások i. m. 927.

szám képe már a szociáldemokrata–kommunista irányítású rendszer intézkedéseivel való egyetértést fejezte ki, képi és szöveges eszközökkel egyaránt: az alapszín-váltással, az új aláírással és ebben a diktatúra ellenségének számító (egykori) milliomos kigúnyolásával, sajátos utalással „állat”-ként megjelenítve (ugyanezen lapszám következő oldalán olvasható Nagy Lajosnak *A milliomos-állat* című írása, amely immár ténylegesen állatként mutatja be a milliomost).¹⁶

Megtörtént az is, hogy pontosan ugyanaz a karikatúrakép, különböző aláírásokkal, ugyanabban az élclapban, két politikai rendszerben is napvilágot látott. Az *Április* 1919. január 15-ei számában jelent meg az a rajz, amelyen tükör előtt álló, tengerészruhás, pisztolytáskás, halálfejes vörös zászlót tartó kövér férfi öltözékén dolgozik a szabó. A kép aláírása:

(11.) *„Udvari tanácsos úr forradalmi áruhában*

– Nekem dukál ez a ruha. Én a gabonatözsdén is tengeri-bizományos voltam.”¹⁷ (Lásd a XXV. képet!)

A folyóirat április 3-ai számában pedig ugyanez a kép a következő aláírással jelent meg:

(12.) *„A megrémült hadimilliomos.*

– Szívesen elmennék a vörös gárdába – ha ott is volna irodai segédszolgálat.”¹⁸ (Lásd a XXVI. képet!)

A két ábrázolás ezúttal rokon jellegű állásfoglalást juttatott kifejezésre: a még 1918-ban megbukott társadalmi-politikai rendszer egykori haszonélvezőjének az egymást követő forradalmi átalakulásokkal létrejövő új viszonyok közé való beilleszkedési törekvéseit figurázták ki.

A viccek esetében előfordult, hogy valamelyik variánsuk más műfajú alkotáshoz (képhez, ténylegesen megtörténtként bemutatott eset ábrázolásához stb.) kapcsolódott: így például egy, még a diktatúra idején keletkezett, nem konkrétan megjelenített személyek által előadott párbeszéd (13.) variánsa 1919 őszén, egy képhez kapcsolódva látott napvilágot nyomtatásban: immár konkrét személyek beszélgetéseként, az aktuális politikai viszonyokhoz alkalmazva, ám megőrizve a korábbi csattanót (14.).

(13.) *„Május első napjaiban, amikor a csehek Miskolcot megszállták, a Vörös Hadsereg reorganizációja pedig még nem kezdődött el, Budapest ontotta a kommunista vicceket. Az alábbiak mind ebből az időből valók:*

16 *Nagy Lajos: A milliomos-állat. A nagy „Brehm” 1918. évi kötetéből. Április 1919. ápr. 3. 2., ld. ehhez: Buzinkay G.: Borsszem Jankó i. m. 82., továbbá: Reinhart Koselleck: Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. In: Uő: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. Bp., 2003. 279–298.*

17 *Udvari tanácsos úr forradalmi áruhában. Április 1919. jan. 15. 16. A kép alkotója Vértes Marcell.*

18 *A megrémült hadimilliomos. Április 1919. ápr. 3. 9. A kép alkotója Vértes Marcell.*

- Hogy hívják a pajeszt a kommunizmus korszaka alatt?
- *Kunkormány. (Kun-kormány).*¹⁹
- (14.) A *Magyar Herkó Péter Izidorka pozdorjai* című rovatában kérdezi a kisfiú zsidóként ábrázolt apjától:
 - „– Apuci! Hogy fogják hívni ezután a pajeszt magyarul?
 - Ahogy eddig hívták.
 - De hiszen, hát nem tudod, hogy megbukott a *Kun-kormány*?²⁰

Van példa arra a jelenségre is, hogy egy ténylegesen megtörtént esetként ábrázolt beszélgetés (amely a *Vágóhid* 1919. június 3-ai számában jelent meg [15.]) befejezése ugyanazon év szeptemberében, immár más műfajban: viccként látott napvilágot nyomtatásban (16.), e szöveget pedig novemberben publikált variánsa még egy további csattanóval toldotta meg (17.).

- (15.) „*A három korszak*
Munkatársunkat elfogta egy nemrég még meglehetősen szituált úriember, aki most fájdalomtól megtört szívvel siratja a millióit.
És így szólt:
 - Tudja-e, hogy Magyarországon eddig hány korszak volt?
 - Nem.
 - Negyvennyolc után volt a Bach-korszak. Tisza István alatt aztán a rebach-korszak és végül a diktatúra óta számomra a nebach-korszak.”²¹
- (16.) „*Vicc a Dob utcából, esetleg a Szabadság térről:*
Magyarországon 1849-től 1867-ig *Bach*-korszak volt, azután jött a *rebach*-korszak, a mostani pedig egy *nebach*-korszak.
(A többség kedvéért: rebach = haszon, nebach = szánalmas.)²²
- (17.) „– Milyen korszakot élt át Magyarország az utolsó évtizedek alatt?
– 48 után a Bach-korszakot. A világháború ideje alatt a *rebach*-korszakot, a tanácsköztársaság elején a *nebach*-korszakot, a végén meg a *krach*-korszakot.”²³

19 *Aiglon*: Viccekben él i. m. 2. Az idézett humoros szöveg után még további viccek következnek, a bevezető mondatokban ábrázolt időszakból. Ld. még: *Révai József*: A revolúciótól az evolúcióig. (Visszaemlékezés 1918/1919-re). In: A magyar piaristák és a Tanácsköztársaság. Bev. Szakál Ádám SchP. Sajtó alá rend. Koltai András. Bp., 2013. 174., továbbá: *Vörös B.*: „Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviselőjére bizalmat válasszanak”. I. m. 305–307.; *Uő*: „a rabbi tehát elmegy Kunfi közoktatásügyi népbiztoshoz”. I. m. 17.

20 *Izidorka pozdorjai*. *Magyar Herkó Péter* 1919. szept. 28. 13. Ld. ehhez: *Vörös Kati*: Judapesti bulváron. A „zsidó” fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében. Médiakutató 2003. 1. sz. 27–43.

21 A három korszak. *Vágóhid* 1919. jún. 3. 14. Ld. még a (16.) humoros alkotáshoz kapcsolódó szómagyarázatokat!

22 A proletárdiktatúra humora. Gyenge a szovjet, urak! III. *Borsszem Jankó* 1919. szept. 14. 10. Radó Antal szótára szerint a spanyol-zsidó „rebach” szó jelentése kifejezetten „kereskedői haszon”. Ld. Idegen szavak szótára. Együttal a nálunk használatos idegen nyelvű szólások és szállóigék magyarázata. Szerk. Radó Antal. Bp., 1918. 143. Ld. még: *Vörös B.*: „a rabbi tehát elmegy Kunfi közoktatásügyi népbiztoshoz”. I. m. 19.

23 A *Revü* XVII. száma és a szovjet-viccek. *Revü* (Bratislava) 1919. nov. 19. 18.

Megtörtént az is, hogy egy viccben ábrázolt esetnek (18.) a politikai változások nyomán elkészített folytatása karikatúrában jelent meg (19.) (lásd a XXVII. képet), majd ennek egyfajta folytatása ismét viccként (20.): a három humoros alkotást pedig ugyanaz az elem: a majom figurája kapcsolta össze:

- (18.) „Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviselőjére bizalmat válasszanak. Mondják, hogy először az oroszlán felé hajlott a bizalom, de egy majom kijelentette, hogy az képzelenség, mert hisz’ az oroszlán király, az állatok királya. Király pedig nem lehet proletár. Ekkor a kenguru nevét kezdték kiáltozni. A majomnak ismét aggályai támadtak, hogy a kenguru burzsuj, mert erszénye van.
- Legyen az orangután, mert ő a legveresebb! – kiáltozták erre.
- Pardon! – szólt a pávián. – Az orangután csak vereses, de én ott, ahol ülni szoktam, kimondottan lángvörös, bíborvörös, vagy, ha úgy tetszik: kommunista vörös vagyok.
- Éljen a pávián! – zúgott erre a gyűlés. Az oroszlán azonban nem hagyta annyiba a dolgot, átrohant az Epreskertbe és megkérte az öreg Benczúrt, pardon Bencz (méltóságos) úrt, fesse be neki is vörösre azzal a szép színnel, amivel régen közismert történelmi képein a mentéket festette. Befestve visszarohant a gyűlésre és már messziről kiáltozott:
- Nekem is veres! Nekem is veres! Az enyém is van olyan veres!
- Az állatok egy pillanatra meghökkentek, de felállt a tudós bagoly és kijelentette:
- A páviáné az érvényes veres, mert a páviáné már március 21-ike előtt is veres volt. Így lett a pávián az állatkert bizalmija.”²⁴

Az eset folytatásának tekinthető a *Borsszem Jankó* szeptember 7-ei számában *A diktatúra bukása az állatkertben* címmel közzétett karikatúra (19.) (lásd a XXVII. képet), amelyen, aláírása szerint, „A föllázadt majmok kirúgták a vörös páviánt.”²⁵ Ennek egyfajta folytatásaként értékelhető a *Fidibusz* szeptember 19-ei számában közzétett vicc (20.):

- (20.) „Samuka a majomketrec előtt:
- Schau, papa, ez a majom még mindig kommunista... De milyen kommunista!”²⁶

Van rá példa, hogy egy politikai rendszeren belül létezett ugyanannak a humoros alkotásnak két, egymástól alapvetően eltérő változata, amelyek egy konkrét történelmi esemény kapcsán keletkeztek. Az 1919. május 1-jei budapesti ünnepség alkalmából a diktatúra világszemléletének terjesztői a Köröndön Zrínyi Miklós, Bethlen Gábor, Bocskai István és Pálffy János szobrát hatalmas vörös földgömbökkel takarták be (lásd a XIV. képet). (A letűnt rendszerek közvélemény-formálói által kiemelkedőnek tekintett történelmi

24 *Aiglon*: Viccekben él i. m. 12.

25 *A diktatúra bukása az állatkertben*. *Borsszem Jankó* 1919. szept. 7. 7. A kép alkotója minden bizonnyal Horváth Sándor.

26 *Samuka a majomketrec előtt*. *Fidibusz* 1919. szept. 19. 13. Ld. még: *Vörös B.*: „Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviselőjére bizalmat válasszanak”. I. m. 316–319.; *Uő*: *Viccek* i. m. 16–21.

személyiségek: fejedelmek és hadvezérek emlékműveinek vörös földgömbökkel való eltakarása a hagyományos nemzetfelfogásokat elutasítva, a proletárforradalom internacionalizmusát volt hivatott kifejezni.²⁷) Egy 1944-es évszámmal megjelent visszaemlékezés szerint már május legelején született élce dekorációról: „Az elfojtott pesti humor szerint ezek a népbiztosok szobrai: vörös hólyagok.”²⁸ Ám a *Borsszem Jankó* 1919. május 11-ei számában megjelent, fiatal férfi és nő beszélgetését ábrázoló képhez kapcsolódó, vicc jellegű párbeszéd során a férfi azt mondja: e négy „hólyag” a párizsi „négyes tanács” szobra (21.) (lásd a XXVIII. képet). A diktatúra bukása után megjelent vicc szerint azonban már az ünnepségen jelenlévők azzal tréfálkoztak, hogy e „hólyagok” a népbiztosok szobrai (22.).

(21.) „*Antantszobrok Budapesten*

– Láttá Micike, a párizsi négyes tanács szobrát?

– Hol volt az?

– Hát a Köröndön az a négy óriási hólyag.”²⁹

(22.) „Május elsején, délután az ünnepségről megy haza Budapest népe. Azt kérdi az egyik burzsoá a másiktól:

– Láttad a Kun Béla meg a Szamuely szobrát? Micsoda sikerült két szobor volt!

– Nem láttam! Melyik volt az? Hol álltak?

– Hát az a két veres hólyag a Köröndön... – feleli a másik, a Köröndön felállított két óriási vörös gömbre célozva.”³⁰

E szövegcsoport megengedi azt a feltételezést, hogy éppen a Tanácsköztársaság világszemléletét hirdető szobrok kapcsán keletkezett diktatúraellenes vicc eljutott a *Borsszem Jankó* munkatársához, aki azt átalakította azonos szerkezetű, ám „rendszerhű” párbeszéddé, így az előbb láthatott napvilágot nyomtatásban, mint a korábban keletkezett, „rendszerellenes”, és ezért a kommun idején előszóban terjedő, nem publikálható változat.³¹

Humoros alkotások csoportjai létrejöttek azáltal is, hogy egy közös, eredetileg nem vicc- vagy karikatúraelemnek számító nyelvi vagy képi toposz alkalmazásával alakult ki a csattanójuk. Humoros szövegek esetében például a „Borban van az igazság” közmondás³² felhasználásával, átalakításával már

27 Ld. ehhez: *Vörös Boldizsár*: „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. Bp., 2004. 88–92., XVI–XXVII.; *Úó*: Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. Budapesti Negyed 2000. 3–4. sz. 149–157., a tanulmányt ld. e kötetben is: 143–147.

28 *Hollós József*: Egy orvos élete. New York, N. Y., 1944. 206., ld. még: *Révai J.*: A revolúciótól az evolúcióig. I. m. 171.

29 *Antantszobrok Budapesten*. *Borsszem Jankó* 1919. máj. 11. 10.

30 *Aiglon*: Vicekben él i. m. 2.

31 Ld. még: *Vörös B.*: „Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviselőjére bizalmat válasszanak”. I. m. 313–314.

32 Ld. ehhez: *Magyar közmondások* i. m. 76.; *Szemerényi Á.*: Szólások i. m. 172–173.

a *Bolond Istók* 1919. március 9-ei számában, a korlátozott szesztilalom idején³³ jelent meg vicc:

(23.) „Iszogatás közben.

– Igyál pajtás, borban az igazság!

– Látod ez az! És manapság legföljebb 3 deci bort szabad mérni.”³⁴

E vicc a közmondás felhasználásával az aktuális politikai viszonyokat bírálta – akárcsak az a szöveg (24.), amely már a Tanácsköztársaság szigorú szesztilalmának³⁵ időszakában keletkezett:

(24.) „– Miért van alkoholtilalom?

– Mert borban az igazság.”³⁶

Ugyancsak e közmondás és különféle magyarázatai is hozzájárultak az immár a diktatúra bukása után, a *Mefisztó* október 12-ei számának borítóján megjelent, *Szesztilalom* című karikatúra humorához. A képen Kun Béla borozik és nőekkel mulatozik, az ábrázolás alatt pedig a következő szöveg olvasható (25.): „*Kun Béla*: Régi jó közmondás, hogy »borban az igazság.« Én tehát azért iszom bort, hogy leszűrődjék bennem az igazság; a népek, az istenadta népek pedig azért tiltom el a borivást, hogy ne tudja meg az igazságot...”³⁷ A közmondás mellett e szöveg egy klasszikus szépirodalmi mű: Arany János *A walesi bárdok* című versének egy részletét is felhasználta, mégpedig Kun Béla zsarnok voltának érzékeltetésére: Edward király „a nép, az istenadta nép”³⁸ szavait adta szájába, „a népek, az istenadta népek” változatban.

Karikatúrák esetében a (23–25.) szövegekből álló csoporthoz hasonló sorozat alakult ki a még a Károlyi-kormány által 1918 novemberében létrehozott *Országos Propaganda Bizottságtól* származó „Nem! Nem! Soha!” tiltakozás³⁹ felhasználásával, új összefüggésekbe helyezésével. A *Borsszem Jankó* 1919. február 23-ai számának *Mire jó a plakát?* című karikatúráján (26.) (lásd a XXIX. képet) árura hiába váró emberek nézik a tejcarnok „tej vaj” felirata és a dohányüzlet

33 Ld. ehhez: *Kárpáti Endre*: A magyarországi alkoholizmus elleni küzdelem múltjából. Bp., 1979. 161–162.

34 Iszogatás közben. *Bolond Istók* 1919. márc. 9. 8.

35 Ld. ehhez: *Kárpáti E.*: A magyarországi alkoholizmus elleni küzdelem i. m. 162–168., 224–225.; *Puruczki Béla*: Alkohol és munkásmozgalom – a Tanácsköztársaság antialkoholizmusa. *Alkohológia* 1979. 2. sz. 87–90.; *Dr. Sarlós Béla*: A Tanácsköztársaság forradalmi törvényzékei. Bp., 1961. 171–183.

36 A proletárdiktatúra humora. Gyenge a szovjet, urak! II. I. m. 4.

37 Szesztilalom. *Mefisztó* 1919. okt. 12. 1.

38 Ld. ehhez pl. *Arany János*: A walesi bárdok. In: *Uő*: Művei. I. Kisebb költemények és elegyes darabok. Bp., 1900. 375.

39 Ld. ehhez: *Pallos Lajos*: Területvédő propaganda Magyarországon 1918–1920. *Folia Historica* 2005–2006. XXIV. k. 58.; *Zeidler Miklós*: A revíziós gondolat. Pozsony, 2009. 104.

„szivar” felirata alá elhelyezett egy-egy „Nem nem soha”-plakátot⁴⁰ – a karikaturista ezúttal a korabeli áruhiányon és talán a kormány eredménytelen külpolitikai törekvésein élcelődve alkalmazta a jelmondatot. A *Bolond Istók* március 9-ei számában közzétett, „Nem! Nem! Soha!” feliratú plakát előtt kofával tárgyaló vásárlót ábrázoló karikatúra, a hozzá kapcsolódó párbeszéddel az élelmiszerek drágaságán humorizált:

- (27.) „– Néni, mikor lesz már olcsóbb a liba?
– Hát ezt bizony minden naccsága megkérdi, nem is bírnám szóval, hát vettem két pöngőért egy fal plakátot, oszt most az beszél helyettem.”⁴¹ (Lásd a XXX. képet!)

A *Borsszem Jankó* május 4-ei számában megjelentetett, *A beszélő plakát* című humoros alkotásban a „Nem! Nem! Soha” feliratú plakát előtt beszélgető kalapos-nyakkendőös férfiakat ábrázoló karikatúra és a hozzá illesztett párbeszéd azt hangsúlyozta, hogy a letűnt politikai rendszerek nem térhetnek többé vissza:

- (28.) „– Mit gondolsz, Gyuszi? Leszünk mi még valaha képviselők?
– Na, ezt a legjobb helyen [tudniillik e plakát előtt] kérdezed.”⁴² (Lásd a XXXI. képet!)

Nemcsak szövegek (például közmondás vagy politikai jelmondat) hozhatók létre humoros alkotások csoportjait, hanem vizuális toposzok is. Így például a már a görög–római antikvitásban ismert, az államot jelképező hajó⁴³ képi megjelenítését használta fel, némileg átalakítva a *Mátyás Diák* 1919. március 23-ai számának címlapképét elkészítő karikaturista. A *kormányos és helyettese* című ábrázoláson (29.) (lásd a XXXII. képet) az antant államszövetségének hajóján a kormánykereket kezében tartó Wilson ezt mondja a mellette álló Clemenceau-nak, a képaláírás szerint: „Úgy látom, kedves Clemenceau barátom, ideje volt átvenni a kormányt, mert nagyon eltért már a hajónk a helyes iránytól”,⁴⁴ amivel a karikaturista az antant irányítói közötti nézetkülönbségeket jelenítette meg. A képen az antant-hajó látható részei erős, nagy vízi járművet mutatnak – ellentétben a *Mátyás Diák* november 30-ai számának címlapján ábrázolt, magyar címeres, inkább csónaknak, mint hajónak tekinthető, Magyarországot jelképező alkalmatossággal. Az *új kormányos* című karikatúrán (30.) (lásd a XXXIII. képet) Huszár Károly tartja kezében a kormányrudat a viharos tengeren, hullámok között hanykódó járművén, a képaláírás szerint ezt állítva: „Ha a kormányosnak erős keze és erős

40 Mire jó a plakát? *Borsszem Jankó* 1919. febr. 23. 10.

41 Ld. *Bolond Istók* 1919. márc. 9. 10. A tiltakozás korabeli humoros felhasználásairól ld. még pl. Az *Új Szó* és a *Borsszem Jankó* merénylete a propagandaplakát ellen. *Vágóhid* 1919. márc. 11. 6–7.

42 *A beszélő plakát*. *Borsszem Jankó* 1919. máj. 4. 6. A kép alkotója minden bizonnyal Kelen Imre, ld. *Gyöngy K.*: Magyar karikaturisták i. m. 113., 283.

43 *K. J. [Komlóssy Judit]*: Hajó/bárka. In: Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Szerk. Pál József–Újvári Edit. Bp., 2005. 188.

44 *A kormányos és helyettese*. *Mátyás Diák* 1919. márc. 23. 1.

hite van, révbe viszi a hajót”⁴⁵ – mindezzel az ábrázolás készítője a Huszár-kormány nehéz helyzetét és a miniszterelnök elszántságát hangsúlyozta.

A keresztény ikonográfiából származott a nagy erejű óriás, a gyermekként megjelent Jézust a vállán a folyón átvívó (később szentté avatott) Kristóf ábrázolása⁴⁶ az 1919-es politikai karikatúrákon. A *Bolond Istók* február 23-ai számának első oldalán közzétett *A mi Nagy Kristófunk* című karikatúrán (31.) (lásd a XXXIV. képet) Wilson–Kristóf viszi át nyakában a folyón a Magyarországot jelképező, magyar címeres gyermeket,⁴⁷ amivel az ábrázolás készítője azt a reményt juttatta kifejezésre, hogy az amerikai elnök politikájának eredményeként Magyarország kedvező békefeltételeket fog kapni. A *Mátyás Diák* december 21-ei számának borítóján megjelent, *Apponyi–Nagy Kristóf meg a kis Magyar Béke* című karikatúrán (32.) (lásd a XXXV. képet) Apponyi–Kristóf viszi a vállán a palmaágat⁴⁸ tartó gyermeket, a képaláírás szerint „Megindulnak a nagy Óperenciákon”.⁴⁹ Az ábrázolással a karikaturista azt a reményt jelenítette meg, hogy Apponyi eredményesen fog tevékenykedni Magyarország ügyében a béketárgyalásokon, ugyanakkor „a nagy Óperenciákon” szóösszetétellel⁵⁰ utalt a politikus feladatának rendkívül nehéz voltára is. Figyelemre méltó, hogy mindkét kompozíció készítői a gyermek Jézus helyére, szerepébe Magyarországot, a nagy kezdőbetűs „Magyar Béké”-t tették – ezzel az eljárással felnagyítva, a szakralitás szférájába emelve a magyarság ügyét, hasonlóan nem egy korabeli, nem humoros politikai megnyilatkozáshoz.⁵¹

A fentiekben bemutatott példák, elemzések jól szemléltetik, hogy 1919 fordulatai megjelentek a korabeli humoros alkotásokban: az (1–3.) vicc és a (4.), (5.) karikatúra pedig azt jelzik, hogy egy-egy adott szövegtípus vagy képtípus olykor egymástól igencsak eltérő politikai viszonyok között is megjelenhetett és nagyon is különböző politikai nézeteket is kifejezésre juttathatott. A korabeli viccek és karikatúrák a legkülönbözőbb módokon kapcsolódhattak egymáshoz és más jellegű humoros alkotásokhoz, például ténylegesen megtörténtként bemutatott eset ábrázolásához: ez utóbbi lehetőséget mutatja a (15–17.) szöveg együttese. E viccek és karikatúrák azonban nemcsak variálódási képességeiket tekintve hason-

45 Az új kormányos. Mátyás Diák 1919. nov. 30. 1.

46 Ld. ehhez pl. Kristóf, Szt. In: A keresztény művészet lexikona. Szerk. Jutta Seibert. Bp., 2004. 183–184.

47 A mi Nagy Kristófunk. Bolond Istók 1919. febr. 23. 1. A kép alkotója Szigethy István.

48 Ld. ehhez pl. R. G. [*Reuss Gabriella*]: Palma/datolyapálma. In: Szimbólumtár. I. m. 384–385.

49 Apponyi–Nagy Kristóf meg a kis Magyar Béke. Mátyás Diák 1919. dec. 21. 1.

50 A Révai Nagy Lexikona szerint „Óperencia”-nak „nevezik magyar népmeséink sztereotip bekezdései a mesevilág határán lévő tengert (v. folyót ?), sőt ilyen országot is ismernek”. Óperencia. In: Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. XIV. Mons–Ottó. Bp., 1916. 753., ld. még: Kovács Ágnes: Óperencia. In: Magyar néprajzi lexikon. IV. Né–Sz. Főszerk. Ortutay Gyula. Bp., 1981. 93.

51 Ld. ehhez pl. *Buzinkay G.*: Borsszem Jankó i. m. 27., 31., 44., 91., 107.; *Vörös Boldizsár*: Különböző politikai hatalmak – ugyanabban a fővárosban. Szimbolikus térfoglalási akciók Budapesten 1918–1919-ben. In: Tömegek és ünnepek. A nyilvánosság rítusai a közép-európai modernségben. Szerk. Csúri Károly–Orosz Magdolna–Szendi Zoltán. Bp., 2009. 28.; *Uő*: A magyar köz-társaság kialakítása 1918. november 16-án: szimbolikus helyfoglalás térben és időben. Közép-Európai Közlemények 2009. 2–3. sz. 102–106., ld. a tanulmányt e kötetben is: 165–169.

lítanak egymásra, hanem abban is, hogy mindkét típusú humoros alkotásba a legkülönbélebb történelmi-kulturális hagyományokból kerülhetnek elemek: a görög és római antikvitásból (a „tudós bagoly” szerepeltetése a [18.] viccben,⁵² az „állam hajója” a [29.] és [30.] ábrázoláson); a keresztény vallásosságából („Nagy Kristóf” ábrázolásai a [31.] és [32.] képen),⁵³ szólásokból, közmondásokból (például a „Búsuljon a milliomos, elég nagy a betétje!” képaláírásnál a [10.] karikatúránál, a „Borban van az igazság” közmondás a [23–25.] alkotásnál); klasszikusnak számító irodalmi műből (*A walesi bárdok* átalakított részlete a [25.] karikatúránál), vagy a korabeli politikai propaganda egyes megnyilvánulásából (a „Nem! Nem! Soha!” szavak felhasználása a [26–28.], a vörös földgömböké a [21.] és [22.] példánál). A karikatúrákon pedig megjelentek a korabeli politikai jelképek is (a nőalakkal perszonifikált Hungária a [6.] és [7.], a magyar címer a [30.] és [31.], a munkás kalapácsa az [5.] ábrázoláson). A fenti példák azt mutatják tehát, hogy a karikatúrára is érvényes Simoncsics Péternek a viccel kapcsolatos megállapítása: „mindenütt és mindenből képes tápanyagot szívni magába”.⁵⁴ A különféle történelmi-kulturális hagyományelemek alkalmazásai megkönnyíthették a viccek és karikatúrák létrehozóinak a fordulatokban gazdag 1919-es év egyes mozzanatairól kialakított nézeteik kifejezését, a humoros alkotások befogadóinak pedig e vélemények, állásfoglalások megértését. A fenti elemzések, megítélésem szerint, így nemcsak a korabeli történelmi események vizsgálatához szolgálhatnak adalékokat, hanem, önmagukon túlmutatva, általánosabb érvénnyel, a viccek és a karikatúrák sajátosságainak megismeréséhez is.⁵⁵

A tanulmány először megjelent: Médiakutató 2009. 4. sz. 27–41.

52 K. Zs. [Kuszmán Zsófia]: Bagoly. In: Szimbólumtár. I. m. 68.

53 A karikatúrák esetében ld. még: *Vörös Boldizsár*: Karikatúrák a Magyarországi Tanácsköztársaság idején. In: A magyar politikai karikatúra története. Szerk. Tamás Ágnes–Vajda László. Bp., 2018. 127–128., 133., 135–136.; *Uő*: *A pöröly lecsapott*. Karikatúrák a Magyarországi Tanácsköztársaságban. In: Universitas - historia. Tanulmányok a 70 éves Szögi László tiszteletére. Szerk. Draskóczy István–Varga Júlia–Zsidi Vilmos. Bp., 2018. 603–614. A viccek esetében ld. még: *Uő*: „Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviselőjére bizalmat válasszanak”. I. m. 316–318.; *Uő*: Viccek i. m. 16–21.

54 *Simoncsics Péter*: A verbális kultúra aenigmatikus arculatáról. In: Az Idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára. II. Szerk. Andrásfalvy Bertalan–Domokos Mária–Nagy Ilona. Bp., 2004. 504.

55 Sajnos, a korabeli forrásanyag töredékes; további szövegek és képek előkerülése, elemzése még gyarapíthatja a bemutatott csoportokat – amelyek azonban jelen állapotukban is jól szemléltetik a humoros alkotások kapcsolódási lehetőségeinek, továbbá az általuk felhasznált történelmi-kulturális hagyományok sokféleségét.

E munkám elkészítéséhez nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet Császtvay Tündének, Landgraf Ildikónak, Szemerkényi Ágnesnek, Tamás Ágnesnek, Hajdu Tibornak és Zeidler Miklósnak. – A tanulmány korábbi változata előadásként elhangzott az 1919: a fordulat(ok) éve c. konferencián, 2009. ápr. 23-án, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeumban.

Két rendszer, két halott, két temetés

Ady Endre és Eötvös Loránd búcsúztatásai 1919-ben

A 19. század végi Magyarországon – amint azt Lakner Judit megállapította – a „nagy emberek” temetése a politika műfajához tartozott. A „nagy emberek” élete a politikai pártok és csoportok szabad prédája lett, amelyek kisajátították őket politikai tőkéjük növelésére. Kisajátítási ceremóniájuk a temetés volt. Kossuth temetése a nemzet apoteózisává vált, a *Függetlenségi Párt* ceremóniamesteri közreműködésével, Deák Ferencé pedig a dualizmus apoteózisa volt, a kormánypárt rendezésében. Ám nemcsak e politikusok temetését rendezték nagy pompával, hanem Arany Jánosét, Jókai Mórét, Mikszáth Kálmánét, Lechner Ödönét, Munkácsy Mihályét, Trefort Ágostonét, Baross Gáborét és Prielle Kornéliáét is.¹

Így például Jókai 1904 májusában bekövetkezett halála után a kormány „a nemzet halottjának” tekintette az író és megbízta Berzeviczy Albert vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy gondoskodjék az államköltségen rendezendő temetésről.² A gyászszertartást a miniszter által összehívott, különböző intézetek és testületek vezetőiből alakult bizottság szervezte. Jókai ravatalát a *Nemzeti Múzeum* előcsarnokában állították fel. „Az egész helyiséget feketével vonták be és zöld bokrokkal díszítették” – tudósított a *Vasárnapi Ujság*.³ A ravatalhoz koszorút küldött – többek között – Tisza István miniszterelnök, a kormány, a főrendiház és a képviselőház; a miniszterelnök és a miniszterek meg is jelentek a temetésen. A gyászszertartás során, a *Nemzeti Múzeumban*, a kormány képviselőjeként Berzeviczy Albert mondott búcsúbeszédet. Mind a Múzeumban, mind a Kerepesi úti temetőben – ahol az író a főváros által kijelölt dízsírhelyre temették – még számos szónoklat hangzott el. A szertartás zenei részeinek előadásában pedig részt vett a *Magyar Királyi Operaház* énekkara és zenekara is.⁴ (Lásd a XXXVI. képet!)

A Jókai-temetés csak röviden ismertetett mozzanatai is jól mutatják, hogy *a hatalom milyen eszközöket használhat fel*, koncepcionális egységességgel⁵ az elhunyt személy értékeléséhez, méltatásához és ezáltal kisajátításához: a

1 Lakner Judit: Halál a századfordulón. Bp., 1993. 25–31.

2 Jókai halála. Vasárnapi Ujság 1904. máj. 8. 326.

3 Jókai temetése. Vasárnapi Ujság 1904. máj. 15. 341.

4 Jókai halála. I. m. 326.; Jókai temetése. I. m. 341–342.; Jókai temetése. Pesti Hirlap 1904. máj. 10. 6–7.

5 Glácz Ferenc: A történettudomány és a közgondolkodás történeti elemei. In: *Uő: Történetírás – korszakváltásban*. Tanulmányok. Bp., 1990. 86.

búcsúztatás egész jellegét meghatározó minősítést (itt: „a nemzet halottja”), a szertartás helyszíneinek kijelölését és azok díszítését, a közreműködők kiválasztását, a hatalom képviselőjének gyászbeszédét, a koszorúküldést (a koszorúszalagon az elhunytat értékelő felirattal⁶), továbbá azt, hogy az adott rendszer vezetői közül kik jelennek meg a búcsúztatáson. A temetési szertartást rendező politikai hatalom, illetve képviselői pedig – mint azt látni fogjuk – alkalmazták is ezeket az eszközöket Ady Endre és Eötvös Loránd 1919-ben lezajlott búcsúztatásainál.

„A nemzet halottja”

Az 1918-as polgári forradalom során létrejött új hatalom már Ady Endre életében kiemelkedő személyiségként méltatta a költőt. 1918. november 18-án, a kormány hozzájárulásával, a *Nemzeti Tanács* Hock János vezette küldöttsége felkereste a beteg Adyt és átnyújtotta neki a *Nemzeti Tanács* és a kormány üdvözlő iratát. E szerint

„főleg benned, ki elől jártál időben és zseniben, benned él Ady Endre Magyarország szellemi egysége. [...] A benned nyugvó szellemi egység Magyarország fizikai egységének immár egyetlen bizonyítéka.

Mutass könyveidre Ady Endre! Mutass szívedre Ady Endre! Mutass hitedre Ady Endre! Mutass a magyar lélek birodalmára, a te szellemi országodra, amelyet nem száll meg sem cseh, sem oláh, sem szerb, sem német s mely a jövő magyarok örök országa. Ebben az országban a te utadon akarunk járnunk s kívánjuk Ady Endre, testvérünk, barátunk, drága jó Bandi, hogy mihamarább gyógyultan, sokáig járhasd velünk azt a nyílt utat, melyet te törtél, melyen, mint hív csatlósaid, boldogan járhatunk, mint oly rég megszoktuk, *utánad*, mindig csak utánad.”⁷

Ady 1919. január 27-én bekövetkezett halála után a kormány „a nemzet halottjának” nyilvánította a költőt és elhatározta, hogy temetéséről az állam gondoskodik.⁸ A gyászszertartást a kormány megbízásából a *Vörösmarty Akadémia* rendezte.⁹ A búcsúztatás megszervezésének részleteire Hatvany Lajos így emlékezett vissza:

„A halál napjának délutánján a Pesti Napló szerkesztői szobájában egybegyűltek: Jászi Oszkár, Babits Mihály, Móricz Zsigmond és a kultuszminisztérium kiküldöttje: Czákó osztálytanácsos. Följegyzem e morbid konferencia jellegzetes apróságait: A tanácsos úr kezében egy nagy kék árkus papír volt: a Mikszáth temetéséről szóló akta: »ehhez a költségvetéshez tartunk magunkat«. Ebben a

6 Ld. ehhez: *Kalla Zsuzsa*: Búcsúsorok – sírszalagok. In: *Kegyélet és irodalom. Kultusz történeti tanulmányok*. Szerk. Kalla Zsuzsa. Bp., 1997. 112–122.

7 Ady Endrét üdvözli a Nemzeti Tanács. Pesti Napló 1918. nov. 19. 5.

8 A politika eseményei. Pesti Napló 1919. jan. 28. 1.

9 Ady Endre temetése. Világ 1919. jan. 30. 4.

percben jelentkezett a pompes funèbres embere, aki kijelentette: »Én tudom, hogyan kell csinálni az ilyet.« Görgeyt is a múzeumból temették, meg Justh Gyulát is. [...] Jászi Oszkár kifejezi azt a tapintatos és bölcs óhajt, hogy a temetés a mai időkhöz méltóan, azaz a Mikszáthénál kisebb pompával folyjék le. Most a pompes funèbres-ember egy költségvetést olvas fel. Minden egyes tételnél külön megállunk. [...] Majd a beszédek sorrendjét állapítjuk meg s egyszersmind azt is, hogy a díszsírhely helyének felkeresésére Babitscsal, Móriczsal kimegyek másnap a temetőbe.”¹⁰

A főváros adott díszsírhelyet a költőnek a Kerepesi úti temetőben.

Ady holttestét a *Nemzeti Múzeum* gyászdrapériás előcsarnokában ravatalozták fel. A ravatalhoz küldött koszorúk között ott volt a kormányé (nemzeti színű szalagján „A magyar népköztársaság kormánya az új Magyarország költőjének” felirattal), a szociáldemokrata párté és a polgári radikális párté is (lásd a XXXVII. képet). A január 29-ei temetésen megjelent Berinkey Dénes miniszterelnök, Garami Ernő, Kunfi Zsigmond, Nagy Vince és Szende Pál miniszterek, továbbá Hock János, mint a *Nemzeti Tanács* küldöttségének a vezetője.¹¹

A szertartás kezdetén a *Magyar Nemzeti Operaház* énekkara énekelt, majd Haypál Benő református lelkész után a költőt Kunfi Zsigmond, közoktatásügyi miniszter búcsúztatta „a forradalomból megszületett magyar népköztársaság kormányának a nevében, a forradalmi megújítást szomjazó magyar nép nevében”, és kijelentette: Adynál „tüzesebb, gyújtogatóbb csóvákkal senki sem járt az alatt a nagy grófi szérú alatt, amely a régi Magyarország volt”. Az eseményhez kapcsolódóan, stílusosan Ady-versekből vett fordulatokkal törekedett Kunfi a költő alakjának és műveinek felidézésére, ugyanakkor értelmezte is a szövegeket: „a grófi szérú” itt immár a letűnt rendszer metaforája. S míg a *Rohanunk a forradalomba* című versében Ady Tisza Istvánt támadva nevezte őt a „gyújtogató, csóvás ember”-nek (Tiszát, aki sokak számára halálával egyértelműen a bukott rendszer jelképévé vált¹²), Kunfi jelzőivel („tüzesebb”, „gyújtogatóbb”) mintegy „rálícitálva” a költő minősítéseire, jelentőségében Tisza István fölé emelte őt, jelképévé is téve az új világnak. Figyelemre méltó a két Ady-szöveg összekapcsolása: míg *A grófi szérún*-ben a tűz pusztítása egyértelműen veszteséget jelent, a *Rohanunk a forradalomba* című versben pedig „Hunnia úri trágyadombja”-nak „összehamvadását”, Kunfi beszédében a költő gyújtotta tűz a megtisztulás, az újjászületés elősegítője. Mert a miniszter a továbbiakban így értékelt Adyt: „a forradalom egyik nagy magvetője, a lelkek fölgyújtója, bátor cselekvések és akaratok ébresztgetője”. A szónok Ady tanítványainak tekintette az új Magyarország képviselőit, köztük magát is. „A második magyar forradalom Petőfijétől kell most elbúcsúzni” – folytatta, és az Ady által alkalmazott Ady–Petőfi-párhuzam felidézésével 1918 forradalmát az 1848-assal egyenrangúvá tette, így is hangsúlyozva az őszirózsás forradalom történelmi jelentőségét. Beszéde végén pedig a szónok Ady alakjának és a *Fölszállott a páva*

10 *Hatvany Lajos*: Ady Endre temetése. Hú riport. Keleti Ujság 1925. nov. 13. 2.

11 Ld. Ady Endre a ravatalon. *Az Est* 1919. jan. 30. 4.; Ady Endre temetése. *Budapesti Hirlap* 1919. jan. 30. 4.; Ady Endre temetése. *Pesti Napló* 1919. jan. 30. 4.

12 Ld. ehhez: Tisza. *Népszava* 1918. nov. 1. 7.; *Czillich Anna*: *Naplója*. Bp., 1925. 42.

sorainak felhasználásával is igyekezett legitimálni az új vezetés törekvéseit, ugyanakkor jellemezni a forradalmi átalakulás hatalmas arányait:

„Az a kormány, amely azzal a bús és nehéz földadattal tisztelt meg, hogy a részvét és kegyelet szavait tegyem le Ady Endre koporsójára, igaznak érzi azt, amit a népnek és nemzetnek, művészetnek és forradalmi akaratnak ez a nagy halottja prófétás szavakkal hirdetett:

Vagy bolondok vagyunk és [így!] elveszünk egy szálig,
Vagy ez a mi hitünk valóságra válik.”

A kormányban részt vevő *Magyarországi Szociáldemokrata Párt* nevében Vincze Sándor mondott gyászbeszédet, aki – felhasználva Ady *Véres panorámák Tavaszán* című versének részleteit – ekként méltatta az elhunyt költőt:

„Gyújtsatok meg elvtársak minden mécsset a beborult magyar ég alatt, éjesebb gyász sose ülte meg még egünket, soha szebbet, soha jobbat nem veszítettünk el. Bárhova vigye törekeny testedet az élet nagy törvénye – Ady Endre itt maradsz velünk, amit írtál és sírtál, amit láttál és akartál, azért továbbra is állunk és élünk és rátesszük lábunk a magyar rögre és esküszünk, mozdulni fog ez is és minden eddig jobbal pótolunk, vagy minden vész itt, – ámen, – mindörökre.”

E fogadalomtételhez Vincze csaknem szó szerint vette át az 1913-ban keletkezett Ady-vers befejező sorait, ám az eredeti „S minden mostanit jobbal pótolunk,” sorból a „mostanit” szót kicserélte „eddigit”-re – nem akarván azt, hogy éppen Ady szavaival ítélje el a forradalom eredményeit.

A *Nemzeti Múzeumban* Kunfi Zsigmondon és Vincze Sándoron kívül több szónok is búcsúztatta a költőt – például Móricz Zsigmond a *Vörösmarty Akadémia* képviseletében,¹³ Babits Mihály a *Nyugat* nevében,¹⁴ Jászi Oszkár a *Társadalomtudományi Társaság* nevében beszélt¹⁵ –, majd a koporsót és a koszorúkat kiszállították a Kerepesi temetőbe. Miközben a koporsót levették a gyászkocsiról, az *Általános Munkásdalárda* énekelt, majd a radikális párt nevében Kernstok Károly mondott beszédet Adyról, mint a párt egyik megalapítójáról. További beszédek elhangzása és a pap imája után, a Munkásdalárda gyászéneke mellett elföldelték a koporsót.¹⁶ (Lásd a XXXVIII. képet!)

Nem egy kortársnak feltűnt, hogy az Ady-temetés rendezői számos olyan elemet alkalmaztak a gyászszertartásnál, amilyenekkel még 1918 előtt búcsúztatta a hatalom az általa különösen kiemelkedőeknek tekintett személyiségeket.

13 *Móricz Zsigmond*: Ady Endre. Pesti Hírlap 1919. jan. 30. 2.

14 *Babits Mihály*: Ady temetésén tartott beszédem. In: Babits Adyról. Dokumentumgyűjtemény. Vál., szerk. Gál István. Bp., 1975. 72–74.

15 Ady Endre temetése. Világ 1919. jan. 30. 4.

16 Ld. Ady Endre temetése. Népszava 1919. jan. 30. 5–6.; Ady Endre temetése. Pesti Napló 1919. jan. 30. 4., továbbá: „Mindenki ujakra készül...” Az 1918/19-es forradalmak irodalma. (Szöveggyűjtemény). II. (A polgári forradalom publicisztikája és irodalmi élete). Szerk., jegyz. József Farkas. Bp., 1962. passim.

Ezzel kapcsolatban a *Vágóhid* című lap *Forradalmi költő nyárspolgári temetése* című cikkének szerzője így írt: „És ezt a szegényes magyar mértékkel alig mérhető különleges nagyságot, az összeroskadt roppant forradalmi energiát [tudniillik Adyt], úgy temették, mint valami nyárspolgárt. Rábízták az entreprízre, hogy csináljon neki egy szép pesti temetést. Nemzeti Múzeummal, Arany-szoborral, azzal a jól bevált sablonnal, ahogy a hivatalos halottaknak dukál.”¹⁷ Az *Uj Idők* cikkírója azonban másként vélekedett e jelenségről: „A Nemzeti Múzeumból temették [tudniillik Adyt], s a ravatala ezen a helyen szimbolikusan intézte el azt a kérdést, amelyért életében annyi vita folyt, hogy a költő kié, hová tartozik, kinek írt és kiket szeretett. Párt és irányzat akarta és próbálja lefoglalni, ez azonban teljesen sohasem fog sikerülni, mert Ady Endre a nemzeté.”¹⁸ A költő temetésén az egyes szónokok részéről megmutatkozó azon törekvéseket, hogy az általuk képviselt csoport nézeteinek, céljainak legitimálására használják fel Ady alakját, munkásságát, az *Április* című humoros lap karikírozta egyik írásában. Ebben például „A kormány képviselője” így méltatja az elhunytat: „A Költő nem halt meg. A Költő örökké élni fog a mi szívünkben. A Költő a nemzet halottja. A kormány hálásan ismeri el a Költő nagyságát, mert aki a sorok között olvasni tud, az kiolvashatta a Költő verseiből, hogy ő már régen hirdette a mai koncentrációs kormány jogosultságát, érkezését ... stb. ...”¹⁹

A „nagy ember” temetésének számos eleme, mozzanata („a nemzet halottja”-értékelés, a *Nemzeti Múzeum*, mint a szertartás helyszíne, a kormánytagok megjelenése, a miniszter gyászbeszéde, az operaház énekkarának közreműködése stb.) tehát túlélte az 1918-ban megbukott rendszert – éppen koncepcionális egységességben történő alkalmazásukkal²⁰ azonban a szertartás kifejezésre juttathatta azt, hogy a korábban gyakran hazafiatlansággal vádolt költő, akit a nemzeti forradalomban létrejövő új rendszer már életében méltatott, majd elbúcsúztatott, valóban a nemzeté. E temetéssel Ady alakja „hivatalosan” bekerült a „nemzet panteonjába” – ugyanakkor a hatalom képviselői igyekeztek a költő alakját, műveit a saját politikai törekvéseik igazolására is felhasználni. Elsősorban a konkrét politikai erőviszonyokat tükrözte a szociáldemokrata munkásmozgalom képviselőinek hangsúlyos szereplése a temetésen: Kunfi miniszterrel, mint a kormány szónokával és az *Általános Munkásdalárda* közreműködésével – noha ez értelmezhető volt utalásként is Ady világszemléletére, politikai kapcsolataira.²¹ Az Ady-temetés jól mutatja, hogy egy forradalom közvélemény-formálói, politikai céljaik érdekében, korántsem utasítják el azoknak a propagandisztikus eszközöknek az alkalmazását, amelyeket az általuk megtagadott rendszer(ek) illetékesei is felhasználtak, természetesen a saját törekvéseik megvalósításához.

17 K. M.: Forradalmi költő nyárspolgári temetése. *Vágóhid* 1919. febr. 4. 10.

18 *Dömötör István*: Ady Endre. (1877–1919.) *Uj Idők* 1919. febr. 9. 107.

19 *Szenes Béla*: Temetik a Költőt. *Április* 1919. febr. 5. 5.

20 *Glatz F.*: A történettudomány i. m. 86.

21 Ld. ehhez: *Hatvany L.*: Ady i. m. 2., továbbá még: *Csunderlik Péter*: Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör (1908–1919) története. H. n., 2017. 179–184.; *Rockenbauer Zoltán*: Csinszka, a halandó múzsa. (Ady özvegye, Babits szerelme, Márfy hitvese). Bp., 2017. 13–15., 357.

„A munkástársadalom halottja”

A tudósok és művészek kiemelkedő személyiségekként való értékelése már a 19–20. század fordulóján megfigyelhető volt a magyarországi szociáldemokrata munkásmozgalomban. Ezzel kapcsolatban, ugyanakkor általánosabb érvénnyel is, Szabó Ervin így írt egy 1902-es *Népszava*-vezércikkében: „a nagy emberek a mi szemünkben nem tisztán az teszi nagyokká, hogy a proletárság ügyének voltak-e harcosai.

A proletárság nagy és meggyőződésünk szerint az egész emberiség haladását föltételező ügye mellett ismerjük és elismerjük az emberiség haladásának más tényezőit is, a múltban, a jelenben, a jövőben. [...] Mi, szocialista proletárok, nemcsak vetélkedünk a polgársággal, de maholnap egyedül ápoljuk azon férfiak emlékét, kik mint államférfiak, költők, tudósok, művészek megindították és kiépítették az emberiség haladásának egy-egy új korszakát.”²² A 20. század elejétől a *Magyarországi Szociáldemokrata Párt* által kiadott naptárakban egyre nagyobb számban méltattak rendszeresen kiemelkedőként értékelt tudósokat és művészeket (például Galileit, Wattot, Heinét, Darwint), néhányról közülük a pártkiadványokban és a szociáldemokrata szaklapokban is több ízben cikkekkel emlékeztek meg.²³ Ugyanakkor a kiemelkedőként értékelt természettudós nézeteit, méltatásait a mozgalom eszmerendszerének terjesztői igyekeztek felhasználni a különféle világnézetek 20. század eleji küzdelmeiben is. Így például a *Typographia* című szaklap ezt írta egyik 1909-es Darwin-cikkében: a tudós „fáradhatatlan munkálkodásának eredményeképp ránk hagyta ama fegyvereket, melyekkel legsikeresebben támadhatjuk meg a teremtés dogmatikus (egyházi) tanait”.²⁴

A kiemelkedőekként értékelt tudósok és művészek tisztelete jelen volt a Magyarországi Tanácsköztársaságban is. Budapest népbiztossága már 1919. április 2-ai rendeletében a következőképpen határozta meg több fővárosi kórház új nevét: a Szent Rókus kórház a Központi Közkórház, a Szent István kórház a Semmelweis Közkórház, a Szent László és Szent Gellért kórház a Járvány Közkórház, a Zita kórház a Balassa Közkórház, az Új Szent János kórház a Koch Róbert Közkórház, a Régi Szent János kórház a Széna Téri Közkórház, a Szent Margit kórház az Óbudai Közkórház nevet kapta; több kórház és rendelőintézet azonban egyelőre megőrizte régi nevét.²⁵ Figyelemre méltó, hogy az eltörölt nevek viselői hét esetben szentek, egy esetben pedig egy királyné; ezekkel szemben a három új személynév viselői az orvostudomány kiemelkedő alakjai voltak. A diktatúra egyrészt vallás- és uralkodóellenes, másrészt a tudomány fontosságát hangsúlyozó szemléletének jegyében végzett átnevezések

22 A Kossuth-ünnep. *Népszava* 1902. szept. 18. 1., ld. ehhez: *Litván György*: Szabó Ervin, a szocializmus moralistája. Bp., 1993. 267.

23 *Vörös Boldizsár*: „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. Bp., 2004. 26–68.

24 *Spectator*: Darwin Károly élete és működése. *Typographia* 1909. ápr. 23. 2–3.

25 Rendelet. Budapest Népbiztossága Hivatalos Közlönye 1919. ápr. 4. 394.

itt félreérthetetlenül azt sugallták: ne a vallástól, a szentek segítségétől, vagy a földi hatalmasságoktól, hanem a tudománytól reméljék gyógyulásukat a betegek!

Ehhez a hagyományrendszerhez kapcsolódott az 1919. április 8-án elhunyt Eötvös Loránd temetése is. Az egyesült párt egyik napilapja, a *Népszava* április 11-ei számában jelent meg a gyászszertartás egész jellegét meghatározó Eötvös-értékelés: „A közoktatásügyi népbiztosság Eötvös Lorándot, a nemzetközi tudományosságának szerdán [így!] elhunyt nagy munkását a munkástársadalom halottjának tekinti és maga gondoskodik temetéséről, amely pénteken délután 4 órakor lesz a [Nemzeti] Múzeum előcsarnokából.”²⁶ Az új rendszer szellemiségét volt hivatott kifejezni e szövegben a tudomány nemzetköziségének és Eötvös munkás voltának a hangsúlyozása.

Eötvös ravatalát tehát szintén a *Nemzeti Múzeum* fekete drapériával bevont előcsarnokában helyezték el; köréje babérfákat és pálmákat állítottak. A ravatalhoz koszorút küldött a *Közoktatásügyi Népbiztosság* is. A teremben a *Vörös Őrség* díszszakasza állott őrt.²⁷

Az 1919. április 11-ei gyászszertartáson, a *Nemzeti Múzeumban*, Liha Géza józsefvárosi helyettes plébános imája és a beszentelés után, az új hatalom képviselőjeként Lukács György közoktatásügyi népbiztos búcsúztatta Eötvöst. A politikus már beszéde legelején kisajátította a diktatúra számára a tudós alakját, mondván: szimbolikus tény, hogy az új rendszer első halottja éppen a legnagyobb magyar tudós. Lukács szerint ez azért jelképezték, mert a proletariátus immár győztes küzdelme a tudomány jegyében indult, amely tudomány – így a szónok – az új rendszerben soha nem remélt felvirágzáshoz jut. Lukács nyomatékosan megállapította, hogy Eötvös nem volt politikus, ő csak a tudománnyal foglalkozott. Beszéde zárásaként, hangsúlyozva a veszteség nagyságát, jelképesen meghajtotta a proletariátus zászlaját Eötvös búcsúztatása alkalmából.²⁸ – Ugyanakkor a kisajátítás érdekében Lukács elhallgatta azt a tény, hogy Eötvös, ha rövid ideig is, de töltött be vezető politikai funkciót: 1894–1895-ben ugyanis vallás- és közoktatásügyi miniszter volt.

A *Nemzeti Múzeumban* a népbiztoson kívül több szónok is búcsúztatta a tudóst – például Fröhlich Izidor a *Magyar Tudományos Akadémia*, a *Budapesti Magyar Tudományegylet*, a *Magyar Természettudományi Társulat*, valamint a *Matematikai és Fizikai Társulat* nevében,²⁹ Pekár Dezső a tanítványok és a munkatársak nevében beszélt³⁰ –, majd a koporsót kivitték a Kerepesi úti temetőbe,

26 Eötvös Loránd a munkástársadalom halottja. *Népszava* 1919. ápr. 11. 10.

27 Eötvös Loránd temetése. Magyarország 1919. ápr. 12. 7.; Eötvös Loránd temetése. Az Ujság 1919. ápr. 12. 6.; Roland Eötvös' Leichenbegängnis. *Volksstimme* 1919. ápr. 12. 5.

28 Ld. ehhez: Eötvös Loránd. *Népszava* 1919. ápr. 12. 9.; Eötvös Loránd temetése. Magyarország 1919. ápr. 12. 7.; Eötvös Loránd temetése. *Pesti Hirlap* 1919. ápr. 12. 6.; Eötvös Loránd temetése. Az Ujság 1919. ápr. 12. 6.

29 Ld. ehhez: Fröhlich Izidor r. t. és osztálytitkár beszéde b. Eötvös Loránd ig. és r. t. ravatalánál a Nemzeti Múzeumban, 1919. április 11. Akadémiai Értesítő 1919. 5–12. sz. 297–300.

30 Ld. ehhez: *Dr. Pekár Dezső: Báró Eötvös Loránd emlékezete. Természettudományi Közlöny* 1920. 5–8. sz. 72–74.

ahol a szertartás idején szintén a *Vörös Őrség* díszszakasza teljesített szolgálatot. Újabb búcsúbeszédük után dízsírhelyen temették el Eötvös Lorándot.³¹ (Lásd a XXXIX. képet!)

Azt a törekvést, hogy a temetéssel az új rendszer kisajátítsa Eötvöst, észrevette a szertartáson jelen lévő Berzeviczy Albert, aki így írt erről naplójában:

„Ma temették el Eötvös Loránd bárót; az Akadémia körében úgy kívánták s magamnak is az volt az óhajomásom, hogy a ravatal fölött az Akadémia nevében én búcsúztassam el elnök-elődömet. A kormány azonban, amely fejébe vette, hogy a nagy tudós emlékét halála után a maga politikai céljai számára gyümölcsöztesse, őt a »dolgozó proletariátus« halottjának jelentette ki, temetésének rendezését maga ragadta kezébe, ravatala mellé vöröskatonákat állított s engem a fölszólalástól eltiltott. A kormányt egyébiránt a gyászszertartáson csak Lukács György népbiztos képviselte, aki szürke esőköpenyben lépett a szónoki emelvényre s a bolsevizmus legelcsépeltbb szólamaiból összetakolt, zagyva politikai beszédet tartott a nagy halott fölött, méltó megbotránkozást keltve a tudományos világ nagy számmal megjelent képviselői körében.”³²

A „nagy ember” temetésének még 1918 előtt kialakult elemei közül tehát több is felfedezhető Eötvös Loránd tanácsköztársasági gyászszertartásában: egy részük eredeti formájában (például a helyszín: a *Nemzeti Múzeum* gyászdrapériás előcsarnoka, a vezető politikai testületek koszorúküldése), más részük az új viszonyoknak megfelelően átalakítva (az elhunyt értékelése: „a nemzet halottja” helyett: „a munkástársadalom halottja”; a közoktatásügyi miniszter helyett a közoktatásügyi népbiztos tart gyászbeszédet). Akárcsak a korábbi politikai rendszerek képviselői, a Tanácsköztársaság népbiztosa is arra törekedett, hogy a fennálló hatalom legitimálása érdekében használja fel az elhunyt alakját, munkásságát. Ám a szertartás különféle elemei Eötvös temetésénél nem álltak össze egységes rendszerré: a szigorúan internacionalista szellemiségű Magyarországi Tanácsköztársaság által „a munkástársadalom halottja”-ként méltatott tudós búcsúztatására ugyanis nem volt megfelelő helyszín „a nemzet halottja”-inak gyászünnepeiséhez korábban nemegyszer színhelyül választott, már a nevében is jellegzetesen „nemzeti intézmény”: a *Nemzeti Múzeum*.³³ Mindez – akárcsak az Ady-temetés vizsgálata – arra figyelmeztet, hogy egy forradalmi diktatúra döntéshozói átvehetnek bizonyos elemeket az

31 Eötvös Loránd temetése. Pesti Hirlap 1919. ápr. 12. 6.; Eötvös Loránd temetése. Az Ujság 1919. ápr. 12. 6.

32 *Berzeviczy Albert: A bolsevizmus uralma alatt Budapesten. Naplójegyzetek.* In: *A bolsevizmus Magyarországon.* Szerk. Gratz Gusztáv. Bp., 1921. 755. Gali Máté viszont könyvében arról tájékoztat, hogy Berzeviczy e feljegyzéseit 1919-ben a Tanácsköztársaság bukása után vetette papírra. Ld. *Gali Máté: Berzeviczy Albert. A márványarcú miniszter.* H. n., 2017. 16., 352., 356. Ld. még: *Berzeviczy Albert: Elnöki jelentés az Akadémia működésének a múlt hónapok alatti felfüggesztéséről.* Akadémiai Értesítő 1919. 5–12. sz. 220.

33 Ld. ehhez: *Czakó Elemér: Közgyűjtemények.* In: *A bolsevizmus i. m. 710–711.; Korek József: A Magyar Nemzeti Múzeum története.* In: *A Magyar Nemzeti Múzeum.* Szerk. Fülep Ferenc. Bp., 1977. 14.; *Striczki Teréz: A Nemzeti Múzeum szerepe a közéletben. Történelmi visszatekin-* tés. *Magyar Múzeumok* 2002. 3. sz. 41–43.

általuk elutasított, bukott rendszerek közvélemény-formálóinak propaganda-eszköztárából, immár a saját céljaik érdekében alkalmazva azokat.

„Új rendszerek” – „régik eszközök”?

Ady Endre és Eötvös Loránd 1919-es temetési szertartásait megvizsgálva jól látszik, hogy a két forradalmi rendszer közvélemény-formálói számos olyan eszközt alkalmaztak az elhunytak búcsúztatásainál, amelyek megtalálhatóak az 1918 előtti „hivatalos” szokásrendben is – ugyanakkor pedig törekedtek arra, hogy saját politikai nézeteik, céljaik legitimálása érdekében használják fel a költő, illetve a tudós alakját és munkásságukat. Mindemellett az elhunytakat méltató politikai erőknél léteztek azok az előzmények, amelyekhez e szertartások kapcsolódhattak: a polgári forradalom vezető testületei már életében nagy tiszteletadásban részesítették Ady Endrét és a 20. század eleji magyarországi szociáldemokrata munkásmozgalomban, továbbá a Tanácsköztársaságban is jelen volt a tudomány kiemelkedőként értékelt alakjainak megbecsülése.

Nemcsak e két temetésnél figyelhető meg az, hogy a forradalmi rendszerek döntéshozói, az új eszmék terjesztése érdekében olyan propagandaeszközöket alkalmaztak, amelyeket a bukott politikai erők közvélemény-formálói is felhasználtak korábban, saját törekvéseik megvalósításához. Például 1918 novemberében a *Fővárosi Közmunkák Tanácsa* két helyátnevezés-sorozattal igyekezett elősegíteni a forradalom eszmevilágának terjesztését: ekkor, többek között, a Ferenc József tér az Október tér nevet kapta, a Ferenc József rakpartnak a Fővám tértől az Eskü térig terjedő szakasza a Kossuth Lajos rakpart, a Petőfi tértől az Eötvös térig terjedő szakasza a Petőfi rakpart nevet.³⁴ A Magyarországi Tanácsköztársaság világszemléletének terjesztői pedig, egyebek mellett, intézményátnevezésekkel (lásd például a fentiekben ismertetett kórháznév-változtatásokat), a május 1-jei budapesti ünnepség alkalmából szoborállítással, a döntéshozók által kiemelkedőként értékelt történelmi személyiségeket ábrázoló bélyegek sorozatával is igyekeztek kifejezésre juttatni a diktatúra szellemiségét.³⁵ Am a bukott rendszerek közvélemény-formálóinak eljárásaival több esetben határozottan rokonította e forradalmi méltatásokat a megvalósításuk mikéntje: a tanácsköztársasági bélyegtervek ugyanis hagyományos bélyegstílust követtek (lásd a IX. képet), az 1919. május 1-jei budapesti dekorációs munkákban részt vevő szobrászok többsége pedig a heroikus emlékmű vagy portré hagyományát folytatta, ennek stílusát alkalmazta a forradalmárok alakjára is

34 Ld. ezekről pl. *Vörös Boldizsár*: Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. Budapesti Negyed 2000. 3–4. sz. 146–149., 164–166., ld. a tanulmányt e kötetben is: 140–143., 155–157.

35 Ld. ehhez: *Vörös B.*: „A múltat végképp eltörölni”? I. m. 85–111.

(lásd a XV. képet).³⁶ Mindez összefüggött azzal is, hogy az új rendszerek irányítóinak nem egy esetben – minden bizonnyal kényszerűségből – igénybe kellett venniük, elképzeléseik megvalósításához, azoknak az alkotóknak, szakembereknek a munkáját is, akik esetleg nem azonosultak a forradalmak eszméivel, törekvéseivel. (Lásd ehhez Hatvany Lajos fent idézett visszaemlékezését arról, hogy Ady temetési szertartásának megszervezésénél miként tárgyalt a „pompe funèbres” „szakemberével”) E jelenség-együttessel kapcsolatban érdemes idézni André Chastelnek a nagy francia forradalomról megfogalmazott, de általánosabb összefüggések felé mutató kijelentését: „Mindaz, ami a forradalomban látványos, teatrális, kiszámított – természetesen a tömegmegmozdulásoktól és az erőszaktól eltekintve –, az a Fény Százada kialakította öntőformákba ömlik.”³⁷ A francia tudós e megállapítása érvényes Ady Endre és Eötvös Loránd 1919-es temetési szertartásaira is, amelyeknél – bár a két forradalmi rendszer világszemléletéhez kapcsolódva – határozottan érvényesültek az 1918 előtti időszak „nagy ember”-búcsúztatási eljárásainak az elemei.

E dolgozat kereteit meghaladná annak vizsgálata, hogy a későbbiekben a mindenkori hatalmak miként hasznosították-alakították át e méltatásrendszer különböző elemeit. Mindenesetre az 1919 utáni évtizedekben is megfigyelhető az a törekvés, hogy a hatalom a temetés alkalmával igyekszik felhasználni az elhunyt „nagy ember” alakját, munkásságát önnön politikai céljainak legitimálása érdekében.³⁸ Amint Illyés Gyula írta 1950-ben a zarnokságról:

„mert ott áll
 eleve sírodnál,
 ő mondja meg, ki voltál,
 porod is neki szolgál.”³⁹

A tanulmány először megjelent: Médiakutató 2004. 3. sz. 135–148.

36 Ld. ehhez: *Aradi Nóra*: A Tanácsköztársaság művészete. In: Magyar művészet 1890–1919. I. Szerk. Németh Lajos. Bp., 1981. 622–623.

37 *André Chastel*: Ünnepi felvonulások, ünnepélyes terek. In: *Uő*: Fabulák, formák, figurák. Válogatott tanulmányok. Bp., 1984. 191. Vö. még: *Michael L. Hughes*: Splendid Demonstrations: The Political Funerals of Kaiser Wilhelm I and Wilhelm Liebknecht. *Central European History* 2008. 2. sz. 229–253.

38 Ld. pl. *Murányi Gábor*: „...porod is neki szolgál”. „Sajtóterv Illyés Gyula temetési szertartásának publikálására”. *Köztársaság* 1993. ápr. 23. 65–68.; *Varga Balázs*: Károlyi Mihály újratemetése. *Sic Itur ad Astra* 1993. 2–4. sz. 49–56.; *Hajdu Tibor*: Károlyi Mihály újratemetése. In: *Beszélő évek 1957–1968. A Kádár-korszak története. I.* Szerk. Révész Sándor. Bp., 2000. 266–268.; *Apor Péter*: Immortalitas imperator: a Munkásmozgalmi Panteon születése. *Aetas* 2002. 2–3. sz. 179–205.

39 *Illyés Gyula*: Egy mondat a zarnokságról. In: *Uő*: Összegyűjtött versei. III. H. n., 1993. 456.

„A nép java, a nép boldogsága a mi célunk”

Hivatalos jövőkép egy Veszprém megyei községnek a Tanácsköztársaság idején

Nem sokkal a Magyarországi Tanácsköztársaság létrejötte után, a Pápán megjelenő *Veszprémmegyei Egyetértés* című lap április 6-ai számának vezércikkírója így mutatta be a falvak ekkori helyzetét: „Fejtelenség és tökéletes tájékozatlanság uralkodik a falvakon. [...] a falvak népe a legteljesebb tájékozatlanságban él. Mintha egy sötét pincében lenne, ahová hanyatt-homlok zuhanat alá s ahol azt sem tudja: merre van előre vagy hátra s ezért nem mer egy lépést sem tenni, mert nem tudja, nem a falnak fut-e neki – olyan gyötrő bizonytalanság, kétség, reménytelenség tartja fogva a lelkeket.”¹ Mindez összefügghetett azzal is, hogy a diktatúra döntéshozóinak a mindennapi élet legkülönbözőbb területeinek átalakítására irányuló radikális, gyors intézkedéseivel kapcsolatos információk, rendeletek csak lassan jutottak el a kistelepülések lakóihoz. A problémáról Jankovics Lajos, a Veszprém megyei tanács elnöke a *Tanácsok Országos Gyűlésének* június 17-ei ülésén a következőket mondta el:

„Tessék csak elképzelni, hogy egy egész megye területén nem jár vonat, nincs posta, nincs vasúti összeköttetés és nekünk magunknak kell kocsiposta-járatokat létesítenünk, hogy a megye székhelyéről ki tudjuk kézbesíteni az egyik vagy a másik járásba a rendeleteket. A rendeletek rendszerint hozzánk is elkésve jönnek, három–négy nappal a kiadás után, s amikor mi megkapjuk, akkor már rendszerint végre is kellett volna hajtani. Hozzáfogunk a rendelet végrehajtásához, elküldjük kocsipostával és eltart három–négy napig, amíg kiér a járási székhelyre, ahol meg éppen ott ragad, mert neki semmiféle közlekedési eszköze sincs. Nincs sem telefon, sem vasúti összeköttetés”.²

A pápai járásban lévő Nyárádon, amelynek 1919. április elején 1485,³ részben református, részben katolikus, főleg a mezőgazdaságban dolgozó lakosa volt⁴ és amelyben, Csaba Imre szerint, az év elején már tevékenykedtek kommunisták,⁵ szintén problémát jelentett az információhiány. Ugyanakkor, feltehe-

1 Fejtelenség [...]. Veszprémmegyei Egyetértés 1919. ápr. 6. 1.

2 A Tanácsok Országos Gyűlésének (1919. június 14–1919. június 23.) naplója. Bp., 1919. 70.

3 Csaba Imre: A Tanácsköztársaság Veszprém megyében. Veszprém, [1959.] 130. Ld. még: Nyárád. In: Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. XIV. Mons–Ottó. Bp., 1916. 575.

4 Ld. *Ila Bálint–Kovacsics József*: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp., 1964. 301–303.; *Novák Imre*: Nyárád 850 éves. H. n., 2003.

5 Csaba I.: A Tanácsköztársaság i. m. 66., ld. még: *Uő*: A politikai erők alakulása megyénkben a Tanácsköztársaság idején. In: Munkásmozgalom- és helytörténeti tanulmányok. Szerk. Csudai Bertalan–Hadnagy László. Veszprém, 1979. 97., 103.

tőleg az itteni, baloldali beállítottságú személyek közreműködésének következményeként, immár az új rendszer eszmevilágának ismeretéről tanúskodik azon beadvány szövege, amelyet április legelején küldött el a „község lakossága” a *Forradalmi Kormányzótanács*nak: ebben „a falusi lakosság megnyugtatására a moszkvai Internacionálé irányelveivel nem ellenkező kérelmeinek teljesítését kéri”. Az irat készítői ekként terjesztették elő ezeket:

„A lakosság hangulatából kiindulólak a rend, a béke, ebből kifolyólak a mezei munkák megindulása, tehát a közélémezés biztosítása végett a földműves lakosság, végeredményében az egész ország érdekében a következó kérelmeinknek érvényt szerezni méltóztassék:

1. Állapíttassék meg törvényileg a vagyonmaximum (lásd Huszadik Század 1–2 sz.) családíő számára 300 000 K., együő éló családtagok számára 200 000 K.-ban. A vagyonbecslés alapja az 1913. évi ár legyen. E vagyonmaximumig földre, házra, értékpapírra, hadikölcsönre, takaréketetre a szabad rendelkezés a tulajdonos részére a régi módon biztosíttassék.

2. Kérjük ebből kifolyólak a vagyonmaximum alá esó kis vagyon szabadságának, tulajdonának, termelésének, forgalmának törvényes biztosítását. A moszkvai III. Internacionálé irányelveinek ez megfelel, törvényben biztosítása pedig alkalmas a földműves lakosság megnyugtatására.

3. Kérjük a vallásszabadság teljes fenntartását azzal a hozzáadással, hogy ahol a kényszerü egyházi adózás eltörlése után megtartott népszavazással az eddigi gyülekezetek oda nyilatkoznak, hogy lelkészi hivatalt s a templomi gyülekezéseket továbbra is fenntartják, ott a templomnak, paplaknak s általában minden ingó és ingatlan vagyonnak a vagyonmaximumig való megtarthatása az egyház, mint jogi személy számára törvényileg biztosíttassék. Ahol a templom, föld és parókia kegyür birtokában volt, e jogok megszüntetésével azok a gyülekezet tulajdonába menjenek által minden pénzbeli megtérítés nélkül.

4. Kívánjuk a városi munkásság munkaképtelenjeivel együő a falu munkaképtelenjeinek is azonnali ellátását.

5. Kérjük, hogy mint újabban Oroszországban is történik, keressen a Tanácsköztársaság a földművesekre vonatkozó dolgokban a földműves gazdákkal megegyezést. A földműves napszámok hozassanak arányba az ipari munkásság napibéreivel, állat- és gabonaárak ennek megfelelően állapíttassanak meg. A fő elv az legyen, hogy vagy minden cikk maximáltassék a békeidőbeli árarányok alapján, vagy mindenben teljes forgalmi szabadság engedélyeztessék.

6. Kérjük nemcsak az uradalmi cselédek, hanem a falusi földínséges földművesek és földműves zsellérek számára földhöz és házhelyhez jutásnak állami támogatással biztosítását.

7. A beszedet fegyvert kérjük vissza azok számára, akik eddig sem bántották embertársaikat.

Ha a forradalmi szellemnek megfeleló e kérelmeink teljesülnek, megszünik a falu szorgalmas népének a verejétkkel szerzett vagyona elvesztése fölötti izgalma, biztosítva lesz a falu nyugalma, a mezei termelés folytonossága, a közélémezés fenntartása s az új idók kibonthatják dicsóéses szárnyaikat.

A Forradalmi Kormányzótanács iránt húséggel és tisztelettel [...] Nyárád község egész lakossága megbízásából” 3 direktórium tag.⁶

6 Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (= MNL OL), K 26-PTI-601. f. 2. 1221. cs. XXXVII-2345. 6–7.

Az április 2-ai keltezésű beadvány szókészlete, érvelései jól mutatják, hogy a nyáradiak azok igen körültekintő alkalmazásával is igyekeztek előmozdítani kéréseik teljesítését. Az iratból az derül ki, hogy e kérvény nem csupán néhány, esetleg csak korábbi kiváltságait megőrizni akaró személy kívánságait tartalmazza, hanem a közösség egészének megbízásából készítették az új rendszer vezető testületének: a direktóriumnak a tagjai, ami, a diktatúra eszmerendszere alapján, már eleve egyfajta legitimitást biztosít annak, illetve az abban foglaltaknak. Ezzel összhangban van az egyházi ügyekben a népszavazás említése. A kérések teljesülése sem csupán kevesek, sőt nem is csak az azokat előterjesztők érdeke: ekként általában „a falu szorgalmas népe” „verejtékkel”, vagyis nem mások kizsákmányolásával szerzett vagyona elvesztése miatti izgalma szűnne meg. Ez pedig, amint azt különösen jelentősnek számító szövegrészekben: a beadvány elején és végén, kétszeri közléssel is hangsúlyozzák, a renddel, a nyugalommal, a mezőgazdasági munkák megindulásával, a közélelmezés biztosításával az egész ország, ezzel összefüggésben a rendszer sikeres működését szolgálná. Azt, hogy a nyáradiak erre törekednek, a beadvány megszövegezői akként is igyekeztek félreérthetlenné tenni a címzettek számára, hogy a kérvény végén kinyilvánították: a közösség egésze hűséggel és tisztelettel viseltetik a Tanácsköztársaság vezetése iránt. Az új hatalom felé való elkötelezettség e jelzésével együtt, ezt mintegy erősítendő, az érvelésben helyet kapott a letűnt viszonyok bírálata is, a korábbi egyházi adózás „kényszerű”-ként értékelésével.

Mindezekkel összhangban vannak a kívánságok jogosságának igazolásához alkalmazott különféle hivatkozások: így, a moszkvai Internacionálé irányelveinek kétszeri, már a címben is történt említése (mindkét esetben a hely megjelölésével!), a szovjet-oroszországi döntéshozók politikájának példaként állítása az 5. pontban, továbbá, a beadvány végén annak közlése is, hogy e kívánságok megfelelnek „a forradalmi szellemnek”. E sorozatba illeszkedik a *Huszaedik Század* 1919. évi 1–2.: januári–februári, tehát még a Tanácsköztársaság létrejötte előtt megjelent számának írására való hivatkozás is. A nyáradiak által felhasznált mű ugyanis Podach és Vértes: *A társadalmi fejlődés iránya. A kommunizmus gyakorlati kivitelének kérdése* című munkája,⁷ amelyet a folyóirat szerkesztői a következő lábjegyzettel tettek közzé: „Leghelyesebbnek találtuk, hogy a most oly nagy érdeklődés központjában álló kommunista mozgalom elveinek ismertetését oly szerzőkre bizzuk, akik e mozgalommal szemben szimpátiát éreznek. – Szerk.”⁸ A szerzőpáros szövegében pedig, egyebek mellett, ez is olvasható: a proletárdiktatúrában, a kommunizmushoz való átmenetben „Egy család főnek 300, együtt élő családtagnak legföljebb 200 ezer koronája maradhat. Ebbe a legegényibb használati cikkek (bútor, ruhanemű) is beleszámíttatik [így!].”⁹ A folyóirat szerkesztőinek idézett közlése nyomán a nyáradiak hivatalos iránymutatásként értelmezhetők a Podach–Vértes-műben foglaltakat és hivatkozási

7 Podach–Vértes: *A társadalmi fejlődés iránya. A kommunizmus gyakorlati kivitelének kérdése. Huszaedik Század* 1919. 1–2. sz. 1–18.

8 Uo. 1.

9 Uo. 11.

alapnak tekinthették azokat beadványuk elkészítésénél. Ezen eljárásuk helyes voltáról kialakított felfogásukat megerősíthette (kiváltképpen a reformátusoknál) az, hogy a Pápán megjelenő *Dunántúli Protestáns Lap* 1919. március 29-ei számában napvilágot látott egy összeállítás e munkából, *A kommunizmus a gyakorlatban* címmel, a következő bevezetéssel: „A tanácsköztársaság megvalósulása aktuális teszi, hogy a kommunizmus gyakorlati kivitelét illetőleg tájékoztassuk olvasóinkat. A Huszadik Század 1919. évi 1–2. számában Podach és Vértes ismertetik a kérdést s innen vesszük a következő idézeteket”: ezek között pedig olvasható volt a vagyonmaximumot tárgyaló részlet is.¹⁰ A diktatúra létrejötte utáni információhiányos állapotban mind a pápai folyóirat közreadói, mind a nyárádiak úgy ítélték meg, hogy *A kommunizmus gyakorlati kivitelének kérdése* alcímmel ellátott írást hivatalos iránymutatásként tudják hasznosítani aktuális problémáik megoldásához.¹¹

A vidék életének különféle jelenségei több ízben is szóba kerültek a *Forradalmi Kormányzótanács* március végi–április elejei ülésein. A március 27-ein Csizmadia Sándor, földművelésügyi népbiztos azt állította, hogy

„Igen hasznosnak látom, ha közülünk többen kimennek a vidékre és személyesen is érintkeznek a néppel. Előfordul, hogy a munkástanácsok, mint Gödöllőn is, megakasztják a termelést, ahelyett, hogy előmozdítanák. [...] Másutt is hallottam már azt, hogy a munkástanácsok, a direktóriumok, nyakra-főre adnak ki rendeleteket, ellenünk, szándékaink ellen. A mátyásföldi direktórium például kiadott egy rendeletet, hogy akinek 10 000 korona vagyona van, annak egyharmadát halálbüntetés terhe mellett köteles beadni a direktóriumnak. Amikor ez ellen szóltam, azt mondták, hogy én a direktórium ellen lázítok, jött is hozzám három katona és a direktórium elé citáltak, le nem tartóztattak, hanem Mosolygó és Mikulik elé kísértek.”

10 A kommunizmus a gyakorlatban. *Dunántúli Protestáns Lap* 1919. márc. 29. 101–102.

11 A *Dunántúli Protestáns Lap* közrebocsátói és a nyárádiak azonban tévedtek, amikor úgy vélték, hogy a Tanácsköztársaságban a Podach és Vértes munkájában foglaltak hivatalos iránymutatásként szolgálhatnak számukra a „kommunizmus gyakorlati kivitelénél”. Amikor ugyanis, immár a diktatúra idején, a szerzőpáros műve 3. kiadásban látott napvilágot, az ahhoz írt, 1919. ápr. 1-jei keltezésű előszavában Lukács György, ekkor közoktatásügyi népbiztos-helyettes, félreérthetetlenül kijelentette: „E füzet írói nem vettek aktív részt a kommunista párt mozgalmában és írásuk sem lép fel azzal az igénnyel, hogy a párt hivatalos álláspontját képviselik [így!]. [...] Hogy az előttünk a valóságban felépülő proletárállam mennyire fog megfelelni azoknak az előrelátásoknak, melyek e füzet szerzői előtt lebegtek, azt a jövő fogja eldönteni.” *Lukács György: Előszó a III. kiadáshoz*. In: *Podach–Vértes: A társadalmi fejlődés iránya. A kommunizmus gyakorlati kivitelének kérdése*. Bp., 1919. 6. Nem zárható ki az, hogy a politikus azért tartotta szükségesnek egyértelműen közölni: e mű nem számít hivatalos pártprogramnak, mert az új rendszer fennállásának kezdetén azt többen is ilyennek tekintették és esetleg akarták is hasznosítani cselekvéseiknél. E kiadást azonban a nyárádiak minden bizonnyal még nem ismerték levelük elkészítésekor, ld. ehhez: *Mesterházi Miklós: Kronológia*. In: *Lukács György: Forradalomban. Cikkek, tanulmányok 1918–1919*. Bp., 1987. 608. A Podach–Vértes-írás 3. kiadásáról ld. pl. *Vörös Boldízsár: „Új, boldogabb korszak következik reánk”*. Utópisztikus jövőelképzelések a Magyarországi Tanácsköztársaságban. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Szerk. Horváth Zita–Rada János. Miskolc, 2017. 293–303.

Ugyanezen az ülésen Vágó Béla, belügyi népbiztos-helyettes azt mondta, hogy a „munkástanácsok érdeklődnek: »hogyan rekviráljuk a fegyvereket«, »mennyi fizetést adjunk a direktorium tagjainak«, »mi történik a bankok, községi pénztárak pénzeivel«, »rossz az ellátás a községben és tudjuk, hogy van élelmiszer« és a többi »mit csináljunk?«. A munkások nagy érettségről tesznek tanúbizonyságot.”¹² A testület április 1-jei ülésén ugyanő tudatta társaival a következőket: „Veszprém és Hont megyében már ellenforradalmi jelek vannak, de ezek teljesen kicsiny jelenségek”.¹³ Az április 6-ai ülésen Szántó Béla, hadügyi népbiztos ezeket mondta: „Vidéki sajtójelentés Békéscsabáról. A kisbirtokosok, kisgazdák között lehangoltság van. Azt kívánják, hogy a Kormányzótanács minden egyes tagja vállaljon felelősséget, hogy a kisgazdákat, kisiparosokat nem fogja veszteség érni. Felhívom a Kormányzótanács figyelmét, hogy ezzel a kérdéssel foglalkozunk. Veszprémben is hasonló a helyzet.”¹⁴ Az április 11-ei ülésen Kunfi Zsigmond, közoktatásügyi népbiztos „a vallási problémáról” is beszélt:

„Az emberek nagy részét ellenünk uszítják. A jászberényi gyűlésen olyan fenyegető volt a hangulat, hogy fegyverrel akartak az embereinkre rámenni és a papok védték meg őket. Az a jelszó, hogy a vallásunkat nem engedjük! Ez az a jelszó, amivel ellenünk a parasztságot felsorakoztatják.

Ez eminenter politikai kérdés. Vállalhatjuk-e a radikális elemeink által reánk diktált módszert? Vállaljuk-e azt, amivel ellenünk ingereljük a parasztok tömegeit? [...] Az én álláspontom is az, hogy ne csináljunk antiklerikális politikát”.

Ugyanezen az ülésen Weltner Jakab pedig azt állította, hogy „A szocializmust a proletárság felé is úgy gondoltuk, hogy ez az igazság, a szeretet tana.”¹⁵

E felvetések, megfontolások is érvényesültek annak az április 12-ei keltezésű válaszevelnek a megszövegezésénél, amely a nyáradiak április 9-én a Kormányzótanácshoz érkezett¹⁶ kérvényére készült. A *Forradalmi Kormányzótanács* elnökének, Garbai Sándornak a községi direktorium számára címzett levelében az áll, hogy

„A Kormányzótanácshoz intézett kérelmeik tárgyában a következő választ küldöm.

A Magyar Tanácsköztársaság élete még csak rövid néhány napra tekint vissza. Az ország minden proletárja, minden dolgozó polgára meglepedéssel láthatja, hogy ezen rövid idő alatt a Forradalmi Kormányzótanács eréllyel és öntudattal látott neki a munkának, az intézkedések egész sorozatát rendelte el már eddig is, hogy a dolgozó milliókat a tőke kizsákmányoló hatalmából

12 Ld. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1919. Szerk., bev. Imre Magda–Szücs László. Bp., 1986. 87., 88.

13 Ld. uo. 134.

14 Ld. uo. 195. Ld. még: *L. Nagy Zsuzsa*: Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon 1919. Bp., 1961. 49.

15 Ld. A Forradalmi Kormányzótanács i. m. 249–250., 246. Ld. még: *Fazekas Csaba*: „Örök időkre fantom marad...” Az ikladi evangélikus lelkész tézisei a kommunizmusról 1919-ben. In: Egy múzeum szolgálatában. Tanulmányok Asztalos István tiszteletére. Szerk. Asztalos Tamás. Aszód, 1998. 229–231.

16 MNL OL K 26-PTI-601. f. 2. 1221. cs. XXXVII-2345. 6–7.

kiszabadítsa és megteremtse a szabad proletárállamot, amelyben egyetlen megbecsült tényező van: a termelő munka.

A Kormányzótanácsot teljesen áthatja a ledöntött világban elnyomott, kiuzsorázott szegény népnek minden fájdalom és gazdasági nyomorultsága és oly államot akar kiépíteni, amelyben a nép megválasztott tanácsai által maga uralkodik, s amely állam független gazdasági életet, lelki békeséget, szociális jólétet és boldogságot fog nyújtani minden dolgozó embernek.

A nép java, a nép boldogsága a mi célunk, és sohasem fogunk olyat elkövetni, ami a szegény, elnyomott milliók gazdasági jóvoltá, lelki békesége, tiszta szabadsága ellen volna.

A Forradalmi Kormányzótanács XXXVIII. számú rendeletével kimondotta, hogy a kis- és törpebirtok a hozzá tartozó házzal és melléképületekkel továbbra is megmarad az eddigi magántulajdonban. A dolgozó proletároknak szorgalmas munkával és verejtékével szerzett kis magánvagyonát semmi veszély sem fenyegeti. A proletárhatalom csak a nagy vagyontömegekre tette rá erős kezét és itt más szempontot nem ismer, mint a szegény, szűkölködő népnek igazságát és a megelégedett élethez való természetes jogát.

A Tanácsköztársaság tiszteli a vallás szabadságát, minden ember belső lelki s magánügyének tartja vallásos hitét és meggyőződését. Erőszakra nem gondol, az erőszakosságot megakadályozza, csak azt teszi lehetetlenné, hogy a vallás a dolgozó népre állami hatalommal rákényszerített lelki bilincs legyen. E mellett a legnagyobb körültekintéssel és alapossággal gondoskodunk az erkölcs és becsület fenntartásáról és a proletárisoklakban tiszta erkölcsre, erős becsületérzésre neveljük majd gyermekeinket.

A Tanácsköztársaság a munkaképtelenekről kivétel nélkül gondoskodik és a XXI. számú Forradalmi Kormányzótanácsi rendelet a földműves munkások baleset- és betegségi biztosítási ügyét az ipari munkások hasonló ügyével egyformán rendezte.

S ugyanilyen értelemben fogja rendezni az aggkor s rokkantság esetére való biztosítás ügyét is, amely aztán lehetővé teszi, hogy mindazok, kik koruk vagy egyéb testi vagy szellemi fogyatkozásuk miatt képtelenek a termelőmunkára a proletárállam gondozó támogatásában részesüljenek.

Kérem a direktóriumot, hogy a község lakossága előtt fejezze ki azt a kérésünket, hogy munkát, rendet, hűséget és bizalmat kérünk a földművelő néptől, hogy legyőzhetetlen erővel megteremthessük az emberi munkát igazságosan értékelő, az emberi küzdelem, az emberi szorgalmat megbecsülő proletárállamot.”¹⁷

A Garbai-levél tehát tartalmazott egyrészt konkrét válaszokat a nyárádiak kérelmeire, másrészt, ezekkel összefüggésben, megjelenítette az új hatalom távlati célkitűzéseit is. A szöveg 3. bekezdésében említett „független gazdasági élet” és a 4. bekezdésbeli „gazdasági jóvolt” ugyanis az 5. bekezdésben foglaltakon alapul: ezek válaszok a kérvény 1. és 2. pontjára. A válaszlevél 3. és 4. bekezdésében kétszer is célként megjelölt „lelki békeség” a 6. bekezdésben foglaltakhoz kapcsolódik – feleletként a kérelmezők 3. pontjára. A 3. bekezdésben a „szociális jólét” célkitűzés összefügg az 5., 7. és 8. bekezdésben leírtakkal – megfelelve a

17 Uo. 5. Az iratanyagból az derül ki, hogy a Forradalmi Kormányzótanácstól továbbították a kérelmeket az illetékes népbiztoságoknak: így a Pénzügyi, a Földművelésügyi, a Közoktatásügyi, a Munkaügyi és Népjóléti, a Szociális Termelés és a Hadügyi Népbiztoságnak (3–4). Annak megismeréséhez pedig, hogy a nyárádiak kéréseivel kapcsolatban az egyes népbiztoságoknál milyen döntések születtek, még további kutatásokra van szükség.

nyáradiak beadványának 1., 2., 4., 5. és 6. tételére.¹⁸ A kérvényezők 7. pontjára, amelyben a begyűjtött fegyverek visszaadásáról van szó, a válaszlevélben nem található semmiféle reakció: ennek oka minden bizonnyal az volt, hogy, egy esetleges ellenforradalmi megmozdulástól tartva,¹⁹ itt nem akart semmiféle engedményt tenni vagy akár csak kilátásba helyezni a diktatúra vezetése.²⁰

A válaszlevélben a konkrét intézkedések szélesebb összefüggéseinek, a Tanácsköztársaság távlati célkitűzéseinek ábrázolásánál pedig olyan eljárások fedezhetők fel, amilyenek már a diktatúra létrejötte előtt, majd az után is napvilágot látott, ekkor már hivatalos jellegűnek számító, szociáldemokrata és kommunista szerzők által megalkotott, utópisztikus jövőleírásokban²¹ is megfigyelhetők. Ennek többszöri kijelentése, hogy a döntéshozók intézkedései „minden” dolgozót pozitívan érintenek, az irányítók pedig tevékenységük során „sohasem fognak olyat elkövetni”, ami a szegények legfőbb érdekeit valamiképpen sértené, a kialakuló új világ tökéletességét hivatott érzékeltetni a nyáradiak számára – hasonlóan ahhoz, amint az August Bebel: *A nő és a szocializmus* című, a Népszava-könyvkereskedés által 1918-ban közreadott műve jövővíziójának egyes részleteiben is megjelent. A német szociáldemokrata szerző szerint

„Egy szocializált társadalomban teljesen rendezett viszonyok vannak és az egész társadalom szolidáris összeköttetésben él. Itt minden terv és rend szerint történik és így könnyű megállapítani a különféle szükségletek mértékét [...] Minden egyes egyén maga határozza meg, miféle foglalkozási ágban akar működni. A legkülönbözőbb foglalkozási ágak nagy száma lehetővé teszi, hogy mindenkinek a kívánsága tekintetbe vessék. [...] A szocialisztikus társadalomban az érdekek ellentéte megszűnt. Mindenki kifejleszti képességeit, hogy magának használjon, de ezzel egyúttal a köznek is használ.”²²

18 A Forradalmi Kormányzótanács e levélben tárgyalt XXXVIII. rendelete 1919. ápr. 3-án kelt (megjelent: A Forradalmi Kormányzótanács XXXVIII. számú rendelete. Tanácsköztársaság 1919. ápr. 4. 1.), így azt az ápr. 2-ai nyáradi levél írói még nem ismerhették. A XXI. rendeletről ugyanakkor téves az az információ a Garbai-levélben, hogy az „a földműves munkások baleset- és betegségi biztosítási ügyét az ipari munkások hasonló ügyével egyformán rendezte”. A rendelet 1. §-a szerint ugyanis „A földműves munkások biztosításának módozatairól a munkaügyi és népjóléti népbiztoság külön rendelettel fog intézkedni.” A Forradalmi Kormányzótanács XXI. K. T. E. rendelete. Munkások betegségi és baleseti biztosításának kiépítése. Tanácsköztársaság 1919. márc. 30. 2.

19 Ld. ehhez e munkám 13–15. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszövegrészeket!

20 Ld. még ehhez: *Nagy Szabolcs*: Muli püspök temet. Tanácsköztársaság Pápán. Pápa, 2016. 107.

21 Ld. ezekhez pl. *Kuczka Péter–Szerdahelyi István*: Utópia. In: Világtörténelmi lexikon. XVI. U–Vidz. Főszerk. Szerdahelyi István. Bp., 1994. 252–253.

22 *Bebel Ágost*: *A nő és a szocializmus*. Bp., 1918. 393., 394., 397., ugyanakkor ld. még: 9. a könyvről, annak hatásáról ld. pl. *Kenneth R. Calkins*: *The Uses of Utopianism. The Millenarian Dream in Central European Social Democracy before 1914*. *Central European History* 1982. 2. sz. 126–134.; *Lucian Hölscher*: *Weltgericht oder Revolution. Protestantische und sozialistische Zukunftsvorstellungen im deutschen Kaiserreich*. Stuttgart, 1989. 307–318.; *Madarász Aladár*: *A sehonnai szakácskönyvek, avagy néhány szempont a XIX. század végi utópiák és a német munkásmozgalom kapcsolatának kutatásához*. Utópiák a múlt század végén a szocializmusról. In: *Egy remény változatai. Fejezetek a szocializmusgondolat történetéből*. I. Szerk. Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor. Bp., 1990. 187–237. A 20. század elején a Népszava könyvkiadásának közreadói pedig a műben megjelenített jövőképet ismertetve egyben annak megvalósítására

A jövőbeli ideális világrendről kialakított, a Bebeléhez nem egy vonatkozásban hasonló, minden bizonnyal a válaszevel elkészítésénél is érvényesülő, legfontosabb kommunista elgondolásokat pedig Nyikolaj Ivanovics Buharinak *A kommunisták (bolsevikiek) programja* című munkája tartalmazta, amelyet 1918–1919-ben többször is megjelentetett a *Kommunisták Magyarországi Pártja*. E szerint „A kommunista rendben minden vagyon nem egyes emberek rendelkezésére, nem is külön osztályokéra, hanem az egész társadalom rendelkezésére áll. Itt az egész társadalom olyan, mint egy óriási munkásszövetség. Munkáltató nem áll felettük. Mind egyenlő elvtársak. [...] A munka csakis a legnagyobb gyártelepeken, csakis a legjobb gépekkel folyik”.²³ Ugyanakkor e külföldi munkák nemcsak egyes részleteikkel, hanem nagyszabású jövővízióik egészével is komoly ösztönzéseket adhattak a Magyarországi Tanácsköztársaság közvélemény-formálóinak saját célkitűzéseik megalkotásához és megjelenítéséhez – ilyen ábrázolás figyelhető meg a nyáradiaknak szóló levélben is.

E szerint a diktatúra irányítóinak célja egy olyan állam kiépítése, amelynek legfőbb eleme, értéke a termelő munka; amelyekben a nép uralkodik és amelyik gazdasági jólétet és lelki békességet biztosít a dolgozóknak – ahogyan az a válaszevel több részletében is olvasható. A jövőképre pedig érvényes Gerő András megállapítása a kommunista utópiáról: „A hívek az utópia kísérletét egy építési metaforába sűrítették, ami szerint az új világ tervezetten és fokozatosan épül és épül.”²⁴ A címzettek számára mindennek szemléletesebbé tételét szolgálta az új hatalom megszemélyesítése: például ez „csak a nagy vagyontömegekre tette rá erős kezét és itt más szempontot nem ismer” mint a szegény nép érdekeit; „tiszteli a vallás szabadságát”; „Erőszakra nem gondol, az erőszakosságot megakadályozza”.²⁵ A nyáradiak beadványában az egyes kérelmek sorrendjének, ugyanakkor pedig a rendszert irányítók felfogásának is megfelelően a válaszevel 3. és 4. bekezdésbeli felsorolásában a megvalósítandó célok közül mindkét 1. helyen áll a gazdasági jólét, a „lelki békesség” csak ez után következik.²⁶ Az új világ pozitívumait még inkább értékelhetővé tette

mozgósították a reménybeli olvasókat, ami jól mutatja, hogy azt realizálhatónak is tartották. Szerintük a német szerző „olyan megragadóan állítja elénk a kommunisztikus termelési alapon felépülő új társadalom képét, hogy az olvasó nem vonhatja ki magát hatása alól és kénytelen belátni, hogy az út, amelyet Bebel kijelöl, minden nőnek és férfinak egyetlen helyes [!] útja”. Ld. Bebel: *A nő és a szocializmus*. Népszava 1908. márc. 4. 13.

23 *Nyikolaj Buharin: A kommunisták (bolsevikiek) programja*. Bp., 1919. 12., 13. A műről, annak hatásáról ld. pl. A. G. Löwy: *Die Weltgeschichte ist das Weltgericht. Leben und Werk Nikolai Bucharins*. Wien, 1990. 103., 111–115., 397.; *Wladislaw Hedeler: Nikolai Bucharin – Stalins tragi-scher Opponent. Eine politische Biographie*. Berlin, 2015. 177–178., 553.

24 *Gerő András: Magyar illuzionizmus*. Bp., 2006. 19.

25 Ld. ehhez pl. *Szabó Márton: „Nagy” politika – „kis” ember*. In: *Úó: Kötőjelek. Írások tudományról, politikáról, közéletéről*. H. n., 2014. 371–372.

26 Ugyanilyen sorrend figyelhető meg Zigány Zoltán tanácsköztársasági, utópisztikus államregényében is, a 2020-ban immár a kommunizmusban létező Magyarország leírásánál: „Általában azzal jellemezhetem legjobban ezt a nagyon kifejlődött, pompás magyar kommunizmust, hogy abban a normális ember tömegéletének igazi érdekei – az anyagiak és szellemiek egyaránt, – diktálják az állami teendőket.” *Zigány Zoltán: Rasz Ali ben Ibrahim agának hivatalos jelentése*,

a címzettek számára a múlt negatívumainak bemutatása a válaszlevélben „a tőke kizsákmányoló hatalmá”-nak és „a ledöntött világban elnyomott, kiuzsorzott szegény népek minden fájdalma és gazdasági nyomorultsága” említésével. Mindezek mellett, talán egyfajta figyelmeztetésként is a nyáradiaknak, a szöveg egyes részletei a diktatúra erős voltát jelezték: a *Forradalmi Kormányzótanács* „eréllyel” látott neki a munkának, az új hatalomnak „erős keze” van és „legyőzhetetlen erővel” tevékenykedik. Egyfajta magyarázatnak tekinthető a vezetés részéről annak közlése, hogy az új rendszer még csak rövid ideje áll fenn – vagyis még nem oldhatott meg minden problémát. Ugyanakkor annak kijelentése: ezen idő alatt is számos pozitív intézkedésre került sor, amelyeket „az ország minden proletárja, minden dolgozó polgára meglepedéssel láthat”, azt a célt szolgálhatta, hogy legitimitást teremtsen magának a hatalom a falusiaknál. Figyelemre méltó, hogy míg a nyáradiak, kérelmeik teljesüléseinek érdekében körültekintően alkalmaztak olyan nyelvi eljárásokat, amelyekkel az új rendszer iránti elkötelezettségüket juttathatták kifejezésre, a válaszlevélben olyan megfogalmazások találhatók, amelyeket a hatalom birtokosa használt a diktatúra törekvéseinek a falusiakkal megértetése érdekében. Így, az ország lakossága egyes csoportjainak megjelenítésénél a „proletárok” mellett a „dolgozó polgárok”-at is említette olyanokként, akik meg lehetnek elégedve az új viszonyokkal. A továbbiakban pedig, mivel ez esetben a propaganda túlnyomórészt parasztokat célzott meg, több ízben az őket is egyértelműen magába foglaló „nép” szóval jelölte azt a közösséget, amelynek érdekében tevékenykednek (a „proletariátus” helyett²⁷) igen hangsúlyosan, kétszeri említéssel is a 4. bekezdés elején. E nagyszabású jövővízió funkciója a levélben – akárcsak más utópiákban is – az volt, hogy mozgósítsa a címzetteket egy új, a korábbiaknál jobb világ megteremtésére: a szöveg végén a diktatúra irányítói „munkát, rendet, hűséget és bizalmat” kértek „a földművelő néptől” ennek érdekében. A Garbai-féle válaszlevél elemzése így nemcsak a Magyarországi Tanácsköztársaság eszmevilágának megismerését segítheti elő, hanem, a nyelvi eljárások vizsgálataival is, adalékokat szolgáltat az utópiák sajátosságainak számbavételéhez is.

A vizsgált levelek pedig, önmagukon túlmutatóan, általánosabb érvennyel is jól szemléltetik, hogy törekvéseik sikere érdekében a politikai kommunikációban részt vevő különböző felek miként igyekeznek olyan nyelvi eszközöket, érveléseket alkalmazni, amilyenek, feltételezéseik szerint, megfelelhetnek a címzett elvárásainak. Ebben az összefüggésben a válaszlevél azt jelzi, hogy a diktatúra idején, amikor egyébként számos, hivatalos jellegű utópisztikus

melyben az abessziniai Negusz Nagaszt kormányzójának, Rasz Mikael ben Meneliknek beszámol európai tanulmányújáról. (8.) Néptanítók Lapja 1919. júl. 24. 6. A műről ld. pl. *Vörös B.*: „Új, boldogabb korszak következik reánk”. I. m. 295–303.; *Uő.*: „Az iskola minden gyermeket egy-egy kis lázadóvá nevelt”. Oktatási utópiák a Magyarországi Tanácsköztársaságban. In: Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2015. évi, sárospataki konferenciájának tanulmánykötete. Szerk. Sasfi Csaba–Ugrai János. Bp., 2017. 511–520., a tanulmányt ld. e kötetben is: 217–224.

27 Ld. ehhez pl. *Faragó Miklós*: Ki a proletár? Bp., 1919.

jövőleírás került forgalomba,²⁸ a hatalom legfőbb birtokosai indokoltnak látták, hogy készítsenek egyet, külön egy kicsi, törekvéseikhez nem elutasítóan viszonyuló közösség számára, világszemléletük hatékony terjesztése érdekében. Annak megismeréséhez pedig, hogy a nyárádiak miként reagáltak e levélre, illetve hogyan viszonyultak a diktatúra egészéhez, még további kutatásokra van szükség.²⁹

A tanulmány először megjelent Egy polgár emlékkönyvébe. Tanulmányok a 66 éves Gerő András tiszteletére. Szerk. Bolgár Dániel–Fenyves Katalin–Vér Eszter Virág. Bp., 2018. 513–529.

28 Ld. ezekhez pl. *Hajdu Tibor: A Tanácsköztársaság helye a magyar történelemben. Múltunk 1994. 1–2. sz. 15.; Vörös B.: „Új, boldogabb korszak következik reánk”. I. m. 293–303.*

29 Még az ápr. 12-ei Garbai-levél keletkezése előtt, ápr. 3-ai és 8-ai keltezéssel a nyárádiak újabb, az ápr. 2-aihoz hasonló kérvényeket készítettek, amelyek azonban csak hetek múlva jutottak el a Forradalmi Kormányzótanácshoz. A testület az elsőt a Népgazdasági Tanács elnökségéhez továbbította, a másodikat irattárba tétette. Ld. MNL OL K 26-PTI-601. f. 2. 1221. cs. XXXVII-2345. 9–12. Kiss Zoltán, nyárádi református lelkész 1919. okt. 28-ai, az esperesnek küldött levelében pedig azt állította, hogy a hívek „óriási ellenzői voltak a kommunizmusnak”. Pápai Református Gyűjtemények, Levéltár II.6.c. 58–59/1919. A források feltárásában nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet Hudi Józsefnek és Nagy Szabolcsnak. A Magyarországi Tanácsköztársaság nyárádi eseményeivel kapcsolatos valamennyi fennmaradt dokumentumhoz azonban nem tudtam hozzájutni.

„Az iskola minden gyermeket egy-egy kis lázadóvá nevelt”

Oktatási utópiák a Magyarországi Tanácsköztársaságban

Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság idején több utópia-leírás került forgalomba, a diktatúra közvélemény-formálói által közreadott, így hivatalos jellegűeknek számító kiadványokban is. A különféle baloldali jövőelképzelések megalkotói pedig nemegyszer azzal is foglalkoztak munkáikban, hogy milyen legyen az iskolai nevelés és oktatás a majdan kialakuló új világban. A szociáldemokrata August Bebel 1891-es, *A nő és a szocializmus* című, a Magyarországi Szocialista Párt Könyvkiadó-hivatala által megjelentetett könyvében, egyebek mellett, arról is írt, hogy a „szocialista társadalom”-ban¹ „A tantermek és nevelőintézmények felszerelése, meg a képzőeszközök megfelelnek az új társadalom magas kultúrájának. Képző- és taneszközöket, ruházatot és ellátást a társadalom ad; egy növendék sem részesül kedvezőtlenebb elbánásban, mint a többi.”² Bebel szerint a nevelésnek „egyenlőnek és közösnek kell lennie a két nemre nézve”, továbbá ezt állította: „A szocialista nevelési rendszer [...] Kellőképpen szabályozva és rendezve és megfelelő ellenőrzés alá helyezve, a nagykorúságig fog tartani.”³ Hasonló célkitűzések találhatók abban a kommunista jövőábrázolásban, amely Nyikolaj Ivanovics Buharin *A kommunisták (bolsevikiek) programja* című, a *Szocializmus Állami Propagandája* által közreadott könyvében látott napvilágot. A szerző kilátásba helyezte, hogy a jövőben keresztülviszik

-
- 1 *Bebel Ágost: A nő és a szocializmus.* Bp., 1919. 454. Ld. még: 359., 364., 366. A könyvben az olvasható, hogy a magyar fordítás a 44. német kiadás után készült, ld. 1.
 - 2 Uo. 429. Az idézett szövegrészhez kapcsolódó lábjegyzetben a szerző ismertette-idézte korábban élt gondolkodóknak a neveléssel kapcsolatban, az övééhez hasonló nézeteit: „Condorcet az ő nevelési tervében követeli, hogy a nevelés legyen ingyenes, egyenlő, általános, testi, szellemi, ipari és politikai és célja a valóságos egyenlőségre való törekvés legyen. Hasonlóképpen ír Rousseau: »A nevelésnek nyilvánosnak, egyenlőnek és közösnek kell lennie és emberek meg polgárok nevelésére kell törekednie.« Arisztotelész ezt követeli: »Mínthogy az államnak csak egy célja van, egy és ugyanazon nevelésben kell részesítenie minden tagját és a nevelés állami ügy legyen, ne pedig magánügy.«” Uo. 429.
 - 3 Uo. 434. A könyvről, annak hatásáról ld. pl. *Kenneth R. Calkins: The Uses of Utopianism. The Millenarian Dream in Central European Social Democracy before 1914.* Central European History 1982. 2. sz. 126–134.; *Lucian Hölscher: Weltgericht oder Revolution. Protestantische und sozialistische Zukunftsvorstellungen im deutschen Kaiserreich.* Stuttgart, 1989. 307–318.; *Madarász Aladár: A sehonnai szakácskönyvek, avagy néhány szempont a XIX. század végi utópiák és a német munkásmozgalom kapcsolatának kutatásához. Utópiák a múlt század végén a szocializmusról.* In: Egy remény változatai. Fejezetek a szocializmusgondolat történetéből. I. Szerk. Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor. Bp., 1990. 187–237.

„az általános oktatás tervét és a különleges magasabb műveltségnek mindenki számára hozzáférhetővé tevését”.⁴ Buharin azt is kijelentette, hogy „általánossá és kötelezővé kell tenni az oktatást”.⁵ Ám a Magyarországi Tanácsköztársaság 133 napja során nemcsak külföldi politikusok jövő-leírásait tették közzé nyomtatásban, hanem itteni szerzőkét is;⁶ ezek között nem egyben pedig – nyilvánvalóan összefüggésben azzal a fontos funkcióval, amelyet a korabeli közvélemény-formálók szántak az új nemzedékek nevelésének-oktatásának a diktatúra megszilárdításában és fenntartásában – helyet kaptak a nevelés- és oktatásüggyel kapcsolatos elgondolások is.

Az egyesült szociáldemokrata–kommunista párt reggeli hivatalos napilapja, a *Népszava* április 11-ei számában közzétett, *Az új iskola* című, a szerző nevének feltüntetésére nélkül megjelentetett, tehát hivatalos állásfoglalást kifejezésre juttató cikkben ugyanis, többek között, ez áll:

„A proletárdiktatúra, amely föladatának tekinti az új berendezkedés kiépítését és előkészítését, elsődrendű kötelességének tartja, hogy a munkásuralom megszilárdítása és örökéletűvé tétele számára megbízható, lelkes, meggyőződéses harcosokat [!] neveljen. Az új iskola gyönyörű és nagy föladata éppen az lesz, hogy ezt a nevelőmunkát elvégezze [...] Az új iskola szocialista világnézetű és tudású katonákat [!] nevel a Tanácsköztársaság számára és ha fölvilágosított tanító és nevelő munkáját úgy végzi el, ahogy azt tőle elvárni lehet, akkor egyik legfőbb biztosítékát teremtettük meg a munkások szabad és független országának. A proletárgyermek, az a jövő nemzedék, amelynek a számára most építjük ki nehéz és áldozatos munkával az új világrendet és az új iskola kötelessége, hogy a most fölserdülő generáció, a holnap munkássága, tudományos fölkészültséggel, a meggyőződés mélységével és a világnézet kialakult biztosságával lépjen az új rendbe és forradalmár elszántsággal vigye tovább a mi munkánkat.”⁷

4 *Nyikolaj Buharin: A kommunisták (bolsevikiek) programja.* Bp., 1919. 50. A könyv borítóján az olvasható, hogy e kiadás immár a 3. magyarországi kiadás.

5 Uo. 79. A múróról, annak hatásáról ld. pl. A. G. Löwy: *Die Weltgeschichte ist das Weltgericht. Leben und Werk Nikolai Bucharins.* Wien, 1990. 103., 111–115., 397.; *Wladislaw Hedeler: Nikolai Bucharin – Stalins tragischer Opponent. Eine politische Biographie.* Berlin, 2015. 177–178., 553.

6 Ld. pl. a Közoktatásügyi Népbiztosság röplapját: *A nép uralkodik! Mit várhatunk a proletárdiktatúrától?* In: *A Magyar Tanácsköztársaság röplapjai. Bibliográfia és dokumentumgyűjtemény.* Szerk., jegyz. Tiszay Andor. Bp., 1959. 139., 142–143.; *Podach-Vértes: A társadalmi fejlődés iránya. A kommunizmus gyakorlati kivitelének kérdése.* Bp., 1919.; egy-egy részlettel kapcsolatos utópisztikus elképzelésekről ld. pl. *A termelés irányelvei a kommunista államban.* Bp., 1919.; *Hogyan fognak élni a kommunizmusban azok, akik dolgoznak? A szellemi és fizikai munkás elhelyezkedése a kommunista társadalomban.* H. n., [1919.]; *Vander-velde: A művészet a burzsoá és a kommunista társadalomban.* Bp., 1919. 25–55.; továbbá: *Vörös Boldizsár: „Új, boldogabb korszak következik reánk”. Utópisztikus jövőelképzelések a Magyarországi Tanácsköztársaságban.* In: *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére.* Szerk. Horváth Zita–Rada János. Miskolc, 2017. 293–303.; *Uő: „A nép java, a nép boldogsága a mi célunk”. Hivatalos jövőkép egy Veszprém megyei községnek a Tanácsköztársaság idején,* ld. e kötetben: 201–210. *Az utópiákról* ld. pl. *Kuczka Péter–Szerdahelyi István: Utópia.* In: *Világirodalmi lexikon.* XVI. U–Vidz. Főszerk. Szerdahelyi István. Bp., 1994. 252–253.

7 *Az új iskola.* *Népszava* 1919. ápr. 11. 2.

Az új iskolában szocializált ifjak „megbízható, lelkes, meggyőződéses harcosok”-ként és „szocialista világnézetű és tudású katonák”-ként említése pedig jól mutatja, hogy a diktátúra közvélemény-formálói milyen mértékű elköteleződést akartak kialakítani a fiatalokban a Tanácsköztársaság iránt.

Az új iskoláról megalkotott utópisztikus nézetek ekkoriban napvilágot láthattak a diákok számára készített, hivatalos jellegű tananyag részeként. Így a *Közoktatásügyi Népbiztoság* által kiadott *Néptanítók Lapja* című folyóirat számainak mellékleteiként jelentek meg azok az egyetemes és a magyar történelmet bemutató leckék,⁸ amelyek alapján a tanároknak tanítaniuk kellett: erre a közoktatásügyi népbiztos május 13-ai rendelete kötelezte őket.⁹ A *Bevezető leckék a történelem tanításához* című, az elemi, a polgári iskolák és a középiskolák alsó osztályai diákjainak szánt anyagban ugyanakkor nemcsak a múlt, hanem a jövő ábrázolása is helyet kapott. Szerzője, Bresztovszky Vilma¹⁰ azt írta, hogy

„amint sikerül a szocializálás nyugodt és békés keresztülvitele, az átmeneti idők szenvedései után új, boldogabb korszak következik reánk. Nem lesz többé dusálkodó [így!] gazdag és éhező szegény, mert a közös munka eredményéből mindenkinek egyaránt jut; megszűnik a társadalmi osztályellen-tét. Nem lesznek rablók és tolvajok, mert ha nem lesz hasznuk belőle, nem veszik el más vagyont az emberek. Nem lesz többé nyomor és bűn a földön, de nem lesznek szegény műveletlen emberek sem, mert a kommunista társadalomnak szüksége lesz minden egyes emberének minden képességé-re. Az új társadalmi rend egységes iskolákban egyformán óhajt kiképeztetni művelt emberré minden gyermeket. Eddig a gazdagoknak tehetségtelen gyermekei is tudományos iskolákat végeztek, míg a legkiválóbb szellemi képesség is elveszett, ha nem volt módjában a tanulás. Ezután mindenki a képe-ségeinek megfelelő pályára kerül és így mindenki meg fogja találni a neki megfelelő helyet, ahol erőit legjobban érvényesítheti a jövő társadalomban minden embertestvérünk közös hasznára.”¹¹

E szövegrész időutópia,¹² amely egy jövőbeli tökéletes világot ábrázol, két, egymással összefüggő eljárással. Egyrészt új, pozitívumokként megjelenített mozzanatok: általános jólét, műveltség, az emberek testvéri közössége leírásával, a „mindenki”, „minden”, „közös” szavak többszöri használatával félreért-hetetlené téve, hogy a kommunista rendszer valamennyi ember életfeltételeit meghatározza, mégpedig amint a „földön” szó jelzi: világméretekben. Másrészt a negatívumok hiányának nyomatékos, azonos mondatkezdésekkel való ismer-tetésével: nem lesz szegénység, bűn, műveletlenség, társadalmi osztályellen-tét. A leírás gazdasági megalapozottságú humanisztikus: szociális és morális

8 A leckék a Néptanítók Lapja 1919. ápr. 24-ei, máj. 15-ei és jún. 26-ai számának mellékleteként jelentek meg.

9 Ld. A közoktatásügyi népbiztosnak 1919. évi 91 609. számú rendelete a történelmi tanítás új iránya tárgyában. Hivatalos Közlöny 1919. máj. 15. 183–184.

10 Bresztovszky Vilma életének, tevékenységének megismeréséhez még további kutatásokra van szükség, ld. ezekhez pl. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár 694. f. 267. ó. e.

11 *Bresztovszky Vilma: Bevezető leckék a történelem tanításához. Az elemi, a polgári iskolák és a középiskolák alsó osztályai számára. Melléklet a „Néptanítók Lapja”* [1919.] 17. számához VII.

12 Ld. ehhez pl. *Wilhelm Voßkamp: Utopie. In: Das Fischer Lexikon. Literatur. III. N–Z. Hg. Ulfert Ricklefs. Frankfurt am Main, 2002. 1932.*

utópia: a szocializálás keresztülvitele után tökéletes társadalmi viszonyok jönnek majd létre, ezekkel összefüggésben pedig az emberek erkölcsi is pozitívan alakulnak át.¹³ (A tulajdon elleni bűncselekmények egyedüli okaként a belőlük származó haszon reményét megjelölve, a szerző fel sem vetette, hogy lehetnek olyan egyéni hajlamok, tulajdonságok, amelyeket a pozitív gazdasági-társadalmi átalakulások ne befolyásolnának kedvezően.¹⁴) Figyelemre méltó, hogy e szövegrésznek körülbelül a fele az új nemzedékek oktatásával, képzésével foglalkozik: ez egyrészt jól mutatja azt, hogy a diktatúra közvélemény-formálói számára – amint az az idézett *Népszava*-cikkből is kiderült – ezek mekkora jelentőséggel bírtak, másrészt tananyagbeli funkciója az is lehetett, hogy a kommunizmust valamiképpen „közel hozza” az iskolásokhoz, felfoghatóvá tegye számukra a nekik is ismerős oktatási viszonyok leírásával. A pedagógiai utópia itt tehát éppen egy tananyag része lett. Az oktatási rendszer egyes részleteinek ábrázolása összhangban van a Bebel és Buharin könyvéből idézett szociáldemokrata, illetve kommunista elgondolásokkal.¹⁵ Azt pedig, hogy az itt ábrázolt kommunizmus az emberi történelem utolsó fázisa,¹⁶ az olvasóknak félreérthetetlenül jelezte az, hogy vele végződik a lecke.

A *Néptanítók Lapjának* hasábjain ekkoriban több olyan írás is napvilágot látott, amelyekben szerzőik az új iskolával kapcsolatos nagyszabású elgondolásaikat fejtették ki. Az április 24-ei számban jelent meg Halász Arnold tanítónak, a lap szerkesztőbizottsága tagjának¹⁷ a *Kapitalista és kommunista iskola* című cikke, amelyben, egyebek mellett, az is olvasható, hogy

„A kommunista társadalom [...] Mindenkinek alkalmat ad szellemi tehetségének és képességeinek teljes kifejlesztésére, úgy a tudomány, mint a művészet területén. [...] egységes iskolát állít föl, melyben egységes tudást és szellemet fog terjeszteni. [...] Ellátja a tanulót iskolakönyvekkel és tanszerekkel,

13 A leírás ugyanakkor nem sorolható be a technikai fejlődést hangsúlyozó technicista utópiák csoportjába (vö. ezekhez: *Szilágyi Vilmos*: A jövő társadalmának víziói. Gondolatok az utópikus és tudományos-fantasztikus irodalomról. Jelenkor 1965. 11. sz. 1034.) és az emberek biológiai tökéletesedését jövendő biológiai utópiák (vö. ezekhez: *Richard Pipes*: Az orosz forradalom története. Bp., 1997. 45–46.) közé sem.

14 Vö. ehhez pl. *Mátay Mónika*: Agycentizők a századfordulón. Budapesti Negyed 2005. 1–2. sz. 209–236.; *Perényi Roland*: A bűn nyomában. A budapesti bűnözés társadalomtörténete 1896–1914. Bp., 2012. 41–49.

15 Az e munkám 9. jegyzetében hivatkozott közoktatásügyi népbiztosi rendeletben az áll, hogy a Közoktatásügyi Népbiztosság a történelemtanárok számára a tanításhoz minden iskolába eljuttatja „Buharinnak a kommunista párt programjáról szóló művét”, a középiskolák felső osztályaiban e munka felhasználható volt a történelmi alapfogalmak ismertetésénél. Ld. A közoktatásügyi népbiztosnak 1919. évi 91 609. számú rendelete i. m. 183. Az Uj Világ 3–4. számának cikke szerint pedig „A tanítók a legtöbb helyen magyarázták Buharin Nyikolajnak a kommunista párt programjáról szóló műveit [így!]”. Ld. Az új iskola. Uj Világ 1919. 3–4. sz. 266. Ezáltal a középiskolások megismerhették az abban kifejtett jövő-elképzelést is.

16 Ld. ehhez még: *Mircea Eliade*: A szent és a profán. H. n., 2014. 149.

17 Halász Arnoldról ld. pl. *Gulyás Pál*: Halász (1911-ig Haber) Arnold. In: *Uő*: Magyar írók élete és munkái. XII. Haader György–Házyné. Bp., 1993. 272.; Az új szerkesztőség. Néptanítók Lapja 1919. ápr. 17. 11.

ha kell, élelemmel és ruházattal is, hogy teljesen tanulmányainak élhessen [...] Öröm lesz tanítani és tanulni a szép, művészi és egészséges iskolákban, melyeket a kommunista állam minden eszközzel és anyaggal felszerel, mely a tanítást elősegíti. Nagy, tágas, napsütötte termek, fürdőszobák, iskolaorvos stb., tágas udvar és kert, játszótér és munkatermek állanak rendelkezésre a tanulóknak és tanítóknak.”¹⁸

A folyóirat június 5-ei számában tette közzé Zigány Zoltán tanár, a lap szerkesztője¹⁹ *A közoktatás munkaprogramja* című vezércikkét. Ebben – összhangban az idézett, áprilisi *Népszava*-írással – azt állította, hogy a proletárhatalom életének „tartalmát, a nemzedékek jövőndő sorsát az iskolai forradalomnak kell biztosítania”. A „forradalom” szó használata félreérthetetlenül jelezte, hogy a szerző milyen nagyarányú, radikális átalakulást tartott szükségesnek – ezt a nézetét pedig alátámasztották további fejtegetései: „Akiket a régi iskola nevelt, azok csak igen ritkán és hézagosan tudnak beleilleszkedni az új élet keretei közé.” A régi „erkölcsnek a híveitől a kommunizmus nem remélheti a maga támogatását. Ezek helyébe nekünk egy új generációt kell nevelnünk, amely a reális világszemlélet tudásával telítve, az emberi szolidaritás erkölcsi szerint akarjon és tudjon élni. Erre a nagy nevelési célra kellenek az új intézmények”. Zigány szerint az új oktatási intézmény, a nyolcosztályos népiskola „megadja mindenki számára az egységes alpműveltséget, amelyet a kommunista államban minden gyermeknek el kell sajátítania”, ezt pedig további iskolai képzés követi. A szerző hangsúlyozta: „Sarkalatos pedagógiai elv gyanánt uralkodik az egész vonalon a gyermek aktivitásának követelménye, amely minden oktatási és nevelési momentumot a gyermek személyes élménye gyanánt törekszik nyújtani.” A cikkíró kijelentette: „Ezeknek az iskoláknak szervezete és munkaköre olyan, hogy növendékeik idejét a képzés céljaira teljesen lefoglalják s így 18 éves koráig mindenki iskolába fog járni”.²⁰ Zigány itt, ha csak óvatosan is, megfogalmazta azt az elgondolást, amelyet ekkoriban az oktatásügy más, vezető pozícióban lévő személyiségei is közreadtak: a fiatalok életének lehetőleg minél nagyobb részét foglalja le az iskolai képzés – ezáltal ugyanis csökkenhet az a hatás, amelyet a diktatúra értékrendjével nem vagy nem teljesen azonosuló családtagok, illetve az otthoni környezet gyakorol rájuk.²¹ Ezzel összefüggésben

18 Halász Arnold: Kapitalista és kommunista iskola. Néptanítók Lapja 1919. ápr. 24. 18.

19 Zigány Zoltánról ld. pl. *Bihari Mór*: Zigány Zoltán, a radikális tanítómozgalom vezetője. Pedagógiai Szemle 1964. 11. sz. 1040–1056.; *Simon Gyula*: Zigány Zoltán 1864–1921. Köznevelés 1964. 22. sz. 861–863.

20 *Zigány Zoltán*: A közoktatás munkaprogramja. Néptanítók Lapja 1919. jún. 5. 1–2.

21 A Fáklya ápr. 22-ei számának egyik cikke szerint a budapesti kerületi munkástanácsok tanítóosztálya tagjainak ülésén Kelenné Fried Jolán előadásában azt állította, hogy „A kommunista államban az iskola, amelyeket [így!] a városon kívül, lehetőleg erdőben fognak felállítani, a gyermekeknek egyben otthona is lesz. Ezekben az otthonokban a gyermekek bent is lakhatnak, a nappalt azonban mindenesetre bent fogják tölteni. [...] Ezekben a gyermekotthonokban egységes társadalmi szellemben fogják nevelni a gyermekeket. [...] Ezek az otthonok a szülők nagy részének kezéből ki fogják venni a gyermeknevelést, mert a szülők egyáltalában nem nyújtanak elég garanciát az új társadalomban a gyermekek helyes nevelése szempontjából.

állapította meg sajnálkozva Zigány, hogy a különféle oktatási intézmények, helyiségek (így például tantermek, műhelyek, iskolai fürdők, könyvtárak) építése és felszerelése még nem indult meg, pedig ezek nélkül nem valósíthatók meg sem a szervezeti, sem a tanulmányi követelmények.

„Pedig a kommunizmus propagandájának nincsen több olyan hatalmas forradalmasító eszköze, mint éppen az iskoláknak ez a külső, mindenkinek szembeötlő s tetszetős átalakulása. A tantervi újításokat, a szervezeti reformokat a laikus társadalom nem érti, s nem méltányolja, az iskolából hazatérő gyermekek azonban minden családba elvinnék a kommunista állam szerető gondoskodásának és meleg áldozatkészségének hírét és bizonyítékait, amelyekkel, a régi uralommal ellentétben csakugyan felkarolja a nép kultúráját. A gügyögő gyermek mosolygó öröme a leglátzóbb népszónoknál hatalmasabb propaganda lenne a kommunizmus mellett. Ennek a teendői várnak most reánk.”²²

A cikkből tehát az derül ki, hogy Zigány nemcsak azt tűzte ki célként: a fiatalokat ki kell vonni az otthonnak, a családi környezetnek a diktatúra érdekei

Kommunista államban proletárnőnek különben ideje sem lesz a gyermeknevelésre.” Az új iskola. Fáklya 1919. ápr. 22. 4. A lap ápr. 24-ei számában K. F. I. (feltehetőleg Kelenné Fried Jolán) arról írt, hogy a gyermekek tervszerűen kollektív nevelése nem eredményes akkor, ha a családi és az iskolai nevelés nincsenek egymással kellő összhangban. „Ennek azonban a tökéletes garanciái csak akkor vannak meg, ha a gyermek egész nap egységes vezetés alatt, neki megfelelő környezetben van.” Ehhez a szerző az iskolaotthonokat tartotta megfelelőeknek – ugyanakkor hangsúlyozta: „Nagy félreértés és a dolgok rosszindulatú félremagyarázása volna azt hinni, hogy a gyermeket e program követői meg akarják fosztani az anyától, vagy az anyát a gyerektől. Elsősorban azoknak a gyermekeknek a rendelkezésére fognak ilyen otthonok állani, akik kielégítő szülői gondozásban bármi oknál fogva nem részesülhetnek, vagy pedig akik szülei okosabbnak, egészségesebbnek tartják, gyermekeiket ilyen otthonokban felneveltetni, miután önként belátják, hogy gyermekeik ott jobban vannak ellátva.” K. F. I.: Kommunista iskolapolitika. Fáklya 1919. ápr. 24. 5. A korábbi szöveghez képest itt, úgy tűnik, egyfajta visszakozás figyelhető meg – bár kérdés lehet, hogy a „nem kielégítő szülői gondozás” kategóriájába nem értette-e bele a cikkíró a gyermekeknek a diktatúra eszmevilágától eltérő szellemű szülői nevelését... E gondolatmenetet ld. még: K. F. I.: Kommunista iskolapolitika. Uj Korszak 1919. ápr. 25. 4. Kelen Jolán emlékiratában visszatért e problémára: a Tanácsköztársaság idején „Abból a plátói gondolatból indultunk ki, hogy a gyermeknevelés teljes egészében az állam feladata. Annál is inkább, mert mindkét szülő munkába állításának kötelezettségéről meg voltunk győződve. Persze, nem kellett a családtól »elrabolni« a gyermeket – mert hiszen a Tanácsköztársaság folyamán több igény volt a gyermekek intézeti ellátására, nevelésére, mint amennyit ki tudtunk volna elégíteni. Terveink megvalósításának előfeltétele lett volna a gyermekintézmények rohamos fejlesztése, ami azonban meghaladta erőnket.” *Kelen Jolán*: Eliramlik az élet... Bp., 1976. 132. E szövegrészlet arra enged következtetni, hogy a diktatúra idején valamennyi gyermek családjuktól elkülönítetten nevelésének megvalósítását nem pedagógiai megfontolások, hanem csupán a rendelkezésre álló intézmények hiánya akadályozta meg. Ld. még ehhez: A régi és az új iskola. A népnevelés felszabadítása és a kommunista munka és játékközösség a gyermeknevelésben. Bp., 1919. 5–7.; A jövő iskolája. Ágoston Péter népbiztos nyilatkozata. Fáklya 1919. ápr. 23. 8.; A jövő iskolája. Uj Korszak 1919. ápr. 25. 2.; Az új iskola. Uj Világ 1919. 3–4. sz. 268.

22 *Zigány Z.*: A közoktatás i. m. 2–3. Vö. ehhez: *Köte Sándor*: A Tanácsköztársaság közoktatás-politikai és pedagógiai törekvései. Bp., 1979. 87–88.

szempontjából kisebb vagy nagyobb mértékben káros hatásai alól, hanem ezt is: az új rendszernek éppen az iskolában a Tanácsköztársaság szellemiségében szocializálódó gyermekek csináljanak propagandát otthon. Ezen eljárások együttesen hatékonyan segíthették (volna) elő a diktatúrához hű új nemzedékek ki-nevelését. Ugyanakkor cikkében a szerző, minden bizonnyal annak érdekében, hogy nézeteit elfogadtassa olvasóival, igen óvatosan járt el: az iskolai élet a szülők által is egyértelműen pozitívumokként értékelhető elemeinek propagálásáért szánta a fiatalok feladatául itt – nem pedig az oktatás olyan elemeit, amelyek otthon esetleg komoly vitákat válthattak (volna) ki az iskolások és hozzátartozók között, mint például a vallás vagy a tulajdonviszonyok kérdéseit. Mindez összefüggött Zigány azon nézeteivel, amelyeket a *Néptanítók Lapja* június 26-ai számának *A propaganda* című vezércikkében fejtegetett, így buzdítva a tanítókat:

„Sarkalatos elvként tartuk szemünk előtt állandóan azt, hogy a letűnt korszak iránti szeretetet, a kegyeletes hagyományokat irtsuk ki a nép lelkéből s ébresszük fel ezek helyett a jövőendő életforma iránti vágyakozást. Az érzelmekre és a fantáziára támaszkodjunk; az értelmi felvilágosításnak magában véve igen csekély hatása van a nagy tömegekre. A kapitalista gazdasági rendnek s az osztályuralomnak igazságtalanságait s a méltánytalan szenvedéseket idézzük fel a múltból és ezzel a szomorú, megható hangulattal állítsuk szembe a nép fantáziája elé [így!] a kommunizmus reménységeit: a gazdagabb, egészségesebb, műveltebb, egyszóval a jobb és szebb életet. [...] Különösen óvakodjunk propagandánkban minden gyűlölködéstől s az osztályellentétek szításától. [...] Nekünk tapintatra, művészetre, valóságos poézisre van szükségünk, hogy az új igazságokat elfogadtassuk és megszeretessük a tömegekkel. [...] A kommunizmus olyan szép és jó életforma, hogy azt felesleges erőszakkal, mert hiszen nagyon meg lehet azt szeretettni.”²³

Az új nevelési-oktatási rendszerről Bebel, Buharin és mások által kialakított elgondolásokat felhasználva, valamint a diktatúra propagandájáról kifejtett nézeteit alkalmazva írta meg Zigány *Rasz Ali ben Ibrahim agának hivatalos jelentése, melyben az abesszíniai Negusz Nagaszt kormányzójának, Rasz Mikael ben Meneliknek beszámol európai tanulmányútjáról* című, a fantasztikus útleírás műfaji konvencióival megalkotott utópisztikus államregényét,²⁴ amely 8 részben látott napvilágot a *Néptanítók Lapja* május 8–július 24. közötti számainak hasábjain.²⁵ E műben az aga utazást tesz 2020-ban az immár a kommunizmusban létező Magyarországon: ennek során tanulmányozza az itteni emberek mindennapi életét, a gazdasági, a társadalmi viszonyokat, a különféle tudományos kutatásokat és az iskolákat is. Ezek bemutatását a következőképpen indítja:

„Megvallom, kegyelmes jó Uram, hogy nagy aggodalommal kezdek a következő sorok írásához. Mert amiket eddig írtam, azok magam előtt is mind csupa szegényes iparkodásnak látszanak ahhoz

23 Zigány Zoltán: *A propaganda*. Néptanítók Lapja 1919. jún. 26. 2.

24 Ld. ehhez: Kuczka Péter–Szerdahelyi István: *Utópisztikus irodalom*. In: Világirodalmi lexikon. XVI. I. m. 253.; W. Vofkamp: *Utopie*. I. m. 1935.

25 Zigány műve a Néptanítók Lapja 1919. máj. 8-ai, máj. 15-ei, máj. 22-ei, jún. 5-ei, jún. 19-ei, jún. 26-ai, júl. 10-ei és júl. 24-ei számában jelent meg.

a mesés gazdagsághoz képest, amelyet a kommunista állam iskoláiban láttam. Az a bőséges anyagi jólét, az a művészies fényűzés és a szellemi munkának az a pazar feleslege, amelyek az iskolákon mindenütt eláradnak, csak ezek mutatják meg a kommunista állam kimerülhetetlen anyagi és szellemi erőforrásait.”²⁶

Az aga meglátogat egy budapesti belvárosi elemi iskolát és részletesen leírja a háromemeletes épület berendezését:

„emeletei alacsonyak, azonban kivétel nélkül minden helyiségből a szellőző kürtőn keresztül az egész ház közös szívómotorja hajítja ki a rossz levegőt. Helyébe a háztetőről felfelé nyíló levegőakna vezet egy szűrőkészüléken keresztül a friss levegőt. A szűrőkészülék visszatartja a por, korom stb. szilárd alkotórészeket, elnyeli a szén-sav és széndioxid gázokat s egy kissé illatosítja a levegőt úgy, hogy az iskolaszobákban is állandóan jólesik a lélegzés.”²⁷

A különféle gyakorlati, illetve pedagógiai követelményeknek megfelelően kialakított folyosókat is nagy gonddal takarítják.

„Az egyes iskolaszobák aránylag kicsinyek; két-két sorban párosan ülnek a tanulók úgy, hogy mindössze öt sor pad van egymás mögött. A könnyűszerkezetű padok a gyermekek nagysága szerint vannak méretezve [...] Minden terem egy-egy iparművészeti alkotás, amelynek a szabványos méreteken túl, színben, díszítő formákban és alakban határozottan összeválogatott hangulata van. [...] A képek keretei, a szemetesládák s a tanítóasztal stílusa, díszítése megegyezik a falak festésével, a falba mélyített iskolaszekrénynek s a falitáblának famunkájával. Minden tanulószobának van egy kicsiny, falba épített, kítűnő zongorája és nagy, feltolható fekete falitáblája a tanító asztala mellett, s amikor e táblát feltolják a mennyezetig, akkor alatta ott marad egy vetítőernyő, amelyre az iskolaszoba mellett lévő kis kézziszertárból erős villamfényvel [így!] szemléltető képeket lehet vetíteni.”²⁸

Az iskolában műhelyek is vannak; az udvaron külön épületben található a tornaterem és a rajzterem. Az udvar egyik része játszótér, a másik egy iskolai kert, amelyben a felsőbb osztályokba járó tanulók kerti munkákat végeznek. Egy tanügyi szakember pedig arról tájékoztatja az utazót, hogy a városi iskolák az egész országban nagyjából mind ilyenek; lényegében ugyanígy rendezik be a falusi iskolákat is, csupán az iskolaszobák száma változik a lakosság arányában.²⁹

Ugyanez a szakember azt is elmondja az agának, hogy a népiskola 8 osztályát „minden magyarországi egészséges gyermeknek, kivétel nélkül el kell végeznie. Ezek az iskolák adják meg a népműveltségnek azt az egyetemes és egységes alapját, amelyre a kommunista állam a további tudományos és gyakorlati szakképzést felépítette.” Az illetékes „nyilatkozata szerint az egész

26 Zsigány Zoltán: Rasz Ali ben Ibrahim agának hivatalos jelentése, melyben az abesszíniai Negusz Nagaszt kormányzójának, Rasz Mikael ben Meneliknek beszámol európai tanulmányújáról. (4.) Néptanítók Lapja 1919. jún. 5. 5.

27 Uo. 6.

28 Uo. 6.

29 Uo. 6–7.

kommunista állam közigazgatásában a legfontosabb kormányzati ág, amelyre az állam legtöbbet költ: a közoktatás és ebben a keretben éppen a népoktatás.”³⁰ Az utazó leírja azt is, hogy a gyermekek hétfőtől péntekig reggel 8-tól este 6-ig vannak az iskolában, ahol ebédet és vacsorát is kapnak. Szombaton ebéd után hazamennek és csak hétfő reggel jönnek vissza az iskolába.³¹ Az aga megállapítja, hogy az ifjúságnak az iskola

„valóságos otthona, ahol élelmezése, egészségének ápolása, pihenése és szórakozásai is figyelmes gondozásban részesülnek s a gyermek egész élete az iskolai nevelés érdekei köré koncentrálódik. Minden gyermek 6–18 éves koráig a köznevelésnek olyan egységes, mondhatnám magasnyomású atmoszférájában áll, ahol az egész környezet, a mindennapi élet, a maga aktív tevékenysége s a körülötte lévő egyének minden működése a nevelés céljaira vannak irányozva.”³²

A tanítás módszere az, hogy a tanulók lehetőleg minden ismeretet élményekkel (például kísérletekkel) szerezzenek meg; nagyon kevés elméleti oktatást kapnak, annak anyaga pedig csupán arra szorítkozik, amihez az iskolások saját élményeik által nem juthatnának hozzá.³³ A tanárok a diákokat igyekeznek önálló gondolkodásra, ítéletalkotásra és cselekvésre ösztönözni. A világnyelvet a fiatalok már 12 éves korukban elkezdik tanulni.³⁴ A gyermekek az iskolától kapják összes könyveiket és iskolaszereiket. Továbbá, az iskolában törődnek a gyermekek tisztálkodásával és megtanítják őket az egészséges étkezésre is.³⁵ A kommunista erkölcs szabályai szerint kiépitett nevelési rendszerben nincsen jutalmazás és büntetés.³⁶

A látottak és a hallottak alapján az utazó a következőket írja:

„Úgy tűnik fel előttem a kommunizmus iskolai életprogramja, hogy az állam ezekkel a népiskolákkal kivette a gyermeket a régi család konzervatív élet körülményei [így!] közül és behelyezte egy magasabb rendű életforma keretei közé. Hozzászoktatta a tisztaság, a higiéné, a jó ízlés, a kényelem, az okszerű táplálkozás s a szórakozás bizonyos mértékéhez. Elkényeztette őket az iskola intézményeivel, beléjük nevelte, második természetükké erősítette a jobb, az igényesebb életakarást, úgy, hogy az iskolán kívül, otthon s a társadalomban sem maradhattak meg a régi élet keretei között. Én úgy látom, hogy a népoktatásnak ez a kommunista rendszere volt az európai átalakulásnak a legforradalmibb cselekedete. Az iskola minden gyermeket egy-egy kis lázadóvá nevelt, aki az iskolai élet magasabbrendűségét hazavitte magával a családi otthonba s elégedetlenkedéseivel kikezdte a tisztátalanság,

30 Uo. 7.

31 Uo. 6. Vö. még: *Zigány Zoltán*: Rasz Ali ben Ibrahim agának hivatalos jelentése, melyben az abesszíniai Negusz Nagaszt kormányzójának, Rasz Mikael ben Meneliknek beszámol európai tanulmányútjáról. (5.) Néptanítók Lapja 1919. jún. 19. 4.

32 Uo. 4.

33 Uo. 5.

34 Uo. 4–5. A világnyelv tanulásához ld. még: *Bebel Á.*: A nő i. m. 462.

35 *Zigány Z.*: Rasz Ali i. m. (4.) 6.

36 *Zigány Z.*: Rasz Ali i. m. (5.) 4.; *Uő*: Rasz Ali ben Ibrahim agának hivatalos jelentése, melyben az abesszíniai Negusz Nagaszt kormányzójának, Rasz Mikael ben Meneliknek beszámol európai tanulmányútjáról. (6.) Néptanítók Lapja 1919. jún. 26. 6.

ízléstelenség és okszerűtlenség régi megszokottságát. Meg vagyok róla győződve, hogy a régi kapitalista termelés produktivitásának elégtelensége csak ezzel az iskolai forradalommal párosulva formálhatta át ilyen rövid, alig száz évig tartó idő alatt ennyire gyökeresen ezt az országot.”³⁷

Az új iskolában szocializálódó fiatalokról pedig az aga a következőket vetette papírra: „ez a felnövekvő ifjúság az emberi haladást előbbre fogja vinni. Ezeket többé sem hitegetésekkel, sem erőszakkal nem lehet leigázni. Ezek mindegyike egy-egy önálló egyéniség; valamennyien telítve vannak a reális világszemlélet s a hasznos gyakorlati tudás értékes elemeivel és akaratukat [...] azok a belátások irányítják, hogy az egyének boldogulása összeesik a közösség jólétével.”³⁸

Bár Zigány ezen írása egyértelműen szépirodalmi alkotás, szerzőjének személye, diktatúrabeli pozíciója: a folyóirat szerkesztője; a kiadvány jellege: a *Közoktatásügyi Népbiztosság* lapja; a munka terjedelme: 8 részes, jól mutatják jelentőségét és jelzik azt, hogy, ha minden részletében nyilvánvalóan nem is, de leglényegesebb elemeit tekintve egy olyan jövőképet vetít olvasói elé, amely összhangban van a Magyarországi Tanácsköztársaság irányítóinak elgondolásaival. Az iskoláról, az ifjúság nevelésének-oktatásának jelentőségéről közrebocsátott megállapítások pedig félreérthetlenné teheték a „jelentés” tanár-

37 *Zigány Z.*: Rasz Ali i. m. (4.) 7. Jelentése egyik további részében az aga bemutatja, hogy ez a folyamat Bátyúban miként zajlott le: itt „Az 1919-iki kommunista forradalom után az 1500 ha. területű grófi nagybirtokot az állam kommunizálta és szövetkezeti termelésre kiadta az uradalmi cselédségnek és a falubeli földtelen napszámosoknak, akik addig is az uradalomba jártak földműves munkára. A kisparasztok akkor még nagyon szívésen ragaszkodtak a maguk apró, 1–10 hektárnyi kisbirtokaikhoz s a kommunista állam meg is hagyta ezt a mindössze 500 hektárnyi területet az ő kezükben. A jól felszerelt szövetkezeti nagybirtok üzemi fölénye azonban csakhamar kiderült s különösen szemet szúrt a kisparasztoknak az, hogy a birtoktalan szövetkezeti tagok rövidebb munkaidejük dacára tetemesen jobban éltek, mint ők, a kisbirtokosok. A forradalom után körülbelül 20 év múlva olyan jó iskolát épített az állam Bátyúban, amilyent már budapesti levelemben leírtam Neked s ez az iskola a gyermekek révén forradalmasította az egész új generációt. A kisparasztok gyermekei az iskolában fürödtek, jó levegőben, fűtött szobában tanultak és szórakoztak egész nap. Jól ebédeltek és 18 éves korukig nagyon hozzászoktak ahhoz a jobb és egészségesebb élethez, amelyet csak a szövetkezeti gazdálkodás adhatott meg nekik. Már gyermekkorukban is elégedetlenkedtek otthoni életükkel; nem tetszett nekik az avas szagú, izzadságos ruha, a rosszul fűtött, dohos, földes szoba és az otthoni sovány, ízetlen étel. Az öregek és a fiatalok állandóan zsörtölődtek egymással s 15 évvel az új iskola megnyitása után a falu többsége követelte a kommunizálást. Az állam törvénye szerint ekkor egyesítették a régi uradalom földjeit a kisparasztok parcelláival s megcsinálták a ma is fennálló új birtokrendezést.” *Zigány Zoltán*: Rasz Ali ben Ibrahim agának hivatalos jelentése, melyben az abesszíniai Negusz Nagaszt kormányzójának, Rasz Mikael ben Meneliknek beszámol európai tanulmányútról. (7.) Néptanítók Lapja 1919. júl. 10. 3.

38 *Zigány Z.*: Rasz Ali i. m. (5.) 5. Minden bizonynal a népiskolai nevelésnek-oktatásnak a diktatúra illetékesei koncepciójában betöltött jelentőségéből, valamint a folyóirat jellegéből, ill. olvasóközönsége összetételéből következett az, hogy utópiájában Zigány nem tárgyalt nagy terjedelemben a népiskolainál magasabb fokú oktatást-nevelést, ld. ehhez: *Zigány Zoltán*: Rasz Ali i. m. (6.) 4–5.; *Uő*: Rasz Ali ben Ibrahim agának hivatalos jelentése, melyben az abesszíniai Negusz Nagaszt kormányzójának, Rasz Mikael ben Meneliknek beszámol európai tanulmányútról. (8.) Néptanítók Lapja 1919. júl. 24. 3.

olvasói számára, hogy a diktátúra közvélemény-formálói mekkora fontosságot tulajdonítottak azoknak az új rendszer fenntartásában. Nézeteinek az olvasóközönséggel történő elfogadtatása érdekében pedig Zigány itt is igyekezett a tervezett oktatási rendszer kizárólag pozitívumokként értékelhető mozzanatait bemutatni: ellentétben más szerzővel,³⁹ arról írt, hogy a gyermekeket nem szakítanák el teljesen családjuktól, otthoni környezetüktől és utópiájában azt is hangsúlyozta: a kommunista rendszer nem nyomja el az egyéniség kifejlődését. Az egyik országos szervezetet bemutatva ugyanis az aga azt állítja róla, hogy „működése a legfényesebb bizonyítéka annak, hogy a kommunista állam milyen tág teret biztosít az egyéniség korlátlan szabad fejlődésének. Az az egyesség és tervszerűség, amely az ország életének minden fázisában mutatkozik, nem nyomja el, nem korlátozza az egyének fejlődését. Semmi falanszter jelleg nincsen a kommunista társadalom tagosulásában.”⁴⁰ A propaganda módszereiről kialakított elgondolásainak megfelelően pedig a szerző azt igyekezett érzékeltetni olvasói számára, hogy a kommunizmus időszakára a mindennapi élet legkülönbélebb területein zajlanak le nagyarányú pozitív változások: műve így gazdasági; humanisztikus; szociális és morális; technicista (például az iskolai szellőztető-berendezés bemutatásával) időutópia, sőt, a nagyüzemi munkások és gyermekeik külsejének, egészségi állapotának leírásával,⁴¹ biológiai utópia is.

A fentiekben idézett-elemzett szövegek jól mutatják, hogy az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság idején utópiák megjelentek az oktatásüggyel kapcsolatban is: úgy is, mint az iskolások számára készített tananyag részlete és úgy is, mint a nevelés-oktatás kívánatos rendszeréről kialakított elképzelések megfogalmazásai. E leírásokba keletkezésük időszakának számos jelensége is bekerült: részben akként, hogy szerzőik pozitívumokként értékelték és ábrázoltak egyeseket (a jövőre vonatkozó elgondolások, az oktatásról kialakított különféle nézetek), részben pedig akként, hogy negatívumokként ítélték el és az új világtól idegenekként említettek másokat (a szegénységet, a bűnt, a műveletlenséget, az osztályellentétet a tananyagban; a büntetést Zigány államregényében). E szövegek így, önmagukon túlmutatva, általánosabb érvénnyel is jelzik, hogy egy-egy utópia miként ábrázolhatja keletkezése korának jelenségeit, viszonyait. A vizsgált leírások elemzéseit tehát nem csupán a tanácsköztársasági pedagógiai nézetek megismeréséhez járulhatnak hozzá, hanem az utópiák egyes tulajdonságainak szemléltetéséhez is.

Ezek a szövegek ugyanakkor jól mutatják a nevelés-oktatás és a propaganda kapcsolódási lehetőségeinek többféleségét is. Az elemzett tananyagba egyrészt bekerültek a korabeli közvélemény-formálók által kialakított nézetek az eljövendő új világ egészéről – ugyanakkor részletesen írtak az iskolai oktatás tervezett rendszeréről is, ezáltal pedig az is a propaganda részévé lett. Zigány

39 Ld. ehhez e munkám 21. jegyzetét! Vö. még: *Bebel Á.*: A nő i. m. 430–433.

40 *Zigány Z.*: Rasz Ali i. m. (8.) 3. Vö. még: *Bebel Á.*: A nő i. m. 430.

41 *Zigány Zoltán*: Rasz Ali ben Ibrahim agának hivatalos jelentése, melyben az abesszíniai Negusz Nagaszt kormányzójának, Rasz Mikael ben Meneliknek beszámol európai tanulmányútajáról. (3.) Néptanítók Lapja 1919. máj. 22. 6.

művében is a kívánatosnak tekintett nevelési-oktatási rendszer vált – a szerző másutt kifejtett elgondolásaival⁴² összhangban – a diktatúra propagandájának eszközévé. Az utópiák tehát egyrészt hivatottak voltak mozgósítani egy új, a korábbiakhoz képest jobb világ megteremtésére, másrészt legitimálhatták a Tanácsköztársaság irányítóinak radikális intézkedéseit, köztük a terrort is – e logika szerint ezekre éppen az ideális viszonyok létrehozása érdekében van szükség.⁴³ E meglátások pedig elősegíthetik a Magyarországi Tanácsköztársaság egészének sajátos szempontú vizsgálatát is: az utópisztikus elgondolások megvalósítására irányuló törekvések történeteként való megközelítése figyelemre méltóan mutathatja meg a különféle eljárások rendszerét az új világ létrehozása érdekében, abban új térrel (ehhez: szimbolikus térfogalási eljárásokkal is⁴⁴); új idővel (ehhez: új történelemképpel is⁴⁵); új közösséggel (ehhez: a mindennapi életet átalakító radikális intézkedésekkel is⁴⁶).

További kutatásokat igényel annak a megismerése is, hogy az itt ismertett-idézett szövegek vagy legalább ezek egy részének felhasználásával az iskolásoknak minden bizonnyal elsősorban a tanárok, ám nyilvánvalóan mások által is a majdan létrejövő új világról előadottak nyomán milyen elgondolások alakulhattak ki a fiatalokban a kommunista jövődőről? E vizsgálatokhoz pedig jól használhatóak a diákoknak a tanácsköztársaság idején írott iskolai dolgozatai.⁴⁷ Így például az egyik budapesti polgári leányiskola 14 éves tanulója a *Mit adott nekünk a kommunizmus?* című dolgozatában, egyebek mellett, ezeket

42 Ld. ehhez e munkám 23. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

43 Vö. Zigány Z.: A propaganda. I. m. 1–2. Ld. még: Leonid Luks: „Die Utopie an der Macht”. Zum bolschewistischen Terror unter Lenin und Stalin. Historisches Jahrbuch 1999. 237–241., 248., 264.; François Furet: Egy illúzió múltja. Esszé a 20. századi kommunista ideológiáról. Bp., 2000. 335.; Reinhart Koselleck: ‘Tapasztalati tér’ és ‘várakozási horizont’ – két történelmi kategória. In: *Uő*: Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája. Bp., 2003. 416.; Joshua Muravchik: Földre szállt mennyország. A szocializmus története. H. n., 2014. 151., 414.; Vörös B.: „Új, boldogabb korszak következik reánk”. I. m. 299–301.

44 Ld. ezekről pl. Vörös Boldizsár: Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. Budapesti Negyed 2000. 3–4. sz. 149–170., ld. a tanulmányt e kötetben is: 143–159.; *Uő*: Lóversenypályák és politikai propaganda. Szimbolikus térfogalási akciók a Magyarországi Tanácsköztársaság idején. Korall 2011. 45. sz. 162–175., ld. a tanulmányt e kötetben is: 248–258.

45 Ld. ehhez pl. Vörös Boldizsár: Új történelemtanítás – átértékelt történelmi hősök? Kiemelkedő személyiségek a Magyarországi Tanácsköztársaság hivatalos történelem-tananyagaiban. In: Tanulmánykötet Heckenast Gusztáv emlékére. A Miskolcon, 2000. március 24–25. napján megtartott emlékkonferencia előadásai. Szerk. Bessenyei József. Miskolc, 2001. 187–199., ld. a tanulmányt e kötetben is: 225–232.; *Uő*: „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. Bp., 2004. 85–111., XVI–XXX.

46 Ld. ehhez pl. az e tanulmányban ismertetett elgondolásokat! Vö. még ált. Hajdu Tibor: A Tanácsköztársaság helye a magyar történelemben. Múltunk 1994. 1–2. sz. 15.; továbbá a korabeli szovjet-oroszországi fejleményekkel, ezekhez pl. Richard Stites: Revolutionary Dreams. Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution. New York–Oxford, 1989.

47 Ld. ezekről pl. Óry Magda: Tizennégy éves gyermekek dolgozatai 1919-ből. Pedagógiai Szemle 1973. 3. sz. 195–200., a dolgozatokról ld. Boldizsár Vörös: „Es kommt ein Zeitalter, das allen Wohlstand und volle Freiheit sichern wird”. Utopistische Zukunftsvorstellungen in der Un-

vetette papírra: „A kommunizmus célja, hogy minden termelőmunkát összpontosítsanak, és ez mind egy kézbe, az állam kezébe jusson. Mert idáig a munkásnép nyomorgott, míg a kommunizmus alatt mindenki egyformán kap mindent, egyforma lesz az életmódja, s ez nagyon áldásos lesz az egész világra nézve, ha mindenütt el fog terjedni.”⁴⁸ Egy másik diáklány, többek között, ezeket írta: „A kommunizmus célja, hogy az embereket egyenlővé tegye, és ne legyen szegény és gazdag. Továbbá az a célja, hogy a kisiparosok kezéből kivegyve a termelőeszközöket, és azt egy vagy két nagyüzemben egyesítse, és a szükségleti cikkek ne legyenek olyan drágák. Mindenkinek legyen annyi, amennyi kell, és hogy túl sok senkinek se legyen.”⁴⁹ Az egy-egy osztályba járó gyermekek dolgozatainak hasonló részleteiből ugyanakkor lehet arra következtetni, hogy az iskolában mit tanítottak nekik.

Az itt tárgyalt pedagógiai nézetek elemzéseinek legalábbis egy része pedig minden bizonnyal jól használható más, a mindennapi élet nagyarányú megváltoztatását célkintű diktatórikus rendszerek nevelési-oktatási elveinek, gyakorlatának, ezek által eszmeviláguk, működésük egészének vizsgálatainál. Ugyanis nyilvánvalóan nem csak az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság közvélemény-formálói vélekedtek akként, hogy új világuk megalkotásához a korábbi, a „régii” viszonyok között felnevelkedett generációkkal szemben új szemlemben szocializált nemzedékek kinevelésére van szükség, ehhez pedig a fiatalok kisebb vagy nagyobb mértékben ki kell vonni az otthoni, a családi környezet befolyása alól – ez a módszer nem csupán baloldali, hanem jobboldali önkényuralmi rendszer irányítóinál is megfigyelhető.⁵⁰

Mindezeket túl az a szempont is felvetendő: míg az itt vizsgált jövőképeket szerzőik ideális világ leírásaiként: *utópiákként* adták közre,⁵¹ a Tanácsköztársaságot részben vagy egészében elutasító kortársaknak ezek korántsem feltétlenül voltak kívánatos viszonyok ábrázolásai (például a kötelező, egységes iskoláztatással): így számukra ezek inkább *antiutópiák*, *disztópiák*⁵² lehettek, egy különféle kényszerintézkedésekkel létrehozott és fenntartott rendszer megjövendölését látva bennük.

„Az államosítás, különösen az a neme, melyet a tanácskormány szem előtt tartott, szükségképp a teljes uniformizálást jelenti. A pártokon felül álló pedagógus azonban nem lelheti örömét az olyan rendszerben, melyben az intézmények egyéni színezetének és zománcának óhatatlanul el kell tűnie, melyben az iskolák, akárcsak valamely nagy gyártelep munkásházai, vég nélküli szürke egy-

garländischen Räterepublik 1919. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 2017. 366.

48 Hartmann Erzsébet dolgozatát közli: *Óry M.*: Tizennégy éves gyermekek i. m. 198.

49 Fritz Erzsébet dolgozatát közli: *Óry M.*: Tizennégy éves gyermekek i. m. 200.

50 Ld. ehhez pl. *Max von der Grün*: Ifjúságom a Harmadik Birodalomban. H. n., 1981. 96–97.; *Vitári Zsolt*: Hitlerjugend. Pártifjúságból „tökéletes államifjúság”. Rubicon 2005. 4–5. sz. 73.

51 Ld. ezekhez pl. *Kuczka P.–Szerdahelyi I.*: Utópia. I. m. 252. Vö. még: *Jászi Oszkár*: Magyar kálvária, magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. Bécs, 1921. 70–79., 112., 115–121.

52 Ld. ezekhez pl. *Kuczka P.–Szerdahelyi I.*: Utópia. I. m. 252.; *W. Vobkamp*: Utopie. I. m. 1944.

formaságban sorakoznak egymás mellé, számozottan, sablonszerűen, kimagasló pontok nélkül, egyetlen típusnak ezerszeres másolataként”

– írta, a Zigány-féle utópiában foglaltakkal is vitatkozva, immár 1919 őszén Fináczy Ernő a Magyarországi Tanácsköztársaság közoktatásügyét tárgyalva...⁵³

A tanulmány először megjelent: Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószövei. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2015. évi, sárospataki konferenciájának tanulmánykötete. Szerk. Sasfi Csaba–Ugrai János. Bp., 2017. 505–520.

53 Fináczy Ernő: Négy hónap a magyar közoktatás történetéből. Magyar Paedagogia 1919. 3–4. sz. 99.

Új történelemtanítás – átértékelt történelmi hősök?

Kiemelkedő személyiségek a Magyarországi Tanácsköztársaság hivatalos történelem-tananyagaiban¹

Mi a történelmi tény? című írásában Heckenast Gusztáv megfogalmazta, hogy a

„történelmi tény rekonstrukciójához szükséges elemek eddig számba vett sorát, az adatokat, kikövetkeztetett adatokat, analógiákat és hipotéziseket, ki kell egészíteni még egy nagyon lényeges alkotóelemmel, a tapasztalattal.

A tapasztalat rendkívül gazdag kategória. Beleérem a szó szoros értelmében vett tudományos tapasztalatot. Ha új forrás kerül elő, új kutatási módszerek és kutatási eszközök tűnnek föl, megválaszolhatók lesznek eddig megválaszolhatatlan kérdések, vagy egyszerűen jobb válaszokat tudunk adni régi kérdésekre. Maga a történelmi fejlődés vet fel régebben észre sem vett problémákat. [...] De beleérem a tapasztalat kategóriájába a történelmes egyéni tapasztalatát is, ami ismét lehet tudományos, politikai vagy egyszerűen élettapasztalat, többnyire mindhárom egyszerre. És mivel a történelmes társadalomban él, továbbá tudományos felkészülése és önképzés során elsajátítja az előző történelmesnemzedékek tapasztalatait is, maguk ezek a tapasztalatok már úgy jelentkeznek a történelmes fejében, mint egy az elődökénél bővebb adatbázis, ami arra ösztönzi, sőt kényszeríti őt, hogy – elődeinél gazdagabban – »újraírja és újraértékeli a történelmet.«²

Mindezeket figyelembe véve, úgy vélem, különösen érdekes, hogy egy új, a megelőző politikai rendszerekhez képest kifejezetten más jellegű hatalom, jelen esetben a Magyarországi Tanácsköztársaság, illetve szellemi életének irányítói, már a diktatúra kezdeti időszakában miként törekedtek egy új, a rendszer céljainak megfelelő, azt legitimáló iskolai történelem-tananyag létrehozására és taníttatására. A Tanácsköztársaság vezetői ugyanis az iskolai oktatás-nevelés egészét a diktatúra világnézetének terjesztésére akarták felhasználni,³ s különösen nagy jelentőséget tulajdonítottak a történelem új szellemű taníttatásának. Arról pedig, hogy ez milyen is legyen, a *Közoktatásügyi Népbiztosság* lapjában, a *Fáklya* április 29-ei számának hasábjain Bresztovszky Vilma fejtette ki elgondolásait. Mindenekelőtt elítélte az eddigi történelemtanítást, annak aktuálpolitikai tendenciózusságát: „Az eddigi hivatalos történettudomány, amire az iskola

1 Kutatásaimat az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok támogatta (nyilvántartási szám: F 029 450.).

2 Heckenast Gusztáv: *Mi a történelmi tény?* Történelmi Szemle 1980. 4. sz. 679.

3 Vö. ehhez pl. A Szocialista–Kommunista Munkások Magyarországi Pártjának programja. Népszava 1919. jún. 19. 15.; Kun Béla: A proletárdiktatúra és a tanítószág. Kun Béla előadása a tanítók előadóképző tanfolyamán. Bp., 1919. 8.

történettanítása támaszkodott, a múlt eseményeket olyan világításban igyekezett feltüntetni, amilyent az uralkodó osztályok érdeke megkívánt. A történet-tudomány éppen úgy, mint az iskolai történettanítás egyszerűen a napi politika szolgálatába szegődött.” Továbbá: e „történettanítás a múlt nagy horderejű eseményeit egyesek: királyok tetteiként mutatja be, térdig embervérben gázoló hadvezéreket az emberiség jóltevőinek jelmezébe öltöztet”. Az új történelemtanításnak mindezzel szakítania kell: „Az iskola történelme nem maradhat tovább is egyének kultusza, jelszavak hangoztatása, ideológiák hatásának túlbecsülése, – hogy ezen a réven emberi ideálként a harci dicsőséget és legfontosabb polgári erényként az egyesek tekintélyének kritika nélküli tiszteletét oltuk be az ifjúság fogékony lelkébe, – hanem a *tömegmozgalmak jelentőségét* kell felismertetnie a társadalom fejlődésmenetének bemutatásával.”⁴ Bresztovszky Vilma nézeteihez hasonlóan a közoktatásügyi népbiztosnak „a történelmi tanítás új iránya tárgyában” kiadott május 13-ai, valamennyi elemi, felső nép-, polgári, közép- és szakiskola történelemtanáraihoz intézett rendelete a történelemtanítás feladatát a következőképpen határozta meg: „A Tanácsköztársaság valamennyi iskolájában a történelem tanításának az a feladata, hogy az ifjúságot minden eddigi társadalom gazdasági alapjairól, osztálytagozódásáról s elnyomott tömegeinek forradalmi megmozdulásairól tájékoztassa s ezzel a proletariátus felövő nemzedékét előkészítse a társadalom átforgalmazásán arra a hatalmas munkájára, mely most van folyamatban.” A rendelet kilátásba helyezte, hogy a népbiztosság kiadásában megjelenő *Néptanítók Lapjának* mellékleteiként közzé fogják tenni az egyetemes és a magyar történelem új szempontok szerint áttekintését, a tanárok pedig ezek nyomán kötelesek tanítani az anyagot.⁵ A rendelet által meghatározott főbb szemléleti elemek valóban jelen voltak e kiadott történelmi összefoglalásokban. Ugyanakkor azt is érdemes megvizsgálni, hogy kik azok a történelmi személyiségek, akiknek életét, tevékenységét valamilyen összefoglaló minősítéssel, méltatással kiemelkedőként értékelték e tananyagok szerzői. Az ábrázolások ismertetése-elemzése (lehetséges forrásaik felkutatásával) ugyanis egyfelől számos vonatkozásban jól mutatja a diktatúra világszemléletének érvényesülését a történelemkép létrehozásában, másfelől pedig azt is, hogy miként hatottak egy történetírói értékelés kialakításánál a szerző egyéni tapasztalatai, amelyekről Heckenast Gusztáv is írt idézett munkájában. – A továbbiakban ezen ábrázolásokat a történelmi figurák kronológiai sorrendjében tekintem át.

Az ókori Róma történelméből Catilina alakját méltatta kiemelkedőként a fejezet szerzője, Révay József klasszika-filológus:

4 *Bresztovszky Vilma*: A történelem az új iskolában. Fáklya 1919. ápr. 29. 3.

5 A közoktatásügyi népbiztosnak 1919. évi 91 609. számú rendelete a történelmi tanítás új iránya tárgyában. Hivatalos Közlöny 1919. máj. 15. 183–184. A leckék a Néptanítók Lapja 1919. ápr. 24-ei, máj. 15-ei és jún. 26-ai számának mellékleteként jelentek meg. E tananyagokról ld. ált. pl. *Farkas Mária*: Történelemtanítás a népiskolákban a dualizmus kori Magyarországon. Szemléletformálás és értékközvetítés tantervek, olvasó- és történelemlétkönyvek tükrében. Bp., 2008. 169–172.

„Catilina, a szociális forradalomnak ez a kimagasló hőse, a jellemtelen és aljas módon opportunistá ügyvédnek, Cicerónak beállításában züllött, tékozló, elszánt emberként áll az utókor szeme előtt. De a dolgok mélyére nézve, tiszta és nemes egyénisége a proletármozgalmak egyik legnagyobb vértanújává avatja. A nyomorultak ügyét tette magáévá s fanatikusan hirdette a proletárigazságot: kinek van szíve elnézni, hogy hihetetlen gazdagságok legyenek egyfelől, másfelől emberek, kiknek betevő falatjuk sincs; hogy büszke paloták sorakozzanak egymás mellé, míg milliiónknak nincs hova lehajtaniuk fejüket?”

Ezután a szöveg ismerteti Catilina küzdelmeit, halálát. „Cicero rágalmaival szemben a nagy forradalmár alakja ma már tiszta fényben ragyog ki a proletármozgalmak történetéből” – zárja ábrázolását Révay.⁶ Ennek egyik legfontosabb forrása Caius Sallustius Crispus *Catilina összeesküvése* című munkája volt: innen vette át a tananyag szerzője, ha nem is szó szerint idézve, Catilina felháborodott szavait.⁷ A további források megismeréséhez pedig jól használható Révay József *Római történelem* című, a Tanácsköztársaság idején a tanárok számára készített, kéziratban fennmaradt munkájának irodalomjegyzéke.⁸ Áttekintve ennek a címük alapján a témához vágó tételeit, feltételezhető, hogy Révayra hathatott Leo Bloch *Catilina-értékelése*, amelyet a *Soziale Kämpfe im alten Rom* (Társadalmi harcok az ókori Rómában) című könyvében fogalmazott meg (a művet egyébként Révay „jó, egészséges szempontú tájékoztatás”-ként minősítette az irodalomjegyzékben):⁹ Catilina e szerint fővevére volt a Kr. e. 63-ban kitört proletármozgalomnak („proletarischen Bewegung”).¹⁰ Korabeli feljegyzései azt mutatják, hogy a magyar tudóst egyébként is foglalkoztatta Catilina alakja,¹¹ ami azt bizonyítja: kiemelkedő forradalmárként való ábrázolása nem csupán hirtelen ötlet következménye volt. A szerző tudományos munkásságának egészét áttekintve¹² pedig bátran állítható, hogy Révay – persze nem függetlenül a diktatúra szemléletétől – forrásait és a szakirodalmat szuverén módon felhasználó tudósként alakította ki Catilina-értékelését, amely megfogalmazásaival („szociális forradalom”, a „proletármozgalmak” általában) az újkori szocializmus és kommunizmus távoli elődjeként állította be a figurát.¹³

6 Révay József: Leckék az ókor történetéből. Melléklet a „Néptanítók Lapja” [1919.] 26. számához VII.

7 Vö. C. *Sallustius Crispus: Catilina összeesküvése*. In: *Uő: Összes művei*. Szerk., jegyz. Zsolt Angéla. Bp., 1978. 21–22.

8 Ld. Révay József: *Római történelem*. Kézirat, 1919. Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltár (= PSzL), 686. f. 120. ó. e.

9 Uo. V. – *Catilina ábrázolását* ld. itt is: 39–40.

10 *Leo Bloch: Soziale Kämpfe im alten Rom*. Leipzig, 1908. 139.

11 Ld. PSzL 686. f. 120. ó. e. 84–85., uo. 686. f. 121. ó. e. 94., vö. még: Révay József: *Pályám emlékezete*. Kézirat, é. n. 186. Ld. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (= OSzK Kt.), f. 120.

12 Ld. ehhez: Révay József irodalmi munkássága. Összeáll. Ritoók Zsigmond. *Antik Tanulmányok* 1970. 1. sz. 58–68.

13 Ld. ehhez még Révay József visszaemlékezését: PSzL 867. f. r-57. 6.

A középkor történetéből elsőként Nagy Károly alakját emelte ki az összefoglalás szerzője, Seltmann Rezső:¹⁴ ám éppen azzal a szándékkal, hogy megmutassa: még a legnagyobbként méltatott történelmi személyiségek sem képesek a tömegek nélkül meghatározni az események menetét.

„Mikor az erős majordomus családból származó Nagy Károly, a középkor ezen kitűnő szervezőtehetsége újra centralizálni akarja az államot s kifelé-befelé erősíteni törekszik azt, ő, a kétségtelen erős szervezőtalentum se lesz képes többé a bekövetkező dezorganizációt feltartóztatni – egy bizonyítéka egyszersmind annak, hogy az egyén a történet, az emberi fejlődés folyamán mily kis pont s hogy a tömegek nélkül mily kevésbé képes eredményt elérni, hanem csupán ideig-óráig tudja csak feltartóztatni az áramlatot, melynek hordozói mindig a tömegek, csupán vezetői lehetnek egyének!”¹⁵

E Nagy Károly-ábrázolás kapcsolódott ahhoz a felfogáshoz, amely fellépett általában az egyes emberek és kiváltképpen az uralkodók, hadvezérek történelemformáló személyiségekként való feltüntetése ellen. (E szemlélet jegyében, néhány sorral alább Seltmann már csak „»nagy« Károly”-ként említette az uralkodót.)¹⁶

Mindazonáltal Seltmann is írt kiemelkedőeknek tekintett történelmi személyiségekről: elsősorban az eretnekmozgalmak és a parasztlázadások vezetőiről. Így méltatta a patarénusok vezetőit: Dolcinót, aki Piemontban megindította a „középkor első fegyveres kommunista lázadását, mely egyszersmind parasztforradalom is volt” és Margheritát, „ki a kommunizmus eszméjének első kiváló és kimagasló női apostola volt”.¹⁷ Értékeléseinek forrása minden bizonnyal Karl Kautskynak az újabb kori szocializmus előfutáiról írott könyve volt.¹⁸ Továbbá, Seltmann kiemelkedőként méltatta Wat Tylert és John Ballt, szerinte

„John Ball a középkor egyik legnagyobb lelke; kiváló alakja előtt álljunk meg egy pillanatra s nézzük, mint szerepelt ő a parasztok élén. Froissart, a híres francia udvari krónikás, ki kortársa volt s leírta talpnyaló módon, izzó gyűlölettel, megvetéssel az angol parasztforradalmat, azt hívén, hogy

14 Seltmann Rezsőről ld. pl. Budapest Főváros Levéltára (= BFL), VII. 5. c. 1920-13 276., uo. VII. 18. d. 1920-IV-13-4253., uo. VII. 18. d. 1920-IV-13-6493.

15 Seltmann Rezső: Leckék a feudális társadalmi rend történetéből. Melléklet a „Néptanítók Lapja” [1919.] 17. számához XVIII.

16 Uo. XVIII–XIX. A továbbiakban a szerző azonban következetlen a melléknevek használatában – ellentétben Kallós Edével, aki a görög történelemről írt összefoglalásában, Nagy Sándor esetében következetesen elhagyta a „Nagy” melléknevet, nyilván hasonló megfontolásból. Kallós Ede: Leckék az ókor történetéből. Melléklet a „Néptanítók Lapja” [1919.] 20. számához III–VIII. Kirczné Takács Mária pedig, a magyar történelemről írva, Szent István esetében következetesen mellőzte a „Szent” használatát, egyrészt nyilván a Seltmannéval és a Kallóséval egybevágó elgondolás, másrészt, minden bizonnyal, a vallásosság elleni küzdelem jegyében. Kirczné Takács Mária: Leckék a magyar történelem tanításához. Melléklet a „Néptanítók Lapja” [1919.] 17. számához XXVII–XXXII.

17 Seltmann Rezső: Leckék a feudális társadalmi rend történetéből. Melléklet a „Néptanítók Lapja” [1919.] 20. számához X.

18 Ld. Karl Kautsky: A szocializmus előfutárai. Bp., 1950. 212–217., 223–230., vö. még: Bellér Béla: A Tanácsköztársaság történetiszemléletéről. Századok 1969. 5–6. sz. 1143.

azáltal megbecsteleníti John Ballt, a nagy szocialisták nagy elődjét, közli, hogy miképp beszélt J. Ball 1381. a néphez: »Kedves nép, Angliában semmi sem fog változni, míg minden köztulajdonná nem változik s amíg jobbjágy és nemes van, amíg mindnyájan egyenlők nem leszünk [...]« [...] Az ő kommunizmusa már az emberi egyenlőség gondolatának szilárd erkölcsi alapján áll. Ezért kell őt az idők végéig az emberiség legkimagaslóbb lelkei mellé egy sorba állítanunk, s ha a csataverő [így!] és nyerő »egyenlőségeket« rég kidobjuk is agyunkból és tankönyveinkből, a tömegek ily kimagasló vezetőit akkor is méltó módon megemlíjük, amikor egyénről már rég nem szólnak a történés folyamán.”¹⁹

John Ball beszédének idézett részlete átvétel Froissart krónikájából,²⁰ az ábrázolás további forrásait (figyelembe véve szerzőjének szélesebb körű történelmi-gazdaságtörténeti tájékozottságát)²¹ azonban nem sikerült feltárnom. Ez esetben Seltmann ismét általánosabb érvénnyel írt az egyén történelmi szerepéről, hangsúlyozva: annak ellenére, hogy az egyes emberek szerepe nem jelentős a történelem alakításában, a tömegek vezéreinek emlékét meg kell őrizni. A továbbiakban kiemelkedőként értékelte a cseh Petr Chelčickýt: „bátran állítható, hogy az angol John Ball mellett legnagyobb alakja a középkornak. Az ő kommunizmusa az emberi egyenlőség és az ezzel járó megértés és szeretet eszméjén alapul, úgyszintén társadalma is, mely az örök béke hazája. Ő az első nyílt és tudatos ellensége a militarizmusnak, melyet a kereszténység eszméjével ellentétesnek tart.”²² Az értékelés forrása feltehetőleg ismét Kautsky műve volt, amely részletesen foglalkozik Chelčickývel és követőivel.²³ Azzal azonban, hogy tevékenységükből a tananyag szerzője a szövegrész kurzíválásával a háborúellenesség mozzanatát emelte ki, tudatosan szembeszállt a háborús hősöket dicsőítő felfogással, amelyet már Bresztovszky Vilma is kárhoztatott idézett cikkében.²⁴

Seltmann szerint a reformáció korában kibontakozó parasztmozgalom „leghatalmasabb szereplője Münzer Tamás [...] Kommunizmusa tulajdonképpen a párizsihoz hasonló »kommün«, ahol nemcsak a fogyasztás szabályozásáról, hanem a védelemről is gondoskodik”.²⁵ Münzerrel és tevékenységével részletesen foglalkozott Kautsky is idézett művében, így értékelve őt: „1521-től 1525-ig az egész németországi kommunista mozgalomnak ő volt a közép-pontja”.²⁶ Engels *A német parasztforradalomban* „a forradalom legnagyobbszerű alakja”-ként minősítette őt.²⁷ Mindezeket túl Seltmann értékelését az is befolyásolhatta, hogy Münzer „kommunizmusát” hasonlóan lehetett tekinteni a

19 Seltmann R.: Leckék i. m. (20. sz.) XII.

20 Ld. Froissart: Krónikája. Válogatás. Vál., utószó, jegyz. Kulcsár Zsuzsanna. Bp., 1971. 139–140.

21 Ld. az e munkám 14. jegyzetében hivatkozott anyagokat!

22 Seltmann R.: Leckék i. m. (20. sz.) XIII.

23 K. Kautsky: A szocializmus i. m. 322–335.

24 Bresztovszky V.: A történelem i. m. 3., vö. még: Nánay Béla: A békés tanítás alapvonalai. Magyar Paedagogia 1919. 1–2. sz. 34–35.

25 Seltmann Rezső: Leckék a feudális társadalmi rend történetéből. Melléklet a „Néptanítók Lapja” [1919.] 26. számához XII.

26 K. Kautsky: A szocializmus i. m. 373.

27 Friedrich Engels: A német parasztforradalom. In: Marx és Engels: Válogatott művei. II. Szerk., bev., jegyz., a fordítást átnézte: Szabó Ervin. Bp., 1909. 53.

Tanácsköztársaság hagyományai között kiemelten méltatott párizsi kommuné.²⁸ A továbbiakban röviden méltatta Dózsa Györgyöt (kapcsolódva ezzel a századfordulótól létező és a Tanácsköztársaságban is jelen lévő Dózsa-kultuszhoz),²⁹ Morus Tamást, aki, szerinte, „annyira tudatos szocialista, hogy ő jó 300 évvel megelőzte korát” (a szociáldemokrata hagyományok, elsősorban Kautsky Morus-könyve nyomán),³⁰ és Shakespeare-t, aki, szerinte, az „emberiség legnagyobbszabású szelleme” volt (ez esetben viszont a kor Shakespeare-kultusza jegyében).³¹ – Seltsmann tehát, feltehetőleg elsősorban Kautsky értékeléseinek átvételével állította be az általa méltatott történelmi személyiségeket az újkori szocializmus és kommunizmus elődeinek sorába.

A 19. század első felének magyar történelméből Széchenyi István alakját, tevékenységét mutatta be, értékelte részletesen az összefoglalás szerzője, Kircz Andorné Takács Mária,³² átdolgozva ehhez még 1909-ben megjelent *Társadalmi állapotok és törekvések Magyarországon 1830–1847* című munkájának³³ Széchenyi-ábrázolását. Ennek kezdésénél a szerző először a történelmi személyiség tevékenységét ismertette, s csak utána azt, hogy ezzel éppen kora szükségleteit fejezte ki.³⁴ Az 1919-es tananyagban azonban már a gazdasági-társadalmi viszonyok kerültek a gondolatmenet élére, a történelmi személyiség pedig csak ezek következtében lép fel: „Az összes viszonyok a haladás felé szorítják az országot s ennek a haladásnak zseniális, lánglelkű, nagyszerű vezetői támadnak, első és legnagyobb: Széchenyi István.”³⁵ Az 1909-es értékelés szerint Széchenyi munkásságának kiindulópontja konzervatív volt, fellépése pedig „megdőbentően forradalminak látszott”.³⁶ Az 1919-es ábrázolásban viszont ez áll: Széchenyi „Ideálja, kiindulópontja alapjában konzervatív volt: polgári társadalomnak kialakulása, azonban a nagybirtok túlnyomó befolyásának megőrzésével. [...] De az akkori magyar viszonyok között az ő európai programja merészen, meg-

28 Vö. még ehhez: K. *Kautsky*: A szocializmus i. m. 421.; Bellér B.: A Tanácsköztársaság i. m. 1143.: 62. jegyz.

29 Seltsmann R.: Leckék i. m. (26. sz.) XII., a 19–20. század fordulója és a Tanácsköztársaság Dózsa-kultuszához vö. *Vörös Boldizsár*: Történelmi személyiségek ábrázolása a Magyarországi Tanácsköztársaság hivatalos jellegű anyagaiban. Kandidátusi értekezés kézirat, Bp., 1997. passim.

30 Seltsmann R.: Leckék i. m. (26. sz.) XIII., a szociáldemokrata Morus-értékelésekhez vö. *Vörös B.*: Történelmi személyiségek i. m. passim.; *Karl Kautsky*: Thomas More und seine Utopie. Stuttgart, 1907.

31 Seltsmann R.: Leckék i. m. (26. sz.) XIV., a magyarországi Shakespeare-kultuszról ld. *Dávidházi Péter*: „Isten másodszülettte”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza. Bp., 1989.

32 Kircz Andorné Takács Máriaról ld. pl. OSzK Kt. f. 36/3184.

33 Vö. ehhez: Bellér B.: A Tanácsköztársaság i. m. 1150.: 122. jegyz.; Varga Zoltán: A Széchenyi-ábrázolás fő irányai a magyar történetírásban (1851–1918). Bp., 1963. 258–262., 329.; Gergely András: A dualizmus kori történetírás Széchenyi-képe. Magyar Tudomány 1991. 8. sz. 908–909.

34 Takács Mária: Társadalmi állapotok és törekvések Magyarországon 1830–1847. Bp., 1909. 38.

35 Kirczné Takács Mária: Leckék a magyar történelem tanításához. Néhány szempont a magyar társadalom fejlődésének vázlatához. Melléklet a „Néptanítók Lapja” [1919.] 20. számához XXIII.

36 Takács M.: Társadalmi állapotok i. m. 39–44.

döbentően forradalmi volt.”³⁷ Az átalakítások jól mutatják, miként igyekezett Kirczné, ha csak óvatosan is, forradalmárt faragni Széchenyiből – igazodni akarván a diktatúra valós vagy csak vélt elvárásaihoz. A politikus programja, az 1919-es szöveg szerint „Elsősorban a *nagy néptömegnek felszabadítását, a hűbéri gazdálkodás és birtokrend megszüntetését követeli*”.³⁸ A továbbiakban (az 1909-es művében foglaltak felhasználásával)³⁹ a szerző röviden írt Széchenyi nemzet-felfogásáról, amely az 1919-es tananyagban a politikus újításainak egyikeként jelenik meg. – A következő időszakokat bemutató leckékben Kirczné azonban már nem foglalkozott Széchenyi tevékenységével, talán azért, mert – éppen a politikus forradalmár voltának ábrázolása érdekében – el akarta kerülni, hogy Széchenyi és Kossuth vitája kapcsán ismertetnie kelljen az előbbi forradalomel- lenes álláspontját, amelyről 1909-es munkájában írt.⁴⁰

A 19. századi egyetemes történelemből Ferdinand Lassalle alakját méltat- ta kiemelkedőként a megfelelő fejezet szerzője, Sas Andor.⁴¹ Értékelése szerint „Lassalle ragyogó stílusú író és szónok volt, aki rövid politikai pályafutása alatt mély hatást gyakorolt a munkásmozgalomra”.⁴² Lassalle ilyen méltatása, majd tevékenységének bemutatása kapcsolódott a századelő magyarországi szociál- demokrata Lassalle-értékeléseihez, amelyek, túl a Lassalle-kultusz időszakán, már nem egy mozzanatot tévesnek tekintettek és bíráltak a forradalmár műkö- désében, alakját, munkásságát azonban továbbra is kiemelkedőnek tartották.⁴³

Áttekintve e történelmiszemélyiség-sorozatot, nyilvánvalóvá válik: miköz- ben a Tanácsköztársaság oktatásügyének irányítói, a történelmi összefoglalások szerzői elutasították az uralkodók, hadvezérek, szentek kultuszát,⁴⁴ a tömegek történelemformáló szerepének hangsúlyozása mellett, e tananyagokban ábrá- zoltak általuk kiemelkedőeknek tekintett történelmi személyiségeket, közülük többet (így Catilinát, John Ballt, Münzert, Morust) kifejezetten az újkori szocia- lizmus és kommunizmus elődjeként állítva be – de legalábbis forradalmárként (mint Kirczné Széchenyit). Ezen eljárás is jól mutatja, hogy a diktatúra is saját politikai-ideológiai céljainak szolgálatába állította a történelemoktatást, akár-

37 Kirczné Takács M.: Leckék i. m. (20. sz.) XXIII.

38 Uo. XXIII.

39 Uo. XXIII–XXIV.; Takács M.: Társadalmi állapotok i. m. 42–44.

40 Uo. 67.

41 Sas Andorról ld. pl. *Párkány Antal*: Sas Andor helye a csehszlovákiai magyar kulturális életben. Bratislava, 1975.; BFL IV. 1407. b. VII. 10 847/19.

42 *Sas Andor*: Leckék az újkori kapitalizmus s a bérmunkásság korából. Melléklet a „Néptanítók Lapja” [1919.] 26. számához XVII.

43 Vö. ehhez: *Márkus László*: A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez. (A kezdetektől 1918-ig). Bp., 1963. 123–124., 191–192.; *Vörös Boldizsár*: „A múltat végképp eltörölni”? Történel- mi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890– 1919. Bp., 2004. passim.

44 Ld. még a budapesti iskolák és óvodák díszítéséről kiadott 1919. ápr. 10-ei rendeletet: 16/1919- VII. sz. Rendelet valamennyi iskola és kisdedóvó (játékiskola) vezetőjéhez. A Budapesti Munkás- és Katonatanács Hivatalos Közlönye 1919. ápr. 18. 427–428., vö. még: A szocialista taní- tómozgalom Magyarországon 1900–1920. A Tanácsköztársaság iskolapolitikája. Szerk. Kelen Jolán. Bp., 1958. 119.

csak az általa ezért is kárhozottatott, bukott politikai rendszerek.⁴⁵ Ám az e tananyagokban kiemelten méltatott történelmi figurák sorozata jelentős mértékben különbözik a Tanácsköztársaság más forrásokból rekonstruálható, hivatalosnak tekinthető panteonjától:⁴⁶ így nem szerepel benne például Marx, Engels, Martinovics. Legfőbb oka ennek nyilvánvalóan az, hogy e történelem-tananyagok gyors megalkotásához a szerzők elsősorban *saját* korábbi ismereteiket használták fel – összességükben olyan *saját tapasztalataikat*, amilyenekről Heckenast Gusztáv írt idézett munkájában.

A tanulmány először megjelent: Tanulmánykötet Heckenast Gusztáv emlékére. A Miskolcon, 2000. március 24–25. napján megtartott emlékkonferencia előadásai. Szerk. Besenyey József. Miskolc, 2001. 187–199.

45 Vö. ehhez: Vörös B.: Történelmi személyiségek i. m. passim.; Fináczy Ernő: Négy hónap a magyar közoktatás történetéből (1919. november). In: *Uő: Világnézet és nevelés. Tanulmányok.* Bp., 1925. 73–76., 90–92.

46 Ld. erről: Vörös B.: Történelmi személyiségek i. m.

Az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalom ábrázolása a Magyarországi Tanácsköztársaság oktatási anyagaiban

Kun Béla a Bogár Ignáchoz írt, 1919. március 11-ei keltezésű levelében megfogalmazott platformtervezetének¹ 10. pontjában már rögzítette az iskola megváltoztatandó funkciójáról kialakított kommunista elképzelést. E szerint „Az iskola nyíltan a szocializmusra nevelés szolgálatába állítandó”.² A *Szocialista-Kommunista Munkások Magyarországi Pártjának* júniusban elfogadott programja pedig kimondta: „Az iskolának, amely eddig a burzsoázia osztályuralmának támasztéka volt, a szocializmus megvalósítására lelkileg kell alkalmassá tenni az új nemzedéket”.³

A diktatúra világnézetének terjesztésében nagy szerep jutott a történelem új szellemű oktatásának.⁴ Ennek legfőbb elveit rögzítette a közoktatásügyi népbiztos „a történelmi tanítás új iránya tárgyában” „Valamennyi elemi, felső nép-, polgári, közép- és szakiskola történelemtanítóihoz” intézett május 13-ai rendelete: „A Tanácsköztársaság valamennyi iskolájában a történelem tanításának az a feladata, hogy az ifjúságot minden eddigi társadalom gazdasági alapjairól, osztálytagozódásáról s elnyomott tömegeinek forradalmi megmozdulásairól tájékoztassa s ezzel a proletariátus felnövő nemzedékét előkészítse a társadalom átforgalmazásának arra a hatalmas munkájára, mely most van folyamatban”. A rendelet, többek között, arra kötelezte a tanárokat, hogy még

- 1 Ld. erről: *György Borsányi: The Life of a Communist Revolutionary*, Béla Kun. New York, 1993. 126–132.
- 2 Kun Béla elvtárs levele Bogár Ignác elvtárshoz. In: *Az egység okmányai*. Bev. Weltner Jakab. Bp., 1919. 13.
- 3 A Szocialista-Kommunista Munkások Magyarországi Pártjának programja. Népszava 1919. jún. 19. 15. – Kun Béla szerint „a mi szempontunkból az a legfontosabb, hogy már az iskolában is szocialista érzelmeket ébresszenek a gyermekek lelkében”. *Kun Béla: A proletárdiktatúra és a tanítóság*. Kun Béla előadása a tanítók előadóképző tanfolyamán. Bp., 1919. 8.
- 4 A Közoktatásügyi Népbiztosság Fáklya c. lapjának ápr. 29-ei számában jelent meg Bresztovszky Vilma cikke, A történelem az új iskolában címmel, amelyben, többek között, kijelentette: „Az iskola történelme nem maradhat tovább is egyének kultusza, jelszavak hangoztatása, ideológiák hatásának túlbecsülése, – hogy ezen a réven emberi ideálként a harci dicsőséget és legfontosabb polgári erényként az egyesek tekintélyének kritika nélküli tiszteletét oltjuk be az ifjúság fogékony lelkébe, – hanem a *tömegmozgalmak jelentőségét* kell felismertetnie a társadalom fejlődésmenetének bemutatásával. Ezért az elmúlt eseményeket *szociológiai és közgazdaságtani* szempontok megvilágításával kell bemutatnunk a *történelmi materializmus* felfogásának és módszereinek alkalmazásával.” (3.) Vö. még pl. Új történelmet! Új Korszak 1919. máj. 9. 2.; Az új iskola. Új Világ 1919. 3–4. sz. 267.

május folyamán ismertessék a diákokkal „a proletariátusnak [...] a világforradalomban vállalt szerepét”. Kilátásba helyezte továbbá, hogy a népbiztosság kiadásában megjelenő *Néptanítók Lapjának* mellékleteiként közzé fogják tenni az egyetemes és a magyar történelem új szempontok szerint megírt áttekintését, a tanárok pedig ezek nyomán kötelesek tanítani az anyagot.⁵

A rendelet tehát kötelezte a tanárokat a jelenkor történetének tanítására is – ezzel egyébként már a világháború előtt felvetett reformelképzeléseket is megvalósítva.⁶ Ugyanakkor ez együtt járt a jelenkortörténet-írás, illetve -tanítás azon problémájának előtérbe kerülésével, amelyet Szende Pál egy 1915-ös írásában így foglalt össze: „Nálunk általánosan hangoztatott igazság, hogy a legutóbbi évtizedek történetét nem lehet megírni, mert most még hiányzik ehhez a megfelelő objektivitás, a távlat tárgyilagossága, mely az eseményeket személyteleníti, a kortársak viszálykodásait és elfogultságát eltünteti”.⁷

Mindezeket figyelembe véve válik különösen érdekessé, hogy a diktátúra tananyagai miként ábrázolták a Tanácsköztársaságot közvetlenül megelőző polgári demokratikus forradalmat, a népköztársaságot. E szövegek jelentőségét – a polgári forradalom historiográfiájának szempontjából is – nemcsak az adja meg, hogy tananyag voltak következtében hivatalos jellegűeknek számítottak, hanem az is, hogy a Tanácsköztársaság idején megjelentetett történelmi tárgyú írások legfeljebb érintőlegesen⁸ vagy egyáltalán nem foglalkoztak az októberi magyar forradalommal.⁹

A *Néptanítók Lapja* április 24-ei számának mellékletében jelent meg a Bresztovszky Vilma¹⁰ által írott azon történelmi leckeszöveg, amely az elemi, a polgári iskolák és a középiskolák alsó osztályai számára mutatta be a polgári demokratikus forradalmat.¹¹ Az ábrázolás, amelynek főbb megállapításai

5 A közoktatásügyi népbiztosnak 1919. évi 91 609. számú rendelete a történelmi tanítás új irányára tárgyában. Hivatalos Közlöny 1919. máj. 15. 183–184. A leckék a *Néptanítók Lapja* 1919. ápr. 24-ei, máj. 15-ei és jún. 26-ai számának mellékleteként jelentek meg.

6 Ld. erről: *Unger Mátyás*: A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig. Bp., 1979. 62., 288. Vö. még: uo. 67–68., 289.

7 *Szende Pál*: A jelenkor történetének tanítása. Huszadik Század 1915. XXXII. k. 397. A fent idézett felfogásról Szende így vélekedik: „Nem akarjuk tagadni, hogy ebben a gondolatmenetben némi igazság rejlik” (uo. 397.), ám a továbbiakban a jelenkortörténet-írás, ill. -tanítás létjogosultsága mellett érvel. (Uo. 397–399.) Vö. még: *Glatz Ferenc*: A kortörténetírás kérdése a magyar polgári történetírásban. Századok 1970. 3. sz. 579–583. Ld. még: *Vörös Boldizsár*: A jelen és a közelmúlt történetének tanítása – világháborúban és „világforradalomban”. Az I. világháború mint hivatalos tananyag Magyarországon 1917–1919 között. Századok 2004. 6. sz. 1468–1477., ld. a tanulmányt e kötetben is: 96–106.

8 *Spectator*: Mi történt március 21-én? A kapitalizmus és imperializmus bukásáról. Bp., 1919. 7–8.

9 *Lukács Kornél*: A szocializmus története. Előadta a tanítók előadóképző tanfolyamán: –. Bp., 1919.; *Rudas László*: A társadalom fejlődésének története. A tanítóknak előadta: –. Bp., 1919. Vö. még: *Lett Miklós*: A Magyar Tanácsköztársaság sajtó- és könyvanyagának adattára. Bp., 1988.

10 Bresztovszky Vilma életének, tevékenységének, politikai nézeteinek megismerése még további kutatásokat igényel. Ld. róla pl. Budapest Főváros Levéltára VII. 18. d. 1/1920-IV-13-4461., vö. Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltár 652. f. B-3570.

11 *Bresztovszky Vilma*: Bevezető leckék a történelem tanításához. Az elemi, a polgári iskolák és a középiskolák alsó osztályai számára. Melléklet a „*Néptanítók Lapja*” [1919.] 17. számához

egybevágnak a magyarországi szociáldemokratáknak a *Népszava* és a *Szocializmus* lapjain közzétett korabeli értékeléseivel, a forradalom kitörésének okait a háború által előidézett szenvedésekben és az oroszországi események hatásában látta, illetve láttatta.¹² Az októberi történéseket ismertetve kiemelte a munkásság szerepét a forradalomban, majd a köztársaság kikiáltását. Az új rendszert pedig a következőképpen értékelte: „Az első magyar forradalom kormánya a polgári demokrácia terén óriási haladást jelentett bár, de intézményei megmaradtak a régi társadalom berendezése, a magántulajdonon nyugvó birtokrendszer mellett”.¹³ A továbbiakban elismeréssel mutatta be a kormány szociális intézkedéseit.¹⁴ A történelmi Magyarország felbomlását pedig lényegében gazdasági problémaként értékelte: a megszálló csapatok „elzárták a megmaradt magyar vidékeket igen fontos nyersanyagforrásaitól”.¹⁵ A népköztársaság válságának leírásánál a szerző hangsúlyozta a polgárság és a munkásság érdekellentéteit, a színre lépő kommunista párt szerepét.

-
- VI–VII. A Néptanítók Lapjának ápr. 24-ei száma csak e dátumhoz képest jóval később, vsz. májusban jelent meg, mivel a közoktatásügyi népbiztos idézett rendelete (ld. e munkám 5. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt) még mint a jövőben kiadandó anyagot említi. Az iskolai tanítás jún. 7-én fejeződött be (ld. A tanév befejezése. Uj Korszak 1919. jún. 6. 4.), így tehát nem zárható ki, hogy ezen összefoglalás alapján a tanárok még taníthatták (esetleg egy nyári tanfolyamon is) az októberi forradalom történetét.
- 12 Varga Jenő szerint „A háború miatti elkeseredés volt az alaptényező a forradalom kitörésében. A másik alaptényező kétségtelenül az orosz és – végső lökésésként – a bolgár forradalom példája volt.” Varga Jenő: A diadalmas forradalom. Szocializmus 1918. 11–12. sz. 497.
- 13 „Kétségtelen, hogy egyelőre inkább politikai, és pedig polgári forradalomról lehet szó” – írta Varga Jenő (uo. 499.). Ld. még a szociáldemokrata párt 1919. febr. 9-ei kongresszusán elfogadott határozatot: Az erő és egység pártgyűlése. Népszava 1919. febr. 11. 3. – Figyelemre méltó, hogy a lecke az „első magyar forradalomnak” nevezi a polgári forradalmat, ugyanakkor a Tanácsköztársaság létrejöttét nem minősíti „második forradalomnak” – úgy tűnik, e tekintetben Bresztovszky Vilma nem alakított ki határozott felfogást (amint Velinszky László sem, ld. e munkám 24. jegyzetét). Az „egy vagy két forradalom” tematikájához ld. Hajdu Tibor: A Tanácsköztársaság helye a magyar történelemben. Múltunk 1994. 1–2. sz. 9–14.
- 14 Ennek során, tévesen, befejezett tényként említette: „Az egyházi és a világi nagybirtokokat apró darabkákra osztották fel az eddig földtelen földmunkások számára”. Bresztovszky V.: Bevezető leckék i. m. VI. Vö. ehhez: Márkus László: A leninizmus hatása a szociáldemokrata történetfelfogásra a Tanácsköztársaság idején. Századok 1960. 4. sz. 633. – Vö. még: Az 1918. évi I. néptörvény. Népszava 1918. nov. 23. 1.; A munkanélküli segélyezés új rendje. Népszava 1918. nov. 28. 1.; Üzenet Szibériába. Népszava 1918. nov. 30. 1.
- 15 Vö. ehhez: A forradalom győzelme – magyar érdek. Népszava 1918. nov. 12. 1.; A területi integritás hazug jelszava. Népszava 1918. dec. 5. 1–2.; Súlyos gond [...]. Népszava 1918. dec. 21. 1.; Amerikai bizottság. Népszava 1919. jan. 10. 1. – A fentiekben idézett rész után a Bresztovszky-szöveg így folytatódik: „Jellemző az uralkodó osztályok hazafiságára, hogy a megszállott területen színmagyar püspökök, nagybirtokosok közül sokan letették a hűség esküt a megszállóknak, hogy vagyonukat biztosítsák, ellenben a nemzetiségi munkásság, tisztviselőkar sztrájkba állott. Nem hazafiságának pusztá hangoztatásáért, hanem azért, mert a magyar Népköztársaság jobb viszonyokat biztosított számára, mint a cseh, szerb és román állam, amelyek a polgárság régi formájú uralmának és a magántulajdonnak erősítésére törekednek.” Bresztovszky V.: Bevezető leckék i. m. VI. Ehhez vö. pl. A kitűnő családok. Népszava 1918. dec. 11. 3.; Erdély. Népszava 1919. jan. 25. 1. Ld. még e munkám 29. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

A Tanácsköztársaság politikai viszonyait figyelembe véve pedig igyekezett elkerülni a szociáldemokrata–kommunista konfliktus explicit leírását: „Már véres összeütközésre is került a sor a megfontolva haladók és a rögtönös cselekvést kívánók között” – amikor a Vix-jegyzék nyomán megbukott a polgári rendszer, és létrejött a Tanácsköztársaság.

A *Néptanítók Lapja* június 26-ai számának mellékleteként közzétett történelmi összefoglalásokban a polgári demokratikus forradalmat nem a magyar történelmi lecke mutatta be (amely a 19–20. század fordulójáig tárgyalta részletesen az ország történetét), hanem a polgári radikális szemléletű Sas Andor¹⁶ által írt egyetemes történelmi lecke – immár a világháborúra következő világorradalom részeként: „A világorradalom fákláját a magyarországi tömegek szították fel másodsor s világitanak vele nyugat felé”.¹⁷ A felsőbb osztályok oktatóinak szánt szöveg nemcsak a háborús szenvedésekben és az orosz forradalom hatásában látta, illetve láttatta a magyar polgári forradalom okait, hanem a monarchia, illetve Magyarország társadalmi-politikai viszonyainak hibáiban is.¹⁸ Sas szerint „1918. október 31. jelentősége: 1. megszünteti a kizsákmányolókat érdekében folytatott háborút. 2. leszámol a feudalizmus képviselőivel: a királysággal és a főrendiházzal. 3. kiküzdí az elszakadást Ausztriától.” Ez az értékelés pedig nagyon hasonlít Podach Erich Frigyesnek a *Husadik Század* című folyóiratban közzétett megállapítására: a forradalom e szerint „Mint a béke revolúciója az ország, mint köztársasági a polgárság, mint a függetlenség forradalma a nemzet forradalma volt.”¹⁹ – Az új rendszert Sas a következőképpen értékelte:

„Tulajdonképpen az októberi forradalommal győz nálunk a polgári demokrácia. De míg 1848-ban a polgári demokrácia lobogója alatt vívott forradalomban a magyar polgárság még nem elég erős s helyette a középnemesség lendül uralkodó osztállyá hét évtizedre, addig 1918-ban a polgárság már nem rendelkezik elegendő hatalommal arra, hogy a maga malmára vezesse a forradalmat. A munkásság tömegei mozgatják a forradalmat”.

Ezután a szerző röviden bemutatta a forradalom balratolódását (párhuzamot állítva fel a nagy francia és az orosz forradalommal), röviden írt az új rendszer terveiről, problémáiról, a kommunista párt színre lépéséről. Sas megítélése szerint a polgári demokratikus rendszer bukásában szerepe volt annak, hogy „a földműves szegénység országszerte megváltás nélkül szocializálja a

16 *Párkány Antal*: Sas Andor helye a csehszlovákiai magyar kulturális életben. Bratislava, 1975. 9–10., 161.

17 *Sas Andor*: Leckék az újkori kapitalizmus s a bérmunkásság korából. Melléklet a „Néptanítók Lapja” [1919.] 26. számához XXI–XXII. Mivel e szöveg a Néptanítók Lapja jún. 26-ai számának mellékletében jelent meg, a tanítás jún. 7-ei befejezése miatt (ld. e munkám 11. jegyzetét) e szerint már csak nyári tanfolyamokon taníthatták a polgári forradalom történetét.

18 Vö. ehhez: *Magyar Lajos*: A magyar forradalom. Élmények a forradalom főhadiszállásán. Bp., 1919. 5–6.

19 *Podach Erich Frigyes*: Az októberi forradalom. Husadik Század 1918. XXXVIII. k. 325.

nagybirtokokat s így a tiszta kommunizmushoz csatlakozik”, továbbá az anant politikájának hatására bekövetkező területvesztéseknek.

De nem csak a közoktatásügyi népbiztos által tanításra kijelölt ezen anyagok foglalkoztak a polgári demokratikus forradalommal. Velinszky László, a Fejér megyét irányító *Forradalmi Tanács* közoktatásügyi népbiztosa²⁰ március 24-én, valamennyi tanító számára kiadott *Forradalmi parancsában* már így rendelkezett: „A hazai történelemből az 1514-iki parasztforradalom, az 1848-iki Irányi és Petőfi-féle forradalom és ennek alapján 1918. október 31-iki és március 20-iki forradalmak ismertetendők, mint amelyek elősegítői voltak annak a mai állapotnak, amely szerint a társadalom igazságos berendezkedése megte-remthető”.²¹ Velinszky irányításával²² készült el május végére–június elejére²³ három olvasókönyv a Fejér megyei elemi iskolák I–II., III–IV. és V–VI. osztályai számára. A III–IV. osztályos olvasókönyv *Mit hozott a forradalom?* című szövege a nép elnyomását, kizsákmányolását, a háború okozta szenvedéseket jelölte meg a forradalom okaiként.²⁴ Ismertette a népköztársaság kikiáltását,

20 *Strasser György*: A Tanácsköztársaság Fejér megyében 1919. március 21–augusztus 8. In: A munkásmozgalom Fejér megyei története. A forradalmak kora 1918–1919. Szerk. Élő Zoltán–Kiss Géza. Székesfehérvár, 1979. 62–63., 124. Velinszky politikai nézeteinek pontosabb megismeréséhez még további kutatásokra van szükség.

21 Az idézett rész előtt a következő felszólítás olvasható: „A történelem tanítása egészen a proletariátus eszméi, a szociális eszmék szerint változtatandó meg; kihagyván belőle mindazt, ami a régi társadalmi rend dicsőítésére vonatkozik, tehát azt az egész gondolatmenetet, amelyre a múlt történelemtanítása építve volt.” Fejér vármegye és Székesfehérvár Sajtóügyi és Közoktatásügyi Népbiztosa. 7. sz. Fejér vármegye valamennyi tanítójának! Forradalmi parancs. Ld. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (= DRERL), C/39. Imre II. Sándor iratai. 22. cs. sztl. Az Imre Sándor-hagyatékban található tanácsköztársasági anyagokra Benda Gyula hívta fel a figyelmet, szíveségéért ezúton mondok köszönetet.

22 Ld. ehhez: *Tóth György István*: Fejér megye sajtója a Tanácsköztársaság idején. In: A Tanácsköztársaság Fejér megyében. Székesfehérvár, 1969. 350–351., 354. – Lénárd Sándor így emlékezett: „*Velinszky Lászlót*, a nagyszerű forradalmár pedagógust a Tanácsköztársaság első napjaiban ismertem meg személyesen, amikor mint nyomdász a szocializált székesfehérvári Egyházmegyei Nyomdában szedtem azoknak az új tankönyveknek egyik-másik olvasmányát, melyeket Velinszkynek, mint a megyei művelődésbizottság vezetőjének irányításával egy pedagógus munkaközösség írt.” *Lénárd Sándor*: Emlékeim Velinszkyről. Pedagógusok Lapja 1969. 10–11. sz. 2. Vö. még: *Dr. Juhász Viktor*: A proletárdiktatúra és előzményei Székesfehérvárott. Székesfehérvár, 1927. 22., 236., 282., 396.

23 Ld. Az új iskolakönyvek. Székesfehérvári Friss Ujság 1919. máj. 22. 3. és a Fejér megyei munkástanács művelődési osztályának 2344/919. sz., az elemi iskolai tanítókhöz intézett, jún. 10-ei keltezésű rendelkezését: „Mínt hogy pedig e művelődési osztály is gondoskodott folyó tanév részére is olvasókönyvekről, ezek el is készültek, felhívom, hogy (1., 2-ik oszt.) 1 K.-, (3., 4-ik oszt.) K 1.20, (5. és 6-ik oszt.) K 2. – fejenként a tanulóktól szedjen be, s Eisler nyomdától (Székesfehérvár, színházzal szemben) készpénzfizetés mellett azonnal vegye át, a tanulóknak ossza szét, hogy a szünidőben olvashassák.” Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum D. 77.15.7. Ld. még: *Tóth Gy. I.*: Fejér i. m. 351., 354. Mindezek nyomán valószínű, hogy az olvasókönyveknek legalább egy része a tanulókhöz is eljutott.

24 Mit hozott a forradalom? In: A Fejér megyei tanácsköztársasági iskolák olvasókönyve III. és IV. osztályos növendékek részére. Összeáll., és kiad. a Fejér megyei Művelődési Bizottság. H., é. n. 33–34. A forradalom okaihoz ld. még: Hogyan éltünk a forradalom előtt? In: A Fejér i. m. 32., közvetlenül a tárgyalt szöveg előtt. Figyelemre méltó, hogy az olvasmánycímekben

az ország függetlenségének létrejöttét – ám a belpolitikai viszonyok, történések közül csak a munkásság radikálisabb képviselőinek követelését, valamint a kommunista párt fellépését említette, ezek után pedig a Tanácsköztársaság létrejöttét. Az ábrázolás feltűnő egyoldalúságára azonban magyarázatot ad az V–VI. osztály számára kiadott olvasókönyv *A köztársaság* című olvasmányának a magyar népköztársaságról szóló rövid – a kommunistáknak a magyar polgári demokráciáról kialakított elitélő véleményével²⁵ rokon – értékelése: „a népköztársaság alig különbözött valamit a királyságtól. Megtartotta e kormányforma a népet elnyomó összes szerveit és amellet a külföldi államoknál sem volt képes az országnak semmi jót elérni, miért is 1919. évi március hó 21-én Károlyi Mihály és kormánya lemondott, átadták önként helyüket a munkásság vezetőinek.”²⁶

Noha már nem jelent meg, fennmaradt egy, minden bizonnyal felnőtt analfabéták számára készített tankönyv kefelevonatának részlete, amelyben egy szövegsorozat összefoglalja az egyetemes és a magyar történelmet. A *két magyar forradalom* című fejezete tárgyalja a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság történetét.²⁷ (Bár e szöveg nem tekinthető véglegesnek,

„a forradalom” szerepel, s a Mit hozott a forradalom? c. olvasmányban is ez áll a polgári forradalomról: „Ezzel azonban a forradalom még nem végződött be” (uo. 33.); ugyanezen olvasmány a Tanácsköztársaság létrejöttét így értékeli: „Ez volt a második forradalom.” (Uo. 33.) Velinszkynek tehát, úgy tűnik, Bresztovszky Vilmához hasonlóan, nem volt véglegesen kialakított felfogása az „egy vagy két forradalom” problematikáját illetően. Vö. még e munkám 13. jegyzetével!

25 Vö. ehhez: Ellenforradalom! Vörös Ujság 1918. dec. 11.1.; Kíéheztetés. Vörös Ujság 1919. febr. 8. 1.; Kiállotta a tűzpróbát [...]. Vörös Ujság 1919. jún. 27. 1.; Az osztályharcok eredménye. Vörös Ujság 1919. júl. 2. 3.

26 Az olvasmány a háború okozta szenvedéseket tekinti a forradalom legfőbb okának. Ld. *A köztársaság*. In: A Fejér megyei tanácsköztársasági iskolák olvasókönyve V. és VI. osztályos növendékek részére. Összeáll. és kiad. a Fejér megyei Művelődési Biztosság. H., é. n. 89–91. Az olvasmány a Tanácsköztársaság tárgyalásánál megállapítja: „E kormányforma teljesen új, ma még csak a nagy Oroszországban és Bajorországban van ilyen köztársaság”. (Uo. 90.) Mivel a Bajor Tanácsköztársaság 1919. ápr. 7–máj. 3. között állt fenn, e szöveg végső változata ebben az időszakban készülhetett. Vö. *Mészáros István: A Fejér megyei népiskolai olvasókönyv*. In: „A szent, a várt szélvész”. Tanulmányok a Tanácsköztársaság közoktatásügyéről. Szerk. Mészáros István. Bp., 1970. 49. A tanácsköztársasági tankönyvkiadással részletesebben foglalkozott: *Köte Sándor: A Tanácsköztársaság közoktatás-politikai és pedagógiai törekvései*. Bp., 1979. 179–189., 206–207.

27 DRERL C/39. Imre II. Sándor iratai. 24. b. cs. Az I. Elemi iskolai tankönyv kefelevonata tételen belül a kötet (feltételezett) 1. oldalának felső részére ceruzával felírva: „Felnőtt analfabéták”, ezen belül sztl-k. Vö. *Imre Sándor: Népoktatás*. In: A bolsevizmus Magyarországon. Szerk. Gratz Gusztáv. Bp., 1921. 640–641. – A szövegek témaválasztása, problémakezelése és stílusa is megerősítik azt a feltételezést, hogy az anyag felnőtt analfabéták tankönyvének készült. A szöveg szerzőjét nem sikerült kiderítenem. A Tanácsköztársaságot bemutató részlet befejezése segítséget nyújt a fejezet, ill. e változata keletkezésének meghatározásához: „1919. június 13-án és 14-én az egyesült szocialista párt országos kongresszust tartott. Itt ezt a nevet vette föl: Szocialista–Kommunista Munkások Magyarországi Pártja. Június 15-én megnyitották a Tanácsok Országos Gyűlését. Ezzel Magyarország proletárai végképpen a kezükbe vették sorsuk intézését.” „Felnőtt analfabéták” sztl. Bár mindhárom dátum

főbb megállapításaival mégis érdemes foglalkozni.) Az *októberi forradalom* című szakasza részletesen leírja a háborús szenvedések, a vereség, a hadsereg felbomlása következményeként kirobbanó polgári forradalom eseményeit. A következő alfejezet felsorolja a kormánynak a munkásság érdekében hozott, „fontos újítás”-okként értékelt intézkedéseit, ám ezeket nem tekinti elégségeseknek. (Ugyanakkor az intézkedések ábrázolása, értékelése a korabeli szociáldemokrácia nézeteivel rokonítható.²⁸) Majd a szöveg megállapította: „Sok tekintetben pedig nem is tudott a köztársasági kormány jó reformokat (újításokat) csinálni. Tagjai nagyobb részét a burzsoáziához (polgári rendszer) tartoztak és irtóztak minden olyan reformtól, amelyet veszélyesnek tartottak a burzsoáziára.” Az új rendszer legfőbb bajaiként az élelmiszer és a ruha hiányát, valamint a munkanélküliséget jelölte meg. Ezek kapcsán a történelmi Magyarország feldarabolását e szöveg is csak gazdasági problémák előidézőjeként ábrázolta.²⁹ A népköztársaság válságának további fontos tényezőjét pedig a következőkben látta, illetve láttatta:

„Másik nagy baj volt a közrend és munkafegyelem fölbomlása. A kapitalizmus csak fegyveres erőszakkal bírta fönttartani a rendet és munkafegyelmet. *Önként* sohasem engedelmeskedtek volna neki a kizsákmányolt proletárok. Most, hogy a hadsereg szézüllött, hogy az erőszakszervezet megszűnt: most nem volt erő és hatalom, amely a rendet fönttarthatta volna. Bebizonyult, hogy a kapitalizmus csak addig bír a munkásokon uralkodni, amíg a fegyveres hatalommal rendelkezik.”

Mindebből pedig a szerző levonta a következtetést: „A kapitalista rendszer Magyarországon megbukott. Új rendszernek kellett következnie.” Az oroszországi forradalmak bemutatása után szólt a magyar kommunisták hazatéréséről, nézeteikről, törekvéseikről. A szöveg szerint a magyar kommunisták szovjet-oroszországi tapasztalataik alapján azt hirdették, hogy a kapitalizmus megbukott és létre kell hozni a proletárdiktatúrát – azaz felismerték a történelmi szükségszerűséget! A váltás történelmi szükségszerűség voltát a szerző már a magyarországi viszonyok tárgyalásának végkövetkeztetéseként rögzítette. E részletében az ábrázolás egyértelműen kommunista felfogást tükröz.³⁰ A szöveg explicite tárgyalja a szociáldemokrata–kommunista ellentétet, foglalkozik a *Kommunisták Magyarországi Pártjának* megerősödésével,

hibás (feltehetően a kefelevonat javítása során helyesbítették volna azokat), hozzájárulnak ahhoz, hogy megállapíthassuk, mikor keletkezett a szöveg utolsó változata: ezek szerint az jún. 15. és a Tanácsok Országos Gyűlésének befejezése, jún. 23. között készülhetett el. Ha ugyanis a kongresszus már lezárult volna, akárcsak a pártgyűlés említésénél, minden bizonnyal itt is megadták volna a zárónap dátumát és írtak volna az alkotmány elfogadásáról.

28 Ld. ehhez e munkám 14. jegyzetét!

29 A történelmi áttekintés a világháború okaiként is szinte kizárólag gazdasági tényezőket sorol fel, ld. A világháború okai c. részt. „Felnőtt analfabéták” sztl. Vö. még e munkám 15. jegyzetével és a hozzá kapcsolódó főszövegrésszel!

30 Vö. ehhez: Sírba a kapitalizmussal. Vörös Ujság 1918. dec. 7. 2–3.; Államválság. Vörös Ujság 1918. dec. 14. 1.; Kommunisták a helyzetről. Vörös Ujság 1919. jan. 11. 1.; Engedjék szabadon a kommunistákat. Vörös Ujság 1919. márc. 11. 1.

a Vix-jegyzékkel, majd, *A márciusi forradalom* című részben a kormány bukásával, a pártegyesüléssel, a Tanácsköztársaság létrejöttével. E történések kapcsán ismét rögzítette: a burzsoázia csak erőszakkal tarthatta fenn uralmát: „A meglévő csekély katonaság majdnem egészen szocialista volt. A burzsoázia tehát teljesen hatalom nélkül állott itt; kénytelen volt az uralmat átengedni a proletárságnak.”

Áttekintve e különféle oktatási funkciójú, természetszerűen minden esetben leegyszerűsítéseket alkalmazó anyagok polgári demokratikus forradalom-ábrázolásait, megállapíthatjuk: mindegyikben jelen voltak a népbiztosi rendeletben meghatározott, a Tanácsköztársaság történelmi tárgyú más szövegeiben, anyagaiban is felfedezhető szemléleti elemek.³¹ Ugyanakkor annak következtében, hogy az egyes szerzők – valószínűleg részben saját politikai nézeteik nyomán, részben talán pedagógiai megfontolásokból, esetleg igyekezvén megfelelni a diktatúra vélt vagy valós elvárásainak – a forradalom mely részleteit, eseményeit emelték ki (s mivel nem volt egy olyan „központilag jóváhagyott” ábrázolás, amelyhez igazodhattak/igazodniuk kellett volna), meglehetősen eltérő általános értékelések jöttek létre. Elég csak összevetni Bresztovszky Vilma elismerést is tartalmazó véleményét a Velinszky-féle V–VI. osztályos olvasókönyv sommásan elítélő összefoglalásával. (A szociáldemokraták és a kommunisták ellentétének explicit tárgyalását – a feltehetőleg a felnőtt analfabéták számára készült anyag kivételével³² – valamennyi szöveg elkerülte.) Ugyanakkor ezen ábrázolások vizsgálata azt is jól mutatja, hogy a diktatúrában miként éltek tovább, illetve érvényesültek (ha csak egy elemzés részleteiként is) a még korábban kialakított szociáldemokrata, kommunista és polgári radikális nézetek.³³ – A Szende Pál által a jelenkortörténet-írással kapcsolatban említett problémát pedig ezek az ábrázolások nem tudták megoldani – ami persze abból is adódott, hogy a diktatúra is a saját politikai-ideológiai céljainak szolgálatába állította a történelemoktatást, akárcsak az általa ezért is kárhozottat, bukkott politikai rendszerek.³⁴ A Szende Pál által leírt probléma pedig továbbra is a jelenkortörténet-írás, illetve -tanítás egyik fő nehézsége maradt. „Nem kétséges, hogy a jelen és a közelmúlt történetének megírása a legnehezebb történetírói feladatok közé tartozik. Főleg két dolog teszi szerfőlött nehézé:

31 A tanácsköztársasági történelemfelfogással részletesebben foglalkozott: *Márkus L.: A leninizmus i. m. és Bellér Béla: A Tanácsköztársaság történetiszemléletéről.* Századok 1969. 5–6. sz. 1134–1163.

32 Bár nem zárható ki, hogy a kefelevonat javításakor ennél a résznél átalakították volna a szöveget.

33 Vö. még: *Vörös Boldizsár: Új történelemtanítás – átértékelt történelmi hősök? Kiemelkedő személyiségek a Magyarországi Tanácsköztársaság hivatalos történelem-tananyagaiban.* In: Tanulmánykötet Heckenast Gusztáv emlékére. A Miskolcon, 2000. március 24–25. napján megtartott emlékkonferencia előadásai. Szerk. Bessenyei József. Miskolc, 2001. 187–199., ld. a tanulmányt e kötetben is: 225–232.

34 Vö. még ehhez pl. *Vörös Boldizsár: Történelmi személyiségek ábrázolása a Magyarországi Tanácsköztársaság hivatalos jellegű anyagaiban. Kandidátusi értekezés kézírata.* Bp., 1997.; *Finácz Ernő: Négy hónap a magyar közoktatás történetéből.* (1919. november). In: *Ülő: Világnézet és nevelés.* Tanulmányok. Bp., 1925. 73–76., 90–92.

1. az anyaggyűjtés erősen korlátolt lehetősége, 2. az ún. történeti távlat hiánya” – fejtegette Balanyi György a *Századok* 1920-as évfolyamában,³⁵ immár a Magyarországi Tanácsköztársaság történetét tárgyaló, 1919 és 1920 során megjelent munkák ismertetésénél...

A tanulmány először megjelent: FONS (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 1999. 3. sz. 327–336.

35 Balanyi György: Szabó László: A bolsevizmus Magyarországon. A proletárdiktatúra okirataiból. Budapest, 1919. [...]; A proletárdiktatúra Magyarországon. A bolsevista rémuralom hiteles története. Kiváló szakférfiak közreműködésével szerkesztette Huszár Károly. Budapest, 1920. [...]; Gutheil Jenő: A kommunisták uralma Veszprémben. Veszprém, 1920. [...]; Fraccaroli, Arnoldo: Magyarország a bolsevizmus alatt. Budapest, 1920. [...]. *Századok* 1920. 4–6. sz. 393–398.

Az átírt Ady és a kisajátított Hésziodosz

Átalakított klasszikusok Az Én Ujságom tanácsköztársasági számaiban

A Magyarországi Tanácsköztársaság irányítói a rendszer megszilárdítása, eszmék győzelme érdekében határozottan törekedtek arra, hogy a fiatalokkal minél előbb elfogadtassák a diktatúra szellemiségét, az új világszemléletet. A *Szocialista–Kommunista Munkások Magyarországi Pártjának* 1919 júniusában elfogadott programja kimondta: „Az iskolának, amely eddig a burzsoázia osztályuralmának támasztéka volt, a szocializmus megvalósítására lelkileg kell alkalmassá tenni az új nemzedéket”¹

Az új eszmék terjesztésében a diktatúra illetékesei nagy szerepet szántak egy újfajta ifjúsági irodalomnak is. Arról pedig, hogy ez milyen ne legyen és milyen legyen, Róna Irén ezt írta a *Közoktatásügyi Népbiztosság Fáklya* című lapjának május 10-ei számában:

„A cél tehát ez: alkossunk egy régítől merőben különböző ifjúsági irodalmat, amely az új iskolát, az új nevelést, az új társadalmi életet hozzásegíti, hogy a most fejlődő emberekből teljesen kipusztítsa a letűnt társadalmi rend szellemi hagyatékát: a magántulajdon, a faji, nemzeti és rangbeli különbségek, az előjogok, hatalmi örökségek stb. ideológiáit. Helyébe a kommunista társadalom törvényeinek, erkölcsének minél tökéletesebb szuggesztíóját, az internacionalizmus átfogó, hatalmas érzéseit, munka- és életkedvet indukáljunk. Mindezt a természet jelenségeinek, a munka, tudomány és művészet alkotásainak minél szélesebb körű ismereteivel egészítsük ki, hogy fokozatosan egy egészséges, öröms, sokat láttató világszemlélet kiindulója legyen.”²

Az új szellemiségű ifjúsági irodalom terjesztésében meghatározó fontosságuk volt azoknak az újságoknak, amelyeket a *Közoktatásügyi Népbiztosság* saját kiadványaiként jelentetett meg: a 6–10 éves korosztály számára kiadott *Bukfencnek* és a *Jó Pajtásnak*, a 10–14 éveseket megcélzó *Az Én Ujságomnak*, a 12 éven felüli leányifjúságnak szánt *Lányok Ujságának* és a 14–18 éves korcsoportnak szóló *Uj Világnak*.³ A diktatúra legfontosabb ifjúsági lapja *Az Én Ujságom* volt,

1 A Szocialista–Kommunista Munkások Magyarországi Pártjának programja. Népszava 1919. jún. 19. 15.

2 Róna Irén: Új ifjúsági irodalmat. Fáklya 1919. máj. 10. 4.

3 A tanácsköztársasági ifjúsági lapokkal foglalkozott: *Orosz Györgyné*: Gyermeklapok a Tanácsköztársaság idején. Család és Iskola 1959. 3. sz. 4–5.; *Tóth István*: A Tanácsköztársaság művelődéspolitikája az egykorú ifjúsági folyóiratok tükrében. A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1965. 1. sz. 195–213. *Benkőné Bartha Ilona*: A Magyar Tanácsköztársaság

amelyet ekkor ifj. Gaál Mózes szerkesztett.⁴ Egy 1919. július 5-ei közoktatásügyi népbiztossági jelentés szerint havonta kétszer jelent meg, 18 000 példányban.⁵ A közoktatásügyi népbiztos pedig június 30-án külön rendeletet adott ki, melyben a „népbiztosság felhívja az egyes iskolák vezetőinek figyelmét arra, hogy ezen ifj. lapot [tudniillik *Az Én Újságomat*] úgy kezeljék, mint a Közoktatásügyi Népbiztosság kiadványát s hogy minden lehető tgyenek meg arra nézve, hogy ezen lapot saját hatáskörükben minél szélesebb rétegben ismertessék.”⁶

Mindezeket figyelembe véve különösen érdekes annak vizsgálata, hogy e kulcsfontosságú ifjúsági lap munkatársai miként alakították át klasszikus irodalmi alkotásokat és eljárásaikkal hogyan törekedtek a diktatúra szellemiségének terjesztésére. A továbbiakban három, modellértékű szöveg-átalakítást fogok részletesebben bemutatni-elemezni; az ismertető eljárások jó példái a szöveg-átalakítások három különböző fajtájának is.

Az *Én Újságom* 1919. július 15-ei száma hosszabb bevezetéssel közölte Arany János *A walesi bárdok* című balladáját.⁷ A lakomát bemutató 8. versszak utolsó sora ez esetben: „Hogy nézni is teher;”⁸ Arany János eredeti szövegében ez a sor: „Hogy nézni is tereh;”. – A „tereh” szót „teher” jelentéssel még külön kifejezésként kezeli Ballagi Mór *A magyar nyelv teljes szótárának* 1873-as II. köteté;⁹ a Czuczor Gergely–Fogarasi János-féle *A magyar nyelv szótárának* 1874-ben megjelent VI. kötete szerint a „teher” szó „eredeti alakja *terh* v. *tereh*, mely noha

gyermeksajtójáról. Magyar Könyvszemle 1971. 2–3. sz. 186–190.; *Uő*: „Legyetek okosabbak, mint az emberek”. A Magyar Tanácsköztársaság gyermeklapjai. Magyar Nemzet 1976. márc. 23. 4.; *Bauer Gabriella*: Gyermekirodalom. Bp., 1986. 119–121.; *Komáromi Gabriella*: Elfelejtett irodalom. Fejezetek a magyar gyermek- és ifjúsági próza történetéből: 1900–1944. Bp., 2005. 34–42.; *Vörös Boldizsár*: Történelmi személyiségek ábrázolása a Magyarországi Tanácsköztársaság hivatalos jellegű anyagaiban. Kandidátusi értekezés kézírata, Bp., 1997. passim; e lapokkal kapcsolatos dokumentumokat közöl: „Mindenki ujkra készül...” Az 1918/19-es forradalmak irodalma. (Szöveggyűjtemény). IV. (A Tanácsköztársaság publicisztikája és irodalmi élete). Szerk., jegyz. József Farkas. Bp., 1967. passim.

- 4 Az *Én Újságommal* foglalkozott: *D. Szemző Piroska*: Gyermek- és ifjúsági lapjaink története. H., é. n. 10–13.; *Lakatos Éva*: Magyar irodalmi folyóiratok. C–E. Bp., 1973. 147–152.; *Szepesi Hajnal*: Adalékok Az *Én Újságom* és a *Jó Pajtás* című gyermeklapok történetéhez. Könyv és Nevelés 1976. 1. sz. 14–17.; *Komáromi G.*: Elfelejtett irodalom. I. m. 70–74.; *Uő*: A Kincskereső elődei között. Kincskereső 1990. 1. sz. 41–42.; *Pintér Szilvia–Török Andrea*: Az *Én Újságom* és a Magyar Lányok című gyermekfolyóiratok az 1910-es és az 1920-as években. Könyv és Nevelés 2000. 4. sz. 142–148.; ld. még: Az *Én Újságom*. Válogatás Benedek Elek és Pósa Lajos gyermeklapjából 1889–1914. Vál., szerk. Csokonai Attila. Bp., é. n.
- 5 Ld. ifj. Gaál Mózes jelentését: Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár K 305. 140. cs. 27–157 435. sz. A jelentés a többi ifjúsági lapról is fontos adatokat közöl. Kiadását ld. „Mindenki ujkra készül...” I. m. 1126–1127.
- 6 A közoktatásügyi népbiztosnak 1919. évi 125.907. számú rendelete az „*Én Újságom*”-nak minél szélesebb rétegben való ismertetése tárgyában. Hivatalos Közlöny 1919. júl. 10. 235. Vö. még: *Lett Miklós*: A Magyar Tanácsköztársaság sajtó- és könyvanyagának adattára. Bp., 1988. 17.
- 7 A walesi bárdok. Arany János balladája. Az *Én Újságom* 1919. júl. 15. 278–281.
- 8 Uo. 280.
- 9 A magyar nyelv teljes szótára [...]. II. Kár-pör–Z. Zsüzsük. Szerk. Ballagi Mór. Pest, 1873. 632.

gyéribben, szintén használtatik”.¹⁰ 1919-ben *Az Én Újságom* munkatársa minden bizonnyal a szöveg befogadását megkönnyítendő cserélte ki a régiesnek, elavultnak ítélt „tereh” szót az általánosan használt „teher”-rel, ugyanakkor elrontva a rímelést a versszak 2. sorával. Ez az átalakítás azonban nem érintette a vers legfontosabb tartalmi-gondolati elemeit, sőt, a szerkesztői szándék feltehetőleg éppen az volt, hogy a régies kifejezés megléte ne akadályozza esetleg azok befogadását.

Más jellegű viszont az a szöveg-átalakítás, amely Ady Endre *Történelmi lecke fiúknak* című versével történt. A mű *Az Én Újságom* július 1-jei számában jelent meg s utolsó, 8. szakasza ez esetben a következő: „Föl gyermekek tanulásra, / Háborura, egészségre. / Ti lesztek majd e rab ország / Megváltói, s boldog népe.”¹¹ E változattal szemben a vers utolsó sora Ady *A menekülő élet* című 1912-es kötetében: „Megváltott és boldog népe.”¹² A gyermeklap munkatársa egyfajta sajátos pedagógiai logikával alakította át az utolsó sor „Megváltott” szavát „Megváltói”-ra (megtörve ezzel a vers ritmusát is). Az előző sorokban ugyanis a költő tanulásra, harcra buzdítja a fiúkat – ám, ha úgyis megváltják őket, miért küzdenek?! *Az Én Újságom* szerkesztője mindennek értelmét azzal „állítja helyre”, illetve adja meg, hogy a sort átírva azt fejezi ki a gyermekeknek: ők lesznek a megváltók, ezért kell tanulniuk és küzdeniük! Az átalakítás pedig egyértelműen kapcsolódik a lap ugyanezen számának *Itt a nyár* című első írásához (tulajdonképpen vezércikkéhez), amelyben, többek között, ez áll: „nektek van nyaratok, kis munkások, gyermekek! [...] De azért legyen nyaratok, hogy lábatok, kezetek erős legyen, hogy a fejetek, a lelketek friss legyen és vidám a munkára! Nemcsak öröm a nyár, de kötelesség is vár rátok! [...] Éreztétek azt, hogy a nyár, a szép ajándék arra való, hogy erős, hatalmas munkások legyetek!”¹³ E két szöveg: a cikk és az átírt Ady-vers tehát hivatottak voltak kölcsönösen erősíteni egymás hatását, s ezáltal még jobban megrögzíteni a sugallt tartalmakat a fiatal olvasókban. – Figyelemre méltó a „Megváltói” kifejezés használata is, a gyermekekre vonatkoztatva. A megoldás rokon jellegű Szántó Lajos tanácsköztársasági plakátjával, amelynek felirata: „Proletárok! Előre! Ti vagytok a világ megváltói!” E szavak alatt pedig a kép munkásfigurákat ábrázol, a lábukra tekeredő tövises indákkal,¹⁴ amely így egyértelmű utalás a szenvedő Krisztus töviskoszorújára.¹⁵ A kereszténységgel szemben álló diktatúra propagandája egyébként is előszeretettel használta fel a vallásosság fogalmait, kifejezőkészségét saját eszméinek elfogadtatása érdekében, így például Kósa Miklós a következőképpen méltatta a *Kommunista kiáltványt* a *Fáklya* május 6-ai számának vezércikkében: „Marxnak

10 Czuczor Gergely–Fogarasi János: A magyar nyelv szótára. VI. Bp., 1874. 165. Vö. még: *Martinkó András*: Arany János: A walesi bárdok. 1857. In: *Uő*: Értjük vagy félreértjük a költő szavát? Bp., 1983. 166–167.

11 *Történelmi lecke fiúknak*. Ady Endre verse. *Az Én Újságom* 1919. júl. 1. 263.

12 *Ady Endre*: *Történelmi lecke fiúknak*. In: *Uő*: A menekülő élet. Bp., 1912. 113.

13 *Itt a nyár*. *Az Én Újságom* 1919. júl. 1. 242.

14 Ld. A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai. Összeáll. Gábor Imréné dr. Bp., 1969. 10.

15 Vö. ehhez: Töviskoronázás, töviskorona. In: A keresztény művészet lexikona. Szerk. Jutta Seibert. Bp., 2004. 307–308.

ez a munkája, a proletárságnak ez a bibliája ma sokszorosan szent és áldott”.¹⁶ – Az Ady-vers legfontosabb gondolati-tartalmi elemeit is megváltoztató, aktuálpolitikai tendenciájú átírással létrehozott buzdítást tehát számos tényező volt hivatott erősíteni: maga a vers; a diktatúra Ady-kultusza,¹⁷ ezáltal a költőnek, mint tekintélynek a felidézése; Az *Én Ujságom Itt a nyár* című cikke; a keresztény vallásosság kifejezésének használata a túlnyomórészt vallásos eszmekörben nevelkedett gyermekek esetében, amely megoldást a diktatúra propagandája több ízben megerősítette, s talán valamiféle sajátos kihasználása a fiatalok öntudatának: küzdjetek, mert ti lesztek a Megváltók!

Igen figyelemre méltó az a szöveg-újraalkotás is, amelyet Kallós Ede, klasszika-filológus hajtott végre Hésziodosz aranykor-leírásával Az *Én Ujságom* július 15-ei számában közzétett, Az *aranykor* című elbeszélésében.¹⁸ E szerint a szegény, a más nyáját őrző, az emberi gonoszságon, nyomorúságon kesergő Hésziodosznak, elrévült állapotában „a múzsák” (akik itt inkább csak a költő, a görögök képzetében léteztek) elmondják: milyen is volt hajdanán az aranykor.

„Nem volt mindig ily szomorú az élet – mondták – nem volt mindig ily csúnya a világ. Volt idő valamikor réges-régen, mikor valamennyi ember vidáman, boldogan élt. A gyümölcs, melyet a fák termettek, a kenyér, melyet az aranyos kalászok adtak, mindenkié volt. Aki éhes volt, ehett, aki szomjas volt, ihatott. Mindenki dolgozott, tehát senkinek sem kellett agyongyötrődni a munkában s a munka után együtt vigadtak, daloltak, táncoltak a boldog emberek, virágos mezőkön, árnyas erdőkben. Akkor még senkinek nem jutott eszébe, hogy kincseket gyűjtsön magának, senki sem mondta, hogy ez a darab föld, mely búzát terem, ez a fa, mely gyümölcsöt ad, az enyém, ehhez senki másnak nyúlnia nem szabad, ebből senki nem kaphat. Szeretetlenben, békében, boldogságban éltek az emberek. A sok szenvedés, a kapzsiság, a nyomorúság csak azóta szakadt rá a világra, amióta a földet határokkal hasították keresztül, amióta a vagyont elosztották, amióta kitalálták e csúf szavakat, hogy »enyém« és »tiéd«. Azóta rosszak, önzők az emberek, azóta van vége a szép, boldog világnak, az aranyos időknek, az aranykornak.”

Hésziodosz ezután rájön: megvan annak is a módja, hogy miként lehetne visszahozni az aranykort a földre. Mindezt dalnokként hirdeti a szegényeknek, akik azonban nem hisznek neki. A történet vége: hosszú idő múlva derítették ki a tudósok, hogy a múzsák igazat mondtak Hésziodosznak. „Aranykor igazán volt valamikor a földön s vissza is fog térni.”¹⁹ Kallós elbeszélése felhasználta Hésziodosz *Istenek születése*, valamint *Munkák és napok* című alkotásainak számos elemét, ugyanakkor a költő eredeti aranykor-leírása – prózai, szó szerinti fordításban – a következő:

16 Kósa Miklós: Marx. Fáklya 1919. máj. 6. 1. Vö. még: *Vörös B.: Történelmi személyiségek* i. m. passim.

17 Ld. ehhez: uo. passim.

18 Kallós Ede: Az aranykor. Az *Én Ujságom* 1919. júl. 15. 282–283.

19 Uo. 283.

„A halhatatlan istenek, akik az égi házakat lakják, először aranyból alkották meg a gyarló emberek fáját. Ez Kronosz kora volt, aki akkoriban még égi király volt. És a halandók mint az istenek éltek és nem lakozott szívükben bánat. Távoly voltak a bajoktól és nem szenvedtek szűkséget, nem nehezedett rájuk a gonosz öregség, hanem kezük és lábuk fürge lévén, erőben éltek, távol mindenféle rossztól. S úgy haltak meg, mintha álom jött volna rájuk. És minden jóban részesültek; a táplálékot nyújtó föld önként hozta termését, sokfélélt és gazdagon. Munkájukat nyugalomban, kedvvel és örömmel végezték el, bőségben sok jóval voltak megáldva. A boldog istenek is kedvelték őket, mégis, midőn ezt a fajt később a sötét végzet magába fogadta, ezeket az embereket a földön tevékenykedő, tiszta jó lelkeknek nevezték”.²⁰

Hésziadosz (Kallós által nyilván eredetiben olvasott) leírását és Kallós szövegét (amely a vers prózai átalakítása, egyben hozzáigazítása az olvasók életkorából fakadó követelményekhez) összevetve, kiderül, hogy van közös elemük: az emberek általános boldogsága, továbbá vannak rokon elemeik: a létfenntartáshoz szükséges javak elegendő mennyisége és az, hogy a munka nem számított tehernek. Ugyanakkor szembetűnőek a különbségek: míg az antik szerző ábrázolásában nagy szerepe van a testi egészségesség bemutatásának, továbbá annak, hogy a föld önként hozta termését, s hogy a kor embereit a végzet pusztította el, Kallós leírásában ezek a tényezők nem jelennek meg, ám nagy hangsúlyt kap a társadalmi-tulajdoni viszonyok ismertetése: minden közös volt, nem volt magántulajdon, mindenki dolgozott s a magántulajdon megjelenése vetett véget az aranykornak. E merész átalakítással-értelmezéssel, az elbeszélés egészével Kallós valamiféle „őskommunistát” alkotott Hésziadoszból, a történet befejezésével mintegy beállítva őt az új világ előhírnökei közé. Az pedig, hogy milyen tudományos felfogás indította Kallóst e merész értelmezésre-kisajátításra, fellelhető az ókori görögök világát bemutató, hivatalosan kötelezővé tett történelem-tananyag-szövegében, amely a *Néptanítók Lapja* 1919. április 24-ei számának mellékleteként jelent meg. E szerint a Kr. előtti II. évezredben a „görögök kommunizmusban éltek”. A „görög nemzetségek a közös munkával megszerzett földet köztulajdonnak tekintették, az új kenyeret adó földet közösen vették művelés alá és a közösen termelt termékeket azután a nemzetségeket alkotó családok között felosztották”. A „görögök számára is csak ily gazdasági berendezkedés tette lehetővé, hogy a honi föld megszerzése után csakhamar a kultúra magasabb igényű munkáját is elvégezzék. [...] A IX., VIII. sz. epikusai a kommunizmust már csak híreből, a hagyományból ismerik s csak ennek alapján viszik bele a tárgyalt régi idők rajzába.”²¹ A tudományos

20 *Hésziadosz: Erga kai hémerai*. Munkák és napok. Görögül és magyarul. Ford., bev., jegyz., kísérelő-tanulmányok: Trencsényi-Waldapfel Imre. Bp., 1955. 44–45. A görög szöveg prózai, szó szerinti fordítását Soós István készítette számomra, szívességéért ezúton mondok köszönetet.

21 *Kallós Ede: Leckék az ókor történetéből* (keleti népek, görögök, rómaiak). Melléklet a „Néptanítók Lapja” [1919.] 17. számához XI–XII. Vö. ehhez: *Vörös Boldizsár: Új történelemtanítás – átértékelte történelmi hősök? Kiemelkedő személyiségek a Magyarországi Tanácsköztársaság hivatalos történelem-tananyagaiban*. In: Tanulmánykötet Heckenast Gusztáv emlékére. A Miskolcon, 2000. március 24–25. napján megtartott emlékkonferencia előadásai. Szerk. Bessenyei József. Miskolc, 2001. 187–199., ld. a tanulmányt e kötetben is: 225–232.

alapokat, előfeltevéseket nem nélkülöző értelmezés²² ugyanakkor tökéletesen illeszkedett a Tanácsköztársaság eszmerendszerébe – és kapcsolódott *Az Én Ujságom* adott számának következő szövegéhez is, amelynek szerzője, ha a diktatúra utolsó heteiben nem is hirdette a Kallós által ígért új aranykor eljövételét, *Zsemlyekiosztás a gyermekeknek az iskolában* címmel ezt állította: „A Tanácsköztársaság az ő legkisebb katonáit, az ő gyermekeit szereti legjobban. A mai nehéz körülmények között sem akarja, hogy a gyermek – akitől a háború éve alatt annyi mindent vontak meg – régi, kedvenc csemegéjéhez hozzá ne jusson.”²³ A fényképekkel illusztrált beszámoló és Kallós elbeszélése egymás hatását voltak hivatottak erősíteni, közlési sorrendjükkel pedig a diktatúra egyfajta történelmi legitimálását is igyekezett végrehajtani a szerkesztő.²⁴

Leegyszerűsítő átirás, aktuálpolitikai-pedagógiai célzatú átirás, kisajátító értelmezés: e három klasszikus-átalakítási eljárásra jó példákat szolgáltatott *Az Én Ujságom* tanácsköztársasági számai. Az ilyen típusú átalakítások vizsgálata pedig jól beilleszthető mind a politikai diktatúrák propagandájának, illetve irodalmi életének, mind a gyermeki irodalom különféle kérdéseinek, mind a politikai szocializációs folyamatok számos vonatkozásának kutatásába.²⁵ Mindezek kapcsán, befejezésül talán nem felesleges idézni René Wellek és Austin Warren híres könyvének következő gondolatait:

„Az irodalom történetében fontos szerepet játszott a hamisítványok és kegyes csalások hitelességének kérdése, s értékes ösztönzést nyújtott a további kutatásoknak. Így például az a vita, mely Macpherson *Ossziánja* körül folyt, a kelta népköltészet kutatását serkentette; a Chatterton körül támadt vita az angol középkori történelem és irodalom kutatását tette intenzívebbé; a Shakespeare-darabok és dokumentumok Ireland-féle hamisításának következményeként föllevenedtek a viták Shakespeare-ről és az Erzsébet-kori színpad történetéről.”²⁶

A tanulmány először megjelent: Iskolakultúra 2001. 10. sz. 105–110.

22 Kallós Ede Héziódosz-elbeszéléseinek léteznek egy másik, szintén gyermekeknek szóló változata is, amelynek aranykor-ábrázolásában nem jelenik meg a fentiekben bemutatott őskommunizmus: *Kallós Ede: Regélnek a múzsák*. In: *Uő: Regélnek a múzsák... Hellén regék*. Bp., é. n. 7–12. Kallós Ede egyik nekrológia szerint e kötet 1925-ben jelent meg: Kallós Ede (1882–1950). Magyar Nyelvőr 1950. 2–3. sz. 224.

23 Zsemlyekiosztás a gyermekeknek az iskolában. *Az Én Ujságom* 1919. júl. 15. 284.

24 Vö. még: *Vörös B.: Történelmi személyiségek* i. m.

25 Vö. pl. *Gyalus István: A megkorrigált Petőfi. Irodalomtörténet* 1919. 1–2. sz. 132.; *Komáromi G.: Elfelejtett irodalom*. I. m. 61–63.; *Szörényi László: Ars Mutilandi Hungarica, avagy bevezetés a delfinológiába*. In: *Uő: Delfinárium. Filológiai groteszk*. H. n., 2010. 11–114.

26 *René Wellek–Austin Warren: Az irodalom elmélete*. Bp., 2006. 67–68. Vö. még: *Radnóti Sándor: Hamisítás*. Bp., 1995. passim.

Lóversenypályák és politikai propaganda

Szimbolikus térfoglalási akciók a Magyarországi Tanácsköztársaság idején

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt közvélemény-formálói már a 20. század elején számos alkalommal ítélték el a lóversenyeket, a *Népszavában* közzétett írásaikkal. Egy 1912-es cikk szerint

„A lóversenyjáték egyik legutálatosabb és egyben legveszedelmesebb betegsége ennek a szegény országnak. A lótenyésztés ma már csak ürügy, a tulajdonképpeni cél: a nyereszkesedés, embergyilkos, kegyetlen hajsza a más pénze után. Irtózatossá pusztítást visz véghez a lóverseny. Ez a hazard szennyszórakozás megöl, az öngyilkosságba hajszol tisztességes egzisztenciákat, a börtönbe juttat sokgyermekes családfőntartókat. Hihetetlen mértékben fertőzi meg a magyar közéletet, az egész magyar társadalom levegőjét a lóversenyőrület.

A lóverseny a nagyurak szórakozása, tehát ronthat, pusztíthat, gázolhat vérben: senki sem kiált megálljt a ronda nyavalyának. Ez az ország a lóversenyek országa: a versenyző lovasurak nyergelik meg halálosan a koldus, nyomorgó népet.”¹

Az idézet utolsó mondatából pedig kiderül, hogy a cikkíró a lóversenyt úgy értékelte, mint amely a fennálló, általa elítélt társadalmi rendszert egyfajta szinekdocheként, rész-egész összefüggésben mutatja meg. – 1913-ban Bresztovszky Ernő tette közzé a *Népszava* hasábjain a lóversenyen szerzett benyomásait, más mozgalmi szerzőkhöz hasonlóan nem hallgatva el azt, hogy még a szociáldemokrata munkások is részt vesznek a fogadások játszmáiban: „Látok egy pár szervezett munkást, jó elvtársat, aki képes hetekig sztrájkolni, ha valamelyik műhelytársától pár hatosnyi tarifabért levonnak s most meg arra képes, hogy a legkomolyabb vitával döntse el, melyik dögre [értsd: lóra] rakják a közös ötfórintokat.” A cikket záró értékelésében Bresztovszky hangsúlyozta:

„Nem az a legnagyobb baja a lóversenynek, hogy cilinderes fosztogatók ezen a réven is megrabolhatják a tömegeket, hanem az, hogy antiszociális ösztönöket keltenek benne. A lóverseny egyik megtettesítője a »divide et impera« (szíts viszályt és uralkodj) elvének s a lovak miatt üvöltő, tomboló tömeg lelkében a mindenki harca mindenki ellen lesz úrrá. Nem csodálom, hogy a külön

1 A lóverseny. Sikkasztásba és öngyilkosságba kergeti áldozatait. *Népszava* 1912. aug. 24. 10. Ld. még pl. Kőrösi szenteltvíz a totalizátor ellen. *Népszava* 1909. ápr. 24. 5.; Az új lóversenyter. A főváros nagylelkű a grófok iránt. *Népszava* 1911. máj. 19. 5.; Az új lóversenyter szerződését [...]. *Népszava* 1911. máj. 30. 6.; Lóvátett lóversenyzők. Csaltak az urak. – Gázság a fogadók rovására. *Népszava* 1912. aug. 3. 9.

páholyokban és a fönntartott helyeken olyan csöndes, megelegetett mosolygással nézik a förtelmes tombolást, amely nemcsak pénzbeli, hanem ilyen »erkölcsi« sikert jelent rájuk nézve.”²

Az 1918–1919-es népköztársaság idején a magyarországi szociáldemokraták, immár a hatalom birtokosaiként, több ízben határozottan sürgették a lóversenyfogadások megszüntetését és március közepére a következő álláspontot alakították ki ezzel kapcsolatban: „A lóversenyfogadásokat el kell törölni, a tudatlan szegénység teroszerű kifosztását mindenáron meg kell akadályozni. Viszont ragaszkozdunk ahhoz is, hogy az alkalmazottakról [tudniillik akik kárvallottjai lennének a lóversenyügy átalakításának] is gondoskodni kell.”³

A Magyarországi Tanácsköztársaság létrejötte után néhány nappal, már 1919. március 27-én Budapest vezetésének illetékesei akként rendelkeztek, hogy a főváros a Stefánia úti úgynevezett régi lóversenyteret és a Kerepesi úti úgynevezett új lóversenyteret „kertészeti megmunkálás céljára a földművelésügyi népbiztosságnak rendelkezésére bocsátja”.⁴ Ezen elgondolás mellett foglalt állást a Forradalmi Kormányzótanács március 28-ai ülésén Hamburger Jenő földművelésügyi népbiztos, amikor bejelentette, hogy a lóversenyteret kertgazdasági célokra fogják felhasználni, a lóversenyzést az egész országban betiltják, a versenylovakat pedig a Hadügyi Népbiztosság rendelkezésére bocsátják.⁵ A Népszava március 29-ei számában meg is jelent a Földművelésügyi Népbiztosság rövid rendelete, amely szerint „A földművelésügyi népbiztosság a lóversenyek megtartását az egész ország területére megtiltja és elrendeli, hogy a lóversenyterek területei főlészántandók és mezőgazdasági termelés, valamint kerti gazdaság létesítésére használandók.”⁶

A két fővárosi pályát néhány napon belül felszántották⁷ és a régi lóversenytéren jött létre a Magyar Földművelésügyi Népbiztosság 1. számú Kertészeti

2 *Bresztovszky Ernő*: Benyomások, amiket egy lóversenyt először és – valószínűleg – utoljára látott kíváncsi szerzett nemrégiben, amikor a nagy díjért futottak a lovak. Népszava 1913. máj. 25. 2–4. Ld. még pl. Úri fosztogatás – proletár könnyelműség. Népszava 1913. aug. 24. 1–2.; Tessék legelni! Népszava 1914. máj. 12. 11–12.

3 Gyűlés a lóversenyért. Népszava 1919. márc. 16. 8. Ld. még: Tessék már végre radikálisan megoldani a lóversenykérdést! Népszava 1918. dec. 18. 8.; A lóversenyek új kezekben. Népszava 1919. jan. 17. 7.; A lóversenyfogadások ügye. Népszava 1919. febr. 28. 6.; A lóversenyfogadások ügyét a nemzetgyűlés fogja eldönteni. Népszava 1919. márc. 2. 8.; A lóversenyfogadások és Buza miniszter. Népszava 1919. márc. 14. 4–5.; A lóverseny-alkalmazottak Berinkei miniszterelnöknél. Népszava 1919. márc. 15. 6.

4 Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (= MNL OL), K 184. 2174. cs. 31 760/919. V. sz. A rendelet szövegét e munkám Függelékében közlöm. – Ld. még: MNL OL L 12. 3. cs. 1440/919. II. o.; 1. cs. 229/919. II. o., továbbá: Lóverseny helyett kertgazdaság. Pesti Napló 1919. márc. 29. 6., valamint: Milliók a gyepen. Budapest Számokban 1919. júl. 11. 13–14.

5 Ld. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1919. Szerk., bev. Imre Magda–Szücs László. Bp., 1986. 110.

6 Betiltották a lóversenyek megtartását. Népszava 1919. márc. 29. 5. Ld. még ehhez: Szegény lovak, hogyan fogtok ti tenyészni ezután? Népszava 1919. ápr. 2. 10. Vö. még: *Daniss Győző*: Kisparcellákon krumpli, az erkélyen borsó és bab. Budapest 2017. 9. sz. 21–25.

7 Létezett még az Erzsébet királyné úti ügetőversenypálya mezőgazdasági hasznosításának terve is (ld. Konyhakert lett a lóversenyterekből. Vörös Ujság 1919. ápr. 6. 6.), ám, úgy tűnik, ez végül is nem realizálódott. Ld. ehhez: MNL OL K 184. 2174. cs. 32 097. sz. Testnevelés és sport

Termelőszövetkezete,⁸ az új lóversenytéren pedig a *Magyar Földművelésügyi Népbizottság 2. számú Kertészeti Termelőszövetkezete*.⁹ Az elkövetkező hónapokban a régi lóversenytéren, többek között, salátát, kelkáposztát, tököt, uborkát, zöldbabot, karalábét és répát,¹⁰ az új lóversenytéren, egyebek mellett, salátát, retket, borsót, tököt, kelkáposztát és karalábét termesztettek.¹¹ A *Világszabadság* július 13-ai számának tudósítása szerint az új lóversenyteri „telepnek nagyszerű nyúltenyésztése is van. Baromfitenyésztése pedig valóságos szenzáció. Nyolc farmra van felosztva a telep, ahol 6000 tojásra felállított keltetőgép van.”¹² (A termelőszövetkezet így tojáskeltetést is tudott vállalni, amelyről a napilapokban több alkalommal hirdetést tettek közzé.¹³)

A régi lóversenyteret nem csak mezőgazdasági célokra hasznosították: így például e pályán rendezte meg a *Magyar Atlétikai Szövetség* április 6-ai mezei futóbajnokságát,¹⁴ július 6-án pedig itt nyitotta meg a VII. kerületi *Munkás- és Katonatanács* második napköziotthonát.¹⁵ A *Volksstimme* július 8-ai száma arról tudósított: a termelőszövetkezet vezetősége a telepen egy nagy területet kifejezetten a gyermekek számára jelöltetett ki és szántatott fel, hogy ott a fiatalok a tanárok irányításával kertészkedhessenek majd¹⁶ – a diktatúra világszemléletének megfelelően kihasználva a hely adottságait, a gyermekek munkára nevelése érdekében.

A régi lóversenyteri körülbelül 70–80 holdas mezőgazdasági telepen, Hausknecht Nándor üzemvezető május eleji nyilatkozata szerint

„105 ember dolgozik, nagyobbára fejmunkás, olyan, aki soha fizikai munkát nem végzett. Egy csomó volt milliomos és katonatiszt. Itt dolgozik egy Szinyei Merse, a két Heinrich fiú, az Antal meg a Tibor, három volt vezérkari kapitány: Tabódy, Unger és Csepreghy. Ezek hárman a leghasználhatóbbak a fejmunkások közül. Azután Rabinek René, egy bankigazgató leánya, Steller Mária, egy ismert nagyvállalkozó és Nemes Katinka, a volt képviselő leánya. De még sokan a bukott társadalom nagyjaiból. Több volt katonatiszt, egy dr. Lóv Tivadar nevű pesti ügyvéd. A fejmunkásokból csoportok alakultak és ezek képzett szakmunkások irányítása mellett dolgoznak.”¹⁷

Magyarországon a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején 1918–1919. Összeáll., szerk. Kiss Dezső. Bp., 1970. 220–223. – A budapesti lóversenypályákról általában ld. *Zeidler Miklós*: Sportterek. Bp., 2000. 29–33. Tájékoztatómat a lóversenyügy irodalmában *Zeidler Miklós* segítette, akinek szívességéért ezúton mondok köszönetet.

8 MNL OL L 12. 2. cs. 1041/919. II. o.

9 Uo. 1. cs. 176/919. II. o.

10 Uo. 3. cs. 1440/919. II. o.; 6. cs. 3559/919. II. o.

11 Uo. 3826/919. 15. sz., 7. sz.; Budapest Főváros Levéltára (= BFL), XVI. 1. b. 3a. 17. sz.

12 A kertésztelepen. Az új lóversenyteri kertészüzem. *Világszabadság* 1919. júl. 13. 4.

13 Ld. pl. Tojáskeltetést vállal [...]. *Vörös Ujság* 1919. máj. 18. 6. Tojáskeltetés. *Népszava* 1919. jún. 28. 8.

14 A mezei futóbajnokságok. A csapatbajnokságot az MTE biztosan nyerte. – Gross szenzációs egyéni győzelme. – Az FTC győzelme az ifjúsági bajnokságban. *Sportképek* 1919. ápr. 11. 80–82.

15 Napköziotthon a lóversenytéren. *Népszava* 1919. júl. 8. 8.

16 -ger.: Für die Jugend! Zur Eröffnung des Kinderferiengartens auf dem ehemaligen Pferdewettrennplatz. *Volksstimme* 1919. júl. 8. 6–7.

17 (v. d.): A felszántott lóversenypályán. *Pesti Futár* 1919. máj. 2. 16–17. A nyilatkozatban említett „fejmunkás” kifejezés itt olyan kertészeti dolgozót jelöl, aki korábban nem végzett fizikai munkát

Az új lóversenytéri körülbelül 220 holdas telepen, a szövetkezetet vezető Derera Ferenc április végi nyilatkozata szerint 400 munkás (köztük sok „fej-munkás”) dolgozott,¹⁸ a *Népszava* június 25-ei száma cikkének szerzője pedig arról számolt be, hogy ekkor a szövetkezetben 600 munkás tevékenykedett; köztük 400 olyan volt, aki korábban szellemi munkával foglalkozott.¹⁹

Ugyanó írt az új lóversenytéri termelőmunka költségeiről és gazdasági jelentőségéről is, megállapítva: „Igaz, hogy a termelés ma még drága, de ha az emberek jól beletanulnak, olcsóbb lesz és végre is a proletárállam legfőbb gazdasági szempontja mégiscsak az, hogy sok új termék, sok élelmiszer termeltessek, még ha kissé drága is pénzben kifejezve a termelés.”²⁰ A *Szociális Termelés* július 2-ai számában pedig az olvasható, hogy „A Tanácsköztársaság a közéletelmzési zavarok enyhítése érdekében különös gondot fordít a konyhakertészet fejlesztésére és e tekintetben első helyen a főváros szükségletét tartja szem előtt.”²¹ A lóversenyterek mezőgazdasági hasznosítása tehát illeszkedett azon intézkedések sorába, amelyek Budapest jobb élelmiszerellátását igyekeztek előmozdítani, akárcsak például a *Főváros Népbiztosságának* április 3-ai rendelete, amelyik előírta, hogy „A földművelésügyi népbiztos rendelkezése alapján a fővárosban a gazdasági megművelésre alkalmas összes területek azonnal művelés alá veendőek.”²² E problémakörrel kapcsolatban, annak jelentőségét érzékeltetendő, Biermann István a *Budapesti Központi Forradalmi Munkás- és Katonatanács* 80-as intézőbizottságának május 22-ei ülésén tartott

– ugyanakkor a Fejmunkások Szervezete vezetőségének a Szociális Termelés máj. 10-ei számában megjelent közleménye így mutatta be a csoport tagjait: „Alig két hónapja tömörült a Fejmunkások Szervezetébe az az értelmi osztály, amely dolgozni akar s bármely fizikai munkát is vállal. A fél napi elfoglaltsággal bírókat, az állás- és foglalkozásnélküli intellektuelek tömegeit követte az ipari és kereskedelmi munkásság ezrei [így!] s csatlakoztak hozzájuk a segédmunkások és földművelők. Az intellektueleket kényszeríti a létfenntartás és nincs az az osztály, amelyből seregestől ne jelentkeztek volna bármely fizikai munkára – magas rangú katonatisztek, papok, mérnökök, orvosok, tisztviselők, tanárok, tanítók, főiskolai hallgatók stb. Az ipari munkásságot és kereskedelmi elemeket hozzánk hozta a jobb belátás. [...] A mi szervezetünkben – mondhatjuk – azok tömörültek, akik válogatás nélkül minden munkára vállalkoznak”. A szervezetben vannak „Ezredesek, lelkészek, földbirtokosok, képviselők, törvényszéki bírák stb.” Sőt: „Minden állás-, foglalkozás- és munkánélküli bizalommal fordulhat a Fejmunkások Szervezetéhez.” A fejmunkások szervezete. *Szociális Termelés* 1919. máj. 10. 9–10. Szemere Vera szerint a Tanácsköztársaság idején a „fej-munkás” kifejezés alatt „nem annyira a szó mai [1963.] értelmében vett értelmiségieket, hanem inkább állás nélkül maradt tisztviselőket, alkalmazottakat és deklasszált elemeket értettek”. *Szemere Vera: Az agrárkérdés 1918–1919-ben.* Bp., 1963. 207.

18 A proletármunka csodája. Budapesten lesz a világ legmintaszerűbb kertészete. *A Munka* 1919. ápr. 24. 1. A cikk szövegét e munkám Függelékében közlöm.

19 Szocialista építőmunka. *Népszava* 1919. jún. 25. 4.

20 Uo. 4. A cikk szerint a nagyüzemi kertészet fejlesztése nemcsak az élelmiszerellátás biztosítása szempontjából fontos, hanem azért is, mert „ötven ilyen [kertészeti] telepen húszezer olyan embert tudunk *ideálisan, egészséges, kellemes, produktív munkával ellátni*, aki eddigi foglalkozási körében fölöslegessé vált”.

21 A konyhakertészet fejlesztése. *Szociális Termelés* 1919. júl. 2. 18.

22 A főváros gazdasági megművelésre alkalmas területeinek azonnal való művelés alá vétele. *Budapest Népbiztossága Hivatalos Közlönye* 1919. ápr. 11. 408.

felszólalásában így fogalmazott: „Az élelmezés legégetőbb kérdése a fővárosnak, sőt az egész forradalomnak”.²³

Az új kertészeti telepek létrehozása és működtetése azonban korántsem csak a diktatúra központjának, Budapestnek²⁴ élelmiszerekkel történő ellátását szolgálta, hanem ugyanakkor szimbolikus térfoglalási akció²⁵ is volt. E térfoglalások jelentőségét, hatását pedig tovább erősíthették a diktatúra hivatalos legelű lapjaiban²⁶ megjelent különféle írások és az ekkoriban elkészített és vetített filmhíradók felvételei és feliratai.²⁷

A tanácsköztársasági újságoknak a lóversenytéri munkálatokkal foglalkozó cikkeiben többször is szerepelt a letűnt világ és az új korszak szembeállítása – ezzel összefüggésben pedig a diktatúra (Kornai János szavaival élve) „felsőbbrendűségének tudata”.²⁸ A *Volksstimme* április 6-ai számának cikkírója szerint

„A józanul gondolkodó budapesti közönség biztosan nem fog a lóverseny halála miatt egyetlen könnyet sem hullatni és amikor nyáron a lóversenypálya kárhozott földjéből kikel majd a külön-

23 BFL XVI. 1. g. 2., valamint még: *Szemere V.*: Az agrárkérdés i. m. 173–184., 263–266.; *Varga László*: Kertszövetkezetek a Tanácsköztársaság alatt. Budapest 1979. 7. sz. 36–37.; *Gerelyes Ede*: Budapest a Magyarországi Tanácsköztársaság fővárosa. In: Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig. Szerk. Horváth Miklós. Bp., 1980. 77–79., 81. – E szövetkezeteket a Tanácsköztársaság bukása után, 1919 második felében feloszlatták. Ld. ehhez: *Pálosi Ervin dr.*: Hogyan halt meg a lóversenytér. Számolatlan milliók, kifizetetlen számlák, kiuzsorázott fejmunkások. Uj Nemzedék 1919. okt. 26. 3–4.; Mennyibe került a kommunista kertészet? (Nyolcmillió elveszett, de majd' kétmilliárdot takarítottunk meg.) Az Újság 1919. nov. 1. 7.

24 Ld. ehhez: *Hajdu Tibor*: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp., 1969. 84.; *Vörös Boldizsár*: Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. Budapesti Negyed 2000. 3–4. sz. 144–172., ld. a tanulmányt e kötetben is: 139–161.

25 Ld. ezekről ált. *Gyáni Gábor*: Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940). Bp., 1999. 98–109.; Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban. Szerk. Bodó Julianna. Csíkszereda, 2000.; *Hartmut Häußermann*: Topographien der Macht: Der öffentliche Raum im Wandel der Gesellschaftssysteme im Zentrum Berlins. In: Stadt und Öffentlichkeit in Ostmitteleuropa 1900–1939. Beiträge zur Entstehung moderner Urbanität zwischen Berlin, Charkiv, Tallinn und Triest. Hg. Andreas R. Hofmann–Anna Veronika Wendland. Stuttgart, 2002. 81–93.; *Bodó Julianna*: A formális és informális szféra ünneplési gyakorlata az 1980-as években. Bp., 2004. 129–162.; *Takáts József*: A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok. In: *Úő*: Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok. Bp., 2007. 137–151. Az 1918–1919-es magyarországi forradalmak szimbolikus térfoglalási akcióiról ld. pl. *Vörös B.*: Károlyi i. m. 139–159.; *Úő*: „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. Bp., 2004. 85–108.

26 Ld. ezekről: *Lett Miklós*: A Magyar Tanácsköztársaság sajtó- és könyvanyagának adattára. Bp., 1988. – A lóversenytér átalakításával foglalkozó egykorú cikkek felsorolását ld. A Tanácsköztársaság Budapestje a korabeli lapok tükrében. (Bibliográfia). Írta, szerk. Tolnai György. Bp., 1969. 304–305.

27 Ld. ezekről: A Tanácsköztársaság idején készült és megmaradt filmek leírása. In: A magyar film a Tanácsköztársaság idején. Sajtó alá rend., szerk., bev. Garai Erzs. Bp., 1969. 258–294.; *Vörös Boldizsár*: Vörös Riportfilmek és fekete-fehér újságok. Tanácsköztársasági híradófelvételek vizsgálata korabeli más források segítségével. In: Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére. Szerk. K. Horváth Zsolt–Lugosi András–Sohajda Ferenc. Bp., 2003. 532–543., ld. a tanulmányt e kötetben is: 259–265.

28 *Kornai János*: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Bp., 1993. 82–84.

féle konyhakerti növények és vetemények üde zöldje, ebben kétségtelenül még a sportsmen szeme is gyönyörködni fog és ők is be fogják látni, hogy az új korszak, amely a főúri gazdálkodást oly alaposan felszámolta, egy jobb korszak...”²⁹

A *Munka* április 24-ei számának cikke így kezdődik: „Proletármunka folyik mindenütt! Káprázatos gyorsasággal készül a régi rend összedöntésével párhuzamosan az új világ új pilléreinek felállítása is. Ahol tegnap a kizsákmányolás orgiái folytak, ott ma az embernemesítő munka járja, ahol tegnap még a »főurak« passziójából a proletárok pénzét csalták ki »lótenyésztés« ürügye alatt, a budapesti lóversenytereken ma már az új világ, a proletármunka legszebb csodájában gyönyörködhetik a szem.”³⁰ A *Volksstimme* április 25-ei számának e munkálatokkal foglalkozó írása a következő megállapítással kezdődik: „Egy új, szebb világ keletkezik.”³¹

Az újságcikkekben nemegyszer hangsúlyosan szerepelt az is, hogy a kertészetekben dolgozó, korábban fizikai munkát nem végző „fej munkások”-ra új tevékenységük pozitív, átnevelő hatással van, s így képesek beilleszkedni az új társadalmi rendbe. Derera Ferenc *A Munka* április 24-ei számának cikkében eként nyilatkozott: a telepén dolgozó „munkások között sok a fej munkás, akik hamar megtanulnak az új munkásvilágba beleilleszkedni”;³² ugyancsak *A Munka* május 28-ai számának egyik írásában a kertészeti ügyek intézője így fogalmazott: „Az új lóversenytéren legnagyobb részt olyan emberek dolgoznak, akik azelőtt egyáltalán nem végeztek fizikai munkát. Mégis gyönyörűség látni, milyen kitarással, mennyi életkedvvel dolgoznak. Ez a munka nagyszerű átalakító hatással van rájuk. A teljesítményük is majdnem eléri a fizikai munkások teljesítményét.”³³

29 Bebauung der Wettrennplätze. *Volksstimme* 1919. ápr. 6. 8.

30 A proletármunka csodája. I. m. 1. – A Vörös Ujság ápr. 11-ei számának a régi lóversenyteri munkálatokkal foglalkozó cikke pedig részletesen ismertette az eredeti épületegyüttes lebontását is, a korábbi viszonyokkal való szakítást, leszámolást hangsúlyozandó: „A régi lóversenytéren azonban nemcsak földművelés folyik, hanem a pusztítás munkája is. Elpusztítanak mindent, ami visszaemlékeztet az úri léhaságra és azokra az idegtépő izgalmakra, amiket a proletárok tömegei átszenvedtek, hogy a lótenyésztés örve alatt bitang lélhűtők, arisztokrata semmiháziak vagyona és hatalma gyarapodjon. A kis bódékat elhordják s viszik ki az állatkertbe, a tribünök deszkáit, a jegybódék berendezését, a faalkatrészeket és a téglát, amit építkezéseknél használnak majd föl.” Kertésztelep a lóversenytéren. Elégületlenség a vezetés miatt – Vezérkari tisztek, művészek mint kertmunkások. *Vörös Ujság* 1919. ápr. 11. 7.

31 Budapesti Mustergärtneri. *Volksstimme* 1919. ápr. 25. 5.

32 A proletármunka csodája. I. m. 1.

33 Két hónapi kertészeti munka Magyarországon. *A Munka* 1919. máj. 28. 3–4. – Varga Jenőnek a *Vörös Ujság* júl. 2-ai számában megjelent cikke pedig eként buzdította a „proletárok”-at, a „régimunkások”-at: „Nem szabad tehát rossz szemmel nézni azokra a szellemi proletárookra, akik most a fizikai munkát választják kenyérkeresetül. Nincs is erre semmi ok! A proletariátus szellemi erejének lebecsülése volna azt hinni, hogy nem lesz elég ereje fölszívni ezeket az új elemeket, igazi, öntudatos proletárokká tenni őket. Amint a kapitalista versenyben tömegesen tönkrement és a proletariátusba lesüllyedt kispolgári elemeket fölszívta és megemésztette, úgy lesz elég ereje ahhoz is, hogy az önként proletársorsra vállalkozó embereket igazi proletárokká alakítsa át.” *Varga Jenő*: Testvéri szeretettel [...]. *Vörös Ujság* 1919. júl. 2. 1. Ld. még ált. *Richard Pipes*: Az orosz forradalom története. Bp., 1997. 40–47.

A hivatalos jellegű lapok cikkeiben többször szerepelt annak ábrázolása is, hogy az új lóversenyteri munkálatoknál amerikai eljárásokat alkalmaznak – így mutatva rá a termelés modern, sőt legkorszerűbb voltára. „Ez a telep lesz a világ legmintaszerűbb kertészete. Amerikai stílusban kezdtük és csodát fogunk vele produkálni” – jelentette ki Derera, már idézett áprilisi nyilatkozatában.³⁴ A *Világszabadság* július 13-ai számának cikke pedig azt állította Dereráról, hogy „több mint két évtizedet töltött Észak-Amerikában, ahol is a kertészetnek legnagyobb és legmodernebb telepei vannak”. Az új lóversenyteri telepen a „kertészet nem bolgár rendszerű, hanem azt egészen amerikai rendszerrel kezelik”.³⁵

A propaganda még az új lóversenyteren termesztett virágokat is jelképeként használta fel a megváltozott társadalmi viszonyok bemutatásához. A *Munka* április 24-ei számának már idézett cikke így fejeződik be:

„Az egyik táblán virágok vannak. Már nyílnak és illatoznak. A telep vezetője magyarázza:
– Ez a munkásoké. Minden proletárnak joga van munkája után egy pár szál virágra is. Eddig úgyis csak a tövis volt az övék. Ezentúl a virág, de a munka gyümölcse is az övék lesz.”³⁶

A régi lóversenyteri napköziotthon létrehozásakor pedig nemcsak a termelőszövetkezet irányítói kapcsolták össze a mezőgazdasági munkálatokat a diktatúra világszemléletének jegyében történő gyermekneveléssel, hanem a *Volksstimme* július 8-ai számának az intézmény megnyitása alkalmából közzétett cikkében a következő buzdítás írója is:

„Kívánatos lenne, hogy a VII. kerületi munkástanács példáját a többi kerület munkástanácsai minél előbb kövessék. Mert az, amit az ifjúság, vagyis a jövő hordozója boldogságáért teszünk, az kétségtelenül a legjövendelműbb befektetés a szocialista társadalom biztosítása érdekében. Ifjúságunk a talaj,

34 A proletármunka csodája. I. m. 1.

35 A kertésztelepen. I. m. 4. – A propagandának ez az eljárása illeszkedett a Tanácsköztársaság idején a hivatalos jellegű értékelésekkel rendkívüli mértékben méltatott Lenin nézeteihez, akinek A szovjethatalom legközelebbi feladatai c. munkáját a Közoktatásügyi Népbiztosság jelentette meg. E művében Lenin, többek között, ezt írta: „A szocializmus megvalósítását éppen azon sikereink fogják meghatározni, melyeket a kormányzó szovjethatalom és szovjetszervezettségnek a kapitalizmus utolsó eredményeivel való összeolvastása révén fogunk elérni. Fel kell használni Oroszországban a Taylor-rendszer megtanulását és tanítását, rendszeres megvizsgálását és alkalmazását.” *N. Lenin: A szovjethatalom legközelebbi feladatai.* H. n., 1919. 21–22. Lenin korabeli méltatásairól ld. *Vörös B.: „A múltat végképp eltörölni”?* I. m. 77–79., 85–111. Vö. még: *Richard Stites: Revolutionary Dreams. Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution.* New York–Oxford, 1989. 145–149., 281–282.

36 A proletármunka csodája. I. m. 2. Minden bizonnyal A Munka e cikkének felhasználásával készült a Fáklya ápr. 25-ei számának a lóversenyteri munkálatokkal foglalkozó írása, amelynek befejezése, A Munka-szöveggel összevetve, e jelképekkel még nyomatékosabban mutat rá az új világ viszonyaira: „egy másik táblán pedig csupa virág illatozik. Ez a virág az ott dolgozó munkásoké, akiknek eddig csak a tövis jutott. Most minden virág az övék lesz, és pedig nem csak az, ami itt terem.” A lóversenyteréből – mintakertészet. Fáklya 1919. ápr. 25. 6.

amelyből a mi szocialista magvetőmunkánk terményei kikelnek és megérnek majd. Gondozzuk és tápláljuk ezt a talajt, azért, hogy a termés, az új és boldogabb társadalom, annál szebbre sikerüljön.”³⁷

A budapesti lóversenyterek átalakítása kapcsán kifejtett tanácsköztársasági propagandában a koncepcionális egységesség³⁸ nemcsak akként érvényesült, hogy például *A Munka* április 24-ei számának idézett cikkét – éppen e hivatalos jellegű kiadvány útmutatásai³⁹ nyomán – a *Volksstimmén* kívül több, nem hivatalos jellegű lap is átvette és kisebb-nagyobb módosításokkal leköszölte,⁴⁰ hanem úgy is, hogy a diktatúra filmhíradóiban a lóversenyteri munkálatok ugyanazon mozzanatait mutatták be képekkel és feliratokkal, mint az újságcikkekben.⁴¹ A filmhíradókban is megfigyelhető egyrészt a régi rendszer által létrehozott viszonyokkal történő leszámolás hangsúlyozása, másrészt pedig az új világ megteremtésének ábrázolása, amint ezt az inzertek szövege is mutatja: „Szántják a lóversenyteret”; „Fejmunkások lapátolnak”; „Dolgozik a motoreke”; „Szétszedik a totalizatórbödét”;⁴² „Fejmunkások borsót szednek a lóversenyteri zöldségtelepen”⁴³

A diktatúra propagandája tehát egyszerre hangsúlyozta a még a bukott rendszerben kiépített, jelképpértékű *terek* (lóversenypályák) és a letűnt társadalmi viszonyokat idéző, pillanatnyilag talajvesztett *emberek* („fejmunkások”) átalakítását, újraalkotását – ezzel szinte egy sajátos teremtésmítoszt, egy, a korábbihoz képest jobb világ megteremtésének mítoszát hozva létre,⁴⁴ természetesen az új

37 -ger.: Für die Jugend! I. m. 6–7. Ld. még e munkám 16. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészeket!

38 Vö. ehhez: *Glatz Ferenc: A történettudomány és a közgondolkodás történeti elemei.* In: *Uő: Történetírás – korszakváltásban. Tanulmányok.* Bp., 1990. 86.; *Vörös B.:* „A múltat végképp eltörölni”? I. m. passim.

39 Ld. ehhez pl. Pro domo. *A Munka* 1919. ápr. 18. 16.; Pro domo. *A Munka* 1919. ápr. 22. 14.

40 Ld. pl. Budapesti Mustergärtneri. I. m. 5.; A lóversenyteri Kánaán. Munkáslakásokká alakítják át az istállókat – Amerikai stílusban folyik a termelés. *A Nap* 1919. ápr. 25. 3.; Mintakertészet az új lóversenyteréből. Magyarország 1919. ápr. 25. 5.; A proletármunka csodája. Budapesten lesz a világ legmintaszerűbb kertészete – Hasznos munka a lóversenyteren. *Magyar Hírlap* 1919. ápr. 25. 2.

41 A Vörös Film ápr. 26-ai számának cikke így határozta meg a Vörös Riportfilmet, annak feladatait: „A társadalmisított moziüzem keretében működik a *Vörös Riportfilm*, amely tulajdonképpen nem egyéb, mint egy hetenként megjelenő riportújság. Az eseményeket azonban nem írásban, hanem mozgóképekben közli.

A Vörös Riportfilmre nagy hivatás vár. Elsősorban propagandacélokat kell szolgálnia. Megörökíti a proletárruralom összes jelentős eseményeit.” A Vörös Riportfilm. Vörös Film 1919. ápr. 26. 4.

42 A filmhíradó-részeket ld. Országos Széchényi Könyvtár, Történeti Interjúk Tára (= OSZK TIT), 2238/1. sz. videókazettán: Time Code Record (= TCR) 00:19:22:19–00:20:43:10. Vö. még: A Tanácsköztársaság i. m. 262.

43 A filmhíradó-részt ld. OSZK TIT 2238/2. sz. videókazettán: TCR 01:38:35:16–01:38:45:01. Vö. még: A Tanácsköztársaság i. m. 288. A Vörös Film júl. 20-ai számának írása pedig így tudósított: „A *Vörös Riportfilm* legújabb számának számos aktuális felvételei közül kiemeljük a következő eseményeket: [...] főiskolai növendékek zöldborsószedése a lóversenyteri telepen”. A Vörös Riportfilm [...]. Vörös Film 1919. júl. 20. 4. Ld. ehhez: *Szabó Viktor: A Magyarországi Tanácsköztársaság propagandája.* PhD-értekezés kézirat, Eger, 2016. 288–289.

44 Vö. *Árpád von Klimó: Vom Mars bis an die Donau. Der Rittmeister Alexej Gussew.* In: *Sozialistische Helden. Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR.* Hg. Silke Satjukow–Rainer Gries. Berlin, 2002. 230., 294–295.

rendszer legitimálása érdekében. A Tanácsköztársaság közvélemény-formálói így a lóversenypályák átalakításának munkálatait e *terek* (és részben megmunkálói) funkciójának, jellegének radikális megváltoztatásával mintegy az *idő*beli korszakváltás, az új világ *egészének* jelképeként mutatták be.⁴⁵ E szimbolikus akciók hatását az is erősíthette, hogy több hasonló jellegű térfoglalás is lezajlott Budapesten a Tanácsköztársaság idején: így például a március 27-ei laktanya-átvezetésekkel, amelyek során az intézkedő rendelet megfogalmazásait idézve, a „császárokról, főhercegekről és tábornokokról” elnevezett kaszárnyák „*a munkásmozgalom és a szocializmus nagy vezetői*”-nek nevét kapták,⁴⁶ április 13-án – a *Népszava* beszámolójának címét idézve – a „Margit-sziget átadása a proletárságnak”,⁴⁷ továbbá a május 1-jei ünnepség alkalmából végrehajtott szoboreltakarások, szoborállítások és felvonulások.⁴⁸ A jelképes birtokbavétel több esetben, így a lóversenyterek átalakításánál is, még nyomatékosabbá tette az az eljárás, hogy a diktatúra e térfoglalásoknál a még a Tanácsköztársaság létrejötte előtt kialakított helyeknek olyan új értelmezéseket adott, amelyek a korábbi(ak)hoz képest homlokegyenest ellenkező eszmei tartalmat fejeztek ki.⁴⁹ A lóversenyterek tanácsköztársasági átalakításai tehát, önmagukon túlmutató érvénnyel, jól szemléltetik a szimbolikus térfoglalási akciók összetettségét, valamint azt, hogy ezek miként kapcsolódhatnak *gazdasági* (és nem például szűkebben értelmezett politikai, kulturális vagy katonai) szempontokhoz.⁵⁰

45 Ez az ábrázolásmód hasonló volt az e munkám elején idézett 1912-es Népszava-cikk szerzőjének eljárásához, ld. az 1. jegyzetet és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

46 Le a régi fölírásokkal a laktanyákról! Népszava 1919. márc. 28. 5. A névváltoztatások jelképértékéről ezt állította a Vörös Ujság márc. 28-ai számának cikke: „A laktanyák ezentúl a haladó emberiség nagy vezetőinek nevét viselik, szimbólumaként annak, hogy a jövőben nem az osztálynyomás fészkei, hanem az új eszmék várai és védőbástyái lesznek.” A kaszárnyák új elnevezése. Vörös Ujság 1919. márc. 28. 2. Ld. még: *Vörös B.*: „A múltat végképp eltörölni”? I. m. 86–87.

47 Az akció jelképértékére Preusz Mór népbiztos – a Népszava ápr. 15-ei számának beszámolója szerint – ekként mutatott rá ápr. 13-ai, Margit-szigeti ünnepi beszédében: „A munka diadalának szimbóluma legyen ennek a szigetnek az átadása.” „Minden a miénk!” A Margit-sziget átadása a proletárságnak. Népszava 1919. ápr. 15. 7.

48 Ld. ezekről pl. *Vörös B.*: Károlyi i. m. 143–147., 153–154.; *Uő.*: „A múltat végképp eltörölni”? I. m. 88–92.

49 Figyelemre méltó, hogy a budapesti lóversenyterek tanácsköztársasági átalakításainak jelképértékét miként mutatták be a diktatúra nem hivatalos jellegű lapjainak írásai. Az Ujság márc. 29-ei számának cikkében ez áll: „Szinte szimbolikus jelentősége van a földművelési népbiztosság mai intézkedésének, hogy az Aréna úti régi s a ligetelki dűlőben létesült új lóversenypályát kertgazdaság céljaira fogja felhasználni.” A lóversenyteri „gyalázatos mulatozás és pénzfeccsérés expiálásának jelképezése lesz az az áldásos, produktív munka, amit e kiszáritott, mocsaras talajon tervez és rövidesen meg is valósít a földművelési népbiztos kertészeti megbízottjának gyors intézkedése.” Lóversenypályából kertésztelep. Az Ujság 1919. márc. 29. 5. A Világ ápr. 2-ai számának írásában pedig ez olvasható: „Hideg tavaszi permetező esőben gőzeke pöfög és emberek dolgoznak a lóversenytéren, frissen, jókedvűen, lelkesen, hogy éhen ne haljon ez a város. Furcsa szimbólum az egész, hogy most, mikor a proletármilliók, a sportszerűen agyonhajszolt és kiuzsorázott gebék lehajították hátukról a nyeret és az urat is, aki benne ült, nekimerítik ásójukat, kapájukat ennek a sok vihart látott nagy, zöld mezőnek.” Gőzekék a lóversenytéren. Világ 1919. ápr. 2. 6.

50 E tanulmányom korábbi változata Szimbolikus térfoglalási akció a politikai propagandában és/vagy a gazdasági szempontok következetes érvényesítése? A budapesti lóversenypályák

Függelék

Rendelet a lóversenypályáról, 1919. március 27.

42.517/1919-XVI.

A régi és új lóversenyterületének visszavétele.

Rendelet.

A főváros lóverseny céljára területet átne[] enged, miért is úgy a régi, mint az új lóversenyterületnek összes tartozékaival együtt való átvételét, illetve birtokbavételét elrendeli.

Az átvétel, illetve birtokbavétel határnapjául 1919. évi március hó 28. napjának délelőtt 11 óráját tűzi ki a régi lóversenyterület felügyelői épületében, ahová a Magyar Lovaregylet teljhatalmú meghatalmazottja a szükséges iratokkal és leltárral jelenjen meg.

Egyidejűen úgy a régi, mint az új lóversenyterületet kertészeti megmunkálás céljára a földművelésügyi népbiztosságnak rendelkezésére bocsátja, amely célra a területek átadása szintén a fenti időpontban fog megtörténni.

Erről a városgazdasági ügyosztályt, a földművelésügyi népbiztosságot és a Magyar Lovaregyletet értesíti.

Budapest, 1919. március 27.

Ambrus Ödön

Rejtő Vilmos

népbiztos megbízottak⁵¹

(A körpecséten: Budapest Székesfőváros Tanácsa)

(Ld. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár K 184 2174. cs. 31 760/919. V. sz.)

A Munka⁵² 1919. április 24-ei számának cikke

A proletármunka csodája.

Budapesten lesz a világ legmintaszerűbb kertészete.

Proletármunka folyik mindenütt! Káprázatos gyorsasággal készül a régi rend összedöntésével párhuzamosan az új világ új pilléreinek felállítása is. Ahol tegnap a kizsákmányolás orgiái folytak, ott ma az embernemesítő munka járja, ahol tegnap még a „főurak” passziójából a proletárok pénzét csalták ki „lőtenyésztés” ürügye alatt, a budapesti lóversenytereken ma már az új világ, a proletármunka legszebb csodájában gyönyörködhetik a szem.

mezőgazdasági hasznosítása a Magyarországi Tanácsköztársaság idején címmel előadásként hangzott el a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület A társadalmi tér c. konferenciáján, Alsólendván, 2005. aug. 27-én.

51 Budapest népbiztosai 1919. márc. 26-ai rendeletükkel Ambrus Ödönt és Rejtő Vilmost nevezték ki a városvezetés XVI. (gazdasági) ügyosztályához. Ld. Rendelet. Fővárosi Közlöny 1919. márc. 28. 366–367.

52 A Munka a Közoktatásügyi Népbiztosság könyvomatos gazdasági sajtótudósítója volt.

A mintaszerűnek készült új lóversenyter 225 holdját március 3-án⁵³ két pár gőzeke, három traktor és 90 szántóiga kezdte meg felforgatni és már 11 nap múlva az új lóversenyter porondján a veteményes-ágyak sorakoztak végtelen sorokban egymás mellé. Az üzem vezetője boldogan mutogatja a kikelt salátát, borsót és veteményeket:

– Ez a telep lesz a világ legmintaszerűbb kertészete. Amerikai stílusban kezdtük és csodát fogunk vele produkálni. Saláta, torma, tök, borsó, paradicsom, uborka, dinnye, 10–20, 30 holdas parcellákban terem s e parcellák valósággal ontják Budapest proletárjainak az élelmiszereket. 400 munkás keze dolgozik a földön, ahol eddig a proletár tízezrek keresményét rabolták el a főúri világ dologtalanjai. A munkások között sok a fejmunkás, akik hamar megtanulnak az új munkásvilágba beleilleszkedni. A trénertelep épületeiből munkások lesznek. A paripák márványos istállóiból egyszobás kis lakásokat kapnak a nőtlen és két–három szobás lakást a munkások,⁵⁴ akik máris berendezik a proletárkultúra előfutárját, a fürdőt, és most építik mind a két lóversenyteren a közös konyhát.

Végig a hatalmas telepen mindenütt rajzanak a munkások. Vidámak és szorgalmasak. Maguknak is tetszik, hogy csodát művelnek: a munka csodáját.

A telep körül most rakják ki a melegágyak rámait. A melegágyak mintegy háromezer méter hosszúságban övezik körül a telep egyik részét. Három kilométeres melegágyban kelnek ki a palánták, hogy élni segítsék a munkást. A telepen egy külön bemutatótelep lesz és talajmelegítéssel, valamint a modern kerttechnika eszközeinek felhasználásával biztosítják, hogy a proletárnak januárban is olcsóbb legyen a saláta, mint eddig a szezonban volt. Egyike lesz a telep csodáinak a gombatelep. Erre a lóversenyter alatt átfutó két hatalmas alagutat használgják fel. Ezekben a több mint négyezer méter hosszú telepágyakban termelik a húspótló gombát.

A telep egyike a proletárruralom legszebb ígéreteinek és a lóversenyter urai maguk sem tudják, hogy a passziójukra készült berendezkedés milyen jó erre a célra. A vízvezetéket ma anyagihiány miatt meg sem lehetne csinálni, s itt minden 50 lépésre egy-egy hidráns áll, melyből 20 fokra melegített víz fog jótékony esőként a munkatelep földjére hullani.

Az egyik táblán virágok vannak. Már nyílnak és illatoznak. A telep vezetője magyarázza:

– Ez a munkásoké. Minden proletárnak joga van munkája után egy pár szál virágra is. Eddig úgyis csak a tövis volt az övék. Ezentúl a virág, de a munka gyümölcse is az övék lesz.

(Megjelent: *A Munka* 1919. ápr. 24. 1–2.)

A tanulmány először megjelent: Korall 2011. 45. sz. 162–175.

53 Az eredetiben így, ám e munkálatok megkezdésére csak 1919. márc.–ápr. fordulóján került sor.

54 Az eredetiben így, helyesen minden bizonnyal: a családos munkások.

Vörös Riportfilmek és fekete-fehér újságok

Tanácsköztársasági híradófelvételek vizsgálata korabeli más források segítségével

A Magyarországi Tanácsköztársaság filmszakmájának legfontosabb lapja, a *Társadalmiasított Mozgóképzemek Központi Üzemvezető Tanácsának* kiadásában megjelenő *Vörös Film* 1919. április 26-ai számában közzétett, *A Vörös Riportfilm* című cikk a következőképpen határozta meg a *Vörös Riportfilmet*, annak feladatait: „A társadalmiasított moziüzem keretében működik a *Vörös Riportfilm*, amely tulajdonképpen nem egyéb, mint egy hetenként megjelenő riportújság. Az eseményeket azonban nem írásban, hanem mozgóképekben közli.

A Vörös Riportfilmre nagy hivatás vár. Elsősorban propagandacélokat kell szolgálnia. Megőrökíti a proletáruralom összes jelentős eseményeit.”¹

A tanácsköztársaság fennállásának heteiben készültek ilyen híradók, a mozik játszották is ezeket – ám a diktatúra bukása utáni időszakban a filmanyag eredeti rendje felbomlott, a felvételek összekeveredtek. Az eredeti sorrendet 1950 körül a Filmarchívum munkatársai, Lajta Andor és Papp Pál igyekeztek helyreállítani.² „Pontosan nem lehet megállapítani, hogy hány vörös filmhíradó készült. Számításom szerint 20–21. [...] De megmaradtak a filmek negatívjai és 20–21 híradó példányai képjeleneteikkel és a filmek felirataival. Ezekből lehetett megkonstruálni a filmek tartalmát” – írta a munkálatokról Lajta Andor. A Filmarchívumban „hetekig tartó munkával sikerült ezeket [tudni] e filmhíradó-

1 A Vörös Riportfilm. *Vörös Film* 1919. ápr. 26. 4. – A Tanácsköztársaság filmkészítésével részletesebben foglalkozott: *Lajta Andor: A magyar film története. III. A Magyar Tanácsköztársaság filmművészete. Kézirat, h. és é. n. Ld. Magyar Nemzeti Filmarchívum Könyvtára D 385/3.; Csonka Mária–Nemeskürthy István: Vörös film 1919. Két tanulmány. H. n., 1959.; Magyar Bálint: A magyar némafilm története 1918–1931. Bp., 1967. 26–63. A magyar film a Tanácsköztársaság idején. Sajtó alá rend., szerk., bev. Garai Erzs. Bp., 1969.; Kőhádi Zsolt: Tovamozduló ember tovamozduló világban. A magyar némafilm 1896–1931 között. Bp., 1996. 130–153., 352–356. A tanácsköztársasági híradókkal még foglalkozott: *Ábel Péter: Képben, nyomtatásban. A Vörös Filmriport és a Vörös Újság 1919-ről. Filmtudományi Szemle* 1979. 28. sz. 43–51.; *Bruno de Marchi: The Red News-Reel of the Tanácsköztársaság: History Dream and Cinema Imagination. Hungarian Studies* 1987. 1–2. sz. 207–226.; *Archives* 1989. 24. sz.: *Le Reporter Rouge. (La Commune de Budapest – 1919); Kőhádi Zsolt: Vörös Film-Híradó 1919. április–augusztus. Filmkultúra* 1994. 7. sz. 19–16.; *Perjési Zsuzsa: A néma híradók megújulnak. Filmspirál* 2001. 26. sz. 24–31.; *Szabó Viktor: A Magyarországi Tanácsköztársaság propagandája. PhD-értekezés kézirat, Eger, 2016. 279–292., 419–424. A filmhíradókból képeket közöl: Varjas Endre: Vörös híradó. Bp., 1979. passim.**

2 Ld. *Siklós András: Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások. Bp., 1964. 84.*

kat], úgy-ahogy »összehozni«, megállapítani, mi a tartalmuk, a képsorozatokot (minden írásbeli támasz nélkül!) valahogyan összeállítani és az utókor számára félretenni. [...] A Vörös Filmriportokat megszámoztam. Nem valószínű, hogy eltaláltam az eredeti számozást, de azt nagyjában megközelítettem.”³

Fenti beszámolójában Lajta mindenképpen túlzott, amikor azt állította, hogy semmiféle írásos segédanyag nem állt rendelkezésükre e munkához – idézett művének egy másik helyén ő maga írta, hogy a *Vörös Film* több ízben tudósított e híradókról, részben ismertetve a tartalmukat.⁴ Már a *Vörös Film* 1919. április 12-ei, 1. száma is közölt híradó-ismertetést: „A *Vörös Riportfilm* legújabb száma több, rendkívül érdekes forradalmi jelenetet mutat be. Így például *Garbai Sándor*, a tanácsköztársasági elnöknek fogadtatását Szatmáron, a Vörös Hadserg 32. gyalogezred egy századának elindulását, a Drasche-féle téglagyár hatalmas kéményének ledöntését és még sok más forradalmi jelenetet.”⁵ Előfordult, hogy a korabeli napilapok is beszámoltak az aktuális híradóról. Az egyesült párt napilapjának, a *Vörös Ujságnak* április 27-ei számában jelent meg a következő ismertetés:

„A vörös riportfilm jövő heti száma több olyan fölvételt közöl, amely fényesen illusztrálja a Forradalmi Kormányzótanácsnak azt a törekvését, hogy a proletárok számára jobb és szebb jövőt akar biztosítani. Fölvétel készült például a Bródy Adél gyermekkórházban megtartott mesedélutánról. Bemutatja a vörös riportfilm több proletárlakás megdöbbentő nyomorúságát. Fotográfiával számol be arról a tényről, hogy a Weiss Manfréd-féle villatelepet proletárok számára elmegegyintéztették avatták. Közli még a Gerbeaud előtti csoportosulást, a népligeti toborzóünnepélyt, az Országház előtt megtartott nemzetközi gyűlést. Tömeges fölvételekben mutatja be a Margitsziget átadását és a budapesti munkásszázadok hatalmas fölvonulását.”⁶

Az ilyenfajta tudósítások sokat segíthetnek egy-egy híradórészlet keletkezési időpontjának, helyének meghatározásában – ugyanakkor számos rövid képsor, jelenet akár csak hozzávetőlegesen pontos felvételi idejének, helyének megállapításához nem szolgáltatnak elegendő információt. A vizsgálathoz ekkor célszerű felhasználni korabeli más forrásokat: elsősorban a képes újságok fotóanyagát, a hírlapok tudósításait.⁷ Ezek segítségével ugyanis több esetben meglehetősen pontosan meghatározható egy-egy rövid filmbeli képsor tartalma, a felvétel helye, időpontja. Ez pedig nem csak a filmrészlet azonosításának

3 Lajta A.: A magyar film i. m. 74. – Sajnos e munkálatok részleteiről, az összeállítók módszereiről nem sikerült további forrásokat találnom.

4 Lajta A.: A magyar film i. m. 74.

5 A Vörös Riportfilm [...]. Vörös Film 1919. ápr. 12. 5.

6 A vörös riportfilm [...]. Vörös Ujság 1919. ápr. 27. 7. A szövegben eredetileg, tévesen, „Weiss Manfréd-féle villanytelep” áll, ezt „Weiss Manfréd-féle villatelep”-re javítottam.

7 Ld. ezekről pl. Siklós A.: Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak. I. m.; Lett Miklós: A Magyar Tanácsköztársaság sajtó- és könyvanyagának adattára. Bp., 1988.; A Tanácsköztársaság Budapestje a korabeli lapok tükrében. (Bibliográfia). Írta, szerk. Tolnai György. Bp., 1969. – Az eljárással kapcsolatban ld. pl. Ormos Mária: A történettudomány forrásairól a XX. században. In: Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben. Szerk. Valuch Tibor. Bp., 1995. 31–32.

szempontjából fontos: a filmanyagot a későbbiekben egy nem filmtörténeti tematikájú kutatásaihoz felhasználni akaró szakember munkáját is segítheti azáltal, hogy tájékoztatja őt: milyen esetekben használható a filmfelvétel a kutatás forrásaként.⁸

Több esetben a filmrészletben bemutatott *helyszín* azonosítása segíthet a felvétel hozzávetőleges keletkezési idejének a megállapításában. Így például az 1919. június 24-ei ellenforradalmi kísérlettel foglalkozó *Vörös Riportfilm* 14-ben szerepel „A megsérült szovjetház” felirat, a hozzá kapcsolt, a megrongált Hungária szállodát bemutató képsorral.⁹ (Lásd a XL. képet!) Az épület több korabeli ábrázolás segítségével¹⁰ könnyen azonosítható – az ellenforradalmi támadás következtében keletkezett sérüléseket pedig az 1919. július folyamán a lapokban közzétett fényképek jól mutatják: így *Az Érdekes Ujság* július 3-ai számában közölt „A szovjetház homlokzata a monitorok lövéseinek nyomaival” című fotó¹¹ (lásd a XLI. képet), vagy a *Vasárnapi Ujság* július 6-ai számában megjelentetett „A monitorok ágyúitól megsérült Szovjetház (Hungária szálló)” című fénykép.¹² A filmfelvétel csakis az ellenforradalmi kísérlet során megsérült Hungária szállodát mutatja, tehát a június 24-ei támadás után, de még a Tanácsköztársaság idején készült: beillesztése az ellenforradalmi kísérlettel foglalkozó híradóba helyes eljárás volt az összeállítók részéről.

Más esetben a filmfelvételeken látható, nem jelentős történelmi alakoknak számító *személyek*, illetve ezek együttese segíthet a felvétel időpontjának meghatározásában. A *Vörös Riportfilm* 2-ben szerepel az a képsor, amelyen tányersapkás szónok beszél egy csoporthoz; a felvételekhez a szerkesztők az „Egy

8 Kutatásaim során az 1919-es budapesti máj. 1-jei ünnepség és az 1919. nov. 16-ai budapesti Horthy-bevonulási ünnepség elemzéséhez használtam a fennmaradt filmhíradókat, korabeli más forrásokkal összevetve azok anyagát. Ld. ehhez pl. *Vörös Boldizsár*: Árpád helyett Marx, József főherceg helyett Lenin. Történelmi személyiségek elutasítása és méltatása a Magyarországi Tanácsköztársaság hivatalos jellegű anyagaiban. Történelmi Szemle 1999. 3–4. 403–409.; *Uő*: Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. Budapesti Negyed 2000. 3–4. sz. 144–172., ld. a tanulmányt e kötetben is: 139–161.; *Uő*: Napok, emlékek – naplók, emlékiratok. Kérdések és válaszok Francsics Károly visszaemlékezései kapcsán. Acta Papensia 2001. 3–4. sz. 127–134.; *Uő*: Tértfoglalás Budapesten – tértfoglalás a történelemben? A Nemzeti Hadsereg budapesti bevonulási ünnepsége 1919. november 16-án. In: Ünnepek – hétköznap – emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Szécsény, 2000. augusztus 24–26. Szerk. Pásztor Cecília. Salgótarján, 2002. 181–186. – A tanácsköztársasági filmhíradó-anyag egészét 2001 elején vizsgáltam az itt bemutatott eljárás alkalmazásával. Ld. még: *Vörös Boldizsár*: Terek, tömegek, filmek. Rendezvények magyar híradókban 1915-ben és 1919-ben. In: Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban. Szerk. Ifj. Bertényi Iván–Boka László–Katona Anikó. Bp., 2016. 303–312., ld. a tanulmányt e kötetben is: 80–87.

9 Ld. Országos Széchényi Könyvtár, Történeti Interjúk Tára (= OSzK TIT), 2238./2. sz. videokazettán: Time Code Record (= TCR) 01:13:26:02–01:13:43:02. Vö. ehhez: A Tanácsköztársaság idején készült és megmaradt filmek leírása. In: A magyar film i. m. 284.

10 Ld. pl. A „Hungária” szálloda Pesten. Vasárnapi Ujság 1871. jún. 18. 320.; Grand Hotel Hungária. Ld. *Juhász Gyula–Szántó András*: Szállodák. Bp., 1999. 8.

11 A szovjetház homlokzata a monitorok lövéseinek nyomaival. *Az Érdekes Ujság* 1919. júl. 3. 2.

12 A monitorok ágyúitól megsérült Szovjetház (Hungária szálló). *Vasárnapi Ujság* 1919. júl. 6. 313.

orosz vöröskatona beszédet intéz honfitársaihoz” címet illesztették.¹³ (Lásd a XLII. képet!) Ugyanerről a jelenetről közölt képet a *Vasárnapi Ujság* 1919. április 13-ai száma „Jelentkezés a Vörös Hadseregbe” címmel.¹⁴ (Lásd a XLIII. képet!) Azt, hogy e filmfelvétel és az újság fényképe ugyanarról a jelenetről készültek, nem elsősorban az bizonyítja, hogy a képeken azonos a háttér: az épület, ablakainak alsó részeivel, az árnyékokkal, és nem is az, hogy a tányérsapkás, kabátos szónok ábrázolásai megfelelnek egymásnak, hanem a vele szemben álló csoport első sorában látható alakok, illetve ezek sorrendje. A film képei tehát március végén–április elején készülhettek: beillesztésük a *Vörös Riportfilm 2*-be nem volt helytelen eljárás a szerkesztők részéről.

Előfordulhat az is, hogy a filmkockákon látható *felirat* segíti az esemény helyszínének, idejének és ezáltal a filmfelvétel keletkezési időpontjának meghatározását. A már július eleji eseményt is bemutató *Vörös Riportfilm 15*-ben szerepel az „Egy, a harcokban elesett hős tengerész temetése” felirat és a hozzá kapcsolt képsorok.¹⁵ Néhány filmkockán pedig kiolvasható a koporsó felirata: „Klaps Leopold élt 26 évet”.¹⁶ (Lásd a XLIV. képet!) A Farkasréti temető nyilván tartása szerint azonban a 26 éves Klaps Leopoldot 1919. június 6-án temették el itt,¹⁷ tehát ekkor készültek a filmfelvételek a szertartásról. Mindezek ismeretében pedig adódik a javaslat a híradót őrző intézmény munkatársai számára: az e temetést bemutató képsorokat talán célszerűbb lenne áthelyezni valamelyik, a június eleji eseményekkel foglalkozó híradó-összeállításba.

A filmhíradókban ábrázolt események színhelyének, időpontjának, szereplőinek azonosítása, korabeli más források segítségével végzett vizsgálata azt is eredményezheti, hogy *kifejezetten indokoltta válik valamelyik összeállítás újra szerkesztése*. A *Vörös Riportfilm 11.* számol be azokról az ünneplésekről, amelyek 1919 júniusában a *Vörös Hadsereg* által elfoglalt Kassán zajlottak le, a diktatúra vezetőinek részvételével.¹⁸ Az összeállításban látható, amint a Tanácsköztársaság irányítói megérkeznek Kassára: először Böhm Vilmos és Landler Jenő, később Kun Béla. A további képsorokon a vezetők a kassai városháza erkélyéről beszélnek a tömeghez: ekkor először Böhm Vilmos szerepel, majd Kun Béla, Garbai Sándor, Szántó Béla, végül Vágó Béla.¹⁹ Csakhogy ez az összeállítás több szempontból is ellentmond a korabeli más forrásokból származó információknak. Az újságok tudósításai szerint ugyanis Böhm, Landler és Vágó június 7-én

13 Ld. OSzK TIT 2238,/1. sz. videókazettán: TCR 00:11:49:15–00:12:04:07. Vö. ehhez: A Tanácsköztársaság i. m. 260.

14 Jelentkezés a Vörös Hadseregbe. *Vasárnapi Ujság* 1919. ápr. 13. 163.

15 Ld. OSzK TIT 2238,/2. sz. videókazettán: TCR 01:31:28:14–01:32:53:18. Vö. ehhez: A Tanácsköztársaság i. m. 287.

16 Ld. pl. OSzK TIT 2238,/2. sz. videókazettán: TCR 01:32:10:12.

17 Klaps Leopold temetésének időpontjáról a Farkasréti temető munkatársai szóban, a Budapesti Temetkezési Intézet Rt. illetékesei pedig levélben tájékoztattak.

18 Ld. OSzK TIT 2238,/2. sz. videókazettán: TCR 00:45:58:22–00:53:35:05. Vö. ehhez: A Tanácsköztársaság i. m. 278–279.

19 Ld. OSzK TIT 2238,/2. sz. videókazettán: TCR 00:50:45:10–00:53:20:04. Vö. ehhez: A Tanácsköztársaság i. m. 278–279.

beszéltek a városháza erkélyéről a tömeghez (ekkor viszont még nem volt Kasán Garbai, Kun és Szántó),²⁰ június 10-én viszont, amikor Garbai, Kun és Szántó beszéltek az erkélyről, nem szónokolt ott Böhm, Landler és Vágó.²¹ Nemcsak e hírlapi tudósítások felhasználásával állapítható meg az, hogy a híradó összeállítói két, ugyanazon a helyszínen néhány napos időkülönbséggel lejátszódott ünnepség felvételeit szerkesztették össze egy ünnepséget bemutató képsorrá, hanem az erkély dekorációjának vizsgálatával is. Azokon a felvételeken ugyanis, amelyeken – a hozzájuk kapcsolt inzertek szerint – Böhm és Vágó beszélnek az erkélyről, látható az erkély díszes korlátja²² és nem emelkednek fel az erkély elülső részéről zászlók. (Lásd a XLV. képet!) – A színhelyek és a szereplők összevetésével megállapítható, hogy ugyanerről a jelenetről készült az a fénykép is, amelyet Molnár Miklós, a kassai direktórium egykori elnöke illesztett be *Kassától – Košicéig* című, 1942-ben készített összeállításába, „Népgyűlés a régi városháza előtt. A Vörös Hadsereg parancsnokai beszédet intéznek a város lakosságához” aláírással, mégpedig a június 7-ei ünnepséggel foglalkozó dokumentum mellé.²³ (A fénykép beállítása ugyanakkor egyértelművé teszi azt, hogy a képet nem e filmhíradó-felvételek közül emelték ki. Lásd a XLVI. képet!) – Az *Érdekes Ujság* 1919. június 19-ei számában közzétett, a június 10-ei ünnepségről tudósító összeállításban szereplő, „A népbiztosok és kíséretük egy kassai ház erkélyén” című fényképen viszont az látható jól, hogy a városháza erkélyének korlátja teljesen be van borítva díszítéssel és az erkély elülső részéből zászlók állnak ki²⁴ (lásd a XLVII. képet). Az erkélyből elől kiemelkedő zászlók pedig ott vannak a Garbait, Kunt és Szántót bemutató filmfelvételeken is.²⁵ (Lásd a XLVIII. képet!) – Feltételezhető, hogy a kassai ünnepségekről készült eredeti összeállításban nem egy ünnepséget mutattak be, a *Vörös Ujság* június 17-ei száma ugyanis így hirdette azt: „*Diadalmas hadseregünk bevonulása Kassára. A kassai ünnepségek.*”²⁶ (Az utóbbi kiemelés az én kiemelésem, V. B.)

A korabeli sajtóbeszámolók információinak mond ellent a híradó-összeállítás azon megoldása is, amely szerint a június 10-ei ünnepségnél előbb Kun

20 Vö. ehhez: Ma délután 2 órakor [...]. Kassai Munkás 1919. jún. 7. 4.; A proletárdiktatúra első kassai népgyűlése. Böhm hadseregparancsnok, Landler hadtestparancsnok és Vágó hadügyi népbiztos elvtársak a városháza erkélyéről beszéltek Kassa felszabadított népéhez. Kassai Vörös Ujság 1919. jún. 8. 1–2.

21 Vö. ehhez pl. A felszabadult Kassa ünnepe. Vörös Ujság 1919. jún. 11. 1–2.; Felső-Magyarország örömmünnepe. Népszava 1919. jún. 11. 7–8.

22 Ld. OSzK TIT 2238/2. sz. videókazettán: TCR 00:50:45:10–00:51:27:16. és TCR 00:53:07:04–00:53:20:04. Vö. ehhez: A Tanácsköztársaság i. m. 278–279.

23 Népgyűlés a régi városháza előtt. A Vörös Hadsereg parancsnokai beszédet intéznek a város lakosságához. Ld. *Molnár Miklós: Kassától – Košicéig. Történelmi adatgyűjtemény az 1918–1919. évi forradalom, vörös uralom és a csehszlovák állam megalakulása idejéből.* V. Kézirat, Kassa, 1942. 47. a. Ld. Politikátörténeti Intézet Könyvtára C 1249/5.

24 A népbiztosok és kíséretük egy kassai ház erkélyén. Az *Érdekes Ujság* 1919. jún. 19. 30.

25 Ld. OSzK TIT 2238/2. sz. videókazettán: TCR 00:51:27:17–00:53:07:03. Vö. ehhez: A Tanácsköztársaság i. m. 279.

26 *Diadalmas hadseregünk bevonulása Kassára.* Vörös Ujság 1919. jún. 17. 7.

beszédéről tudósít és csak azután Garbaiéről.²⁷ A hírlapi beszámolók szerint ugyanis Garbai Sándor, a *Forradalmi Kormányzótanács* elnöke szónokolt elsőként, Kun Béla, a külügyi népbiztos csak utána következett²⁸ – a protokolláris formáknak megfelelően. Az összeállítást végzők sorrend-változtatását minden bizonnyal az motiválta, hogy nem Garbait, hanem Kun Bélát tekintették a diktatúra igazi vezetőjének – az utókor éppúgy, mint a kortársak.²⁹

Ez az utóbbi eset azonban arra figyelmeztet: bár számos esetben meghatározható egy felvétel színhelye, keletkezési időpontja korabeli más források segítségével, ez korántsem jelenti azt, hogy az egykori híradószervezők mindig szigorúan az események időbeli sorrendjéhez, a történések helyszínéhez igazodva állították volna össze a híradókat. Nem zárható ki, hogy éppen a *Vörös Film* cikkéből idézett propagandacélok, a felvételek együttesének hatásossága érdekében a szerkesztők feláldozták például az időbeli sorrendhez való ragaszkodást.³⁰ A filmfelvételek helyszínének, keletkezési időpontjának akár csak hozzávetőleges meghatározása is, korabeli más források segítségével azonban – a fentiekben vázoltakon túl – éppen azért is hasznos lehet, mert olyan híradóknál, amelyeknél megmaradtak az eredeti összeállítások, segítheti a híradókészítők szerkesztési szempontjainak – bizonyos esetekben: a politikai manipuláció eszközeinek – megismerését, s ezáltal a filmhíradót készítő hatalom politikai propagandarendszerének pontosabb elemzését is.³¹ A fényképekkel, filmhíradókkal folytatott politikai manipulációkra ugyanis a 20. század történetéből számos példa hozható fel. Így például David King *Retusált történelem* című könyvében az áll, hogy „Szergej Eisenstein *Október* című remekműve a forradalom tizedik évfordulójának tiszteletére rendezett ünnepség fényét volt hivatva emelni. Sztálin még a bemutató előtt megtekintette az alkotást, majd elrendelte, hogy a Trockijra vonatkozó részeket vágják ki a filmből. Az *Október*ből így kivágott filmkockák később gazdag nyersanyagul szolgáltak a »dokumentarista« felvételekhez.”³² Nemeskürty István pedig arról írt, hogy „A második világháború idején a hadieseményekről készített magyar híradófelvételek kevés kivétellel magyarországi gyakorlótereken beállított; megrendezett »riportok« voltak. Orosz és ukrán falvakat is felépítettek filmgyári díszletszakemberekkel.

27 Ld. OSzK TIT 2238./2. sz. videókazettán: TCR 00:51:27:17–00:52:42:05. Vö. ehhez: A Tanácsköztársaság i. m. 279.

28 Ld. ehhez az e munkám 21. jegyzetében hivatkozott tudósításokat!

29 Vö. ehhez: *Hajdu Tibor*: Kun Béla (1886–1938?). In: Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből. Szerk. Ráczy Árpád. Bp., 2002. 279.

30 Vö. ehhez: *Köháti Zs.*: Tovamozduló ember i. m. 152.

31 Az elemzés módszerével kapcsolatban ld. pl. *Glatz Ferenc*: Az új történetírás, a forráskiadványok és a modern segédtudományok. In: *Uő*: Történetírás – korszakváltásban. Tanulmányok. Bp., 1990. 147–159.; *Ormos M.*: A történettudomány i. m. 31–32.; *K. Horváth Zsolt*: Az ötök jele. Nyom, nyomozás, értelemképzés a microstoria látószögéből. In: Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére. Szerk. K. Horváth Zsolt–Lugosi András–Sohajda Ferenc. Bp., 2003. 107–109.; *Draskóczy István*: Egyéb történeti segédtudományok. In: A történelem segédtudományai. Szerk. Bertényi Iván. Bp., 2006. 310–312.

32 *David King*: *Retusált történelem*. A fotográfia és a művészet meghamisítása Sztálin birodalmában. Előszó: Kun Miklós. Bp., 1999. 38.

[...] Ennek ellenére ezeket az áhíradókat újra meg újra felhasználják, elhitetve a nézővel, mintha valóságos eseményeket látna.³³ Továbbá, a fentiekben bemutatott módszer jól használható az interneten napjainkban közzétett fotók vizsgálatánál is.³⁴ Mindezzel kapcsolatban végül érdemes idézni Benda Gyula más források kapcsán megfogalmazott figyelmeztetését: a forrás „szemlélete, hibái is a vizsgált társadalom vagy annak környezetének terméke, így adatain túlmenően is információkat szolgáltat annak működéséről”.³⁵

A tanulmány először megjelent: Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére. Szerk. K. Horváth Zsolt–Lugosi András–Sohajda Ferenc. Bp., 2003. 532–543.

33 *Nemeskürty István*: A mozgókép mint történeti kútfő. In: *Uő*: A mozgókép varázsa. H. n., 2002. 517. Ld. még: *Bokor László*: A háborús propaganda szerepe a második világháború alatt (különös tekintettel a filmpropagandára). Kandidátusi értekezés kézirat, Bp., 1970. I. 116., 125–126., 148., 149., II. 412–415., 452–453.

34 Ld. ehhez: *Dallos Csaba*: A „halál turistája”. A variálódás jelensége az internet közegében. *Néprajzi Látóhatár* 2002. 1–4. sz. 423–428.

35 *Benda Gyula*: Egy mezővárosi közösség rekonstrukciója 1700 és 1850 között – kérdések és lehetőségek Keszthely példáján. In: *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Salgótarján, 1986. szeptember 28–30. Szerk. Á. Varga László. Salgótarján, 1987. 150. – A filmhíradó-felvételeket a Magyar Nemzeti Filmalap – Filmarchívum hozzájárulásával adom közre.

Elismerés, elutasítás, megőrzés

Reagálások a Magyarországi Tanácsköztársaság propagandájára

Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság irányítói nagy jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy eszméiket eljuttassák a lakosság legkülönfélébb csoportjaihoz.¹ Az új rendszer egyik legfontosabb újságja, a *Magyarországi Szocialista Párt* reggeli hivatalos lapja, a *Népszava* május 1-jei számának *A pártpropagandáról* című cikkében Rabinovits József azt állította, hogy eddig, a diktatúra időszakáig még a vezetésre hivatott társadalmi csoport,

„a magyarországi proletariátus nagy részéhez nem kerültek el a szocializmus tanai. [...] A kapitalista rendet megdöntöttük s az új termelési rendnek új emberei, új produktumai lesznek. A lehetőségek ezer útja nyílt meg előttünk. Se anyagi, se erkölcsi akadály nincs immár annak, hogy minden proletárhoz eljuthasson a szocializmus igazsága. Hogy ez sikerüljön, a pártpropagandának intenzívnek, nagyarányúnak és öntudatosnak kell lennie.”²

A rendszer fennállásának időszakában pedig csakugyan rendkívül intenzív propagandatevékenységet fejtettek ki a korabeli közvélemény-formálók: ennek során újságokat, röpiratokat, tananyagokat, plakátokat adtak ki, rendezvényeket szerveztek, dalokat terjesztettek, filmeket mutattak be³ – az ezekkel megcélzottak pedig, nyilvánvalóan nem függetlenül a diktatúra egészéhez való viszonyulásuktól, sokféleképpen reagálhattak ezekre.⁴

Előfordulhatott, hogy *egy propagandaeszköz a közreadói által elvárt hatást váltotta ki annál, akinek szánták* (ha esetleg csak rövid időre is). A Tanácsköztársaság rendszerét elutasító Ritoók Emma emlékirataiban ezt állította, Kónya Sándor „Te! sötétben bujkáló rémhírterjesztő ellenforradalmár *reszkess!*” feliratú,

1 A Magyarországi Tanácsköztársaság historiográfiájával Soós István Szekfű Gyula és Mályusz Elemér munkássága kapcsán foglalkozott, ld. *Soós István: Szekfű Gyula és Mályusz Elemér A vörös emigráció* című műve. In: A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. Szerk. Ujváry Gábor. Bp., 2011. 238–250.

2 *Rabinovits József: A pártpropagandáról*. Népszava 1919. máj. 1. 3.

3 A diktatúra propagandájáról újabban ld. *Szabó Viktor: A Magyarországi Tanácsköztársaság propagandája*. PhD-értekezés kézírata, Eger, 2016.

4 Vö. ehhez pl. *Z. Karvalics László: Nagy Háború és propaganda: a diskurzusfejlődés néhány iránya*. (Szabálytalan historiográfia). In: *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Szerk. Ifj. Bertényi Iván–Boka László–Katona Anikó. Bp., 2016. 46.; *Hajdu Tibor: A Tanácsköztársaság helye a magyar történelemben*. Múltunk 1994. 1–2. sz. 16.

a nézőre mutató katonafigurát ábrázoló, a *Közoktatásügyi Népbiztosság Hadsegreg-propaganda Ügyosztálya* által megjelentetett plakátjáról (lásd a XLIX. képet):⁵

„csakugyan megijedtem tőle: egy katona dühös mozdulattal kifelé mutat, egyenesen az emberre: Te sötétben bujkáló ellenforradalmár! – Egy pillanatig szívdobogást kaptam, – mégis ez jó plakát lehetett – persze, hogy az vagyok! Aztán nevetek... és biztosan tudom, hogy egész Budapest így nevet magában befelé, hogy a plakát ujjal mutat rá és mégsem veszik észre – ti buták, hiszen mind, mind azok vagytok, titkos ellenforradalmárok, azok még a ti embereitek is”.⁶

A visszaemlékezés szerint az első reakciót követő nevetés, az ahhoz kapcsolódó, sajátos hatástulajdonítást (tudniillik, hogy a főváros lakosságának egésze így viselkedik) tartalmazó gondolatmenettel pedig már a szerző, nézetrendszerének megfelelően, diktatúraellenes összefüggésbe illesztette a plakátot – ami nyilvánvalóan eltért a propagandaeszközt közreadók elvárásaitól.

Előfordulhatott, hogy *egy propagandaelem elismerést váltottak ki korabeli szemlélőjükből*. Lowetinszky János József, Pest vármegyének az új rendszerrel szemben számos kritikát megfogalmazó tisztviselője naplójában, egyebek mellett, ezeket írta az 1919. május 1-jei budapesti ünnepségről: „a csepeliek lovassal nyitották meg a menetet s nagyszerűen voltak ellátva lobogókkal, gyermekeiket vörös díszítésű szekerekre hozták, zenekaruk is volt, mely nagyszerűen fújta az indulókat. [...] Az Operaház ízlésesen volt feldíszítve”.⁷

Van példa arra is, hogy *egy propagandaalkotás a közönség felé sugárzott üzenetének legalább egy részét megértette a kortárs és azt, ha hozzá kapcsolódó fejtegetések nélkül is, rögzítette*. Így a diktatúrát elutasító Berzeviczy Albert május 1-jei naplófeljegyzésében a fővárosi ünnepség alkalmából átalakított ezredévi emlékműről, amelyet ekkor vörös drapériával vontak be, egy hatalmas vörös obeliszket építettek rá, valamint elhelyezték rajta Marx és két munkás szobrát (lásd a XV. képet),⁸ ezt írta: „A millenáris emléket valósággal begubózták, hogy semmi keresztény és magyar jelleg ne maradjon rajta”⁹ – jól ismerve fel azt, hogy mit tagad az új kompozíció.

5 Ld. A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai. Összeáll. Gábor Imréné dr. Bp., 1969. 40.

6 Ld. Évek és emberek. Ritoók Emma visszaemlékezései. II. 1919. márc.–1919. vége. Ld. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár f. 473. 6. d. Évek és emberek II. rész feliratú pallium, 52. A hagyaték e részének felhasználását jelen munkámhoz Ritoók Emma örökösei engedélyezték, amiért ezúton mondok köszönetet.

7 Ld. Lowetinszky János József naplóját: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény (= FSzEK BpGy), B 0910/209/1918–19.: 1919. máj. 1. sz. n. A naplóíró rendszerkritikus megjegyzéseit ld. e kötetben! Lowetinszkyról ld. pl. *Vörös Boldizsár*: Egy vármegyei hivatalnok az 1917-es oroszországi forradalmakról, avagy eszközök az eligazodáshoz a világtörténelemben: e kötetben: 107–116.

8 Ld. erről: *Vörös Boldizsár*: „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. Bp., 2004. 91–92., XXVI.

9 *Berzeviczy Albert*: A bolsevizmus uralma alatt Budapesten. Naplójegyzetek. In: A bolsevizmus Magyarországon. Szerk. Gratz Gusztáv. Bp., 1921. 764. Gali Máté viszont könyvében arról tájékoztat, hogy Berzeviczy e feljegyzéseit 1919-ben a Tanácsköztársaság bukása után vetette papírra. Ld. *Gali Máté*: Berzeviczy Albert. A márványarcú miniszter. H. n., 2017. 16., 352., 356.

Ám arra is sor kerülhetett, hogy *egy propagandaeszközt csak felületesen nézzen meg valaki és helytelenül azonosítva az ott látható jelképet, hibás felvetést fogalmazzon meg azzal kapcsolatban.* Az 1919. május 1-jei fővárosi ünnepségre Baross Gábor budapesti szobrát hatalmas vörös oszloppal takarták le, tetejére pedig ötágú vörös csillagot helyeztek el¹⁰ – azonban Lowetinszky április 28-ai naplóbejegyzése szerint „a Baross-szobor feletti diadalkapun egy nagy vörös Magén Dávid éktelekedik, nem tudom, honnan vették ezt az ideát”.¹¹ Oszlop helyett diadalkapu említésének oka lehetett az, hogy a megfogalmazáskor a naplóíró befolyásolták nem sokkal korábbi élményei: április 24-énél ugyanis, egyebek mellett, ezt rögzítette: „diadalkapukat emelnek mindenfelé”,¹² de az is, hogy a szobrot eltakaró dekoráció vázát diadalkapuénak tartotta. Szintén hibás az ötágú vörös csillag összetévesztése a hatágú Dávid-csillaggal (Magén Dávid)¹³ és így az ahhoz kapcsolódó problémafelvetés is.

Egy korabeli újságcikk arról informál, hogy *egy propagandaeszközt alkotójának formai megoldásai miatt utasítottak el azok, akiknek azt a közvélemény-formálók szánták.* Az *Ember* 1919. június 12-ei számában Sándor Lajos *Nem ilyeneknek akarjuk látni a proletárt* című írásában elítélő véleményt fogalmazott meg Pór Bertalan „Feleségeitekért Gyermekitekért Előre” plakátjáról (lásd az L. képet),¹⁴ hibáztatta annak közreadóit és azt állította, hogy annak korántsem sikerült felkeltesítenie a propagandával megcélzottakat:

„Maradjunk csak meg *Biró* [Mihály] és mások munkásainál, amelyekhez nem kell magyarázat, hogy mit akarnak, amelytől nem arcfintorítással mennek el azok, akikhez szólni lennének hivatva, amelyen nem röhög senki! Ha pedig Pór vagy mások nem hiszik, hogy az emberek röhögnek a plakátjain, ha a propagandacsoport, amely ezektől a plakátoktól nem sajnálja a papirost, a festéket, a ragasztót, azt hiszi, hogy érnek valamit; akkor [...] Elég, ha egy félórára megállanak e mesterművek előtt és végighallgatják azok véleményét, akiket modellül véltek fölhasználni, akiknek szánták. És ez a döntő! A többi szempontok: modernizmus, futurizmus, expresszionizmus, kubizmus, meg más »-izmus«, amely nevek alá gyűjtik örületes fantazmagóriái fületlen gombjaikat – marhaságok. Ők mondják a – proletárok.”¹⁵

Előfordulhatott viszont az is, hogy *egy propagandaeszközt azért bírált korabeli szemlélője, mert primitívnek találta a létrehozója által alkalmazott eljárások miatt.* A május 1-jei budapesti ünnepség alkalmából a dekorációk készítői a Gellért-hegyi vízesésnél, annak alsó részét eltakaró, hatalmas allegorikus képet helyeztek el, „Dolgozatosok és tietek a Paradicsom” felirattal. Az ábrázoláson kalapácsos, frigiai sapkás munkás, egy asszony és gyermekek vonulnak egy idilli táj felé,

10 Ld. erről: *Vörös B.*: „A múltat végképp eltörölni”? I. m. 92., XXVII. Az emlékmű átalakításáról ld. A Keleti pályaudvar előtt a Baross téren. Vasárnapi Ujság 1919. máj. 4. 205.

11 FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1919. ápr. 28. sz. n.

12 Uo. 1919. ápr. 24. sz. n.

13 Ld. erről pl. Magén Dávid. In: Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. XIII. Lovasmons. Bp., 1915. 118.

14 Ld. A Magyar Tanácsköztársaság i. m. 45.

15 *Sándor Lajos*: Nem ilyeneknek akarjuk látni a proletárt. Az *Ember* 1919. jún. 12. 17–18.

amelyben egy nagy fa (a Tudás Fája?) alatt szakállas, olvasó figura (Marx?) látható. A kép bal oldalán meztelen férfialak helyezkedik el, kezében lángpallossal. A jobb oldalon pedig egy másik, lángpallossal, meztelen férfialak sűjt le a pénzeszsákkal menekülő burzsoá figurájára (lásd a XIII. képet).¹⁶ A képről Lowetinszky így írt május 1-jei naplóbejegyzésében: „egy ostoba mázsolmány akarta vélünk érthetővé tenni a Paradicsomot”.¹⁷

Ugyancsak a tisztviselő naplójában figyelhető meg az a reagálás, hogy egyes propagandaeszközöknek a rendszer közvélemény-formálóiétól nyilvánvalóan eltérő értelmezéseket adott és ezeket gúnyosan a fennálló viszonyok bírálatához használta fel. A május 1-jei fővárosi ünnepségre készülve a dekorátorok eltartak Werbőczy István szobrát a Kígyó téren¹⁸ és Baross Gáborét a Keleti pályaudvarnál¹⁹ – a munkálatok kapcsán pedig Lowetinszky ezeket vetette papírra április 24-énél: „a jó öreg Werbőczyt egy állvány mögé bujtatták, örülhet az öreg jogász, hogy nem látja ezt a sok jogtalanságot, Baross Gabit dettó, a munka vaskezü embere meg örülhet, hogy nem látja ezt a sok dologtalan herét lézengeni”.²⁰ *Ilyen eljárás azt is eredményezhette, hogy a hatalom propagandaeszköze új jelentést kapva egy ekkor terjedő rendszerellenes vicc elemévé vált.* Szintén a budapesti május 1-jei ünnepség alkalmából a diktatúra világszemléletének terjesztői a Köröndön Zrínyi Miklós, Bethlen Gábor, Bocskai István és Pálffy János szobrát hatalmas vörös földgömbökkel takarták le (lásd a XIV. képet).²¹ Egy visszaemlékezés szerint már 1919. május legelején született élc e dekorációról: „Az elfojtott pesti humor szerint ezek a népbiztosok szobrai: vörös hólyagok.”²² A Tanácsköztársaság bukása után nem sokkal megjelent, „kommunista vicc”-eket tartalmazó összeállításban pedig a következő szöveg olvasható:

„Május elsején, délután az ünnepségről megy haza Budapest népe. Azt kérdi az egyik burzsoá a másiktól:

– Láttad a Kun Béla meg a Szamuely szobrát? Micsoda sikerült két szobor volt!

– Nem láttam! Melyik volt az? Hol álltak?

– Hát az a két veres hólyag a Köröndön... – feleli a másik, a Köröndön felállított két óriási vörös gömbre célozva.”²³

16 Ld. erről: *Vörös B.*: „A múltat végképp eltörölni”? I. m. 89., XVII–XVIII.

17 FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1919. máj. 1. sz. n.

18 Ld. *Vörös B.*: „A múltat végképp eltörölni”? I. m. 89., XX., az emlékmű eltakarásáról ld. *Siklós András*: Magyarország 1918/1919. Események / képek / dokumentumok. H. n., 1978. 341., a szoborról újabban még: *Ifj. Bertényi Iván*: Állt 37 évet. Werbőczy István budapesti szobra. Történelmi Szemle 2014. 2. sz. 203–230.

19 Ld. erről e munkám 10. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

20 FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1919. ápr. 24. sz. n.

21 Ld. ezekről: *Siklós A.*: Magyarország i. m. 342., 349., 350.; *Vörös B.*: „A múltat végképp eltörölni”? I. m. 91.

22 *Hollós József*: Egy orvos élete. New York, N. Y., 1944. 206. Ld. még: *Révai József*: A revolúciótól az evolúcióig. (Visszaemlékezés 1918/1919-re). In: A magyar piaristák és a Tanácsköztársaság. Bev. Szakál Ádám SchP. Sajtó alá rend. Koltai András. Bp., 2013. 171.

23 *Aiglon*: Viccekben él a szovjet! A legjobb 120 kommunista vicc. Bp., [1919.] 2. Ld. még: A proletárdiktatúra humora. Gyenge a szovjet, urak! Borsszem Jankó 1919. aug. 31. 6., továbbá: *Vörös*

Van példa arra is, hogy egy kortárs vitába szállt a hatalom propagandaeszközével és az abban közreadott állításokat igyekezett megcáfolni – még ha csak nem a széles nyilvánosságnak szánt naplófeljegyzéseiben is. A Szocialista–Kommunista Munkások Magyarországi Pártja reggeli hivatalos lapja, a *Népszava* 1919. július 31-ei számának Petőfi Sándor című, a költő halálának 70. évfordulója alkalmából megjelent cikke a diktatúra elődjeként állította be a méltatottat, aki „a reménytelenség vaksötét éjszakájában is az Internacionálé csillagát látta”, „az eljövendő világszabadságról énekelt”, továbbá: 1919 nyarán „Magyarországon is a Petőfi álmodta világszabadság piros zászlója leng”.²⁴ Ezekkel az értékelésekkel szemben fogalmazott meg ellenvéleményeket Révay Mór Jánosné, a *Révai Testvérek* könyvkiadó megteremtőjének a Tanácsköztársaság rendszerét általában is elutasító felesége július 31-ei naplóbejegyzésében:

„Valósággal blaszfémianak tartom, hogy ezek a minden hazafias érzést megtagadó, hazát nem ismerő nemzetközies merik a mi Petőfinket, ezt a lobogó nemzeti érzésű poétát, aki nemcsak költeményeiben hagyta reánk az ő nagy és mély hazafias érzésének gyönyörű dokumentumait, hanem életét és vérért fel is áldozta a harctéren – hazájáért, ezek merik őt és az ő nagy nevét saját céljaikra felhasználni, az ő nimbuszát maguk és vörös hitvallásuk számára kisajátítani!

Ez a cselekedetük is egyike az ő világszalásaiknak, a naivak, a tudatlanok félrevezetésének. Mert ők éppoly jól tudják, mint mi, hogy ha Petőfi meg is énekelte a »világszabadságot«, azért nem volt még lángolóbb lelkű hazafi őnála. Senki igazabb, mélyebb érzésű, valódi hazafiaságtól telített költeményeket nem írt, mint ő.

És most, halálának hetvenedik évfordulóját felhasználják arra, hogy ünnepeljék és a magukénak nyilvánítsák. A gyönyörű Internacionálé, – a nemzetközi világszalás szekere elé fogják.

Szegény Petőfi! Hogy hol nyugszik, hogy hol porladnak csontjai, azt mi nem tudjuk. De ha ő azt tudná, hogy kik sajátítják ki az ő nevét, kik vallják őt magukénak, kik nevezik őt prófétájuknak, – akkor bizonyára még a sírban sem lenne pihenése, még ott sem találna nyugodalmat...”²⁵

Megtörténhetett azonban az is, hogy egy propagandaeszközt valaki nyilvánosan megbíráljon, helytelenítve alkotóinak eljárását (még ha esetleg téves információ alapján is). A budapesti Marx laktanyában 1919. június 15-én leplezték le a gondolkodó emléktábláját, amelyen legfelül a „Világ proletárai egyesüljete!” felszólítás olvasható, alatta Marx portréja látható, ez alatt e feliratok: „MARX LAKTANYA / A győzelmes proletárforradalom emlékére / Budapest 1919. évi március hó 21-én”. Legalulra pedig a következő két sor került: „Vagy elpusztulunk mind az utolsó szálig / Vagy ez a mi hitünk valóságra válik”²⁶ (lásd az LI. képet) – amelyek Ady *Fölszállott a páva* című verse „Vagy bolondok vagyunk s

Boldizsár: „Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviselőjére bizalmat válasszanak”. A Magyarországi Tanácsköztársaság emléke a diktatúra bukása után közzétett viccekben. Aetas 2006. 2–3. sz. 194–195., ld. a tanulmányt e kötetben is: 313–314.

24 Petőfi Sándor. *Népszava* 1919. júl. 31. 5–6.

25 1918. november 1.–1919. augusztus 7. Révay M. Jánosné naplója. [Bp., 1936?] 447–448.

26 Az emléktábláról fénykép: A Marx-laktanyában leleplezett emléktábla. Csillag István szobrászműve. Az *Érdekes Ujság* 1919. jún. 26. 3.

elveszünk egy szálig, / Vagy ez a mi hitünk valóságra válik.” részletének átirása. Ennek megfelelően az emléktáblán nem tüntettek fel szerzőt e soroknál. Viszont amikor a *Népszava* június 17-ei számában tudósítás jelent meg az emléktábla ünnepélyes leleplezéséről, abban az áll, hogy „A tábla alsó végén *Ady-idézet*” van és a cikkíró itt közölte is e két sort.²⁷ Ezt a beszámoló ítéve és anélkül, hogy az emléktáblát a Marx laktanyában megnézte volna, a *Vágóhid* július 1-jei számának egyik szerzője *Marx és Ady* című írásában kijelentette:

„Ez az Ady-idézet meg van hamisítva. A két sor Ady egyik versében (*»Felszállott a páva«*) így hangzik:

»Vagy bolondok vagyunk s elveszünk egy szálig.

Vagy ez a mi hitünk valóságra válik...«

Értjük az óvatos elméket, akik nem merték kiírni ezt a két sort a rövid eszűekre való tekintettel, de hát meghamisítani még akkor sem szabad egy Ady-verset, ha erre ilyen ok van. Tessék a tábla alá valami mást írni, vagy ha ragaszkodnak Ady-vershez, tessék azt hamisítatlanul odavésetni úgy, ahogy Ady írta. Van az olyan jó forradalmi sor, mint az a másik, amit helyette kiizzadtak.²⁸

Maradt az utókorra olyan forrás, amelyik megengedi azt a feltételezést, hogy *létrehozójának (létrehozóinak?)* érdeklődését *határozottan felkeltette a Tanácsköztársaság közvélemény-formálóinak propagandatevékenysége és annak különféle anyagait, mozzanatait nemcsak megőrkítette (megőrkítették?), hanem az ezekről készült képeket gondosan meg is őrizte (őrizték?):* amatőr fotókat egy kis albumban.²⁹ A diktatúra propagandájára utal már az album kötésének vörös színe is. Az összeállításban 24 oldalon, oldalanként 2, tehát 48 fénykép kapott helyet. E 48 képből 40: a sorozat 5/6-a a rendszer propagandájának valamelyik jelenségét örökíti meg, vagyis a propaganda tekinthető az album tulajdonképpeni témájának. A 40 képből plakátokat mutat be 22; nem plakát típusú utcai dekorációkat (így, egyebek mellett a május 1-jei budapesti ünnepség alkalmából készített szobrokat) 11; felvonulókat, tömeget 10 (3 képen nem plakát típusú utcai dekoráció és tömeg együtt látható). A tárgyválasztások gyakorisága jól mutatja, hogy az összeállítás megalkotójának (megalkotóinak?) érdeklődését leginkább a korabeli plakátok vonzották magukra: a propaganda témájú felvételek több mint fele ezeket ábrázolja. Azt pedig, hogy a látott plakátok közül

27 Emléktábla-leleplezés a Marx-laktanyában. *Népszava* 1919. jún. 17. 8.

28 Marx és Ady. *Vágóhid* 1919. júl. 1. 15.

29 Az album tanulmányozását Földvári Zoltán, annak tulajdonosa tette lehetővé tette számomra. Az összeállításra Katona Anikó hívta fel a figyelmemet, vizsgálataimat Albert Ádám segítette: mindhármuknak ezúton mondok köszönetet. Az albumból képeket ld. <https://www.foldvari-books.com/pages/books/418/photo-album-of-the-1919-may-day-celebration-in-the-hungarian-soviet-republic> (utolsó letöltés: 2017. márc. 1.). Albert Ádám szerint e felvételeket Péchy László mérnök készítette – ám ennél több információhoz az album keletkezésére vonatkozóan nem tudtam hozzájutni. A gyűjteményben a képekhez nem kapcsolódnak szövegek sem. Kérdés az is, hogy a fényképész (fényképészek?) rendezte-e (rendezték-e?) az albumba a képeket vagy más (mások)? Az összeállítás esetében tehát még további kutatásokra van szükség.

melyeket talált (találták?) a leginkább figyelemre méltóaknak, az jelzi: melyik hány képen látható kulcsfontosságú látványelemként. Így a „Proletár kezét vagy antantkorbácsot?” feliratú plakát³⁰ 4 fotón; Bíró Mihály „1919. május 1.” plakátja³¹ 3 fényképen (ezek közül kettőn csak ez az alkotás látható jelentősként); a „Te! sötétben bujkáló [...]” feliratú falragasz (lásd e kötetben a XLIX. képet)³² szintén 3 képen (ezek közül egyen csak ez örökített meg); Uitz Béla „Vörös katonák előre!” feliratú alkotása³³ is 3 fotón (de egyiken sem a legjelentősebb képrészletként). Az album ekként, a történetére vonatkozó információk hiányában is jól mutatja, hogy készítője (készítői?) milyen mértékben talált (találták?) érdekesnek és ezért megörökítendőnek a diktatúra propagandáját, illetve annak egyes jelenségeit.

Az eddig ismertetett esetekben egymástól igencsak eltérő viszonyulásokat lehetett megfigyelni – ugyanakkor közös bennük az, hogy a reagáló személyek *nem változtattak* azon a propagandaeszközön, amelyik valamiképpen hatott rájuk. Azonban van példa arra is, hogy *sor került egy fontos propagandaeszköz átalakítására és az így került forgalomba egy közösségben*. Révai József, a budapesti piarista gimnázium tanára beillesztette visszaemlékezésébe a *Diák internacionálé* szövegét. Ez, szerinte „Rogátsy szerzeménye” volt és a diákok dúdoltgatták is 1919 májusában: „Fel, fel! ti rabjai a könyvnek! / Fel, fel te elnyomott diák! / A bliccelés napjai jönnek: / Tanulásnak vége már. / A szekundát végképp eltörölni / Tanulóhad, indulj velünk! / Tanárok hatalmát megtörni! / Mi többé már nem felelünk. / Ez a harc lesz a végső, csak összefogni hát! / És csak mi fogunk ülni fönn a katedrán. / Ez a harc lesz a végső, csak összefogni hát! / És kabarává tesszük holnap az iskolát!”³⁴ Az eredeti mű³⁵ meglehetősen jó ismeretéről tanúskodó, jól is énekelhető dal dúdolásával a diákok kétféleképpen is szembehelyezkedtek a rendszerrel: egyrészt az eredetileg komoly tartalommal bíró szöveg humorossá átalakításával, másrészt a Tanácsköztársaság értékrendje egyik kulcsfontosságú elemének: a tanulásnak az elutasításával.

Van azonban példa arra is, hogy *a diktatúra propagandaeszközeit valaki megsemmisítette*: ezt cselekedte gróf Károlyi György, amikor 1919 márciusában, nem sokkal a Tanácsköztársaság létrejötte után levakarta a falakról annak plakátjait. Március végén letartóztatták, a gyűjtőfogházban pedig, nyilvánvalóan a büntetéstől tartva – a *Vörös Ujság* őt meglátogató tudósítójának cikke szerint – igyekezett elbagatelizálni tetteit: „Semmi ellenforradalomban nem volt részem. Én

30 Ld. A Magyar Tanácsköztársaság i. m. 29.

31 Uo. 13.

32 Ld. erről e munkám 5. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

33 Ld. A Magyar Tanácsköztársaság i. m. 38.

34 Ld. Révai J.: A revolúciótól az evolúcióig. I. m. 175. A visszaemlékezés szerzője által említett „Rogátsy” vezetéknev valószínűleg Rogátsy Guidóé, aki az 1917–1918-as tanévben még a VII. osztály tanulója volt. Ekkori érdemjegyei alapján Rogátsy Guido nem tartozott a jó tanulók közé, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy 1919-ben „tanulássalenes” dalt alkosson. Ld. ehhez még: A kegyes tanító rendiek budapesti főgimnáziumának értesítője az 1917–1918. iskolaévről. Bp., 1918. 55–56.

35 Korabeli kiadását ld. pl. Az új Internacionálé. Vörös Ujság 1919. márc. 30. 7.

nem voltam *komoly* ellenforradalmár. Az, hogy plakátokat vakartam le a falról, az *gyerekesség volt*.³⁶

A tárgyalt esetek sorozata önmagán túlmutatóan, általánosabb érvennyel is jól szemlélteti, hogy egy politikai rendszer propagandája mennyire sokféle reakciót válthat ki a kortársakból. Lowetinszkynek a budapesti május 1-jei ünnepség egyes részletei kapcsán megfogalmazott értékelései pedig azt jelzik, hogy valaki gyakorlatilag egy alkalommal egymástól eltérően is reagálhat a propaganda különféle jelenségeire.³⁷ Mindezek nyomán megfogalmazható az a feltevés, hogy egy az életviszonyokat radikálisan átalakítani kívánó politikai rendszer (amilyen a Magyarországi Tanácsköztársaság is volt³⁸), célkitűzéseivel összefüggésben nagyon is intenzív propagandája, e jellegzetessége miatt igen jól hasznosítható a kortársi reakciók sokféleségének tanulmányozásához: az akkori magyar társadalom valamennyi csoportját érintő változtatások és az ezek elfogadtatása érdekében történő befolyásolás ugyanis határozott véleményeket váltott ki többekből. Ám, mindezekon túl, a lehetséges reakciók egymástól eltérő voltának figyelembevétele hasznosítható más, nem ennyire forradalmi-diktatórikus politikai rendszerek eszméinek, a közvélemény-formálóik által alkalmazott tömegkommunikációs eljárásoknak a vizsgálatánál is. Ritoók Emma és Sándor Lajos idézett szövegei pedig jól szemléltetik a különbséget abban, hogy miként értékelhetőek egy-egy kisebb vagy nagyobb társadalmi csoport reakciói a propagandára. Visszaemlékezésében az író nő ugyanis azt állította, hogy „biztosan” tudta: „egész Budapest” úgy viselkedik mint ő,³⁹ ami nyilvánvalóan sem a diktatúra idején, sem az emlékirat keletkezésekor nem volt számára ellenőrizhető, így kijelentése mindenképpen hatástulajdonításnak tekinthető. Sándor Lajos az általa leírt eseményekkel gyakorlatilag egy időben közzétett cikkében viszont konkrét tapasztalatokat említett és jelezte, hogy ezek ellenőrizhetőek („Elég, ha egy félóra megállanak e mesterművek előtt és végighallgatják azok véleményét, [...] akiknek szánták”⁴⁰). Egy-egy eszme vagy propagandaeszköz hatása túlértékelésének, a hatástulajdonításnak, az általánosításoknak az elkerülése pedig szintén nem csak a Magyarországi Tanácsköztársaság történetének kutatásánál fontos. Ezekkel kapcsolatban talán nem felesleges idézni Sinkó Ervin dokumentum-

36 Látogatás egy fekete grófnál. *Vörös Ujság* 1919. márc. 30. 3.

37 Ld. ehhez e munkám 7. és 17. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszövegrészeket!

38 Ld. ehhez újabban: *Vörös Boldizsár*: „Új, boldogabb korszak következik reánk”. Utópisztikus jövőképzések a Magyarországi Tanácsköztársaságban. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Szerk. Horváth Zita–Rada János. Miskolc, 2017. 293–303.; *Új*: „Az iskola minden gyermeket egy-egy kis lázadóvá nevelt”. Oktatási utópiák a Magyarországi Tanácsköztársaságban. In: *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei*. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2015. évi, sárospataki konferenciájának tanulmánykötete. Szerk. Sasfi Csaba–Ugrai János. Bp., 2017. 505–520., ld. a tanulmányt e kötetben is: 211–224.

39 Ld. ehhez e munkám 6. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

40 Ld. ehhez e munkám 15. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

értékű kulcsregénye,⁴¹ az *Optimisták* azon részletét, amely az 1919-es diktatúra létrejöttékor, első plakátjainak közzétételekor játszódik: „Hát nem olvasta” – mondta az egyik forradalmár a „Mindenkihez!” megszólítással kezdődő plakát kiragasztójának. „Hallja az úr – nevetett a városi munkás – 1914 óta több plakátot ragasztottam, mint ahány szál hajam van. Hát csak nem gondolja, hogy majd még el is olvasom?”⁴²

A tanulmány először megjelent: Turul 2017. 1. sz. 51–55. A folyóirat szerkesztőbizottsága és szerkesztősége e számmal a 65 esztendőös Soós Istvánt köszöntötte.

41 Ld. ehhez: *Sinkó Ervin: Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek (1935–1937). Újvidék, 1985. 133–134., 170., továbbá Sinkó Ervin levelét Komlós Aladárnak, 1966. márc. 18. Közli: Komlós Aladár: Vereckétől Dévényig. Bp., 1972. 367–369.*

42 *Sinkó Ervin: Optimisták. Történelmi regény 1918/19-ből. II. Novi Sad, 1965. 239.*

„Szamuely repülőgépen Oroszországba szökött”

Álhírek Budapesten a Magyarországi Tanácsköztársaság idején

A Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltása után szinte közvetlenül, a *Pesti Napló* 1919. március 23-ai számában jelent meg Karinthy Frigyes *Pillanatkép, 1919. márc. 22.* című írása, amely ismeretlen személyek beszélgetésfoszlányainak sorozatával – ebben pedig számos álhírrrel – jelenítette meg a korabeli közhangulatot:

- „– De azér’ valami hecc csak lesz? A körúti kávéhá ...
– Tessék csak hagyni, öcsémuram! Azt csak a fiatalok gondolják úgy, öcsémuram ... Mit szólnak az a paraszt, öcsémuram ...
– ... mondja és igaz az, hogy mindenki számat kap?
– na és mondd már, hogy leveszik a kabátodat? Az életed még mindig megmarad!
– Nagyon vigasztaló ... És ha az életemet veszik el? ... Akkor vigasztalódjam, hogy megmarad a kabátom?
– ... azt mondják, hárommillió ember ... képzeld el, ha az lerohan ...”¹

Ám nem csak az éles látású író foglalkoztatták a korabeli közbeszédben szállongó álhírek: a *Forradalmi Kormányzótanács* 1919. március 24-ei ülésén Rónai Zoltán igazságügyi népbiztos már előterjesztette „a rémhírek terjesztéséről szóló” rendelet tervezetét, amelyet a testület el is fogadott.² Március 25-ei dátummal pedig megjelent a *Forradalmi Kormányzótanács* V. számú rendelete, amely szerint:

-
- 1 (K.): *Pillanatkép*, 1919. márc. 22. *Pesti Napló* 1919. márc. 23. 6. Ld. még: *Szalay Károly*: Karinthy Frigyes. Bp., 1961. 173., 326.; *Vörös Boldízsár*: Forradalom a műalkotásban – műalkotás a forradalomban. Karinthy Frigyes: Vörmező. Budapesti Negyed 2009. 3. sz. 326–332., ld. a tanulmányt e kötetben is: 29–33.
 - 2 Ld. A *Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei* 1919. Szerk., bev. Imre Magda–Szücs László. Bp., 1986. 63. – Tanulmányomban a *Forradalmi Kormányzótanács* V. rendeletével összefüggésben az *álhírek*: a *hamis hírek* elterjedését és a hatalom ellenük folytatott küzdelmét vizsgálom. Elemzett forrásaim szerzői ugyanakkor e híreket gyakran *rémhírek*nek nevezték, de előfordult, hogy a *pletyka* vagy a *híresztelés* kifejezéseket alkalmazták rájuk. – Vö. még: *Sarlós Béla*: A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása. Bp., 1969. 71. – Az álhírekről ált. ld. pl. *Ralph L. Rosnow–Gary Alan Fine*: A híresztelés születése és halála. *Café Babel* 1993. 3. sz. 49–63.; *Angelusz Róbert*: Mondják, mert hallották. A híresztelés és a rémhír természetrajzához. In: *Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből* Somlai Péter 60. születésnapjára. Szerk. Pál Eszter. Bp., 2001. 315–333.; *Novák Veronika*: Zsákok, könyvek, puskapor – történeti rémhírek anatómiája. *Korunk* 2010. 3. sz. 25–31.

„Aki oly híreket terjeszt, amelyek a köznyugalom megzavarására alkalmasak, forradalmi törvényszék elé állítható és súlyos büntetéssel sújtható.

Ha az ilyen hírek terjesztése a közbiztonság megzavarásával járó mozgalmakat vagy más igen súlyos következményeket idéz elő, a forradalmi törvényszék *halálbüntetést* is kiszabhat.

Nincs helye büntetés kiszabásának, ha a való tények tárgyilagosa ismertetése a köznyugalom megzavarására irányuló célzat nélkül történik.”³

Amikor e rendelet megjelent a diktatúra hivatalos közlönye: a *Tanácsköztársaság* március 26-ai számában, nem volt semmiféle értelmező-magyarázó alcíme: vonatkozhatott tehát a „köznyugalom megzavarására alkalmas” *hamis hírek* terjesztőire, de e jogszabály alapján a „való tények” ismertetőit is felelősségre lehetett vonni, ha valaki úgy ítélte meg, hogy nem „tárgyilagosa” adták elő információikat, amelyek így alkalmasakká váltak a „köznyugalom megzavarására”. Ám a további, hivatalosnak számító megjelentéseknél a közreadók több esetben értelmező-magyarázó (al)címmel látták el e rendeletet. Így az egyesült párt egyik napilapja, a *Népszava* március 26-ai számában *Hamis hírek terjesztői halállal is büntethetők* címmel jelent meg a jogszabály.⁴ A *Belügyi Közlöny* március 30-ai számában e rendeletet *A hamis hírek terjesztői ellen* alcímmel tették közzé.⁵ Értelmező-magyarázó kiegészítés nélkül jelent meg a rendelet *A Budapesti*

3 A Forradalmi Kormányzótanács V. sz. rendelete. Tanácsköztársaság 1919. márc. 26. 1. Az Igazságügyi Népbiztosság által megjelentetett Proletárjog c. folyóirat 1919. júl. 12-ei számának egyik cikke szerint „A proletárdiktatúra új rendeletei, a változott állami és társadalmi felfogásnak megfelelően, az új bűncselekmények egész kategóriáit teremtették meg. Az ellenforradalmi cselekmények és kijelentések (lázítás, izgatás) talán még párhuzamba vonhatók a múlt rezsim megfelelő cselekményeivel, de például a rémhírterjesztés, eltekintve a háború alatti hamishír-terjesztésnek a »hadí érdek« elleni cselekményétől, a proletárdiktatúra által felszínre vetett, teljesen új bűncselekmény.” *Szirmay István*: Adatok a budapesti forradalmi törvényszék működéséről. (1919. március 26–június 10.) Proletárjog 1919. júl. 12. 80. Ld. még: Figyelmeztetés – Felhívás. A Budapesti Magyar Államrendőrség Hivatalos Lapja 1919. márc. 30. 288. – Egy a Tanácsköztársaság idején a különféle híreket gyűjtő társaság (ld. ehhez e munkám 21. jegyzetét) egyik tagjának a diktatúra bukása után készített feljegyzése szerint „A *Károlyi-érában* a rémhírek általában keletkeztek az általános bizonytalanság nyomása alatt. [...] Legnagyobb: az orosz betörés Bpestre. E korban azonban nem harapózhattak el a rémhírek, mert a sajtó a legnagyobb mértékben működött.” Ld. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (= PSzL), 721. f. 1. cs. 278. ó. e. 1., vö. ehhez: *Vörös Boldizsár*: Kommunikáció a válságban – válság a kommunikációban? „Oroszpánik” Budapesten az őszirózsás forradalom idején. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna–Molnár Antal. Bp.–Győr, 2012. 575–584., ld. a tanulmányt e kötetben is: 117–127.; *Uő*: „...megjött Rudolf királyfi...”. Károlyi Mihály alakjához kapcsolódó folklóralkotások az őszirózsás forradalomban. In: Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára. Szerk. Bódy Zsombor–Horváth Sándor–Valuch Tibor. [Bp.,] 2010. 441–446., ld. a tanulmányt e kötetben is: 174–178.; *Uő*: „Kun Béla elrepült a pénzzel Oroszországba”. Álhírek Budapesten a Magyarországi Tanácsköztársaság idején. *História* 2005. 6–7. sz. 52.

4 A Forradalmi Kormányzótanács rendeletei. *Népszava* 1919. márc. 26. 1.

5 A Forradalmi Kormányzótanács V. sz. rendelete. A hamis hírek terjesztői ellen. *Belügyi Közlöny* 1919. márc. 30. 670.

Magyar Államrendőrség Hivatalos Lapjának április 6-ai⁶ és a Vörös Őrség Országos Főparancsnokságának közlönye, a Vörös Őrség április 20-ai számában⁷ – az utóbbinál azonban a kiadvány tartalomjegyzékéből kiderült: e rendelet a „rémhírterjesztők” ellen irányul.⁸ A Tanácsköztársasági törvénytár I. kötetében a rendelet *Álhírek terjesztése* címmel jelent meg,⁹ a *Proletárjog* című folyóirat kiadásában közzétett rendeletgyűjteményben pedig *A hamis hírek terjesztőinek büntetése* címmel.¹⁰ A hivatalosnak számító különféle kiadványok közreadóinak értelmezései szerint tehát e rendelet a *hamis hírek*, az *álhírek* terjesztői ellen irányult. E bűncselekményt pedig *A vörös őr kis tankönyve* című kiadvány a következőképpen határozta meg: „*Hamis hírek (álhírek) terjesztése*: elköveti az, aki oly híreket terjeszt, melyek a közbiztonság, köznyugalom megzavarására alkalmasak. Pl. Az ellenség még mérföldekre áll s azt híreszteli valaki, hogy már a város határában van.”¹¹ Ám a kormányzótanácsi rendelet által kilátásba helyezett szigorú büntetés ellenére is, a Tanácsköztársaság idején a fővárosban igen sokfajta álhír keringett közszájon – a hatalom pedig, a büntetőjogi felelősségre vonáson túlmenően, a legkülönbébb eszközökkel igyekezett megakadályozni terjedésüket.

Álhírek: szóban és írásban

A diktatúra idején a fővárosban közszájon forgó álhírek vizsgálatát igencsak megnehezíti az, hogy ezek az alapvetően *élszóban* és rendszerint többféle változatban¹² terjedő közlések csak a legkülönbébb *írásos* feljegyzésekben maradtak az utókorra. Az írott szöveg elkészítőjét pedig számos tényező befolyásolhatta abban, hogy mit és hogyan jegyezzen fel a hallott hírekből: így például egy álhírterjesztés miatt a hivatalos szervek által folytatott eljárásnál nemcsak a rögzítést végző személyisége, műveltsége, hanem a politikai rendszer, illetve a felettesek valós vagy vélt elvárásaihoz történő igazodás igénye is.¹³ Mindezt jól szemlélteti annak a fiatalembernek az esete, akit április 4-én este

6 A Forradalmi Kormányzótanács V. számú rendelete. A Budapesti Magyar Államrendőrség Hivatalos Lapja 1919. ápr. 6. 317.

7 A Forradalmi Kormányzótanács V. számú rendelete. Vörös Őrség 1919. ápr. 20. 5.

8 Tartalomjegyzék. Vörös Őrség 1919. ápr. 20. 77. Ld. még e munkám 2. jegyzetét, továbbá: A Forradalmi Kormányzótanács rendeletei. A Közoktatásügyi Népbiztosság Tudományos és Népszerű Propaganda-osztályának Agitátorképző Iskolájában előadta: Kemény György. Bp., 1919. 4–5.

9 Álhírek terjesztése. In: A Forradalmi Kormányzótanács és a népbiztosok rendeletei. 1919. március 21–április 9. Bp., 1919. 16.

10 V. A hamis hírek terjesztőinek büntetése. In: A Forradalmi Kormányzótanács és a népbiztosok rendeletei. I. Bp., 1919. 4.

11 A vörös őr kis tankönyve. Bp., 1919. 56–57.

12 Vö. ehhez: *Angelusz R.*: Mondják i. m. 321–326. Ld. még ált. pl. *Glatz Ferenc*: A szóbeli források és kritikájuk. In: *Uő*: Történetírás – korszakváltásban. Tanulmányok. Bp., 1990. 134–146.

13 Vö. ehhez: *Galambos Sándor*: Rémhíres kor. Az 1949–50. évi szabolcsi és szatmári közérdekű hírszolgálati jelentésekből. In: *Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, öngazga-*

kísért be két vöröskatona a Vörös Őrséghez, ahol rémhírterjesztésért indítottak eljárást ellene.¹⁴ Az ügyről az első összefoglaló jelentést készítő vörös őr a tanúk, a két katona vallomásai nyomán ekként rögzítette azt, hogy milyen hírek terjesztéséért vonták felelősségre a fiatalembert: „Szegeden a katonatisztek fehér gárdát szerveznek és a franciák támogatják őket, hogy ez a mozgalom már Csabára és Dorozsmára is kiterjed, azt hiszem, hogy majd itt is le fog törni a kormány és hogy Pogány elvtársat azért tartóztatták le, mert Oroszországba repülőgépeken aranyat csempésztetett ki”.¹⁵ Az egyik tanú ugyancsak április 4-ei tanúvallomási jegyzőkönyve viszont a fentiekől némileg eltérően rögzítette az inkriminált kijelentéseket: „a fehér gárdát szervezik Szegeden, Pogány aranyakat csempésztett Oroszországba repülőgépen. Nem jó a proletárdiktatúra. [!] A kormányt hamar meg fogják buktatni.”¹⁶ A másik tanú szintén április 4-ei tanúvallomási jegyzőkönyvében pedig az idézett szövegekhez képest jóval több részlettel, számos új elemmel kiegészítve szerepelnek a fiatalembert terhelő nyilatkozatok:

„az aktív tiszték és a továbbszolgáló altisztek a fehér gárdát szervezik Szegeden s a franciák erősen támogatják. Ez a szervezkedés terjed Dorozsmára és Békéscsabára is és valószínűleg megszállanak minden pontot. Azt mondta, hogy nem helyes a proletárdiktatúra, a munkás bérét leszállítják. [!] Pogányt azért tartóztatták le, mert 2 párttaggal aranyakat vittek Oroszországba repülőgépen. A mostani kormányt minél hamarabb meg fogják buktatni. Szegeden a fehér gárdához csatlakoztak az intelligens munkások és a legénység is, a régi rendszer visszaállítására törekednek. [!] Kérdeztem, hogy lehet-e Szegedre menni? mire azt felelte, hogy lehet, be lehet állani egész' bátran a fehér gárdába. [!] Azt mondotta, hogy a szocialista párt meg akar gazdagodni, a munkás bérét leszállítják, ők meg fognak szökni, [!] ez nem helyes.”¹⁷

Hasonló jelenség figyelhető meg annak az asszonynak az esetében is, aki ellen szintén 1919 áprilisában folytattak eljárást, rémhírterjesztés miatt.¹⁸ Az egyik tanú vallomása szerint a vádlott „azt mondta, hogy Kun Béla 2 órai rablást engedett”,¹⁹ ám az ügyről készített összefoglalóban az elkövetett cselekmény rövid leírásánál ez áll: az asszony „rémhíreket terjesztett arról, hogy Vágó Béla [!] 3 napi szabad rablást engedett, ezért van annyi lopás”.²⁰ A bemutatott esetek jól

tás. A Hajnal István Kör gyulai konferenciája, 1991. augusztus 29–31. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula, 1994. 157.

14 Az ügy iratait ld. Budapest Főváros Levéltára (= BFL), XVI. 2. 1. d. 1919-125.

15 Uo. 1. – A Szegeden ekkor valóban zajló ellenforradalmi szervezkedésekkel részletesebben foglalkozott: *Kelemen Béla dr.: Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez.* (1919.) (Naplójegyzetek és okiratok.) Szeged, 1923. passim. Kelemen leírásával összevetve, az eljárás során a fiatalembernek tulajdonított kijelentések túlzóaknak tűnnek.

16 BFL XVI. 2. 1. d. 1919-125. 4.

17 Uo. 6–7. Az eljárás során a fiatalember azzal védekezett, hogy ő nem mondta az inkriminált kijelentéseket és a katonák tévedésből kísérték be őt. Az iratokból nem derül ki, hogy miként végződött az ügy.

18 Az ügy iratait ld. BFL XVI. 2. 1. d. 1919-384.

19 Uo. 8.

20 Uo. 1. Az eljárás végén az asszonyt felmentették.

szemléltetik, hogy egy-egy közlés még a hivatalos eljárás folyamán is átalakulhatott: akár az érintettek vallomásainak előadásainál, akár azok lejegyzésénél.

Mindezeket figyelembe véve érdemes vizsgálni a legkülönbébb forrásokból: egy, a korabeli híreket gyűjtő baráti társaság hírösszeállításából,²¹ naplókból,²² peranyagokból,²³ a hatalom képviselőinek megnyilatkozásaiból²⁴ összegyűjtött álhíreket (álhír-variánsokat), amelyeket – legalábbis jelentős hányadukat tekintve – többféleképpen is lehet csoportosítani. Így például *témakörük* szerinti bontásban: az álhírek egy része a *diktátúra berendezkedésével*, az új viszonyokat létrehozó-stabilizálni akaró intézkedéseivel (köztük a terrorral) foglalkozott. A hírgyűjtő társaság összeállításában szerepel április

„8. körül napokig: Pár napon belül meg fog jelenni egy plakát (: amely már ki is van nyomtatva :), amely elrendeli, hogy minden 24 éven felüli egészséges munkás akár állásban van, akár önhibáján kívül munkanélküli, tartozik négy héten belül bejelenteni, kit vesz nőül és további négy héten belül el is venni. Ezt a házbizalmiak ellenőrzik. Aki nem tesz a rendeletnek eleget, az sorshúzás útján lesz összeházasítva, megfelelő korú nővel. Így a proletár- és burzsoácsaladok összekeveredése el lesz érve igen hamar.”²⁵

Ugyanezen összeállításban: április „17. Wekerlét és a többi túszoikat főbe lötték”.²⁶ Az álhír egy másik változata a következőképpen szerepel Lowetinszky

21 Ld. PSzL 721. f. 1. cs. 278. ó. e. 1–31., 69–70. Az összeállítás Bevezetése szerint e társaság 1919 júniusában jött létre. A hírek gyűjtésénél pedig „irányadó szempontnak tekintettük, hogy minden olyan hírt, amely közszájon forgott, de nyomtatás útján forgalomba nem került, felvegyünk, tekintet nélkül arra, hogy igaznak bizonyult-e később, vagy sem. Sajnos, a március–április–május havi anyag csak utólag lett összeállítva, szájhagyományok alapján, így a teljességre nem tarthat számot, ugyancsak ott csaknem elkerülhetetlen nehézségek tornyosultak a hírek keltezésének pontos megállapítása elé – mindazáltal megtettük, ami megtehető volt”. Uo. 2. Az összeállítás a jún. 28-ai hírek bemutatásánál megszakad, a folytatás valószínűleg lappang. Eddigi kutatásaim során nem sikerült kiderítenem, hogy kiből is állt ez a társaság; ez esetben még további vizsgálatokra van szükség. Vö. ugyanakkor: *Dr. Kovács Zoltán–Palotay Béla*: Grexa tanár úr. Bp., 1986. 17–18., 176–179.

22 Ld. pl. *Berzeviczy Albert*: A bolsevizmus uralma alatt Budapesten. Naplójegyzetek. In: A bolsevizmus Magyarországon. Szerk. Gratz Gusztáv. Bp., 1921. 749–784. Gali Máté viszont könyvében arról tájékoztat, hogy Berzeviczy e feljegyzéseit 1919-ben a Tanácsköztársaság bukása után vetette papírra. Ld. *Gali Máté*: Berzeviczy Albert. A márványarcú miniszter. H. n., 2017. 16., 352., 356. Ld. továbbá: *Czillich Anna*: Naplója. Bp., 1925.; Lowetinszky János József naplója, kézirat, ld. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény (= FSzEK BpGy), B 0910/209. 1918–19. Lowetinszkyról ld. pl. *Vörös Boldizsár*: Egy vármegyei hivatalnok az 1917-es oroszországi forradalmakról, avagy eszközök az eligazodáshoz a világtörténelemben, ld. e kötetben: 107–116. A kéziratot naplóból korábban már részleteket közölt: *Vörös Boldizsár*: Károlyi Mihály tér, Marx-szobor, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. Budapesti Nyegyed 2000. 3–4. sz. 168–170., ld. a tanulmányt e kötetben is: 158–159.

23 Ld. ezeket: BFL XVI. 2. 1–8. d. A forradalmi törvényszékek álhírterjesztők elleni eljárásaival foglalkozott: *Dr. Sarlós Béla*: A Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei. Bp., 1961. 151–162.

24 A különféle tanácsköztársasági kiadványokról ld. pl. *Lett Miklós*: A Magyar Tanácsköztársaság sajtó- és könyvanyagának adattára. Bp., 1988.

25 PSzL 721. f. 1. cs. 278. ó. e. 4.

26 Uo. 5.

János József, Pest vármegye tisztviselőjének naplójában, az április 20-ai bejegyzések között: egy ismerőse „azt beszéli, hogy a gyűjtőfogház tele van volt nagyfejűekkel, akiket agyonlövöldöznek és akasztanak”.²⁷ Szintén a terrortól kapcsolatos a híreket gyűjtő társaság összeállításából a következő tétel: május „3. Egy háziúr rémülten panaszkodik, hogy éjjel a Lenin-fiúk az összes háziurakat összefogdosták és reggelre mindet főbe lőtték”.²⁸ A diktatúra vezető embereinek életmódját illetően pedig Lowetinszky a következő álhíreket jegyezte fel naplójában, június 1-jénél: „Már többektől hallottam, hogy Kun Béla és társai formális orgiákat rendeznek ott [tudniillik a Hungária szállodában], Kun Béláné excellenciás asszonynak titulálatja magát, az ujjai annyira tele vannak briliánsgyűrűkkel, hogy alig bírja azokat mozgatni, a napokban felvitte volna eladni Wienbe Augusztus főhercegnő ékszereit eladni [így!], de a wieni ékszerészek nem voltak azokat hajlandók megvenni.”²⁹

A diktatúra idején számos álhír került forgalomba, amelyek a vezetők lemondását, a rendszer bukását adták tudtul, így például április végén–május elején, az ellenséges csapatok előrenyomulásának napjaiban. Lowetinszky április 24-ei feljegyzései között szerepel: egy ismerőstől azt az információt kapta, „hogy a kormány 24 óra alatt lemond, ultimátumot kaptak az antanttól, hogy szocialista nacionalista kabinetet létesítsenek, Lovászyt már kiengedték a gyűjtőfogházból s tárgyalnak vele”.³⁰ Április 25-énél ez áll a naplóban: „Jóska jött fel azzal, hogy az utcán csoportosulnak, az a hír van elterjedve, hogy a kormány megszökött”.³¹ Czillich Anna festőművész pedig május 2-án ezt is beírta naplójába: „Épp most hallottam, hogy ma 5–6 óra között itt Pesten lesz az antant; vajon igaz-e? Most 3 óra múlt, egy pár óra és mi lesz? A kormány állítólag lemondott... (épp most volt itt valaki, ki szintén ezt a hírt hozta.)”³² A hírgyűjtő társaság összeállításából: május „2. este. Mindenütt beszélnek, hogy Kun Béla és társai lemondtak”.³³ Berzeviczy Albert május 3-ai naplófeljegyzésében pedig, többek között, az áll, hogy május 2-án

„Délután előbb az a hír terjedt el, hogy a románok átlépték a Tiszát s a csehek is a Tisza felé vonulnak, azután erősen tartotta magát a szovjetkormány lemondásának híre. A házbéliek lelkesedéssel jöttek mindezt újságnak s mi is annyira e hírek hatása alatt állottunk, hogy már a körúton ledőlő zászlórudak környékén a rendet fenntartó lovas rendőrök megjelenésében is valami fordulat jelét véltük látni.”³⁴

27 Ld. FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1919. ápr. 20. sz. n.

28 PSzL 721. f. 1. cs. 278. ó. e. 8.

29 Ld. FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1919. jún. 1. sz. n. Ld. ehhez: (CsP) [Csunderlik Péter]: Voltak-e orgiák a Szovjetházban? In: *Uő–Egry Gábor–Fodor János–Emily Gioielli–Hajdu Tibor: Kérdések és válaszok 1918–1919-ről.* H. n., 2018. 54–55.

30 Uo. 1919. ápr. 24. sz. n.

31 Uo. 1919. ápr. 25. sz. n.

32 Czillich A.: Naplója. I. m. 74.

33 PSzL 721. f. 1. cs. 278. ó. e. 8.

34 Berzeviczy A.: A bolsevizmus i. m. 764.

Május 4-ei dátummal viszont már a következő álhír szerepelt a híreket gyűjtő társaság összeállításában: „Kun Béla és társai május 2-án lemondottak, azon feltétel alatt, hogy az angol bizottság garantálja az ő szabad elutazásukat. Ez meg is történt, de Párizsból jött egy sürgöny, hogy a bizottság erre nem volt feljogosítva. Erre Kunék visszaszívták lemondásukat.”³⁵ – A Tanácsköztársaság külpolitikájának más vonatkozásait illetően is számos álhír került forgalomba. A hírgyűjtő társaság anyagában május 13-ánál „Jelentik: Kun Béla kormánya most már angol ellenőrzés alatt áll, egy hét óta. Semmi rendeletet ki nem adhatnak, míg az angol bizottságnak be nem mutatták.”³⁶

A diktatúra *hadjárataival* kapcsolatosan is születtek álhírek. Így például 1919 nyarán egy orvossal szemben, Tanácsköztársaság-ellenes kijelentések miatt lefolytatott eljárás során, az egyik tanú azt vallotta: az orvos többeknek mondta: „Tudjátok-e, hogy a csehek csak stratégiai szempontból vonulnak vissza”.³⁷

A tanácsköztársasági budapesti álhírek csoportosításánál egy újabb szempont az lehet, hogy a diktatúra vezetőinek személyéhez miként kapcsolódtak a különféle hamis hírek. Volt rá példa, hogy egy vezetőről több álhír került forgalomba: így Szamuely Tiborról is nem egy hamis hír maradt fenn a hírgyűjtő társaság összeállításában. E szerint: „április 1–3-ig. Szamuely Tibor állítólag 48 órai szabad fosztogatást akar engedélyezni a csőcseléknek. Ezért nem írta alá az ötös dir[ek]tórium (: Kun, Garbai, Vágó, Kunfi, Landler :) által kiadott plakátot sem, amely az egységet hangoztatja – ő ugyanis fönn akarja tartani a külön kommunista pártot.”³⁸ Május „7. Szamuelyt széttépték Csepelen a vasasok és a felbőszült asszonyok”.³⁹ A politikus szovjet-oroszországi repülőgépes útjával kapcsolatban: május „20. körül. Szamuely repülőgépen Oroszországba szökött, s nem is fog visszajönni”.⁴⁰ Ugyancsak május „20. körül. Szamuely és Dobos román területen szálltak le a géppel és fogságba estek”.⁴¹ Egy júliusi, „ellenforradalmi kijelentés” miatt lefolytatott eljárás során az inkriminált kijelentésekkel vádolt fiatalember beismerte: azt mondta, „hogy Szamuely már két láda arannyal el-lógott”.⁴² – A személyek és az álhírek összekapcsolásának egy másik típusa az volt, amikor több vezetőről terjesztették ugyanazt a hamis hírt (vagy legalábbis rokon jellegű álhíreket). Ilyen álhír volt például az, hogy valamelyik vezető személy repülőgépen elmenekült Magyarországról. Egy 1919 májusában folytatott nyomozás során az egyik tanú azt vallotta: az egyik inkriminált megnyilatkozásokkal vádolt személy „azt a kijelentést tette, hogy a mai kormány lemondott és

35 PSzL 721. f. 1. cs. 278. ó. e. 8.

36 Uo, 10.

37 BFL XVI. 2. 5. d. 1919-3189. 6. Böhm cáfolatához ld. e munkám 72. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

38 PSzL 721. f. 1. cs. 278. ó. e. 3–4. Szamuely cáfolatához ld. e munkám 67. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

39 PSzL 721. f. 1. cs. 278. ó. e. 9.

40 Uo. 12. Szamuely cáfolatához ld. e munkám 70. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

41 PSzL 721. f. 1. cs. 278. ó. e. 12.

42 BFL XVI. 2. 6. d. 1919-3913. 5.

Kun Béla elrepült a pénzzel Oroszországba”.⁴³ A hírgyűjtő társaság összeállításában május 20. körüli időpontra van datálva a fentiekben idézett álhir Szamuely repülőgépes szökéséről.⁴⁴ A júliusi, „ellenforradalmi kijelentés” miatt lefolytatott eljárás során a már idézett fiatalember azt is beismerte: „Mondottam azt is, hogy egy 12 személyes repülőgép van most készenlétben, melyet a kormány sürgősen rendelt, melyen bizonyosan ők akartak meglógni.”⁴⁵ Hasonló jellegű vándor-álhír volt az, hogy valamelyik vezető rövid ideig tartó szabad rablást engedélyez: a híreket gyűjtő társaság összeállításában április 1–3-ai keltezéssel szerepel ez a (fentiekben idézett) hír Szamuely Tiborral kapcsolatban,⁴⁶ ám egy (a korábbiakban szintén vizsgált) rémhírterjesztési eljárás során kiderült, hogy e hamis hír hozzákapcsolódott Kun Béla és Vágó Béla személyéhez is.⁴⁷

A tanácsköztársasági budapesti álhíreket *elterjedésük iránya* szerint is lehet csoportosítani. Nem volt ritka, hogy budapesti eseményekről minden bizonynyal itt keletkezett álhírek kerültek forgalomba a fővárosban: így például a hírgyűjtő társaság összeállításában szerepelnek: június „16. este. A Rákóczi úton és a körúton beszélik: Vágó Bélát a parlamentben tegnap lelőtte egy tengerész katona”,⁴⁸ vagy: június „23. este 8 ó. A Baross utcában beszélük, hogy Kun Bélát letartóztatták”.⁴⁹ Volt rá példa, hogy egy feltehetőleg vidéken keletkezett álhir elterjedt Budapesten: a híreket gyűjtő társaság összeállításában olvasható: június „16. Győrből jelentik: Győrre 2 bombát dobtak s az egész város lángokban áll”.⁵⁰ De előfordult az is, hogy a budapesti álhírek terjedtek el a fővároson kívül, például a fronton: Böhm Vilmos június 21-én, a *Tanácsok Országos Gyűlésén* legalábbis ezt állította: a vöröskatonák „ithonról kapják a tudatosan gyártott és tudatosan elferdített híreket, amelyek azután megmételtyezik a vöröskatonákat”.⁵¹ Egyes források pedig azt jelzik, hogy a külföldi sajtóban a Tanácsköztársaságról megjelent álhírek eljutottak Budapestre és minden bizonnyal a magyar fővárosból is kerültek ki álhírek külföldre.⁵²

Mindezek után érdemes idézni azokat a véleményeket, amelyeket a fentiekben bemutatott álhíreket gyűjtő, feljegyző személyek fogalmaztak meg e hírekkel kapcsolatban, elgondolkozva keletkezésük, terjedésük okain. Berzeviczy Albert például így írt 1919. május 3-ai naplófeljegyzésében: „Csodálatos az ilyen

43 Uo. 2. d. 1919-1269. 3.

44 Ld. ehhez e munkám 40. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

45 BFL XVI. 2. 6. d. 1919-3913. 5. Ld. még e munkám Függelékének 106. jegyzetét!

46 Ld. ehhez e munkám 38. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

47 Ld. ehhez e munkám 19–20. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszövegrészeket!

48 PSzL 721. f. 1. cs. 278. ó. e. 24.

49 Uo. 28.

50 Uo. 23.

51 Ld. A Tanácsok Országos Gyűlésének (1919. június 14–1919. június 23.) naplója. Bp., 1919. 195–196. Ld. ehhez e munkám 87. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészeket! – Ld. még: *Tormay Cécile*: Bujdosó könyv. A proletárdiktatúra. II. Bp., 1922. 56., 148–149.

52 PSzL 721. f. 1. cs. 278. ó. e. passim.; *Czillich A.*: Naplója. I. m. 82.; Ellenforradalmi rágalomok a Vörös Hadseregről. Böhm elvtárs hadsereg-főparancsnok távirata Kun elvtárshoz. Vörös Újság 1919. jún. 7. 2.; A bécsi burzsoásajtó [...]. Népszava 1919. júl. 31. 1–2.

izgalmas idők pszichológiája! A legmegbízhatóbb szavú, leghiggadtabb emberek valóságos hallucinációk rabjaivá lesznek. A vágy a változás után gyermekesen könnyen hívőkké teszi az embereket s a betegességig fölfokozza a képzelet működését. Így aztán természetes, hogy a kalandos, néha képtelen hírek éppoly könnyen keletkeznek, mint amily gyorsan terjednek el.”⁵³ Lowetinszky pedig ezt írta naplójába június 26-ánál az álhírekről: „Azért jegyzem ezt a sok összevisszaságot, hogy a később olvasó, aki a fejleményeket talán jobban ismeri, láthassa, miképp volt megkavarodva a nép és mily vad hírek kerengtek.”⁵⁴ A hírgyűjtő társaság egyik tagja már a diktatúra bukása után keletkezett rövid írásában ekként fogalmazott:

„a proletáruralom igazi rémhírkorszak, mert a sajtó meg volt bénítva és így kibontakozhatott a rémhír igazi természete, jellemvonásai:

Hogy főleg és általában az elnyomottak, tehát ezúttal a polgárság terjesztették.

Okok:

- a.) a félelem,
- b.) általános izgalom és idegesség,
- c.) a nagy bizonytalanság és tájékozatlanság,
- d.) ellenforradalmi tendenciák.

Érdekes, hogy mindig a végletek működtek, és e szerint 2 típus van:

- 1.) optimista (a diktatúra közeli bukásáról),
- 2.) pesszimista rémhírek (a bolsevizmus örökös átkáról). [...] Ma már mulatságos tán, de tény, h. e. gyűjtés a bolsik alatt veszéllyel járt.”⁵⁵

De nem csak a diktatúra döntéshozói közé nem tartozó kortársakat foglalkoztatták az álhírek keletkezésének, terjedésének politikai-társadalomlélektani okai, összefüggései – ezek vizsgálatára, éppen e hírek elleni küzdelmében, a hatalom is rákényszerült.

A hatalom az álhírek ellen

A diktatúra irányítói a rendszer fennállásának 133 napja alatt folyamatosan rá voltak kényszerülve arra, hogy a legkülönbözőbb eszközökkel küzdjenek az állandóan keletkező és terjedő álhírek ellen. A március 25-ei kormányzótanácsi rendelet bűncselekménnyé minősítette az álhírterjesztést és így a hivatalos szervek eljárta az ezt elkövetőkkel szemben. Már április 3-án letartóztatták Farkas Istvánt, a Közélelmezési Népbiztosság altisztjét, mivel – az ellene felhozott vádak szerint – „azt mondotta, hogy a vidéki parasztság nincsen megelégedve a mostani rendszerrel és fellázadt – ezért egymillió és hétszáz ezer ember ki fog vándorolni”, továbbá,

53 Berzeviczy A.: A bolsevizmus i. m. 764–765.

54 Ld. FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1919. jún. 26. sz. n.

55 PSzL 721. f. 1. cs. 278. ó. e. 1.

„beszélte, hogy a parasztok Budapest ellen jöttek és hat gyár munkásai szintén csatlakoztak és megtámadták a katonaságot. Már folyik a vér, sok halott és sebesült van. – Azután kezdte az ő véleményét beszélni, hogy ez a rendszer úgysem fog tovább tartani mint három hét.”⁵⁶ Az eljárás során Farkas azzal védekezett, hogy csak másoktól hallott kijelentéseket adott tovább,⁵⁷ ám a forradalmi törvényszék április 5-én halálra ítélte az altisztet.⁵⁸ Az elítélt megmentése érdekében többen közbenjártak, felléptek⁵⁹ – mindennek nyomán, a *Forradalmi Kormányzótanács* április 6-ai ülésén a halálos ítéletet életfogytiglani fegyházbüntetésre változtatta át. A testület ugyanakkor elfogadta Rónai Zoltán igazságügyi népbiztos javaslatát, amely szerint a Kormányzótanács e megkegyelmezést ne hozza nyilvánosságra.⁶⁰ A rendszer propagandája ugyanis arra igyekezett felhasználni az esetet, hogy elrettentő példát statuáljon az álhírterjesztés ellen: az egyesült párt napilapjaiban rövid tudósítások jelentek meg Farkas ügyéről: a *Népszavóban Rémhírterjesztésért halálbüntetés – a forradalmi törvényszék ítéletei* címmel,⁶¹ a *Vörös Újságban Rémhírterjesztésért halálbüntetés* címmel, e lapban vastagon szedve.⁶² A forradalmi törvényszékek a későbbiekben is eljártak ilyen ügyekben,⁶³ egy korabeli kimutatás szerint 1919. március 26. és június 10. között a budapesti forradalmi törvényszék 8 ízben hozott ítéletet rémhírterjesztéssel vádolt személyek esetében. A kimutatás készítője azt írta, hogy a rémhírterjesztőkkel szemben „igen eredményesen hatott a forradalmi törvényszékek mindjárt működése elején hozott néhány súlyos,

56 BFL XVI. 2. 1. d. 1919-101. 2. A Farkas István elleni eljárás iratanyagából részleteket közölt: *Dr. Sarlós B.: A Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei*. I. m. 282–284. Az ügy témám szempontjából legérdekesebb dokumentumait e munkám Függelékében közlöm.

57 BFL XVI. 2. 1. d. 1919-101. 3.

58 Uo. 6.

59 Uo. passim.

60 Ld. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei i. m. 180–181., 192–193.

61 Rémhírterjesztésért halálbüntetés – a forradalmi törvényszék ítéletei. *Népszava* 1919. ápr. 6. 8.

62 Rémhírterjesztésért halálbüntetés. *Vörös Újság* 1919. ápr. 6. 5. A szöveget e munkám Függelékében közlöm. A Tanácsköztársaságot általában is elutasító Révay M. Jánosné e közleménnyel kapcsolatban 1919. ápr. 7-ei naplóbejegyzésében ezt írta: „Ma állítólag halálra ítélték egy Farkas István nevű, a közéleti népbiztosságnál alkalmazott embert, mert azt híresztelte, hogy »jönnek a csehek és a franciák, meg a parasztok is, és három hétnél tovább nem fog élni a kormány.«

Sajnos, nem igaz, hogy jönnek. Legalább eddig nem. De hogy ennyire reszketnek a nekik nem kedvező jóslattól, hogy ilyen embertelen ítélettel sújtják (a saját újságjuk, a »Vörös« közölte e hírt) – a hangoztatóját, ez mutatja, hogy talán olyan túlon túl nagy bizalommal ők maguk sincsenek helyzetükkel szemben. Az is lehet, hogy nem igaz még ez a halálos ítélet sem! Hiszen abban az újságban volt, amelyet ők íratnak. Lehet, hogy éppen csak elijesztésül akar szolgálni. Hogy az emberek még csak ne is higgyenek, ne is gondoljanak, de főképpen ne beszéljenek olyasmiról, ami minden tisztességes, becsületes embernek leghőbb szíve vágya, ami azonban annál kellemetlenebb lenne nekik.” Ld. 1918. november 1.–1919. augusztus 7. Révay M. Jánosné naplója. [Bp., 1936?] 152. Az általa túlságosan szigorúnak tartott ítélet kapcsán a naplóíró tehát arra gondolt: ez esetleg a hatalom bizonytalanságát jelzi; a hivatalos kiadvánnyal szembeni bizalmatlansága pedig hozzásegítette ahhoz, hogy felvesse a hír hamis (tehát tulajdonképpen a diktatúra közvélemény-formálói által terjesztett álhír) voltának lehetőségét és véleményt fogalmazzon meg közreadásának céljáról.

63 Ld. ezekről pl. a korabeli újságok tudósításait!

10–15 évi fegyházbüntetést kiszabó ítélete. Azóta a bűncselekményeknek ez a kategóriája teljesen megszűnt.”⁶⁴ Azonban például a korabeli újságok (a továbbiakban vizsgálandó) cikkei azt mutatják, hogy a kriminalizálással a hatalomnak korántsem sikerült meggátolnia az álhírek terjedését. (Valószínűleg, ezt belátva, az illetékesek kisebb intenzitással is foglalkoztak az ilyen ügyekkel.) Az egyesült párt 1919. júniusi kongresszusán, az egyik felszólaló, az egybegyűltektől kísérvé, pedig be kellett, hogy ismerje: „Ha mindenkit le akarnánk tartóztatni, aki Budapesten ellenforradalmi nyilatkozatot tesz, akkor fél Budapestet le kellene tartóztatni.”⁶⁵

A diktatúra irányítói nem csak a kriminalizálás eszközével küzdöttek az álhírek ellen – több esetben konkrét álhír konkrét cáfolatát jelentették meg kiadványaikban vagy mondták el élőszóban, valamelyik fontos gyűlésen. Így például Szamuely Tibor sajtónyilatkozattal cáfolta azt az április elején elterjedt (és a fentiekben idézett)⁶⁶ álhírt, amely szerint fosztogatást engedélyezne:

„Lelkiismeretlen elemek napok óta azt a hírt terjesztik rólam, hogy fosztogatásra akarok engedélyt adni. Ez alávaló rágalom és alávaló hazudozás. Felkérem az elvtársakat, hogy az ily híreket terjesztő gonosztevőkkel szemben adjanak módot arra, hogy példát statuálhassunk. Tegyék lehetővé, hogy az ily hírek terjesztőit haladéktalanul a forradalmi törvényszék elé állíthassuk, hogy ott statarialiter végezhessünk velük.”⁶⁷

A Tanácsköztársaság által kibocsátott pénzek értéktelenségéről szóló álhíreket igyekezett megcáfolni a *Vörös Újság* május 29-ei számának egyik cikke:

„A sötétben bujkáló ellenforradalom, hogy a Tanácsköztársaságnak ártson, városzerte rémhíreket terjeszt és nap-nap utáni forradalomellenes cselekedetei mind a Tanácsköztársaságba vetett bizalom megdöntését célozzák. Dacára az illetékes népbiztosok rendeleteinek, hogy a magyar tanácskormány által kibocsátott 200 és 25 koronások a pénz legteljesebb értékét képviselik, rémhíreket terjesztettek ezek a gyáva ellenforradalmárok e pénz nemek értéktelensége felől, úgy, hogy a forgalomban súlyos zavarokat okoztak.”⁶⁸

Május 31-én, szovjet-országi útjáról visszatérve, Szamuely Tibor megjelent a *Budapesti Központi Forradalmi Munkás- és Katonatanács* 500-as bizottságának ülésén és szükségesnek látta, hogy beszédét két, vele kapcsolatos álhír⁶⁹ cáfolatával kezdje:

64 Szirmai I.: Adatok i. m. 78–80. Vö. még: Biczó Sándor: „Proletárjog”. Jogtudományi Közlöny 1959. 2–3. sz. 101.

65 Az országos pártgyűlés. Elfogadták a programtervezetet. A párt neve: Szocialista–Kommunista Munkások Magyarországi Pártja. *Vörös Újság* 1919. jún. 14. 4.

66 Ld. e munkám 38. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

67 Szamuely Tibor helyettes népbiztos nyilatkozata. *Vörös Újság* 1919. ápr. 5. 4. Ld. még: Szamuely népbiztos a rágalmozói ellen. *Népszava* 1919. ápr. 4. 4.

68 Letartóztatták, mert nem akarta a 200 koronást elfogadni. *Vörös Újság* 1919. máj. 29. 5.

69 Ld. ehhez e munkám 40., 41. és 44. jegyzeteit, valamint a hozzájuk kapcsolódó főszövegrészeket!

„Igen tisztelt elvtársaim! Meg fognak bocsátani, hogyha egész’ rövidre szabom mondanivalómat. Hétórai kis légiutat tettem meg és ezért őszintén szólva, azt sem tudom, hogy hol áll a fejem. Mindenekelőtt azonban mégis kötelességemnek tartottam, hogy egyrészt személyes megjelenéssel dokumentáljam azt a csekély jóindulattal terjesztett mesét, hogy bizonyos milliók, illetve milliárdok kapcsán innét távozási engedély nélkül eltávoztam (derültség), másrészt szükségesnek tartom megcáfolni azokat a híreket, amelyeket derék, igazán jóra való és kiváló Dobos pilóta elvtársunkról terjesztettek, mikor azt mondották, hogy mint fehér gárdista, átjárt az oroszok kezére (derültség). Mindezek tulajdonképpen egészen mellékes dolgok azon nagy impressziók mellett, amelyeket Oroszországból magammal hozok.”⁷⁰

Június 6-ai, Kun Bélához intézett és nyilvánosságra hozott táviratában Böhm Vilmos hadsereg-főparancsnok azt az (a fentiekben idézett)⁷¹ álhírt igyekezett megcáfolni, amely szerint a cseh csapatok önként vonulnának vissza a Vörös Hadsereg elől:

„Tudomásomra jutott, hogy a cseh kapitalisták és imperialisták szövetkezésében a bécsi és budapesti ellenforradalmárokkal, azt a gaz és galád hírt terjesztik, hogy Vörös Hadseregünk diadalmas előnyomulása csak színleges, mert a cseh csapatok önként ürítik ki az elrablott területeket és így a Vörös Hadsereg sikerei csak álsiker jellegével bírnak. Az ellenforradalmárok gyalázatos budapesti különítménye ezt a hírt tovább terjeszti és vannak oktalan jóhiszeműek és gonosz rosszhiszeműek, akik a hírt szájról-szájra adják. A Vörös Hadsereg áldozatokkal terhes küzdelmeinek, példátlan sikereinek igaz világítása céljából kötelességemnek tartom ezt a gonosz és tudatos ellenforradalmi hírt megcáfolni. A cseh imperialisták zsoldoshadserege lépésről-lépésre igyekszik ellentállni hadseregünk előnyomulásának. Fényképfelvételek birtokában vagyunk, melyek a nehéz harcok lefolyását letagadhatatlanul bizonyítják. Az elkeseredett cseh ellentámadás cáfolja meg az önkéntes kiürítés hazug hírét.”⁷²

Az eddigiekben tárgyalt intézkedések mellett a diktatúra illetékesei azt is szükségesnek tartották, hogy az álhírek keletkezésének és terjedésének politikai-társadalomlélektani okait feltárva és kiadványaikban bemutatva is küzdjenek e jelenség ellen. Már a *Népszava* április 2-ai számában megjelent egy rövid írás, amely szerint az összeomlott, de véglegesen még nem megsemmisült kapitalista rendszer fegyvere „a módszeres rémhírterjesztés, mely mindenképpen alkalmas arra, hogy a diktatúra hatalmas gépezetében ideig-óráig tartó zavarokat idézhessen elő. Tudjuk, hogy nem mindenki szándékos kútmérgező, aki ilyen rémhíreket mástól átvesz és másnak továbbad, de az bizonyos, hogy árt a proletárságnak és használ a vériükre szomjazó kapitalista rendszer szegénylegényeinek.”⁷³ A Vörös Újság május

70 BFL XVI. 1. f. 1. d. 2. ó. e. 374–375. Szamuelynek az ülésen elhangzott beszédéről a *Népszava*-ban megjelent tudósítást ld. A közéletmezés kérdése a Munkástanácsban. Megválasztották a kiküldötteket a tanácsok országos gyűlésébe. – Szamuely elvtárs beszámolt az orosz viszonyokról. *Népszava* 1919. jún. 1. 6–7. – Vö. még: *Gábor Sándorné*: Szamuely Tibor. Bp., 1978. 188.; *Zalka Miklós*: Szamuely. H. n., 1979. 96–97.

71 Ld. e munkám 37. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

72 Ellenforradalmi rágalmak a Vörös Hadseregről. I. m. 2.

73 Módszeres rémhírterjesztők. *Népszava* 1919. ápr. 2. 10.

31-ei számának egyik cikke szerint „*Munkásruhába öltözött burzsoánók*” „rémhírekkel bujtogatják” a proletáraszonyokat. „Az alávaló hazugságok egész glédáját sorakoztatják föl, minden igyekezetük oda irányul, hogy megbontsák a dolgozó asszonyoknak a proletárdiktatúrában való összeforrottságának acélos egységét” – határozta meg az álhírterjesztők célját a szöveg.⁷⁴ A *Népszava* június 26-ai számának cikke pedig egy konkrét eset kapcsán ekként jellemezte az álhírterjesztés mechanizmusait:

„ezt a sületlen pletykát száz embertől hallottam, százféle változatban; aki elmondta, egy sem győződött meg róla, igazat mond-e, mindegyik olyasvalakitől hallotta, aki maga is úgy hallotta mástól, de persze az a más mindig »föltétlenül szavahihető« ember volt. Már a híresztelésnek ez a módja maga is elárulja, hogy tervszerű kútmérgezést, együgyű emberek jóhiszemű lelkének megmetélyezését tűzte ki célul »egy bizonyos forrás«, a híresztelés ellenforradalmi forrása. Öntudatos ember persze nem dől be ilyen átlátszó pletykának, de a kapitalista rendszer fertőzött, népbútító légkörében fölnőtt emberek között még jóhiszeműek is akadnak, akik fölülnek.”⁷⁵

Szintén szélesebb társadalmi-történelmi összefüggésrendszerbe illesztette az álhírterjesztés jelenségét a *Vörös Őr* június 29-ei számának vezércikke: a rémhírterjesztő

„Számol arra a gyöngeségre és gondolkozás-lustaságra, ami az embereket olyankor szinte megbénítja, amikor egy rémhírt hallanak. A hosszú háború gyötrelmei után, az ellenség fojtogató kísérletei közben persze, hogy gyöngül az emberek ellenállóképessége lelkiekben is és innen van azután, hogy a gyöngült idegek, vagy a parlagon hagyott, minden ostobaságot befogadó agyvelők gyorsan megtermékenyülnek.”

A cikk szerint a rémhírterjesztőknek „nem csak a zavarcsinálás a céljuk. Van ennél messzebbmenő szándékuk is. Ők föl akarják borítani a város, a község rendjét, pogromokra uszítanak, hogy azután a zavarosban halászva, valahogy a szervezett munkásság kezében levő hatalmat magukhoz ragadják és visszaállítsák a régi elnyomatást.”⁷⁶ A *Népszava* július 3-ai számának egyik írása szerint „Még rosszhiszeműség sem kell hozzá, rosszindulatot sem kell belemagyarázni, a gyöngö, agyonzaklatott idegek; a »fölizgatott képzelet« szüli az álhíreket”, ezeket pedig „az ellenforradalmár nagyszerűen föl tudja használni saját céljainak”.⁷⁷ A *Vörös Ujság* július 5-ei számának egyik cikke arra mutatott rá, hogy a rossz hírszolgáltatás, a kevésszámú újság megjelenése következtében kialakult információhiányos állapot és, ezzel összefüggésben, a nagy információigény is okai az álhírek keletkezésének és terjedésének.⁷⁸ (Ezt fogalmazta meg

74 Munkásruhába öltözött [...]. *Vörös Ujság* 1919. máj. 31. 5. A cikket teljes terjedelmében e munkám Függelékében közlöm.

75 *S-i M-ly.*: Ezentúl a szájára verek... *Népszava* 1919. jún. 26. 9.

76 Rémhírek és ellenforradalom. *Vörös Őr* 1919. jún. 29. 173–174.

77 „Fölizgatott képzelet.” *Népszava* 1919. júl. 3. 6.

78 Rémhírekben nincs hiány. *Vörös Ujság* 1919. júl. 5. 5.

már a *Tanácsok Országos Gyűlésének* június 21-ei ülésén tartott beszédében Böhm Vilmos is: „Ez a rémhírterjesztésnek egy kitűnő talaja, ha az ember nem kap kézhez újságot.”⁷⁹⁾

A különböző társadalmi csoportoknál az álhírterjesztés politikai, lélektani okait részletesen tárgyalta a *Vörös Ujság* július 6-ai számának *A burzsoázia osztályharca* című cikke. E szerint

„Az osztályöntudatra nem ébredt tömegek vakságukban fegyvertársainá válnak a burzsoáziának egy időre, de a direkt harcon kívül az indirekt harcot is lehetővé teszik a burzsoázia számára. A kispolgári és proletártömegek fel nem világosodottsága teszi lehetségessé a burzsoázia egyik bevált harci eszközét, a rémhírterjesztést is.

A burzsoázia részben szántszándékkal kohol rémhíreket, részben abból a pszichológiai okból – mint a közmondás mondja –: *éhes disznó makkal álmodik*. Amit szeretne, azt valóságnak, már megvalósultnak képzeli.

Ezek a rémhírek azután tovább terjednek és egyesülnek a kispolgárság rémhíreivel. A kispolgárság, mint nem egységes osztály, amelynek nincsenek pontosan körülhatárolt céljai és osztályszempontjai, már más pszichológiai okból kifolyólag eszel ki rémhíreket. Mivel nincsenek egyenes céljai: makkerdei kevésbé díszesek, mint a burzsoáziáé, ennélfogva sokkal szegényebbek a rémhírei is. Még mindig eléggé hatásosak azonban arra, hogy a burzsoázia koholmányaitól megduzzasztva, meghallgatásra és méltánylásra találjanak a proletariátus nem egészen öntudatos soraiban. [...] A proletariátus öntudatlan része [a szerző szerint: a többség!] [...] nem tud beletörődni abba, hogy megváltásához csak harcok árán juthat el. Ez a része a proletariátusnak azt várta a diktatúrától, hogy egyik napról a másikra paradicsomi állapotokat fog teremteni [...] Ez a kishitűség, ez az öntudatlanság, ez a *gyávvaság* az oka annak, hogy a burzsoázia harcában a rémhírterjesztés fegyverének alkalmazásával sikereket, – ha nem is döntő sikereket – érhet el.”⁸⁰⁾

Az álhírek ellen a hivatalos jellegű lapokban megjelentetett cikkek között figyelemre méltó csoportot képeznek azok az írások, amelyek a *hamis hírek terjesztőinek, illetve terjesztésének neveltségessé tételével* igyekeztek megakadályozni a jelenség érvényesülését. Így például a *Vörös Ujság* július 4-ei számának *Egy-két rémhírért nem megyünk a szomszédba* című írása a következőképpen figurázta ki az álhírterjesztőt és a hamis híreket (miközben a neveltségessé tett hírek közül – más források tanúsága szerint – legalább néhány, ez idő tájt, csakugyan forgalomban volt⁸¹⁾):

79 Ld. A Tanácsok Országos Gyűlésének (1919. június 14–1919. június 23.) naplója. I. m. 196. – Vö. még ált. *Hankiss Elemér*: Az információhiányról. In: *Uő*: Diagnózisok. H. n., 2017. 118–155.; *Angelusz R.*: Mondják i. m. 315–321.

80 A burzsoázia osztályharca. *Vörös Ujság* 1919. júl. 6. 2.

81 Ld. a hírgyűjtő társaság összeállításából: „Júni. 24. d. e. Egy ellenforradalmár jelenti: Szikratávirat érkezett: a királyi várat azonnal ki kell üríteni, mert ott fog székelni az angol kormányzó-ság.” PSZL 721. f. 1. cs. 278. ó. e. 29.; jún. „25. délben. Jelentik, hogy a villamosok sztrájkolnak, az angolok 2 órán belül itt lesznek és megszállják a várost.” Uo. 30.; Lowetinszky júl. 3-ai naplóbejegyzéséből: egy látogatója „azt újságolja, hogy Körfi elolvasott egy táviratot, mely szerint az angol csapatok holnap este érkeznek meg a Nyugati pályaudvarra, amelyet ebből a célból ki is ürítettek volna, a tisztok részére egy szállodát, a legénység részére 2 laktanyát foglaltak

„A fáradtságtól megkímél maga a szomszéd, aki annyira szíves és ő jön át hozzánk. Házhoz szállít néhány rémhírt. Bezárja az ajtót és az ujját a szájára illeszti. – De aztán senkinek ne szóljon – mondja –, mert úgy igaz, ahogy élek. Most jövök a Nyugati pályaudvarról, azt hallottam, hogy angol katonák megszállják a Nyugatit. Angolt nem láttam, csak a pályaudvart, de már ebből is következtethető, hogy a hír igaz. Nemzetközi csendőrök is jönnek Budapestre. Húsz nemzetközi csendőrt egy Zrínyi-sisakos rendőr fog vezetni. Még jó, hogy nem maga Zrínyi Miklós. Sokkal kedvesebb volna látni az öreg Zrínyit, a tőle megszokott húsz-húsz arannyal a zsebében. A várba egy antantmisszió érkezik, már takarítanak. Szegeden megjelenik újból a Pesti Hírlap és Andrássy Gyula gróf írt bele vezércikket. Azt mondja, hogy ismét kész, hajlandó hazáját megmenteni. Egy óráig folyton beszélt a jó szomszéd, a száján egyik rémhír szülte a másikat, a beteg, buta agyának szülőit, vajon ki hajlandó felnevelni?”⁸²

Ám nem csak újságcikkeket jelentetett meg: a nyomtatott szó terjesztésének további lehetőségeit is kihasználta a hatalom az álhírek elleni küzdelmében. Így például *röplapokat* adott közre: a *Magyarországi Szocialista Párt* egyik röplapja gyűlésekre hívta a proletárasszonyokat, hogy ott megismerhessék az ország tényleges helyzetét és ne legyenek kiszolgáltatva az álhírek hatásának,⁸³ a *Közoktatásügyi Népbiztosság* pedig bemutatta az álhírterjesztés mechanizmusait, több hírt igyekezett megcáfolni és buzdított a terjesztőik elleni harcra. (E röplap *„Olvasd és add tovább!”* felhívása jól mutatja: a hatalom arra törekedett, hogy e nyomtatványokat olvasóik adják át azoknak, akik még nem olvasták és így terjesszék az abban foglalt hivatalos nézeteket – hasonlóan az álhírek terjesztésének láncolatához, csak persze a diktatúra erősítésének érdekében. [Lásd az LII. képet!]) A felhívás más röplapokon is szerepelt.⁸⁴ A *Közoktatásügyi Népbiztosság Hadsereg-propaganda Ügyosztálya* jelentette meg Kónya Ándor *plakátját*, amelyen – az akkor már nemzetközileg ismert, több plakáton ábrázolt toborzómotívum variánsaként – egy vöröskatona mutat a kép nézőjére és a következő felirattal is igyekszik félelmet kelteni az álhírterjesztőkben: *„Te! sötétben bujkáló rémhírterjesztő ellenforradalmár reszkess!”*⁸⁵ (Lásd a XLIX. képet!)

le, a szovjetházat már kiürítették, szóval holnap este alkonyodna be a proletáruralomnak, na meglássuk, mert nem sokat adok az ilyen híresztelésekre, bár azt is tudom, hogy nem zörög a haraszt, ha nem fújja a szél”. Ld. FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19.: 1919. júl. 3. sz. n.

82 Egy-két rémhírért nem megyünk a szomszédba. Vörös Ujság 1919. júl. 4. 5. Ld. még: Meleg van! Népszava 1919. jún. 19. 10.; Rémhírekben nincs hiány. I. m. 5.; Póli néni, [...]. Vörös Ujság 1919. júl. 9. 4. A szöveget e munkám Függelékében közlöm. – A korabeli humoros sajtóból ld. *Jártas rémhírterjesztő* [...]. Április 1919. jún. 19. 7.; Pesti típus. Borsszem Jankó 1919. jún. 22. 4. Ld. még: *Rudas Klára: A Magyar Tanácsköztársaság humoros sajtójáról*. Magyar Könyvszemle 1959. 2. sz. 208–213.

83 *Magyarországi Szocialista Párt: Proletárasszonyok! Elvtársak!* Ld. Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, Tanácsköztársaság-különgyűjtemény sz. n.

84 *Közoktatásügyi Népbiztosság: A kishitűek, a gyávák és a kárörvendők* [...]. Ld. PSzL Rpgy. II/25/1919/1168. A röplap 1. oldalát e munkám illusztrációjaként adom közre.

85 A plakátot e munkám illusztrációjaként adom közre. – A toborzómotívum történetéről ld. *Aradi Nóra: Toborzás. In: Utó: A szocialista képzőművészet jelképei*. H. n., 1974. 237–240.; *Utó: A Tanácsköztársaság művészete*. In: *Magyar művészet 1890–1919*. I. Szerk. Németh Lajos. Bp., 1981. 621.

A kortársak és az utókor által is a rendszer első számú vezetőjének tekintett Kun Béla⁸⁶ a *Budapesti Központi Forradalmi Munkás- és Katonatanács* 500-as bizottságának 1919. május 24-ei ülésén elmondott beszédében hosszasan foglalkozott a korabeli rémhírekkel, amelyek, szerinte, „olyan mértékben terjednek és olyan helyeken terjednek, hogy komoly veszedelmet jelentenek, ha nem szállunk szembe a lehető legerélyesebben ezekkel a rémhírterjesztőkkel és magukkal a rémhírekkel”. Kun szerint azzal, hogy a proletariátust hitelesen tájékoztatják a fennálló viszonyokról, sikeresen küzdenek a rendszer destabilizálására alkalmas álhírek ellen. A népbiztos kijelentette: a hamis hírek terjesztőinek az is a céljuk, hogy híreik eljussanak „oda a frontra is, ahol a mi proletártestvéreink, ahol ennek a munkástanácsnak tagjai is fegyverrel a kézben küzdenek a nemzetközi imperializmus, a nemzetközi ellenforradalom ellen, hátha ezek elcsüggednek és megszüntetik azt a küzdelmet, amelyet nekik folytatniuk kell a nemzetközi ellenforradalom siserahadaival szemben”. A probléma elemzésének befejezésénél Kun hangsúlyozta: „Nem azt mondom, hogy a véleményszabadságot kell elnyomni a pártban, hogy a kritika hangját kell elfojtani, de a rémhíreket, a rémhírterjesztőket tönkre kell tenni.”⁸⁷ A népbiztos beszédének e részéhez hozzászólók azt fejtették, hogy korántsem csak a „burzsoázia” terjeszti az álhíreket: „Ilyeneket tulajdonképpen a munkások között is kell keresni, talán még jobban mint a burzsoáziánál” – jelentette ki az egyik felszólaló.⁸⁸ Egy másik hozzászóló szerint

„Elsősorban konstatálnunk kell, hogy a rémhírterjesztés nem közvetlenül a burzsoáziától ered, hanem a rémhírterjesztők itt vannak közöttünk, innen kell kiindulnunk. (Úgy van!) A rémhírterjesztők azok – valljuk be egészen őszintén, hiszen tele vagyunk kispolgári elemekkel és ez az egyik legnagyobb bajunk –, akik az őszirózsa és a kommunista forradalom után hozzánk kenődtek, ma a szovjetintézményekben ülnek. S amikor egy rémhír kimegy valahová, nem a burzsoáziától, hanem az illetékes emberektől, akik ebben a pillanatban beszéltek Kun Bélával vagy Böhmmel vagy akármelyik népbiztossal, és így terjed ez kifelé; kis hírekből nagyobbak lesznek, a nagyobbakból még nagyobbak, s akkor elterjednek a rémhírek. Elsősorban a rémhírterjesztők ellen belülről kell védekezni.”⁸⁹

A kriminalizáláson, a konkrét hírcáfolatokon, az elemzéseken és a nevétségessé tételen túlmenően, a diktatúra illetékesei azzal is igyekeztek küzdeni az álhírek terjesztése, illetve terjesztői ellen, hogy különféle megnyilatkozásaik: cáfolataik vagy elemzéseik befejezéseként rendszerint *arra buzdították olvasóikat, hallgatóikat, hogy ők maguk is lépjenek fel a hamis hírek továbbítóival szemben.* Nemcsak Szamuely

86 Ld. ehhez: *Hajdu Tibor*: Kun Béla (1886–1938?). In: Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből. Szerk. Rác Árpád. Bp., 2002. 279.

87 BFL XVI. 1. f. 1. d. 2. ó. e. 157–163. A beszédnek az álhírekkel foglalkozó elemzését e munkám Függelékében közlöm. – Ld. még e munkám 51. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

88 BFL XVI. 1. f. 1. d. 2. ó. e. 178.

89 Uo. 228–229. Az ülésről a Népszavában megjelent tudósítást ld. A rémhírterjesztők ellen, az élelmezés biztosításáért. A budapesti ötszázas Munkástanács ülése. – Külföldi üdvözletek. – Kun Béla elvtárs előadói beszéde. – Vita a főváros élelmezéséről. Népszava 1919. máj. 25. 6–7. Ld. ehhez még e munkám 117. jegyzetét!

Tibor április eleji álhír-cáfolata⁹⁰ vagy Kun Béla május 24-ei beszédének vonatkozó része⁹¹ zárult így, hanem például a *Népszava* április 2-ai számának idézett cikke is: e szerint a *Belügyi Népbiztosság* „fölhatalmaz mindenkit, hogy ezekkel az emberekkel [tudniillik a rémhírterjesztőkkel], mint *tettenért* ellenforradalmárokkal méltó módon járjon el. *Vigyázzon mindenki* a nyelvére. Ha ilyen kósza, felelőtlen rémhírt halunk, ne terjesszük tovább, hanem vonjuk felelősségre a hír hozóját.”⁹² A *Közoktatásügyi Népbiztosság* által kiadott, már idézett röplap zárómondatai ekként biztatták az olvasót az álhírterjesztők elleni fellépésre: „Aki pedig rémhíreket hall, az ne adja tovább, hanem szörnyülködés helyett *válaszoljon egy ökölcsapással az árulónak. Mert mindenki árulója a proletariátusnak, aki most hazug, rémítő hírekkel tölti meg a várost. Az áruló pedig ökölcsapásnál, rúgásnál egyebet nem érdemel.*”⁹³

A fentieket áttekintve jól látszik, hogy a Tanácsköztársaság illetékesei viszonylag rövid idő alatt felmérték: az álhírek terjesztésében – különböző okok következtében – a főváros társadalmának szinte valamennyi csoportja részt vesz és bár többféle eszközzel küzdöttek a jelenség ellen, a hamis hírek közszájon forogtak a rendszer fennállásának egész ideje alatt.

Félelmek, remények, álhírek

A 133 nap során Budapesten forgalomba került különféle álhírek; keletkezésük és terjedésük okai tehát foglalkoztatták a korabeli embereket: mind a döntéshozók körén kívül tevékenykedőket, mind a diktatúra irányítóit. A jelenség vizsgálatánál, elemzésénél pedig nemegyszer azonos vagy hasonló véleményt fogalmazott meg az, aki nem tartozott a rendszer kulcsemberei közé és a Tanácsköztársaság valamelyik illetékese. A hírgyűjtő társaság tagjai,⁹⁴ Lowetinszky,⁹⁵ a Kun Béla május 24-ei beszédéhez hozzászólók és *A burzsoázia osztályharca* című *Vörös Ujság*-cikk szerzője is egyaránt szembesültek azzal a ténnyel, hogy az álhírterjesztés korántsem csupán a „burzsoázia műve”: abban a társadalom más csoportjai is részt vesznek. (S míg a hírgyűjtő társaság egyik tagja már a diktatúra bukása után készített feljegyzésében arról írt, hogy e híreket a 133 nap alatt „főleg és általában az elnyomottak, tehát ezúttal a polgárság terjesztették”,⁹⁶ a hírgyűjtemény 1919. június közepére datált *Bevezetésének* végén a szerzők azt írták: „nem tehetjük le a tollat anélkül, hogy elismerésünket ki ne fejeznők a két főremhírgyűjtő és -terjesztő központ: az államvasutak és a Vörös Órség iránt,

90 Ld. ehhez e munkám 67. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

91 Ld. ehhez e munkám 87. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

92 Módszeres rémhírterjesztők. I. m. 10.

93 PSzL Rpgy. II/25/1919/1168.

94 A tanácsköztársasági hírgyűjteményben sokféle társadalmi csoporthoz tartozó ember szerepel hírforrásként. Ld. PSzL 721. f. 1. cs. 278. ó. e. 1–31.

95 Ld. ehhez e munkám 54. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

96 PSzL 721. f. 1. cs. 278. ó. e. 1.

mely két testület a rémhírek és álhírek túlnyomó részét burzsoá kárörömmel és proletár szorgalommal és kitartással forgalomba hozta”.⁹⁷ Ez utóbbi megállapítás szerint tehát korántsem a diktatúra hivatalos felfogása által kifejezetten ellenségeknek tekintett csoportok tagjai voltak a hamis hírek legfőbb terjesztői – hasonlóan vélekedtek a Kun Béla május 24-ei beszédéhez hozzászólók is.)

Mind a hírgyűjtő társaság egyik tagjának a diktatúra bukása után készített feljegyzése,⁹⁸ mind a Tanácsköztársaság illetékeseinek megnyilatkozásai rámutattak az álhírterjesztésben szerepet játszó ellenforradalmi tendenciákra. A „változás utáni vágy”-at a diktatúra által elnyomottaknál Berzeviczy Albert idézett naplófeljegyzése éppúgy az álhírterjesztés okaként jelölte meg, mint *A burzsoázia osztályharca* című *Vörös Ujság*-cikk. Mind a hírgyűjtő társaság tagjának utólagos feljegyzése, mind pedig a *Fölizgatott képzelet* című *Népszava*-cikk rámutatott arra, hogy az „általános izgalom és idegesség”⁹⁹ nagy szerepet játszik e jelenségben. Több kortárs véleménye megegyezett abban is: a diktatúra idején kialakult információhiány és ezzel párhuzamosan: az óriási információigény szintén fontos okai voltak a különféle álhírek elterjedésének – ezt hangoztatta június 21-ei, idézett beszédében Böhm Vilmos, fogalmazta meg a *Rémhírekben nincs hiány* című *Vörös Ujság*-cikk és rögzítette a hírgyűjtő társaság tagjának a diktatúra utáni feljegyzése.¹⁰⁰ A Tanácsköztársaság világszemléletének terjesztői pedig néhány esetben szélesebb történelmi-társadalmi összefüggésekben vizsgálták az álhírterjesztés jelenségét: a bukott rendszer „népbutítását” is felelőssé tette ezért a *Népszava Ezentúl a szájára verek...* című idézett cikke, és az elhúzódozó háborúnak az emberek idegeire gyakorolt legyengítő hatását is okként jelölte meg a *Vörös Ór* idézett írása. – Mindezekon túlmenően, megítélésem szerint, a sokféle álhír létrejöttében és elterjedésében szerepet játszott az is, hogy a Tanácsköztársaság irányítói gyors, radikális intézkedések sorozatával törekedtek egy új világ megteremtésére – a nagyarányú változtatások és változások légkörében pedig az emberek számára sok, addig elképzelhetetlennek látszó dolog is realizáltnak (vagy a közeli jövőben megvalósulónak) tűnhetett.

A diktatúra bukásával persze a tanácsköztársasági álhírek jelentős része is elenyészett¹⁰¹ – sajátos módon őrzött meg közülük néhányat Kosztolányi Dezső *Édes Anna* című 1926-os regényének *Kun Béla elrepül* című fejezete, amelyben a *népbiztos repülőgépen, kincsekkel megrakodva menekül el Magyarországról*:

„Kun Béla repülőgépen menekült az országból.

Délután – úgy öt óra felé – a Hungária szállóban székelő szovjetház körül fölrebbent egy repülőgép, átrepült a Dunán, a Várhegyen s merész kanyarodással a Vérmező felé tartott.

97 Uo. 2.

98 Uo. 1.

99 Uo. 1.

100 Uo. 1.

101 Vö. R. L. Rosnow–G. A. Fine: *A híresztelés* i. m. 59–63.; *Angelusz R.*: *Mondják* i. m. 325. Ld. még: *Siklós András*: *Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások.* Bp., 1964. 95–96.

A gépet maga a népbiztos vezette.

Alacsonyan szállt, alig húsz méter magasságban, úgyhogy arcát is látni lehetett.

Sápadt volt, borotvátlan, mint rendesen. Vigyorgott az alant álló polgárookra s vásott kaján-sággal, csúfondárosan még búcsút is intett egyeseknek.

Zserbókat vitt, melyekkel teletömte puffadozó zsebeit, aztán ékszereket, grófnék, bárónék, kegyes, jótékony hölgyek drágaköveit, templomi kelyheket, sok más egyéb kincseket.

Karjairól vastag aranyláncok lógtak.

Egyik ilyen aranylánc, mikor az aeroplán magasba lendült s eltűnt az ég messzeségében, le is pottyant a Vérmező kellős közepére és ott egy öreges úr, régi krisztinai polgár, adóhivatalnok a Várban, a Szentháromság téren, valami Patz nevezetű – Patz Károly-József – meg is találta.

Legalább a Krisztinában ezt beszélték.”¹⁰²

Függelék

A Farkas István elleni eljárás dokumentumai

Jelentés

1919. évi április hó 3-án.

Jelentem, hogy a mai nap folyamán megjelentek főkapitányságon (Nánássy-csoport) Pechó József orsz. közvélem. rend. oszt. nyomozója (I. Főherceg Sándor u. 23b. III. 17.) és Blaha József közvélem. nyomozó (I. Erzsébetfalva, Nándor utca 6.) és előállították Farkas István irodaszolgát a közvélem. r. osztályától azért, mert állításuk szerint Farkas István négy nap előtt a közvélemelési hivatal folyosóján az ottani közönségnek azt mondotta, hogy a vidéki parasztság nincsen megelégedve a mostani rendszerrel és fellázadt – ezért egymillió és hétszáz ezer ember ki fog vándorolni. Ekkor Pechó József figyelmeztette, hogy ilyen rémhíreket ne terjesszen. – A mai nap foly[a]mán a hivatal kapuja előtt ismét nagy tömegnek beszélt, hogy a parasztok Budapest ellen jöttek és hat gyár munkásai szintén csatlakoztak és megtámadták a katonaságot. Már folyik a vér, sok halott és sebesült van. – Azután kezdte az ő véleményét beszélni, hogy ez a rendszer úgysem fog tovább tartani mint három hét. – Ezen kijelentést Blaha József hallotta és amikor megtudta Pechó Józseftől, hogy egy ízben ő már figyelmeztette, hogy ilyen híreket ne terjesszen; beigazoltnak látta, hogy ezen rémhíreket fent-nevezett szándékosan terjeszti. – Ezért pedig előállították. –

Kmft.

Puskás Dezső d[...]

102 *Kosztolányi Dezső: Édes Anna. Regény. Nyugat 1926. júl. 1. 1. Ld. erről pl. Bónus Tibor: A másik titok. Kosztolányi Dezső: Édes Anna. Bp., 2017. 401–431.*

Jelentés

1919. évi április hó 3-án.

Jelentem, hogy Pechó József közlélem. nyomozó és Blaha József k. élelm. nyomozó által előállított Farkas István irodaszolga ezen ügyben a következőket adta elő:

Négy nappal ezelőtt a Batthyány téren a villamosmegállónál több vidéki embertől (akiket nem ismert) hallotta, hogy egymillió-hétszázézer ember ki akar vándorolni az országból, mivel a birtokaikat a jelenlegi kormány el akarja venni. – A portásszobában Pechó, aki jelentést írt és egy másik nyomozónak mondtam, hogy mit hallottam. Pechó figyelmeztetett, hogy ilyen híreket ne terjesszek. – Ma délben a beszerzési csoport irodájából jöttem ki, a folyosón találok egy ott ismert feljelentővel, aki azt kérdezte, hogy hallottam-e a lövöldözést. En erre azt válaszoltam, hogy nem hallottam, mert egész délelőtt bent voltam a szobában és dolgoztam. – Erre ezen egyén elmondta, hogy most jön a Fehérvári útról, hol több mint 60 000 vidéki paraszt a katonasággal megütközött és hogy több gyár munkásai kivonultak és a jelenlegi rendszer ellen fognak harcolni. Felmentem a kabátomért, ott találtam az előszobában Forgács detektívet és a Blaha nyomozót két társával, akiknek ezt azonnal elmondtam. – Blaha elment és a kapuban megvárta és felelősségre vont, hogy miért beszél ilyeneket, én otthagytam őket, de Blaha, Pechó és két nyomozó utánam jött és előállítottak. – Akivel ma beszéltem, a mindennapos feljelentőt névleg nem ismerem, de látásból igen. A hivatalban minden nap megfordul.

Kmft.

Puskás Dezső dtv.

Jegyzőkönyv.

Felvétetett Budapesten 1919. évi április 5-én rémhírterjesztés miatt Farkas István ellen indított bűnügyben a forradalmi törvényszék zárt ülésében.

Jelenlévők: Bodor János elnök
Farkas István vádlott
Pintér János, Cserny József szavazóbírák
Blaha József, Pechó József tanúk
Büchler József jegyzőkönyvvezető
Földes István vádbiztos

A tárgyalás megnyitása és a személyazonosság megállapítása s a tárgyalás és bizonyításnak a túldoldaliak¹⁰³ szerinti lefolytatása után meghozta a következő *Ítéletet:*

103 Ld. a tárgyalás jegyzőkönyvét tartalmazó lap hátoldalát; az ezen lévő szöveget folytatólagosan közlöm.

A forradalmi törvényszék – a vádlott beismerésével s Blaha József és Pechó József tanúk vallomásaival bizonyítva látván, hogy a vádlott a köznyugalom megzavarására a legnagyobb mértékben alkalmas rémhíreket ismételt és figyelmeztetés után is terjesztett – a vádlottat golyó általi halálra ítéli.

Budapest, 1919. ápr. 5.

Bodor János elnök
Pintér János bíró, Cserny József bíró

A vádlott beismerte, hogy a vád tárgyává tett rémhíreket néhány ember előtt a közlelmezési népbiztoság folyosóján és portásfülkéjében elmondta, de azzal védekezett, hogy ezeket másoktól hallotta.

Blaha József és Pechó József tanúk ezt azzal egészítették ki, hogy e híreket a vádlott a második alkalommal a kapu előtt álló ismeretlen emberek előtt is – előzetes figyelmeztetés dacára – megismételte és hogy a közlelmezési népbiztoságnál valóságos ellenforradalmi szövetkezet terjeszt ily rémhíreket.

Kmf.

Büchler József jkv.
Bodor János a for. törv. eln.
Pintér János, Cserny József szavazóbírák

Forradalmi Kormányzótanács!

A Forradalmi Törvényszék védencemet, Farkas Istvánt, rémhírterjesztésért, golyó általi halálra ítélte.

Szerencsétlen védencem részére tisztelettel Kegyelemért esedezem. Az ítélet indoklása magában hordja a védő mozzanatot is. A rémhír, mely alattomos tűz módjára terjed és rombol, kétségtelenül veszedelme az új proletárállamnak és alkalmas a köznyugalom megháborgatására. De viszont éppen ez az általános nyugtalanítás vált ki néha önkéntelenül is egy-egy, talán komolytalan, háryánoskodó, vagy a beavatottságot színlelő kijelentést is.

Semmi pozitív momentum nem szól amellett, hogy szerencsétlen védencem ellenforradalmi szellemtől és vágytól áthatva és nyugtalanító céllal szólta volna el magát ilyen végzetesen.

A Forradalmi Kormányzótanács kegyelme nem szüntetné meg a Forradalmi Törvényszék ítéletének elretentő hatását, de visszaadna az életnek egy nyomorult elítéltet, aki bizonyára lelkes fia lenne az új állami rendnek, melynek az alapjai sokkal szilárdabbak, semhogy egy Farkas István vérével kellene azt megerősítenünk.

Budapest, 1919. április 5.

Ballagi Ernő
a forradalmi törvényszék által kirendelt közzéadó

(Ld. Budapest Főváros Levéltára XVI. 2. 1. d. 1919-101. 2., 3., 6., 8.)

Rémhírterjesztésért halálbüntetés. A forradalmi törvényszék ma délelőtt rémhírterjesztésért golyó általi halálra ítélte Farkas Istvánt, a közlelmezési népbiztoságnál alkalmazott altisztet. Farkas azt híresztelte, hogy a csehek és a franciák már útban vannak, a parasztok is jönnek Budapest felé, már itt is vannak a Fehérvári úton, ahol harc folyik; ez a kormány nem fog tovább élni, mint három hétig.

(Megjelent: *Vörös Újság* 1919. ápr. 6. 5.)¹⁰⁴

Kun Béla beszéde a Budapesti Központi Forradalmi Munkás- és Katonatanács 500-as bizottságának 1919. május 24-ei ülésén (részlet)¹⁰⁵

Tisztelt elvtársak! (Halljuk! Halljuk!) A politikai helyzet homlokterében ma Magyarországon két kérdés áll. Az egyik: küzdelem a rémhírek ellen, a másik: küzdelem az ínség ellen.

Küzdelem a rémhírek ellen – ez egy kicsit furcsán hangzik politikai kérdés gyanánt. De valljuk meg őszintén elvtársaim, a rémhírek olyan mértékben terjednek és olyan helyeken terjednek, hogy komoly veszedelmet jelentenek, ha nem szállunk szembe a lehető legerélyesebben ezekkel a rémhírterjesztőkkel és magukkal a rémhírekkel. (Úgy van!) Elvtársak, a rémhír önmagában véve nem veszedelmes, és nem is veszedelmes ma sem ránk nézve, különösen azért, mert megragadunk minden alkalmat arra, hogy a proletariátus tömegei előtt, a lehető legnagyobb nyilvánosság előtt elmondjunk mindent, mindent, ami politikai életünket érdekli. Elmondjuk mindazt, ami szükséges abból a szempontból, hogy a proletariátus tömegei, amelyeknek önkormányzatára, legteljesebb mértékű önkormányzatára törekszünk, mindenről tájékozva legyenek. Ha nem is tudtuk eddig még teljesen lerombolni a bürokráciát, és ezt megvalósítani, de törekszünk és haladunk abban az irányban, hogy ezek a proletártömegek mindent megkapjanak a maguk politikai orientációja céljából. A rémhírek terjesztésével szemben kellett ez a mai gyűlés is, hogy ennek nyilvánossága előtt mondjuk el azt, hogy mindazok a rémhírek, mindazok a leggaládabb híresztelések, amelyeket a szovjetköztársaság ellenségei, nyílt és burkolt ellenségei terjesztenek avégből, hogy a proletariátus hangulatát csökkentsék, avégből, hogy a proletárköztársaságot, a proletárállamot gyöngítsék, mindazok a hírek aljas hazugság jellegével bírnak. (Úgy van! Úgy van!)

Elvtársaim, én nem mondom azt, hogy mi veszedelemmentes helyzetben vagyunk. Nem mondom azt, hogy holnapután rózsapárnára feketünk le aludni és nyugodtan nézhetünk a szemébe mindazoknak az eseményeknek, amelyek előttünk állanak. De az, hogy nem nyugodtan nézünk, csupán azt jelenti, hogy nem összetett kezekkel kell elébük néznünk, hanem felfegyverzett kezekkel. (Úgy van! Úgy van!) Mert, elvtársaim, azok, akik azt híresztelik mindenfelé, hogy a

104 A *Vörös Újság*ot, mint az egyesült párt déli lapját, a másnap reggeli lapokkal azonosan keltezték: ezért szerepel az ápr. 5-én meghozott ítélet „mai”-ként az újság ápr. 6-ai számában.

105 A beszédrészlet közlésénél a jegyzőkönyv gépelési hibáit értelemszerűen javítottam.

népbiztosok megszöktek,¹⁰⁶ vagy pláne, hogy a népbiztosok feleségei már rég Bécsben vannak, a családtagjaik már Svájcban üdülnek, azok, elvtársaim, mind azzal a jószándékkal terjesztik ezeket a híreket, hogy hátha eljutnak oda a frontra is, ahol a mi proletártestvéreink, ahol ennek a munkástanácsnak tagjai is fegyverrel a kézben küzdenek a nemzetközi imperializmus, a nemzetközi ellenforradalom ellen, hátha ezek elcsüggednek és megszüntetik azt a küzdelmet, amelyet nekik folytatniuk kell a nemzetközi ellenforradalom siserahadaival szemben. Ilyen kétségbeesett lépések, elvtársaim, csak olyanok részéről jöhetnek, akik vagy ellenségei a proletárdiktatúrának, vagy annyira kishitűek, vagy annyira nem állanak a forradalmi szocializmus álláspontján, hogy semmiféle közösségben nem élnek sem velünk, sem magával a proletariátussal. Mert elvtársaim egész' kétségtelen dolog, hogy külpolitikai helyzetünk olyan, hogy valami hirtelen békére mi nem számíthatunk. De, elvtársak, nem számíthat senki, senki ezen a keserves világon. Nem számíthat Németország sem, mert az a béke, amelyet Németországra diktálnak rá, nem béke lesz (Úgy van! Úgy van!), akár aláírják Scheidemannék,¹⁰⁷ akár nem írják alá, kétségtelen, hogy az béke nem lesz. (Úgy van! Úgy van!) Ha aláírják Scheidemannék, ez azt jelenti csupán, hogy nem a francia ellenforradalommal, nem az antant ellenforradalmával kezd meg a proletariátus küzdelmét, hanem Noskéék¹⁰⁸ ellenforradalmával, az önkéntes csapatokkal. Az osztrákok[ra] rádiktálandó béke hasonló eredményekhez vezet. Az osztrákokra rádiktálandó béke, akár aláírják azt a békét, akár nem, mindenképpen háborúra vezet, akár külső osztályháborúra, akár belső osztályháborúra, de mindenképpen háborúra. Béke, elvtársaim, nem lehet most, a fejlődésnek, a forradalomnak ebben a stádiumában, nem lehet, mert akár a külső, akár a belső ellenség ellen, akár a nemzetközi, akár a belső ellenforradalom ellen mindenképpen fegyverrel a kézzel¹⁰⁹ küzdeni kell. Nekünk az a szerencsés helyzet jutott osztályrészlül, hogy nekünk nem a saját Noskéink, nem a saját Scheidemannjaink ellen kell küzdenünk, hanem küzdenünk kell azokkal, akik a demarkációs vonalon, a megszállási vonalon kívül vannak, a nemzetközi imperializmus különböző zsoldosai ellen. Még mindig kellemesebb elvtársaim, ha így kell küzdeni, mint ha a saját Noskéink, a saját Scheidemannjaink ellen kellene küzdeni. (Élénk tetszés.) Azokkal szemben pedig, kiket netalán elfogott a csüggedés vagy akik kívülről próbálják a proletariátus soraiba a burzsoáziából becsöpögtetni azt a felfogást, hogy jó volna visszatérni a régihez, azokkal szemben én csak arra hivatkozom, amit itt az előttem felszólalt amerikai elvtársnő¹¹⁰ mondott a világ legfejlettebb demokráciájáról,

106 Itt a jegyzőkönyv szövegében áthúzza: „(Közbeszólás: Repülőgépen! Derületség.)”. Ld. ehhez e munkám 43–45. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszövegrészeket!

107 Scheidemann, Philipp (1865–1939), német politikus, szociáldemokrata, 1919. február–júniusban Németország miniszterelnöke.

108 Noske, Gustav (1868–1946), német politikus, szociáldemokrata, 1919 elején fegyveres erővel verette le a berlini kommunista felkelést.

109 Az eredetiben így.

110 Eastman, Crystal (1881–1928), amerikai szociográfus, békeaktivista, feminista. – Kommunista-ként 1919. máj. 24-én a Budapesti Központi Forradalmi Munkás- és Katonatanács 500-as bizottságának ülésén beszédet mondott, amelyben röviden ismertette a munkásmozgalom helyzetét

arról a demokráciáról, amely Wilsonnak,¹¹¹ a pacifizmus legnagyobb képviselőjének uralma alatt áll, amely a legrégebbi demokrácia. Elvtársaim, ez a demokrácia, amelyben így bánnak el a munkásosztállyal, mi más ez elvtársaim, mint a burzsoázia diktatúrája? (Úgy van! Úgy van!)

Aki vissza akar térni, az csak a burzsoádiktatúrához térhet vissza, aki vissza akar térni, az semmi egyebet nem akar, mint a munkásosztályt küzdelem nélkül kiszolgáltatni a burzsoázia kénye-kedvének. (Éljenezs.) Ne gondolja azt senki, hogy a visszatérés azt jelentené, hogy a szakszervezetek épségben maradnának, ne gondolja senki sem azt, hogy itt akármiféle reformszocialista cselekedet lehetséges volna. Nem, az imperialista fejlődés e más fokán a burzsoázia, amikor nem kénytelen szóba állani a munkásosztállyal, nem áll szóba vele, csak fegyverekkel beszél vele. Ezért elvtársaim, a mi feladatunk az: elbánni minden rémhírrrel, elbánni minden rémhírterjesztővel. Nem azt mondom, hogy a vélemény szabadságot kell elnyomni a pártban, hogy a kritika hangját kell elfojtani, de a rémhíreket, a rémhírterjesztőket tönkre kell tenni. (Felkiáltások: Kíméletlenül!)

A rémhírterjesztés dolgával most végeztem.

(Ld. Budapest Főváros Levéltára XVI. 1. f. 1. d. 2. ő. e. 157–163.)

Munkásruhába öltözött burzsoánők ténferegnek az ácsorgó proletárasszonyok soraiban és a munkáskülső cégére alatt rémhírekkel bujtogatják őket.

Az alávaló hazugságok egész glédáját sorakoztatják föl, minden igyekeztük oda irányul, hogy megbontsák a dolgozó asszonyoknak a proletárdiktatúrában való összeforrottságának acélos egységét. A munkásgúnyás burzsoánők hazugságarzenáljának egyik legkedvesebbje az, hogy az antant nyomban tejből-vajban fűrésztene bennünket, mihelyt Magyarország megszűnne Tanácsköztársaság lenni.

A gondolkodó, okos és a világ eseményeit szemlélő munkásasszonyokat azonban nem tudják megebezni a tendenciózus és mérgezésre szánt hazugságoknak ezek a nyilai, mert manapság már naivság bárkit is az antant érző, jó szívével áltatni.

A kapitalizmus és imperializmus erejére támaszkodó antant világpolitikája az erősebbnek a gyöngébb fölötti kizárólagos uralmát jelenti, aminek a legridegebb, vérlázító erőszakosság és elnyomó rendszer a lényege. Ezért nincs mit remélnünk az antant politikai belátásától: sem a proletárdiktatúra alapján, sem anélkül. Jugoszlávia, Csehország, Német-Ausztria igazolhatja ezt legkifejezöbben, amely éppúgy megsínyli az imperialista világháború tanulságait, mint mi: éheznek.

az Amerikai Egyesült Államokban, szólva arról is, hogy ekkoriban több ezer szocialista vezetőt bebörtönöztek. (Ld. ehhez az ülés jegyzőkönyvét: BFL XVI. 1. f. 1. d. 2. ő. e. 154–157.) Kun Béla Eastman beszédének erre a részére utal.

111 Wilson, Thomas Woodrow (1856–1924), amerikai politikus, demokrata, 1913–1921 között az Amerikai Egyesült Államok elnöke.

A szocialista asszonyok százszorta inkább vállalják az átmeneti nélkülözést, mint az esetleg visszatérő kapitalistauralom örökké éhezhető diktatúráját, amely hetedíziglen láncolna le valamennyiünket az elnyomatás és kizsákmányolás gályarabságának kínpadjához.

A forradalmi cselekvés, a túrnitadás, az önfegyelem súlyos megpróbáltatásaitól érezett, de nagyszerű szocialista öntudatot sugárzó óráit éljük. Ripók rémhírterjesztőkkel, még ha munkásgúnyába rejtőznek is, bánjunk el az őket megillető módon, ne hallgassunk a csábító, gonosz szíréhangokra, hanem habozás és csüggedés nélkül, ha korgó gyomorral is, de menjünk törhetetlenül a magunk nyílegyenes útján – a szocializmus felé.

(Megjelent: *Vörös Ujság* 1919. máj. 31. 5.)

Póli néni, aki mindig feltétlenül jól van informálva, mert jól értesült körökkel áll összeköttetésben, ma megint félrevont és közölte velem, hogy nagy bajok vannak. Nagy bajok, amelyek esetleg esedékessé teszik a már célzott preventív intézkedések foganatba tételét, hogy úgy mondja, mert a körülmények feltornyosuló szükségyszerűsége, hogy úgy mondja, ante portas.¹¹² Sőt! Már inter portas.¹¹³ Miután a középiskolában nagynehezen megszerzett latintudásom körül – hogy úgy mondjam – bajok vannak, bővebb felvilágosítások adására szólítottam fel fentnevezett és jól értesült nénikémet, aki ezt készséggel megtette.

– Kedves fiam, – szólt Póli néni – rettentő bajok vannak! Hogy úgy mondjam: post equitem sedet atra uura.¹¹⁴ Ja igaz, te nem tudsz latinul: az ekvipázst ki kell kúrálni. Én nem terjesztek rémhíreket, én mindig feltétlenül megbízható forrásból merítem híreimet, szemtanúktól, akik az említett eseményeknél jelen voltak, kapom az adatokat, hisz’, ha emlékszel rá, én voltam az, aki a világháború első napjaiban elmondtam neked, hogy beszéltem egy szemtanúval, aki saját szemével látta, hogyan végezték ki Boroevic tábornokot¹¹⁵ Eperjes piacán. Hát ez csak igaz volt? Sőt! Na már most ugyanez a szemtanú, aki tehát feltétlenül megbízható, látta – hogy úgy mondjam – lelki szemei előtt, mikor Pozsonyban járt, azt, hogy oda megérkezett két hadosztály gurkha,¹¹⁶ akik azonban nem is gurkhák voltak, hanem rézbőrűek és csak azért festették feketére az arcukat, mert a vöröskatonák már nem félnék a gurkháktól, tehát hogy ne ijedjenek meg előre és ne szaladjanak el, hogy így el lehessen fogni őket.

Sőt! Kun Béla, mikor ezt meghallotta, úgy megijedt, hogy rögtön le akart mondani és Szamuelynek revolverrel kellett kényszeríteni, hogy visszavonja

112 „a kapuk előtt” (latin): ez esetben arra utal, hogy bizonyos események hamarosan bekövetkeznek.

113 „a kapuk között” (latin): a szókapcsolat itt arra utal, hogy bizonyos események már folyamatban vannak.

114 Helyesen: „post equitem sedet atra Cura”: „A lovas mögött ül a sötét gond” (latin). E sor Horatius III. 1. ódájából („Odi profanum vulgus [...]”) származik.

115 Boroevic von Bojna, Svetozar, báró (1856–1920), osztrák–magyar katonai vezető.

116 Gurkhák: a Nepál hegyi törzseiből toborzott gyalogsági elitalkulat a brit hadseregben. Hírnevükre, többek között, az I. világháború nyugati frontján vívott harcokban tettek szert.

lemondását. Sőt! Ha még mindig nem hiszed, hogy bajok vannak, közölhetem veled, hogy a Muki látta, mikor a Britannia szállodát kiürítették, mert oda fogják beszállásolni azt a hétezer angolt, aki már ki is szállott a Nyugatinál¹¹⁷ és már osztogatja szürke élelmiszerjegyre a burzsujoknak az ennivalókat. Mert csak azok kapnak. Sőt! Ha nem adod tovább, becsületszóra azt is megsúghatom neked, hogy Böhm már tárgyal a csehekkel arra nézve, hogy a pesti Kun-kormányt és a szegedi kín-kormányt egyesítsék nemzeti szociáldemokrata alapon, ebben Kun Béla is benn lenne. Sőt! Még az is igaz, hogy a csehek már át is törték Szegednél a demarkációs vonalat és már nemsokára Pesten lesznek. Sőt! Tudok még egyebet is, de azt már nem mondhatom el, mert még kiírod az újságba. Hát ha még most se hiszed el, hogy bajok vannak, akkor egy marha vagy. Sőt!

(Megjelent: *Vörös Újság* 1919. júl. 9. 4.)

A tanulmány először megjelent: Budapesti Negyed 2005. 1–2. sz. 31–62.

117 Ld. ehhez e munkám 81. jegyzetét! Herman Lipót 1919. júl. 2-ai naplóbejegyzésében pedig, többek között, ez is olvasható: a FÉSZEK klub vezetőségének tagja, „Bruchsteiner [Rezső] azt meséli, hogy reggel 9-kor a Nyugati pályaudvar előtt látott 300 angol katonát állni, fess, büszke, nagybajuszú embereket. Vannak, akik tudnak róla, hogy a Nyugati és Keleti pályaudvart át kell adni nekik, a királyi várat s Országházát kiüríteni, valamint 3 kaszárnyát. Egy kommunista érzelmű fiatalember most este újságolta, hogy beszélt egy másik kommunistával, főemberrel, ki azt állította, hogy az angolok veszik át a csendőrszolgálatot, ők segítenek Pest határában lefegyverezni a visszatérő katonákat. Ezekből a hírekből, mendemondákból látható körülbelül a hangulat, mely most a városra ül.” „Sajnos nem tudok hinni egészen a dolgok sikerülésében.” Herman Lipót naplójegyzetei a Tanácsköztársaság idejéből (1919. január–július). Sajtó alá rend. Bardoly István. *Enigma* 2017. 93. sz. 98. Ld. még e munkám 89. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszevegrészt!

„Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviselőjére bizalmat válasszanak”

A Magyarországi Tanácsköztársaság emléke a diktatúra bukása után közzétett viccekben

Jókai Mór 1860-as akadémiai székfoglalójában már megfogalmazta, hogy „A néphumor nyilai mindig az uralkodó visszaélések ellen voltak intézve. [...] mint az Oeuf de Boeuf krónikái néha elég merészséggel bírtak a fejedelem és udvar emberi gyöngéit is csiklandozni.”¹ A 20. század elején pedig immár kifejezetten a viccekkel foglalkozó munkák is rámutattak arra, hogy e rövid szövegek felhasználhatók a tekintélyek, a politikai hatalom elleni küzdelemben is. Először 1905 során megjelent, *A vicc és viszonya a tudattalanhoz* című írásában Freud megállapította, hogy a valamiféle szándékot szolgáló tendenciózus viccet különös előszeretettel alkalmazzák az emberek a tekintélyükkel élni akaró feljebbvalók elleni agresszió vagy kritika lehetővé tétele érdekében. A tudós szerint ekkor a vicc a tekintély elleni lázadást, az annak nyomásától való felszabadulást fejezi ki.² Freud e művét ismertette Ferenczi Sándor egy, az 1910-es évek folyamán többször is publikált előadásában, határozottan kijelentve azt is: „nincs az a tiszteletre méltó egyéniség, nincs az a komoly és elismerésre méltó politikai vagy tudományos törekvés, melyet egy jól sikerült élccel tönkre ne lehetne tenni”.³

Az 1919 márciusában létrejövő Magyarországi Tanácsköztársaság idején sok, az új rendszer legkülönfélébb jelenségeit kritizáló-támadó vicc került forgalomba Budapesten. Április végén egy kortárs ezt írta róluk:

„Már régen le akartam diktálni a bolsevik-diktatúra-népbiztos-tréfákat.

Az a gúnyolódó nagy, kamasz Pest március 23-ától, körülbelül április hó 1-ig mintha kissé megdermedt volna. A legőrültebb szomorúságok és katasztrófák napjaiban is a leggroteszkebb,

1 Jókai Mór: A magyar néphumorról. I. Vasárnapi Ujság 1860. febr. 5. 63. Jókai és a „néphumor” kapcsolatáról ld. pl. *Landgraf Ildikó: A humor nyilai – Jókai anekdotái*. In: *Folklór és irodalom*. Szerk. Szemerényi Ágnes. Bp., 2005. 246–255.

2 *Prof. Dr. Sigm. Freud: Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten*. Leipzig–Wien, 1912. 88–89.

3 *Dr. Ferenczi Sándor: Az élc és a komikum pszichológiai elemzése*. III. *Gyógyászat* 1911. febr. 12. 111. Ld. még: *Uő: Az élc és a komikum lélektana*. In: *Uő: Lelki problémák a pszichoanalízis megvilágításában*. Bp., 1912. 108.; *Uő: Az élc és a komikum lélektana*. In: *Uő: Lelki problémák a pszichoanalízis megvilágításában*. Bp., 1918. 123. Vö. még: *Harmat Pál: Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. A budapesti mélylélektani iskola története, 1908–1993. H. n., 1994. passim.

legjobb pesti viccek születtek meg. A diktatúra kikiáltása után sokáig csend, tréfátlanság volt, a pesti gaminok nem jelentkeztek. Azután jöttek ismét a pesti viccek. Sok elkerül hozzám is.”

A szerző fel is jegyzett néhány viccet, amelyek sorozatából jól látszik, hogy azok létrehozói már a diktatúra kezdeti időszakában az új rendszer igen sokféle jelenségét támadták, tették nevetségessé. Az egyik vicc például általában bírálta a népbiztosokat (1. vicc), a másik azon élcelődött, hogy a Tanácsköztársaság irányítói között nagy számban szerepelnek zsidó származású személyek (2.), ám a harmadik éppen a zsidóknak a diktatúrát elutasító viselkedését mutatta be (3.); volt olyan vicc, amelyik a hatalom terrorján (4.) és volt, amelyik a több ízben Leninre hivatkozó, őt méltató új rendszer létrejöttével kialakult gazdasági nehézségeken humorizált (5.), egy rövid párbeszéd pedig a *Vörös Hadsereg* áprilisi vereségein, alakulatainak felmorzsolódásán tréfálkozott (6.).

- (1.) „– Miért nincsenek lógósok a villamoson?
– Mert mind elment népbiztosnak és most autón járnak.”
- (2.) „– Miért van Garbai benn a népbiztosok tanácsában?
– Hogy legyen valaki, aki az aktát szombaton is alá tudja írni.”
- (3.) „A pesti zsidókról mesélik, hogy az órájukat szokták kivenni és nézik, hogy meddig tart még a proletáruralom. Egy ilyen zsidónak mondta valaki, hogy támassa meg a karját, amíg az óráját nézi, mert Oroszországban a hitsorsosok már másfél év óta nézik az órát!”
- (4.) „– Miért megy most nagyon rosszul a fogorvosoknak?
– Mert senki sem meri kinyitni a száját!”
- (5.) „– Miért nincs ing Budapesten?
– Mert »leninség« van.”
- (6.) „– Miért ment Linder a frontra?
– Mert nem akar katonát látni!”⁴

A Tanácsköztársaság életének legkülönfélébb mozzanatait kigúnyoló-bíráló vicceknek a diktatúra illetékesei történelmidokumentum-értéket tulajdonítottak: a rendszer irányítói által a nemzetközi és a magyar munkásmozgalom történetére vonatkozó anyagok gyűjtése és feldolgozása céljából létrehozott *Kommunista Proletármúzeum*⁵ egyik munkatársa gyűjtötte a „szovjetviccek”-et is.⁶ Ugyanakkor e viccek destabilizáló, a rendszerre nézve káros voltát hangsúlyozta 1919 júniusában, a *Tanácsok Országos Gyűlésén* mondott beszédében Böhm

4 A feljegyzést ld. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár K 305-IV-tétel nélküli iratok. 2. ő. e. I. k. 8.

5 Ld. erről pl. *Gerelyes Ede: Kommunista Proletármúzeum 1919-ben*. In: Legújabb kori Történelmi Múzeum Évkönyve. Szerk. Gerelyes Ede–Lengyel István. Bp., 1959. 15–26.

6 A. B.: A Proletármúzeum munkája. Világosság 1920. okt. 13. 326. A cikk szerzője Révész Mihály, ld. erről: Tanúságtételek. Visszaemlékezések a magyarországi 1918–1919-es forradalmak résztvevőitől. Vál., szerk. Petrák Katalin. Bp., 1978. 472. – Az e munkám 4. jegyzetében hivatkozott irat is e múzeum dokumentumai között található.

Vilmos, amikor egy hozzászólás kapcsán így fogalmazott: „ez az az ellenforradalmi hangulat, amely Budapesten uralkodik, amely viccet csinál mindenből”.⁷

A Tanácsköztársaság időszakának e sajátos ábrázolásából közvetlenül a rendszer összeomlása után, 1919 nyarán–őszén több összeállítás is megjelent.⁸ S akárcsak a diktatúra illetékesei, a *Borsszem Jankó* augusztus 31-ei számának cikkírója is (mintegy Jókai, Freud és Ferenczi a fentiekben ismertett-idézett gondolatait folytatva) a Tanácsköztársasággal szembeni ellenzéki megnyilvánulásaiaként, ugyanakkor pedig történelmi forrásokként értékelte e vicceket, amikor az azokból készült összeállítás bevezetőjében így fogalmazott:

„Az emberek valahogy megtalálták a viccben az egyetlen fegyvert, melyet a diktatúrával szembe-
szögeztek. [...] Ezekben a viccekben élte ki magát minden: a diktatúrával ellenkező vélemény,
politika, kritika, az egész szellemi élet.

Kultúrhistoriái feladatot teljesít a *Borsszem Jankó*, mikor ezeket a vicceket összefoglalja egy
egységes keretbe és följegyzi Klió számára.”⁹

7 A Tanácsok Országos Gyűlésének (1919. június 14–1919. június 23.) naplója. Bp., 1919. 202. – Az egyesült párt 1919. júniusi kongresszusán Biermann István már szóvá tette, „hogy a *Lipótvárosban és a Belvárosban frivol módon viccelődnek a diktatúráról*”. Az országos pártgyűlés. Elfogadták a programtervezetet. Vörös Ujság 1919. jún. 14. 4.

8 *Aiglon*: Viccekben él a szovjet! A legjobb 120 kommunista vicc. Bp., [1919.]; Burzsujhumor a diktatúra alatt. A proletárdiktatúra anekdotái. Összegyűjt., sajtó alá rend. Bíró Imre Boldizsár. Bp., 1919.; Hol készültek a viccek? – Ellenforradalmi szeánszok egy szerkesztőségben. – Molnár Ferenc rajzol, Heltai Jenő pipál. – Pesszimisták, optimisták. – Szomaházy a pártalapító. – Néhány szemelvény. – Színházi Élet 1919. szept. 14–20. 23–24.; A proletárdiktatúra humora. Gyenge a szovjet, urak! I–VI. *Borsszem Jankó* 1919. aug. 31. 6–8., szept. 7. 4., szept. 14. 10., szept. 21. 4., szept. 28. 13., okt. 19. 8. Ugyanakkor a korabeli viccanyag egészének áttekintését rendkívüli mértékben megnehezíti, hogy ezekben az összeállításokban csak olyan szövegek jelenhettek meg, amelyek ekkoriban „nyomdafestéket tűrők”-nek számítottak – holott minden bizonnyal nem kevés „nyomdafestéket nem tűrő” is volt forgalomban, amelyeket szintén szükséges lenne vizsgálni. Ilyenek azonban inkább csak kéziratos munkákban maradhattak fenn, így pl. Lowetinszky János József naplójában a következő: „Kérdés: mi a különbség egy 200 koronás és 8 db 25 koronás között? Felelet: a 200 koronással egyszer törölheti ki a fenekét, a 8 db 25 koronással nyolcszor s akkor sem ért szart sem.” Ld. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény B 0910/209. 1919.: 1919. jún. 22. sz. n. Lowetinszkyról ld. pl. *Vörös Boldizsár*: Egy vármegyei hivatalnok az 1917-es oroszországi forradalmakról, avagy eszközök az eligazodáshoz a világtörténelemben, ld. e kötetben: 107–116. – A „vicc” meghatározásához ld. *Lontay László–Martinkó András*: Vicc. In: Világirodalmi lexikon. XVI. U–Vidz. Főszerk. Szerdahelyi István. Bp., 1994. 706–707.; *Vargha Katalin*: Vicc. Ld. Mutatvány a Magyar Népköltészeti Lexikonból. In: Ethno-lore. XXX. Főszerk. Balogh Balázs. Bp., 2013. 422–424. (A Bíró Imre Boldizsár kötetében közölt rövid szövegek jelentős része is besorolható a „vicc” kategóriájába.) E viccek keletkezésével és terjedésével több összeállítás bevezetése is foglalkozott, ld. még: *Molnár Jenő*: A 133 napos rémuralom. Bp., 1919. 61–63. – A Magyarországi Tanácsköztársaság időszakának humoráról részletesebben beszélt Hajdu Tibor, Gecse Gézával készített interjújában, a Mi volt az a Chari-vari, avagy Humor a forradalmakban c. összeállításban, amely elhangzott 1987. márc. 21-én, a Petőfi Rádió Színről színre c., 14.00-kor kezdődő műsorában. Az interjú megtalálható a Magyar Rádió Archivumában. A beszélgetésre Hajdu Tibor hívta fel a figyelmemet, aki az interjúhoz készített feljegyzéseit is rendelkezésemre bocsátotta; szívességéért ezúton mondok köszönetet.

9 A proletárdiktatúra humora. I. m. I. 6. Vö. még: Humor a rémuralom napjaiban. Dunántúl 1919. szept. 4. 2.; *Révai József*: A revolúciótól az evolúcióig. (Visszaemlékezés 1918/1919-re). In: A ma-

„a mostani pedig egy *nebach*-korszak”

A közreadóik szerint a Tanácsköztársaság idején keletkezett; ekkor főleg életrajzokban (és minden bizonnyal egymástól kisebb-nagyobb mértékben különböző változatokban) terjedő viccek sorozatait csak a diktatúra bukása után jelentették meg nyomtatásban – egy-egy viccnek olykor több variánsát is publikálva. E sajátos szövegekből pedig, elemzésük érdekében, többféle eljárással is lehet csoportokat kialakítani.¹⁰

A diktatúra emlékének vizsgálatához mindenképpen célszerű e vicceket *témakörük szerint* csoportosítani: a Tanácsköztársaság időszakának milyen jelenségeit, személyeit gúnyolták-támadták e rövid szövegek.

A viccek jelentős része foglalkozott a *népbiztosok* alakjával, általában ítélve el őket és tevékenységüket, például:

(7.) „*Különbőség.*

– Mi különbség Kun Béla és a wekkeróra között?

– ?

– A wekkerórát először felhúzzák s azután lejár, Kun Béla pedig először lejárja magát s csak azután húzzák fel.”¹¹

(8.) „Még eszperantó nyelven is csináltak szóviccet a szovjetvezérről. Így szólt:

Szép annyit jelent eszperantóul: *bella*, csúnya: *unbella*, ronda: *kumbella*.”¹²

(9.) „*Jó tanács.*

Kun Béla és Szamuely Tibor egy autón jönnek lefelé a várból. A Lánchíd budai hídfőjénél felismerik őket a munkások és megélelnek.

– Mégiscsak szeretnek bennünket Béla – így szól Szamuely – ezek az elvtársak. Most már meg kellene nyerni a burzsoáziát is, és akkor nyert ügyünk lenne. Olyasvalamit kellene csinálni, aminek a burzsoázia örüljön, de a proletárság se bánja.

gyar piaristák és a Tanácsköztársaság. Bev. Szakál Ádám SchP. Sajtó alá rend. Koltai András. Bp., 2013. 174–175. – Ritoók Emma pedig emlékirataiban ezeket írta a korabeli viccekről: Mátyásföldön „Izgatottan várjuk a villamost, ki fog leszállni és milyen új hírrel és milyen új viccel. Soha [!] annyi bolond és keserű adoma – ha annak lehet nevezni – nem volt forgalomban. És egészen speciális nevetést váltott ki: volt ebben gúny, kicsinylés, de reménykedés is.” A zsidók, „ha nem voltak benne a dologban, a legjobban félték és a legjobb vicceket csinálták. [...] Száz meg száz adoma, élc kering. Nem a Károlyi-idők dühös kétségbeesése uralkodik, hanem a szó szoros értelmében az akasztófahumorról járó fogcsikorgatás [...] Kinevettük önmagunkat is, saját féltelmünket, alkalmazkodásunkat, az ideiglenes elfogadását; dühöngtünk, féltünk és neveltünk”. Évek és emberek. Ritoók Emma visszaemlékezései. II. 1919. márc.–1919. vége. Ld. Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK), Kézirattár f. 473. 6. d. Évek és emberek II. rész feliratú pallium, 22–23. A hagyaték felhasználását munkámhoz Ritoók Emma örökösei engedélyezték, amiért ezúton mondok köszönetet.

10 Vö. ehhez ált. pl. *Katona Imre*: Mi a különbség? Közéleti vicceinkről. Bp., 1980.; *Eröss László*: A pesti vicc. Bp., 1982. – Vö. még: *Glatz Ferenc*: A szóbeli források és kritikájuk. In: *Uő*: Történetírás – korszakváltásban. Tanulmányok. Bp., 1990. 134–146.

11 *Burzsu humor* i. m. 35.

12 A proletárdiktatúra humora. I. m. III. 10. – A vicc csattanója érdekében azonban feláldoztatott az eszperantó nyelv szókészletének pontos használata: noha a „szép” eszperantóul: „*bela*”, azonban a „rút, csúnya”: „*malbela*”, az „ocsmány”: „*malbelega*”, az „ocsmány, szörny (férfi)”: „*malbelegulo*”. Ld. *Török Péter*: Teljes eszperantó–magyar szótár. Debrecen, 1910. 39–40.

Kun Béla nem szól semmit, de a sofőr – testestől-lelkestől cimborá – így szól:
– Legokosabb lenne, ha most itt mindketten beleugornátok a Dunába.
Ennek a burzsoázia örvendene, a proletárság pedig nem bánna!”¹³

A (7.), (8.) és (9.) példa jól mutatja, hogy egy vezetőről több vicc is forgalomba került, a (9.) azt: egy viccben több vezető is szerepelhetett – ám előfordult az is, hogy ugyanarra a csattanóra kihegyezett vicc variánsai külön-külön több vezetőt is támadtak:

- (10.) „A Kun Béláról szóló viccek azzal kezdődtek, hogy:
– Ki hívta először Kun Bélát Magyarországon?
– *Zerkovitz*, mert ő írta azt a kuplét, amelyik az elmúlt télen annyira közismert volt... Amit mindenki ismert és dúdolt... Amelyik úgy kezdődött, hogy:
...*Gyere te niemand!*...”¹⁴
- (11.) „*Kávéházban*.
Grün úr: – Én nem értem, mit akar ez a Szamuely. Sikerült neki Oroszországba elszökni és ahelyett, hogy ott maradna, visszaeszi a fene ide.
Kohn úr: Hát persze, hiszen visszahívták!
Grün úr: Ki volt az a marha?
Kohn úr: *Zerkovitz!* Elénekelte neki, hogy »gyere, te niemand, gyere pofám!«”¹⁵

A népbiztosokat támadó viccek csoportjában megfigyelhető egy olyan alcsoport is, amelynek szövegei – bár nem fordul elő bennük a „zsidó” szó – úgy jelenítik meg zsidókként a vezetők egy részét, hogy több esetben olyan zsidó hagyományok továbbéltetődiként ábrázolják őket, amelyekhez azok valójában nem kapcsolódtak¹⁶ – ezzel az antiszemita jellegű csúsztatással pedig egyfajta „zsidóuralomként” állítva be a Tanácsköztársaságot, például:

13 Burzsujuhonor i. m. 36.

14 *Aiglon*: Viccekben él a szovjet! I. m. 2. – *Zerkovitz*nak a viccben idézett munkája: *Zerkovitz Béla*: *Gyere te niemand!* Bp., 1918. Ld. OSzK Zeneműtár Z 57.786.

15 Burzsujuhonor i. m. 39. Az idézett sor: „*Gyere te niemand, gyere pofám.*” *Zerkovitz B.*: *Gyere te niemand!* I. m. 5.

16 Ld. ehhez pl. *Hajdu Tibor*: A Tanácsköztársaság helye a magyar történelemben. Múltunk 1994. 1–2. sz. 14.; *Uő*: Tanácsköztársaság, 1919. A Forradalmi Kormányzótanács személyi összetételéről. Rubicon 2012. 8. sz. 72–75.; *Kövágó Attila*: A zsidó származású értelmiségiek kommunista mozgalomhoz való vonzódásának történelmi-szociálpszichológiai okai. Zsidó származású értelmiségiek az 1919-es proletárdiktatúrában. In: Politikai pszichológiai tanulmányok. VII. Politikai kultúra és politikai szocializáció. Szerk. Lányi Gusztáv. Bp., 1999. 7–28.; *Gyurgyák János*: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet. Bp., 2001. 102–109.; *Komoróczy Géza*: A zsidók története Magyarországon. II. 1849-től a jelenkorig. Pozsony, 2012. 354–368. – *Vö. még ált. Gyáni Gábor*: Identitás versus imázs: asszimiláció és diszkrimináció a magyar zsidóság életében. In: *Uő*: Nép, nemzet, zsidó. Pozsony, 2013. 213–232.; *Gerő András*: A zsidó szempont. In: *Uő*: A zsidó szempont. Bp., 2005. 119–160.) Herman Lipót pedig ezeket állította 1919. máj. 11-ei naplóbejegyzésében: „A kommün idejét senki sem jellemezhetné jobban, mint az, ki összeírta mindazokat a zsidó vicceket, melyeket az új állapot teremtett. Most minden történhetik, de hogy Pest ne vicceljen – az nem.” „Sajnos nem tudok hinni egészen a dolgok

- (12.) „A kommunista hatalmasságok életkorát gúnyolta a következő vicc:
 – Hallotta, hogy tegnap a szovjetházban nagy ünnep volt?
 – Miért?
 – Egy népbiztos *bátyja* »barmicve« lett. (Barmicve = izraelita ünnep, melyet akkor tartanak, ha a fiúgyermek 13 éves.)”¹⁷
- (13.) „– Tudja, hogy hívják a pajeszt magyarul?
 – Hogy?
 – Kunkormány.”¹⁸

Az új rendszer *belpolitikai viszonyain, társadalmának főbb csoportjain, azok egymással való kapcsolatán* is számos vicc humorizált, megjelenítve a diktatúra propagandájában is kulcsfontosságúként ábrázolt figurákat: a „proletár”-t és a „burzsoá”-t, például:

- (14.) „*Természetes.*
 – Miért éppen diktatúra a mai rendszer neve?
 – Azért, mert a proletár nem tud írni, hát diktál.”¹⁹
- (15.) „*A ruhásbolt előtt.*
 Sorba állnak a pesti halandók egy ruhásbolt előtt. Sok mindenről folyik a szó, míg egyszer egy szegény asszony felsóhajt:
 – Hja, mostanában mindent a *proletár* kap, a *szegény embernek* semmi sem jut.”²⁰
- (16.) „*Meghatározás.*
 – Mi a burzsoá?
 – ?
 – Hát sírásó!
 – ??
 – Mert nappal sír, éjjel ás!”²¹

A Tanácsköztársaság társadalmi viszonyaival foglalkozó viccek csoportjában sajátos alcsoportként vannak jelen azok a szövegek, amelyekben kifejezetten zsidó személyek utasítják el részben vagy egészében a diktatúrát: akár a hagyományaikhoz való ragaszkodás hangsúlyozásával (17.), (18.), akár az új rendszer félreérthetetlen megvetésével (19.), (20.):

sikerülésében.” Herman Lipót naplójegyzetei a Tanácsköztársaság idejéből (1919. január–július). Sajtó alá rend. Bardoly István. Enigma 2017. 93. sz. 74.

17 A proletárdiktatúra humora. I. m. I. 8.

18 Uo. 8. – E témához ld. még a (2.) viccet!

19 Burzsujhumor i. m. 7. – Ld. még a (33.) viccet!

20 Burzsujhumor i. m. 11.

21 Uo. 22. – Ld. még a (32.) viccet!

- (17.) „A húsvéti ünnepek közelednek, a rabbi tehát elmegy Kunfi közoktatásügyi népbiztoshoz, hogy a szesztilalom dacára bort utaljon ki a szertartáshoz. Heves vita támad köztük, miközben a rabbi az ősi tradíciókra hivatkozik, és váltig hajtogatja, hogy bor nélkül nem lehet a húsvétot megtartani.
– Hol áll az írva – kérdi a népbiztos –, hogy a szertartáshoz feltétlenül bor kell?
– A *tórában!* – vágja ki önérzetesen a rabbi.
– De nincs a *diktatórában* – replikázik Kunfi.”²²
- (18.) „Egy vidéki városban két jámbor zsidó azon tanakodott, vajon zsidó vallású-e Pogány József, a nagyszájú népbiztos. Nem tudták eldönteni a vitát, hát elmentek a rabbihoz. Rövid gondolkodás után ezt a szentenciát mondta ki a tudós férfiú:
– A népbiztosok közt nincs se zsidó, se keresztény, mert az mind – pogány.”²³
- (19.) „A pesti zsidó azt mondta németül a kormányra: Es wird sich nicht halten (Nem fog tartani), ami zsargon-kiejtéssel így hangzott:
– Vacah niht halten.
És elnevezték a zsidók a bolsevik kormányt »vacahnix«-kormányának.”²⁴
- (20.) „Vicc a Dob utcából, esetleg a Szabadság térről:
Magyarországon 1849-től 1867-ig *Bach*-korszak volt, azután jött a *rebach*-korszak, a mostani pedig egy *nebach*-korszak.
(A többség kedvéért: rebach = haszon, nebach = szájalmas.)”²⁵

A Tanácsköztársaság *gazdasági életének* számos jelenségéről is születtek viccek: többek között az új rendszer pénzkibocsátásáról (21.) vagy az élelmi-szerhiányról (22.):

- (21.) „*Nagy különbség.*
– Mi különbség van a kék pénz és a fehér pénz között?
– Sok.
– Úgy van! A kék pénz az egy pénz-*nem*, a fehér pénz pedig *nem*-péNZ.”²⁶
- (22.) „*Új találmány.*
– Mi a forradalmi szendvics?
– Két kenyérfegy között egy húsjegy!”²⁷

22 Burzsujhumor i. m. 6–7. – Ld. még a (61.) és (62.) viccet!

23 A proletárdiktatúra humora. I. m. IV. 4.

24 A proletárdiktatúra humora. I. m. I. 6. – Ld. még a (3.) és a (42–46.) szövegeket, valamint az I. ábrát!

25 A proletárdiktatúra humora. I. m. III. 10. – Radó Antal szótára szerint a spanyol-zsidó „rebach” szó jelentése kifejezetten „kereskedői haszon”. Ld. Idegen szavak szótára. Egyúttal a nálunk használatos idegen nyelvű szólásmódok és szállóigék magyarázata. Szerk. Radó Antal. Bp., 1918. 143. Ld. még: *Vörös Boldizsár*: „a rabbi tehát elmegy Kunfi közoktatásügyi népbiztoshoz”. Zsidó figurák a Magyarországi Tanácsköztársaságról szóló 1919-es vickekben. Szombat 2009. 3. sz. 19.; *Uő*: Különböző politikai rendszerek – hasonló humoros alkotások? 1919 fordulatai vickekben és karikatúrákban. Médiautató 2009. 4. sz. 33., ld. a tanulmányt e kötetben is: 184.

26 Burzsujhumor i. m. 10.

27 Uo. 12.

A diktatúra *kulturális életének* jelenségeivel kapcsolatban is kerültek forgalomba viccek, például:

- (23.) „*Az ellenszegülő.*
– Deák Ferenc szobrát lebontják.
– Miért?
– Mert nem állt fel, amikor az Internacionálét játszották.”²⁸
- (24.) „*Proletárkultúra.*
Két proletár beszélget az Operáról.
– Én most állandóan bejárak az Operába – mondja az egyik. – A múlt héten láttam a *Carment*, máma megnézem a *Lóheringet*, szombaton pedig megint elmegyek, mert *Hoffmann elvtárs fog mesélni.*”²⁹

Az új rendszer *külpolitikájával* is több vicc foglalkozott, például:

- (25.) „*Őszintén.*
A május elsejei fényes ünnepély alkalmából *Lenin* gratulálni akar Kun Bélának. Felhívja telefonon és a beszélgetést így kezdik meg:
– Haló. Hier Lenin im Kreml!
– Haló! Hier Kun im Córesz.”³⁰
- (26.) „– Hallotta, Clemenceau jegyzéket intézett Kun Bélához, melyben 20 milliárd hadisarcot követel?
– Na és mit felelt Kun?
– Hogy rendben van, csak küldjön gyorsan egy vagon papirost.”³¹

A Tanácsköztársaság *Vörös Hadseregének katonáiról, harcairól* is számos vicc került forgalomba, például:

- (27.) „*A jelszó.*
– Mi volt a régi rezsim katonáinak a jelszava?
– *A Haza mindenekelőtt!*
– És a vöröskatonáké?
– *Mindenekelőtt haza!*”³²

28 Uo. 15. – Ld. még a (30.) viccet!

29 Burzsujhumor i. m. 24. – A viccben eltorzított címekek említett darabokat: Bizet *Carmenjét*, Wagner *Lohengrinjét* és Offenbach: Hoffmann meséit a Tanácsköztársaság idején valóban játszották az Operában; Offenbach művét ápr. 26-án, éppen szombaton is. Ld. *Staud Géza: A Tanácsköztársaság színházi műsora.* (Adattár). Bp., 1959. 5–10.

30 Burzsujhumor i. m. 34. – A jiddis „córesz” szó jelentése itt: „baj”: *Zolnay Vilmos és Gedényi Mihály szótára* szerint: „córeszben van l. ált. = bajban van, szorul”. *Zolnay Vilmos–Gedényi Mihály: A magyar fattyúnyelv szótára.* IV. Cétus–Dolcsi. Kézirat, Bp., 1960. 534. Ld. OSzK I. 121/185.

31 A proletárdiktatúra humora. I. m. II. 4. – Ld. még a (21.) viccet!

32 Burzsujhumor i. m. 28.

(28.) „Régi vicc, új köntösben.

– Mi különbség a havanna szivar, Fedák Sári és a Vörös Hadsereg között?

– ?

– Fedák Sárinak *híre* van, a havannának *hamva* van, a Vörös Hadseregnek pedig se *híre*, se *hamva*.³³

Már e példákából is jól látszik, hogy a viccek az új rendszer életének gyakorlatilag valamennyi fontos területén mutatkozó jelenségeket bíralták-támadták – ekképpen adva sajátos ábrázolását az időszak egészének, az utókor számára is. Nem egy viccet pedig több témakörbe is be lehet sorolni: így például a (9.) nemcsak a népbiztosokat gúnyolja, hanem a diktatúra fontos társadalmi csoportjainak nézeteivel is foglalkozik; a (11.) vicc nemcsak Szamuelyt támadja, hanem a társadalom életének figyelemre méltó mozzanatát: a nem „elvtárs”-akként, hanem következetesen „úr”-akként jelölt zsidó személyeknek a Tanácsköztársaság egyik vezetőjével kapcsolatos elítélő véleményét, ezáltal pedig a rendszer legalábbis részbeni elutasítását is megjeleníti. A (25.) vicc nemcsak a diktatúra külpolitikai (és katonai) helyzetén humorizál, hanem az „im Cóesz” kifejezés használatával Kun Béla zsidó származására utal, ezzel pedig, ha csak áttételesen is, általában támadva a rendszer zsidó származású vezetőit. A (26.) vicc nemcsak a Tanácsköztársaság külpolitikájával foglalkozik, hanem gazdasági életének problémáival: a papírhiánnyal és a pénzkibocsátással is. Volt példa arra is, hogy két, teljesen azonos típusú vicc nem ugyanazokat a célpontokat támadta: a (28.) vicc Fedák Sári személyét és a *Vörös Hadsereget* gúnyolta, variánsa, a (29.) vicc azonban Kun Bélát és a diktatúra rekvirálásait:

(29.) „– Mi különbség van Kun Béla, a szivar és az elrekvirált ékszer között?

– Kun Bélának *híre* van, a szivarnak *hamva* van, de az elrekvirált ékszereknek se *híre*, se *hamva*.³⁴

A bemutatott vicceket az *e szövegek létrehozóinak az azokban feldolgozott témákhoz való viszonyulásuk szerint* is lehet csoportosítani: tehát, hogy *csupán leíró jelleggel*, egyértelműen létezőként mutatják-e be, illetve bírálják-e a különböző jelenségeket, vagy pedig azokkal kapcsolatban valamilyen *reményt, vágyat* juttatnak-e kifejezésre, ezzel támadva a rendszert. Az első csoportba sorolható például az (1.), (4.), (5.), (14.), (15.), (16.), (20.), (21.), (27.) vicc, a másodikba pedig a (3.), (7.), (9.), (19.) vicc: ez utóbbiakban a diktatúra bukásának, a vezetők pusztulásának vágya figyelhető meg.

E vicceket a szerint is lehet csoportosítani, hogy *milyen szövegszerkezeti típusba illeszkednek*. A viccek között vannak *rövid történetek*, például a (3.), (9.), (15.), (17.), (25.), és nem történet jellegű, *kitalálós* viccek: ezek között elkülönül a „– Miért ...” kezdetű szövegek sorozata: (1.), (2.), (4.), (5.), (6.), (14.), továbbá

33 Uo. 29. – Ld. még a (29.) viccet!

34 *Aiglon*: Viccekben él a szovjet! I. m. 4. – Ld. még a (28.) viccet!

a „– Mi (a) ...” kezdetűeké. Ez utóbbiak lehetnek egyszerűbbek: a „– Mi (a) ...” kezdes után rögtön a tárgyalt jelenség megnevezése következik: így a (16.), (22.) és (27.) viccek esetében; bonyolultabbak a „– Mi (a) különbség ...” kezdetű viccek: a (7.), (21.), (28.), (29.).³⁵

Sajátos csoportot alkotnak azok a viccek, amelyekben az a közös, hogy *ugyanazok figurák szerepelnek bennük*: így Kohn és Grün alakja: az általam idézett viccek között a (11.).³⁶

Szövegtípusok szempontjából további csoportot alkotnak azok a viccek, amelyeknél valamilyen *idézet felhasználásával* jön létre a csattanó. Előfordulhat, hogy a viccben *csak az eredeti szöveg* szerepel idézetként mint a (10.) és (11.) viccben; van példa arra is, hogy az *eredeti idézet és átírt változata együtt* jelenjenek meg a viccben (30.), és arra is, hogy *csak az átírt idézetet* tartalmazza a vicc szövege (6.), (31.):

(30.) „Kun Béla szobra.

Kun Béla bokros érdemeinek elismerésül a tanácskormány egy szobor elkészítését rendelte el. A nagy anyagihiányra való tekintettel azonban úgy határozott a tanácskormány, hogy a meglévő tíz szobor közül egyet át fognak alakítani. Szakbizottságot küldtek ki, akik kellő tanulmányozás után Vörösmarty szobrát jelölték ki, mint amelyet a legkevesebb költséggel át lehet alakítani. Csak a szobor fejét kell kicserélni és a talpazaton levő szövegben egy betűt megváltoztatni:

»Hazádnak rendületlenül« helyett »Hazudnak rendületlenül.«³⁷

(31.) „Petőfi »Bem apó« című verse nyomán gúnyosan Böhm apónak keresztelték el Böhm Vilmost és a verset így szavalták:

Mi hogy győznénk?

Hisz Böhm a vezérünk.”³⁸

Akárcsak a viccek témák szerinti csoportosításánál, a szerkezet alapján történő kategorizálásnál is van példa arra, hogy egy szöveg több csoportba is beletartozik: így a (11.) vicc mind a „Kohn és Grün”-viccek, mind az idézeteket felhasználó viccek sorozatában szerepel.

Összegezve a fenti vizsgálatokat, jól látszik, hogy a viccek csoportosításának három fő szempontja miként érvényesülhet *együttesen* e különféle rövid szövegek esetében: így például a (7.), téma szerint a népbiztost támadó vicc, amely alkotójának (alkotóinak) azt a vágyát fejezi ki, hogy Kun Béla járassa le

35 Figyelemre méltó, hogy a Vágóhid 1919. jún. 3-ai számának egyik írása már külön vicctípusokként kezelte „a mi a különbség és a miért kezdetű viccek”-et. Alulírott [...]. Vágóhid 1919. jún. 3. 9.

36 Ld. még: Fogas kérdés. In: Burzsujhumor i. m. 34.

37 Uo. 37–38. – Ld. még a (23.) viccet!

38 A proletárdiktatúra humora. I. m. II. 4. – A viccben tévesen szerepel Petőfi versének címe, az ténylegesen: Az erdélyi hadsereg. A viccben átalakítva olvasható verssor pedig eredetileg: „Mi ne győznénk? hisz Bem a vezérünk”. (Ld. *Petőfi Sándor: Az erdélyi hadsereg*. In: *Uő: Összes költeményei. Végleges, teljes kiadás*. III. Kisebb költemények 1847–49. Bp., 1893. 452.) Az eredeti szöveg átírása során nemcsak a Bem–Böhm névcsere került sor, hanem, ezzel összefüggésben, a „ne”–„hogy” szócserevel a költő szavainak értelme is ellenkezőjébe fordult, így alakult ki a vicc csattanója.

magát és pusztuljon el, szerkezet szerint pedig a „– Mi (a) különbség ...” kezdetű kitalálós viccek kategóriájába tartozik. A (14.) vicc téma szerint a Tanácsköztársaság társadalmi-politikai rendszerének egyik leglényegesebb kérdésével foglalkozik, leíró jelleggel, megkérdőjelezhetetlenül létezőként mutatva be tárgyát, ugyanakkor a „– Miért ...” kezdetű kitalálós viccek sorozatába is beleilleszkedik. A (30.) vicc a témája alapján egyszerre tartozik a népbiztosokat támadó és a diktatúra kulturális életének jelenségeivel foglalkozó viccek sorozatába, leíró jelleggel ábrázolja az eseményeket, szerkezet szerint pedig besorolható mind a történetek, mind pedig az idézeteket felhasználó viccek közé.

A Magyarországi Tanácsköztársaság 133 napjának jelenségeit bíráló-támadó viccek tehát igen sokféle módon kapcsolódhattak egymáshoz – ám e rövid szövegek nemcsak egymással voltak (és vannak) összefüggésben: mint azt az alábbiakban látni fogjuk, megfigyelhető a kapcsolódásuk más típusú és más időszakban megjelent humoros alkotásokkal is.

Rendszerváltás és poénváltzatok

A Tanácsköztársaság 133 napja után megjelentetett viccsorozatok egyes darabjai nemcsak egymáshoz kapcsolódtak sokféleképpen, hanem mind a diktatúra idején, mind pedig annak bukása után, 1919 nyarán–őszén kiadott élcslapokban³⁹ közzétett különféle szövegekhez és képekhez is. Van rá példa, hogy különböző címekkel (amelyek persze, akárcsak az egyes viccekhez fűzött közreadói magyarázatok, befolyásolhatták az olvasókat a viccben megfogalmazottakkal kapcsolatos értékelésük kialakításában), ám ugyanúgy párbeszéd szerkezetű, ugyanazzal a csattanóval végződő szöveg megjelent a *Borsszem Jankó* 1919. május 4-ei számában (32.) és a Tanácsköztársaság összeomlása után közzétett egyik sorozatban (16.). Előfordult, hogy egy, a *Borsszem Jankó* május 25-ei számában közzétett, nem politikai jellegű vicc (33.) variánsa a diktatúra bukása után, a korábban megjelent szöveg csattanójának felhasználásával, mint Tanácsköztársaság-ellenes politikai vicc jelent meg (14.).

(32.) „A kávéházból.

– Rengeteg sírásó van a proletárdiktatúra óta Budapesten.

– Ugyan ne mondja?

– Hát az a sok jó módú, aki nappal sír és éjjel ás.”⁴⁰

(33.) „Kedves Borsszem Jankó!

Írók beszélgetnek. Persze egy távollévőről. Azt mondja az egyik:

– Ez a Csukási úgy beszél velünk, mint egy született Napóleon. Mindig diktálni akar.

39 A Tanácsköztársaság idején megjelent élcslapokkal részletesebben foglalkozott: *Rudas Klára*: A Magyar Tanácsköztársaság humoros sajtójáról. Magyar Könyvszemle 1959. 2. sz. 208–213.

40 A kávéházból. *Borsszem Jankó* 1919. máj. 4. 13.

– Ezen csodálkozol? – mondja a másik. – Hát nem tudod, miért diktál? Azért, mert nem tud írni.”⁴¹

Példák vannak arra a jelenségre is, hogy ugyanazt a viccet a közreadók különböző történelmi személyiségek szerepeltetésével jelentették meg a Tanácsköztársaság idején és a rendszer bukása után (34–37.): minden esetben az aktuális politikai viszonyokhoz történt igazodással illesztve a szövegekbe a gúnyolt figurákat:

(34.) „– Tudod-e, mi a különbség a pacsirta és gróf Károlyi Gyula között?

– Majd megmondod.

– Hát a pacsirta az *fenn énekel*, Károlyi Gyula pedig a *fenének kell*.”⁴²

(35.) „*Egy kis különbség.*

– Mi különbség Kun Béla és a pacsirta között?

– ?

– A pacsirta *fenn énekel*, Kun Béla pedig a *fenének kell*!”⁴³

(36.) „*Bukarestben.*

Egy román tábornok felesége libához jutott. Nagy gaudiummal vitette haza és hogy a ház lakói előtt »demokratikus érzelmeivel« dicsekedjék, kiült a folyosóra és saját »kegyelmes« kezeivel kezdte kopasztani a libát.

Persze a szomszédasszonyok kiálltak csodát nézni. Az egyik megkérdezte:

– Mit csinál excellenciád?

– Mint láthatja, fosztogatok – felelt mosolyogva a tábornokné.

– Hát az ura, a kegyelmes generális úr?

– *Az is. Magyarországon.*”⁴⁴

(37.) „Kun Bélánét meglátogatja a szomszédasszony. Kunné épp egy csirkét kopaszt. Kérdi a szomszédasszony:

– Mit csinál, elvtársnő?

– Fosztogatok.

– Hát az ura?

– *Az is.*”⁴⁵

Ám nem csak a Tanácsköztársaság idején nyomtatásban megjelent viccek variánsaiként jelenhettek meg a rendszer összeomlása után közzétett viccek. Van rá példa, hogy egy ténylegesen megtörtént esetként ábrázolt, a *Vágóhid* 1919. június 3-ai számában publikált beszélgetés csattanós befejezése (38.) ugyanazon év

41 Kedves Borsszem Jankó! Borsszem Jankó 1919. máj. 25. 2. Ld. még: *Vörös Boldizsár: Viccek, anekdoták, karikatúrák. A Magyarországi Tanácsköztársaságot támadó 1919-es viccek kapcsolódásai különböző típusú humoros alkotásokhoz.* In: Ezerarcú humor. Az I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai. Szerk. Daczi Margit–T. Litovkina Anna–Barta Péter. Bp., 2008. 16.

42 Ld. Borsszem Jankó 1919. jún. 8. 13.

43 Burzsujhumor i. m. 39.

44 Bukarestben. Borsszem Jankó 1919. jún. 8. 13.

45 A proletárdiktatúra humora. I. m. II. 4. Ld. még: *Vörös B.: Viccek i. m. 15–16.*

őszén, immár más műfajban: viccként jelent meg (20.). – A *Vágóhid* május 20-ai számának egy karrierista pályafutását bemutató satirikus cikkében a törtetőt gúnyoló, a „Gyere te niemand”-idézetet felhasználó megállapítás (39.) variánsa a Tanácsköztársaság összeomlása után Kun Bélát és Szamuelyt támadó viccek csattanójaként volt olvasható (10.), (11.). (Ugyanakkor nem zárható ki, hogy a Zerkovitz-dalrészlet ekkorra már szállóigévé vált,⁴⁶ így tehát sokan egymástól függetlenül is alkalmazhatták azt a nekik ellenszenves személyek kigúnyolására.)

(38.) „*A három korszak.*

Munkatársunkat elfogta egy nemrég még meglehetősen szituált úriember, aki most fájdalomtól megtört szívvel siratja a millióit.

És így szólt:

– Tudja-e, hogy Magyarországon eddig hány korszak volt?

– Nem.

– Negyvenyolc után volt a Bach-korszak. Tisza István alatt aztán a rebach-korszak és végül a diktatúra óta számomra a nebach-korszak.”⁴⁷

(39.) „Zerkovitz dalt írt róla, amelyet egész Budapest énekel: »Gyere te niemand...« kezdettel.”⁴⁸

Az eddigiekben bemutatott viccvariánsok eseteinél lényegesen bonyolultabb a következő sorozat. Alapjául egy konkrét történelmi esemény szolgál: az 1919. május 1-jei budapesti ünnepség alkalmából a diktatúra világszemléletének terjesztői a Köröndön Zrínyi Miklós, Bethlen Gábor, Bocskai István és Pálffy János szobrát hatalmas vörös földgömbökkel takarták be. (Lásd a XIV. képet!) (A letűnt rendszerek által kiemelkedőknek tekintett történelmi személyiségek: fejedelmek és hadvezérek emlékműveinek vörös földgömbökkel való eltakarása a hagyományos nemzetfelfogásokat elutasítva, a proletárforradalom internacionalizmusát volt hivatott kifejezni.⁴⁹) Egy 1944-es évszám-mal megjelent visszaemlékezés szerint már 1919. május legelején született élc e dekorációról: „Az elfojtott pesti humor szerint ezek a népbiztosok szobrai: vörös hólyagok.”⁵⁰ Ám a *Borsszem Jankó* 1919. május 11-ei számában megjelent, fiatal férfi és nő beszélgetését ábrázoló képhez kapcsolódó vicc jellegű párbeszéd során a férfi azt mondja: e négy „hólyag” a párizsi „négyes tanács”

46 Vö. ehhez: *Szécsi Ferenc*: Szállóigék. Az irodalomban, sajtóban és köznyelvben használt magyar, latin, görög, német, francia, olasz, angol stb. irodalmi és történelmi, valamint bibliai szállóigék, idézetek és mondások gyűjteménye, származásuk és használatuk magyarázataival. Bp., 1936. 66. Ezzel kapcsolatban ld. még a (10.) és a (39.) szöveget!

47 A három korszak. *Vágóhid* 1919. jún. 3. 14.

48 A karrier. Pillanatfelvétel napjainkból. *Vágóhid* 1919. máj. 20. 7.

49 Ld. ehhez: *Vörös Boldizsár*: „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. Bp., 2004. 88–92., XVI–XXVII.; *Uő*: Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. *Budapesti Negyed* 2000. 3–4. sz. 149–157., ld. a tanulmányt e kötetben is: 143–147.

50 *Hollós József*: Egy orvos élete. New York, N. Y., 1944. 206. Vö. még: *Révai J.*: A revolúciótól az evolúcióig. I. m. 171. – Ld. még az e munkám 52. jegyzetében hivatkozott vicceket!

szobra. (Lásd a XXVIII. képet!) (40.) A diktatúra bukása után megjelent viccek szerint azonban már az ünnepségen jelenlévők azzal tréfálgoztak: a „hólyagok” a népbiztosok szobrai (41.).

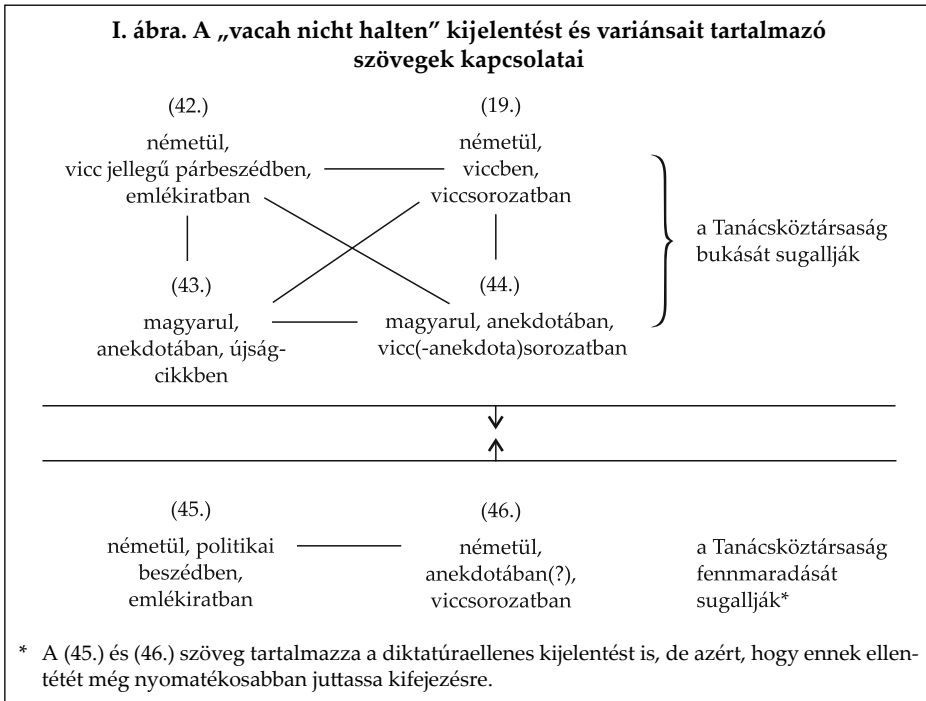
- (40.) „– Láttá Micike, a párizsi négyes tanács szobrát?
– Hol volt az?
– Hát a Köröndön az a négy óriási hólyag.”⁵¹
- (41.) „Május elsején, délután az ünnepségről megy haza Budapest népe. Azt kérdi az egyik burzsoá a másiktól:
– Láttad a Kun Béla meg a Szamuely szobrát? Micsoda sikerült két szobor volt!
– Nem láttam! Melyik volt az? Hol álltak?
– Hát az a két veres hólyag a Köröndön... – feleli a másik, a Köröndön felállított két óriási vörös gömbre célozva.”⁵²

A vörös földgömbökkel kapcsolatos szövegsorozat megengedi azt a feltételezést, hogy az éppen a Tanácsköztársaság világszemléletét hirdető szobrok kapcsán keletkezett diktatúraellenes vicc eljutott az akkor még megjelenő *Borsszem Jankó* munkatársához, aki azt átalakította „rendszerhű” párbeszéddé, így az előbb láthatott napvilágot nyomtatásban, mint a korábban keletkezett, ám „rendszerellenes” és ezért csak élszóban terjedő változat. (A tanulmányomban bemutatott példákat figyelembe véve pedig nem zárható ki, hogy a Tanácsköztársaság időszakában megjelenő élclapok munkatársai nemegyszer alkalmazták ezt az eljárást újságjaik anyagának összeállításakor.) Előfordulhatott persze az is, hogy a diktatúra idején kiadott humoros lapok valamelyikében megjelent vicc terjedt tovább élszóban a Tanácsköztársaság napjaiban (ilyen lehet esetleg a [32.] és a [16.] vicc kapcsolata), akár „rendszerhű” szövegből „rendszerellenessé” átalakítva is.

A különböző típusú humoros alkotások igen összetett kapcsolatrendszere figyelhető meg a következő sorozatnál. Molnár Jenő még 1919-es évszámmal kiadott emlékirata szerint a diktatúra napjaiban keletkezett a rendszer rövid ideig tartó fennállásába vetett reményt kifejező „vacah nicht halten” mondás, amelyet az író egy vicc jellegű párbeszédbe foglalva is megörökített a könyvében (42.). E párbeszéddel rokon a *Borsszem Jankó* 1919. augusztus 31-ei számában is olvasható rövid szöveg (19.). Szintén 1919 nyarának végén-őszének elején látott napvilágot nyomtatásban két, a közreadóik szerint valóban megtörtént eseteket bemutató, így nem is kifejezetten a viccek, hanem inkább az anekdoták közé sorolható történet arról, hogy az immár széles körben ismert mondás miként jelent meg, magyar fordításban, a diktatúra időszakának humoros színpadi előadásában (43.), (44.). Molnár Jenő ugyanakkor arról is írt emlékiratában, hogy a diktatúra egyik híve a „rendszerellenes” kijelentéssel kapcsolatban megfogalmazta annak ellentétét: „vacahhalten”: vagyis, hogy a Tanácsköztársaság

51 Antantszobrok Budapesten. *Borsszem Jankó* 1919. máj. 11. 10.

52 *Aiglon*: Viccekben él a szovjet! I. m. 2. Ld. még: A proletárdiktatúra humora. I. m. I. 6. – Ld. még az e munkám 50. jegyzetében hivatkozott emlékiratrészleteket!

tartós lesz (45.). Egy, a diktatúra összeomlása után megjelentetett viccsorozatban pedig szerepel egy olyan – közreadójának az esetet hitelesítő bevezetése miatt nem is kifejezetten a vicc, hanem inkább az anekdota kategóriájába illeszthető – szöveg is, amelyik, bár tartalmazza a „Vacach nicht halten” kijelentést, befejezésében, a csattanónál az ezt tagadó „Vacach halten”-t használja fel (46.). (E szövegek kapcsolatáról lásd az I. ábrát!)

- (42.) „Azt kérdezi tehát az egyik zsidó a másiktól:
 – Hallod-e? Micsoda kormány ez?
 – Ez? Ez egy V. N. H.-kormány.
 – Mi az, hogy V. N. H.?
 – Az annyit tesz, hogy *vacach nicht halten*.”⁵³
- (43.) „Egyik este, amikor [a színpadi előadásban Rott Sándor] partnerének, Steinhardtnak a szerep szerint akasztást kellett volna mímelnie, [Rott] a következő szavakkal adta át a kötelet:
 – Gyenge dolog ez, nem fogja tartani magát. (*Vacach nichts halten*.)
 Ezért a viccért a *diktatúra letartóztatta* Rottot, a kiváló komikust”.⁵⁴

53 Molnár J.: A 133 napos rémuralom. I. m. 62. – Vö. még: Hol készültek i. m. 23.

54 Színészek szenvedései. Kis krónika a nagy szovjet idejéből – Major rajzaival. Színházi Élet 1919. aug. 31–szept. 6. 17. – Rott Sándor (1868–1942), színész, színházigazgató, a magyar kabaré meghatározó jelentőségű alapítói közé tartozott. Steinhardt Géza (1873–1944?), színész.

- (44.) „Május másodikán este a fővárosban híre terjedt, hogy a románok támadnak és a Vörös Hadsereg már a támadás pusztá hírére is szétszaladt a szélrőzsa minden irányába. Este zsúfolásig tele van a Kristály mulató. Felgördül a függöny és kijön a kedvenc komikus. Két hatalmas szárnyal van felszerelve és repülni akar. Egy darabig próbálgatja a repülést, majd a bal vállán levő szárnyra mutatva, fejszóval így szól:
– *Hiába minden erőlködés, ez nem tartja magát.*
A közönség rögtön megérti természetesen, hogy ez a szellemes megjegyzés nem a szárnyakra, hanem a tanácsrendszerre vonatkozik, és hatalmas tapsorkánnal jutalmazta az ügyes komikust.”⁵⁵
- (45.) „Annyira felbőszítette ez a háromszavas jövendölés a szovjet hőseit, hogy egy munkásgyűlésen egészen komoly visszhangja támadt. Egy vasmunkás [...] dühösen kifakadt:
– Itt Pesten azt mondják a proletárdiktatúráról, hogy *vacahhalten*. [...] Hát én azt mondom, tisztelt elvtársaim, hogy igenis *vacahhalten*.”⁵⁶
- (46.) „Ez még a kommunizmus elején történt, mikor a »Vacak nicht halten« szállóige mindennapi köszöntése volt a székesfőváros polgárainak. Két zsidó találkozik a Király kávéház előtt. A kézfogásokból, az ajkuk mozgásából is látható volt, hogy mit mondanak. De talán még el se kezdték, megáll egy autó, kiszáll belőle egy idegen, a vállukra üt és mosolyogva mondja:
– Vacak halten!
Rémülten tekintenek rá és megismerik Kun Bélát.”⁵⁷

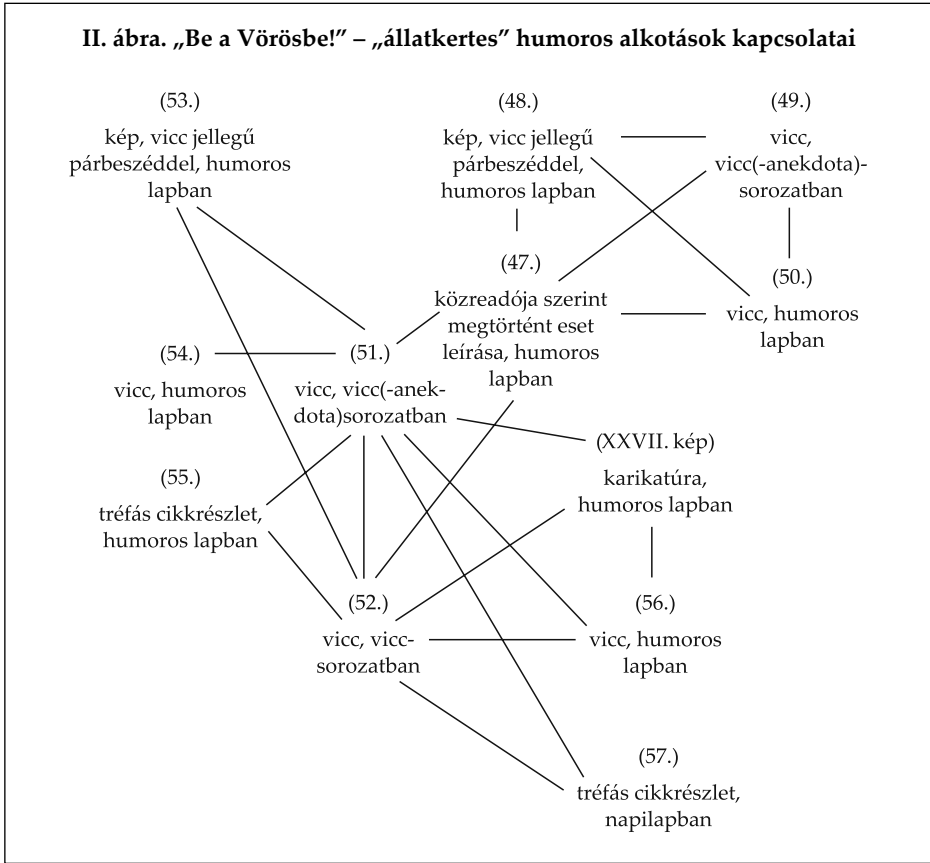
Ám korántsem csak szövegek (vicc, vicc jellegű párbeszéd, a közreadók szerint a Tanácsköztársaság idején lezajlott eseteket megörökítő leírások stb.) hozhattak létre egy sajátos hálózatot. Van példa arra is, hogy különböző politikai rendszerekben keletkezett, többféle típusú: csak szöveges és képes-szöveges humoros alkotások (vicc, karikatúra stb.) is kapcsolódtak egymáshoz. A *Mátyás Diák* 1919. szeptember 14-ei számában olvasható egy, az elbeszélője szerint a diktatúra napjaiban ténylegesen megtörtént esetet bemutató szöveg (47.). A történet különféle elemei humoros alkotások két, egymástól igencsak különböző sorozatában is szerepelnek. Az első sorozat egyik darabja már a diktatúra idején megjelent nyomtatásban: képhez kapcsolódó, vicc jellegű párbeszédként a *Borsszem Jankó* május 25-ei számában (48.). E párbeszéd viccvariánsait a Tanácsköztársaság bukása után publikálták az egyik összeállításban és a *Mátyás Diák* szeptember 14-ei számában is (49.), (50.). A második sorozatnak az a darabja, amelyik elemei szerint leginkább kapcsolódik a *Mátyás Diák*ban közzétett történethez, viccként jelent meg a diktatúra összeomlása után az egyik gyűjteményben (51.). Az (51.) viccel nagymértékben

55 Burzsujhumor i. m. 45.

56 *Molnár J.*: A 133 napos rémuralom. I. m. 62.

57 *Aiglon*: Viccekben él a szovjet! I. m. 6. – E szövegben az „Es wird sich“-ből létrejött „Vacak” (ld. ehhez a [19.] viccet) megegyezik a magyar nyelvű, valaminek az értéktelen, rossz voltát kifejező „vacak” szóval, amely ugyan etimológiailag nem e német szókapcsolatból származik, ám, jelentése szerint, jól illeszkedik a szöveg egészébe. Ld. ehhez: Vacak. In: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. Ö–Zs. Főszerk. Benkő Loránd. Bp., 1976. 1061.; Vacok. In: A magyar nyelv i. m. 1061–1062.

II. ábra. „Be a Vörösbe!” – „állatkertes” humoros alkotások kapcsolatai

rokon jellegű vicc jelent meg egy másik, szintén a Tanácsköztársaság időszaka után kiadott összeállításban (52.) – e két utóbbi vicc pedig több, még a diktatúra idején nyomtatásban napvilágot látott humoros alkotás (53.), (54.), (55.) szövegét, csattanóját is tartalmazza. A második sorozat 1919 őszén, immár egyértelműen a Tanácsköztársaságot, annak híveit támadó, az aktuális politikai viszonyoknak megfelelően létrehozott humoros alkotásokkal folytatódott: a *Borsszem Jankó* szeptember 7-ei számában közzétett karikatúrával⁵⁸ (lásd a XXVII. képet), a *Fidibusz* szeptember 19-ei számában megjelent viccel (56.) és a *Magyarország* október 19-ei számában olvasható tréfás cikk részlettel (57.) – ekkor a tanácsköztársasági viccelemek felhasználásának a bukott diktatúra szellemiségével történő leszámolást kellett szolgálnia. (E humoros alkotások kapcsolatáról lásd a II. ábrát!)

58 A diktatúra bukása az állatkertben. *Borsszem Jankó* 1919. szept. 7. 7. A kép alkotója minden bizonnyal Horváth Sándor.

(47.) „Propaganda.

Emlékezhettünk, hogy a toborzásokra minden módot és eszközt felhasználtak mérsékelten tisztelt elvtársaink. De a legeredetibbet az állatkertben láttam. A majomketrecben volt egy egzotikus, ún. paradicsommajom, amelynek előlről békés polgári szürke színe volt, de ha megfordult, a lenyugvó nap bíbora meredt az elbűvölt szemlélő elé.

Egyszer valaki nagyon megbosszantotta, mire mérgesen és energikusan megfordult és háttal a nézőknek ráült a ketrec szélére. A ketrecen pedig öles betűkkel volt olvasható: »Be, be a Vörösbe!«⁵⁹

(48.) „Az első vöröskatona.

[A képen az iskolában a tanár kérdezi a tanulókat és választ kap.]

– Ki volt az első vöröskatona?

– Mózes. Mert ő mondta először, hogy: Be a Vörösbe!⁶⁰

(49.) „A legelső.

– Ki volt az első kommunista?

– ?

– Mózes.

– ?

– Mert Mózes mondta először: be a Vörösbe.⁶¹

(50.) „Ki volt az első kommunista.

Két humorkukac beszélget.

– Tudja-e, hogy a kommunizmus milyen régi? Már hatszáz év előtt is volt.

– Az semmi – szól a másik –, én azt is tudom, ki volt az első kommunista a világon!

– Ugyan! – szól a No 1. – Hát ki volt?

– Mózes! – szól emez. – Mert ő mondta először a zsidóknak a tengerparton, hogy: »Be a Vörösbe!«⁶²

(51.) „Bizalmiválasztás.

A bizalmi-láz ráragadt az állatkert lakóira is. Összejötték az állatok egy monstre gyűlésre, hogy gazdasági helyzetük javítása végett bizalmi választanak. Elsőnek az oroszlan szólalt fel, de lehurrogta, mert »király«. Utána a kenguru próbálta elnyerni a díszes tisztséget, de hasonlóan járt. »Erszényes állat, burzsoá« – zúgott feléje. A csigának háza van, a zsiráf arisztokrata, a róka konjunktúrapolitikát űz, mind megbuktak. Végre megállapodtak a pávián személyében.

Az újonnan megválasztott bizalmi rögtön fel is ugrott az emelvényre és elmondva programbeszédét, így végezte szavait:

»Most pedig, állattársaim, lelkesedések ne szavakban, hanem tettekben nyilvánuljon meg. Azért tehát be a vörösbe!«⁶³

59 *Girgucz*: Emlékszenek-e? Mátyás Diák 1919. szept. 14. 7. – A felszólítás a Tanácsköztársaság idején gyakran közölt „Be a Vörös Hadseregbe!” felhívás szövegvariánsának is tekinthető. Ld. még: *Vörös Boldizsár*: „kumbella” és „leninség”. A nyelvi humor mint a diktatúra elutasításának eszköze a Magyarországi Tanácsköztársaságot támadó 1919-es viccekben. In: A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás. Szerk. Ö. Kovács József–Kunt Gergely. Miskolc, 2009. 157.

60 Az első vöröskatona. Borsszem Jankó 1919. máj. 25. 4.

61 Burzsujhumor i. m. 9.

62 *Girgucz*: Emlékszenek-e? I. m. 7.

63 Burzsujhumor i. m. 11–12.

- (52.) „Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviselőre bizalmat válasszanak. Mondják, hogy először az oroszlán felé hajlott a bizalom, de egy majom kijelentette, hogy az képtelenség, mert hisz’ az oroszlán király, az állatok királya. Király pedig nem lehet proletár. Ekkor a kenguru nevét kezdték kiáltozni. A majomnak ismét aggályai támadtak, hogy a kenguru burzsuj, mert erszénye van.
- Legyen az orangután, mert ő a legveresebb! – kiáltozták erre.
- Pardon! – szólt a pávián. – Az orangután csak vereses, de én ott, ahol ülni szoktam, kimondottan lángvörös, bíborvörös, vagy, ha úgy tetszik: kommunista vörös vagyok.
- Éljen a pávián! – zúgott erre a gyűlés. Az oroszlán azonban nem hagyta annyiba a dolgot, átrohant az Epreskertbe és megkérte az öreg Benczúrt, pardon Bencz (méltóságos) úrt, fesse be neki is vörösre azzal a szép színnel, amivel régen közismert történelmi képein a mentéket festette. Befestve visszarohant a gyűlésre és már messziről kiáltozott:
- Nekem is veres! Nekem is veres! Az enyém is van olyan veres!
- Az állatok egy pillanatra meghökkentek, de felállt a tudós bagoly és kijelentette:
- A páviáné az érvényes veres, mert a páviáné már március 21-ike előtt is veres volt. Így lett a pávián az állatkert bizalmija.”⁶⁴
- (53.) „Az állatkerti nagyvendéglőben.
- [A párbeszédhez kapcsolódó képen fiatal nő és férfi beszélgetnek.]
- Láttam a kengurut. Hogy tudnak itt megtúrni egy ilyen burzsoá állatot?
- Hogyhogy burzsoá?
- No hallja, nem látta, mekkora erszénye van!”⁶⁵
- (54.) „Vajon
- ha az állatoknál is kommunizmus lesz, a csiga háza megmarad-e magántulajdonban?”⁶⁶
- (55.) Az állatkerti körinterjú során az oroszlán így foglalt állást az új viszonyokkal kapcsolatban:
- „Én még ma is királynak tartom magam, én nem mondtam le, én ellenforradalmár vagyok.”⁶⁷
- (56.) „Samuka a majomketrec előtt:
- Schau, papa, ez a majom még mindig kommunista... De milyen kommunista!”⁶⁸
- (57.) A *Magyarország* 1919. október 19-ei számában megjelent, az állatkert helyzetével foglalkozó, egészében nem humoros hangvételű cikkében, többek között, ez olvasható: „A proletárdiktatúrában az állatok teljes passzivitással viselkedtek, bizalmiakat se választottak maguk közül.”⁶⁹

A bemutatott példák jól szemléltetik, hogy a közreadók szerint a Tanácsköztársaság idején keletkezett viccek milyen sokféle módon kapcsolódhattak különböző, más típusú humoros alkotásokhoz (anekdotákhoz, képekhez stb.), amelyek egy része még a diktatúra idején kiadott élclapokban látott napvilágot, másik részüket már 1919 őszén készítették el és tették közzé. A különböző politikai rendszerekben megjelent szövegvariánsok olykor egymással homlokegy-

64 *Aiglon*: Viccekben él a szovjet! I. m. 12. – Vö. még: *Lovász Károly*: Gyenge Szovjet... Egy csendes ellenforradalmár megfigyelései. Bp., [1919.] 76.

65 Az állatkerti nagyvendéglőben. *Borsszem Jankó* 1919. jún. 1. 7.

66 Vajon [...]. *Borsszem Jankó* 1919. jún. 8. 13.

67 Körinterjú az állatkertben. *Borsszem Jankó* 1919. jún. 22. 2.

68 Samuka a majomketrec előtt. *Fidibusz* 1919. szept. 19. 13.

69 *Szomaházy István*: A lezúllott állatkert. *Magyarország* 1919. okt. 19. 4.

nest ellenkező aktuálpolitikai tartalmat közvetítettek. Az 1918-as Zerkovitz-dalrészlet a (10.), (11.) és a (39.), az átalakított Linder-idézet a (6.), az eredeti és az átírt Vörösmarty-versrészlet a (30.) és a több helyen is átdolgozott Petőfi-verssor a (31.) szövegben pedig azt jelzik, hogy e viccekbe korántsem csak a Tanácsköztársaság vagy az ellenforradalom időszakának jelenségei, szellemi termékei kerültek be. Az (51.), (52.) és (55.) szövegekben az oroszláznak az állatok királyaként történő ábrázolása, az (52.) viccben a „tudós bagoly” megjelenítése azt mutatják, hogy évszázadokkal régebbi eredetű hagyományanyag is épült be e 20. századi humoros alkotásokba,⁷⁰ amelyek a maguk módján rögzítették és adták tovább mindezeket a történelmi-kulturális emlékeket a kortársaknak és az utókornak.

Viccek és témáik – szövegtípus-határokon és korszakhatárokon túl

Az e tanulmányban vizsgált viccsorozatok sok apró darabból mozaikszerűen összeállók, egészében egyértelműen negatív képet közvetítettek és közvetítenek az utókornak a Magyarországi Tanácsköztársaságról: bírálva-támadva annak vezetőit, politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális viszonyait, külpolitikáját és hadviselését – nem alaptalanul állította 1919 júniusában Böhm Vilmos, hogy „mindenből” csináltak viccet. E viccek igen sokféle módon kapcsolódtak egymáshoz és ugyanakkor a diktatúra idején nyomtatásban megjelent különböző humoros alkotásokhoz is: ezek néhány elemét megőrizték és, sajátos módon, így is továbbörökítettek és továbbörökítenek valamit a Tanácsköztársaság szellemi életéből. Számos vicc azonban nemcsak humoros alkotásokhoz kapcsolódott, hanem a megelőző évszázadok hagyományaiból is több elemet felhasznált és így tovább is ad(ott) befogadóinak – keletkezésének idején természetesen az aktuális hatás érdekében. Több vicc igen különböző típusú alkotásokkal áll rokonságban:⁷¹ nemcsak az anekdotákkal, a karikatúrákkal, hanem például – amint azt az (51.) és az (52.) szöveg mutatja – az állatmesékkel is. A (43.) és a (44.) szövegekből pedig az derül ki, hogy egy, vicc csattanójában is megjelenő kijelentés, élőszóban elmondva, részévé válhatott egy-egy humoros színpadi előadásnak is.

A diktatúra idején e viccek jelentős részét csak élőszóban és így, minden bizonnyal, több variánsban adták tovább – valószínűleg ennek a következménye az, hogy a Tanácsköztársaság összeomlása után számos szövegnek két változata is megjelent nyomtatásban. E rövid szövegek szóbeli terjedésének

70 Ld. ezekhez pl. Bagoly. In: A keresztény művészet lexikona. Szerk. Jutta Seibert. Bp., 2004. 44.; Oroszlán. In: A keresztény művészet i. m. 250–252.

71 Vö. ehhez ált. pl. Scheiber Sándor: Világjáró magyar-zsidó anekdota. In: *Uő*: Folklor és tárgyorténet. II. Bp., 1974. 435–437.; Landgraf I.: A humor i. m. 246–247.; Vörös B.: Különböző politikai rendszerek i. m. 179–190.

módja, a bennük feldolgozott témák pedig határozottan rokonítják e vicceket a diktatúra időszakában Budapesten forgalomba került *álhírekkel*.⁷² Akárcsak a viccek, az álhírek is foglalkoztak a diktatúra időszakának legkülönbélebb mozzanataival (így például a rendszer külpolitikájával, hadviselésével), a vezetők személyével és tevékenységével. A viccekhez hasonlóan (lásd a [10.] és [11.] szöveget) az álhírek esetében is megfigyelhető az, hogy ugyanaz a hamis hír több tanácsköztársasági vezető személyéhez is hozzákapcsolódott (58.), (59.). Van arra is példa, hogy egy, a forrásokban többször felbukkanó álhír-téma (lásd az [58.], [59.] szöveget) megjelent egy olyan viccben is, amelyet már a diktatúra bukása után kiadott egyik gyűjteményben tettek közzé (60.).

- (58.) Egy eljárás során, 1919 áprilisában rögzített tanúvallomás szerint, az ügyben felelősségre vont fiatalember azt mondta, hogy „Pogányt azért tartóztatták le, mert 2 párttaggal aranyakat vittek Oroszországba repülőgépen.”⁷³
- (59.) Egy 1919 májusában lefolytatott nyomozás során az egyik tanú azt vallotta: az egyik inkriminált megnyilatkozásokkal vádolt személy „azt a kijelentést tette, hogy a mai kormány lemondott és Kun Béla elrepült a pénzzel Oroszországba”.⁷⁴
- (60.) „Hátha.
A Teleki tér felett egy repülőgép zúg. A zsidó a tér közepén áll és kezeit feltartja. Egy hitsoros megszólítja:
– Mit csinálsz, Náthán?
– Várok, hátha lepottyan egy *karkötő!*”⁷⁵

Amint a XXVII. kép és az (56.), (57.) szövegek mutatják: a diktatúra bukása után a „szovjetviccek” egyes elemeit, motívumait immár az új politikai viszonyokhoz alkalmazkodva használták fel a különféle alkotások készítői. A 133 nap ellenzéki szellemű viccei fennmaradhettek különböző viccgyűjteményekben, de – mint a Köröndön elhelyezett vörös földgömbökkel kapcsolatos 1944-es visszaemlékezés-részlet mutatja – emlékirat is őrizhetett meg ilyen szöveget. Sőt, a Magyarországi Tanácsköztársaság történetét feldolgozó tudományos munkában, Hajdu Tibor 1969-es monográfiájában is szerepel a (2.) vicc egyik variánsa – e műben a diktatúra zsidó származású vezetőivel kapcsolatos antiszemitizmus érzékeltetése végett: „Az antiszemitizmus céltábláját egyrészt az ifjú és heves pesti agitátorok képezték, másrészt a népbiztosok személye. (»Azért Garbai a Kormányzótanács elnöke, hogy legyen, aki sábeszkor aláír« – az elterjedt bonmot szerint.)”⁷⁶

72 Ld. ezekről: *Vörös Boldizsár*: „Szamuely repülőgépen Oroszországba szökött”. *Álhírek Budapesten a Magyarországi Tanácsköztársaság idején*. Budapesti Negyed 2005. 1–2. sz. 31–62., ld. a tanulmányt e kötetben is: 275–300.; *Uő*: „Kun Béla elrepült a pénzzel Oroszországba”. *Álhírek Budapesten a Magyarországi Tanácsköztársaság idején*. *História* 2005. 6–7. sz. 52–54.

73 Ld. Budapest Főváros Levéltára (= BFL), XVI. 2. 1. d. 1919-125. 6–7. Az esetről részletesebben írt: *Vörös B.*: „Szamuely repülőgépen Oroszországba szökött”. I. m. 277–278.

74 BFL XVI. 2. 2. d. 1919-1269. 3.

75 *Burzsuumor* i. m. 12.

76 *Hajdu Tibor*: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Bp., 1969. 215.

E néhány esetben jól megfigyelhető a „szovjetviccek” valamiféle megőrzése-megőrződése – azonban kérdéses például, hogy létezik-e „leszármazási kapcsolat” a (17.) vicc és az 1950-es (61.) és (62.) viccek között, vagy az utóbbiak csupán a hasonló szituáció következtében jöttek létre...

- (61.) „Általánosan kötelezővé tették a szombati munkát. A vallását tartó Kohn a bölcs rabbitól kér tanácsot: mitévő legyen? A megfontolt válasz így hangzik:
- Hát tulajdonképpen ez is benne van a *tórában*.
 - Milyen *tórában*?
 - A *diktatórában*.”
- (62.) „Kohn hiába biztatja Grün békekölcsön-jegyzésre, barátja nem áll kötélnek. Ekkor eszébe jut, hogy Grün mélyen vallásos:
- Nem tudod, hogy benne van a *tórában*?
 - Milyen *tórában*?
 - Hát a *diktatórában*!”⁷⁷

A tanulmány először megjelent: Aetas 2006. 2–3. sz. 184–203.

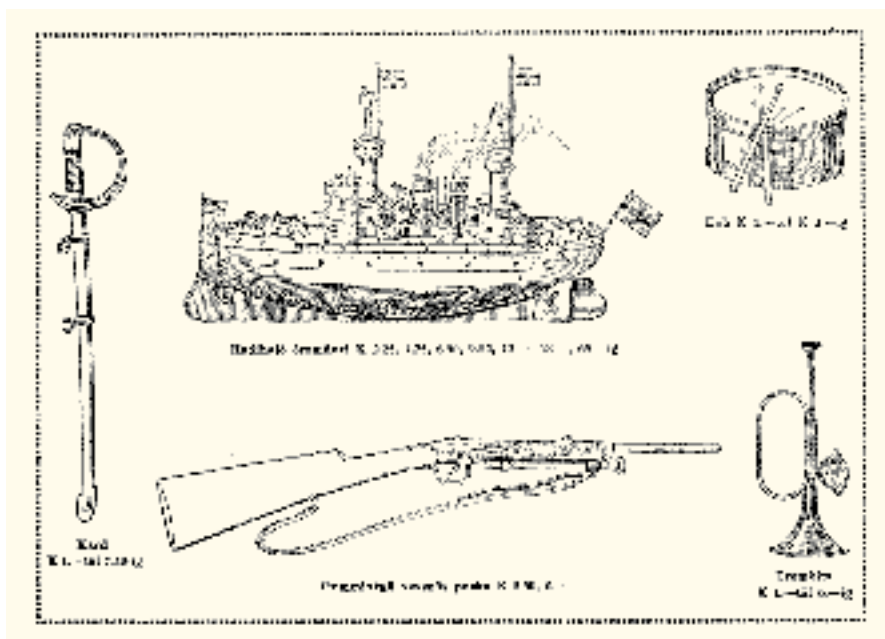
77 A szövegeket közli: *Katona Imre*: A politikus Kohn és Grün, valamint társaik. (A zsidó kispolgárok közéleti vicceinkben). In: A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből. Szerk. Kríza Ildikó. Bp., 1990. 78.

E tanulmányom elkészítéséhez nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet Landgraf Ildikónak és Hajdu Tibornak.

Függelék

**II. Budapesti apoteózis Lotz Károly 1883-as freskóján
(Mészöly Nóra felvétele, Hungart © 2018)**

III. „Késmárky és Illés” üzletének prospektusa
(Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár)

IV. A DUM-DUM társasjáték
(Országos Széchényi Könyvtár, Plakát és Kisnyomtatványtár)

V. A Tolnai Világlapja Hadijátéka:
A görzi front I.

VI. A magyar népköztársaság
katonai jelvénye
(HM Hadtörténeti Intézet
és Múzeum,
Numizmatikai Gyűjtemény)

VII. A Budapesti Vörös Vasas Hadosztály zászlója
(HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Zászlógyűjtemény)

VIII. A Csepeli Vörös Ezred 2. zászlóaljának zászlója
(HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Zászlógyűjtemény)

IX. A Magyarországi Tanácsköztársaság bélyegsorozata Marx, Engels, Dózsa, Martinovics és Petőfi arcképével

X. Károlyi Mihály és Hock János a Parlament főkapujánál, 1918. november 16.
(Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár)

XI. A vérmezői szarkofág „Martinovics” felirattal, 1919. május 1.

XII. A királyi palota kupoláján lévő koronát frígiai sapka takarja le, 1919. május 1.
(Fortepan/Schoch Frigyes)

XIII. A letakart Szent Gellért-szobor és a vízesésnél elhelyezett kép, 1919. május 1.
(Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár)

XIV. A Magyar Államvasutak díszkocsija a Köröndön, a háttérben az egyik vörös földgömb, 1919. május 1. (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény)

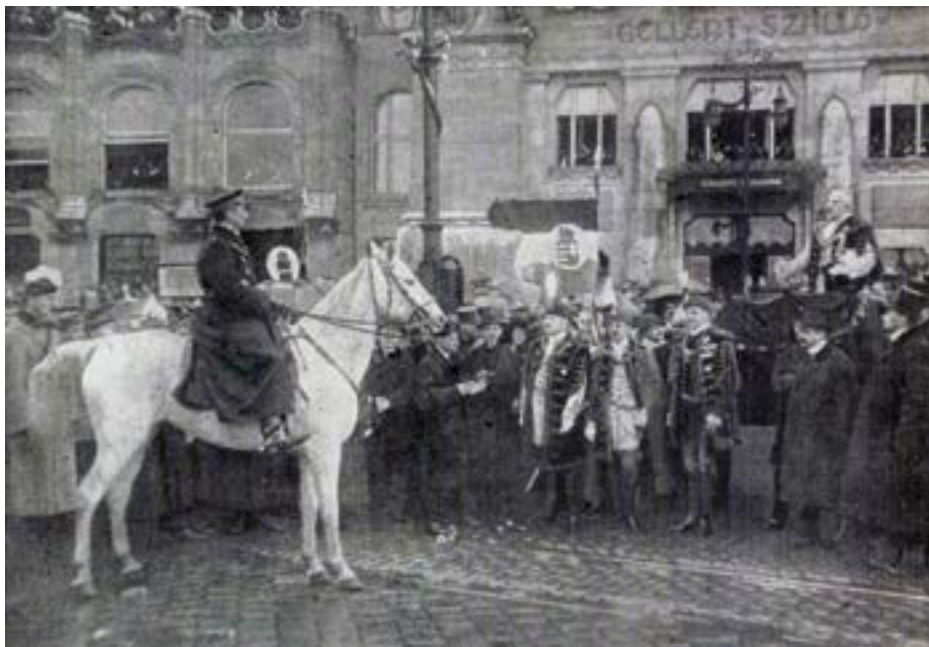
XV. Az átalakított millenniumi emlékmű, 1919. május 1.
(Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár)

XVI. Martinovics a két barát között
(Iványi Antal, Gaál Béla,
Molnár József), a Madách Színház
Vérmező-előadásából.
Fénykép a *Színházi Élet*
1919. július 13–19-ei számából

XVII. Manno Miltiades plakátja.
(Magyar Nemzeti Múzeum, Plakáttár)

XVIII. Budapest városvezetése a Gellért téren fogadja Horthyt és Nemzeti Hadseregét, 1919. november 16. Fénykép a *Vasárnapi Ujság* 1919. november 30-ai számából

XIX. Az ünnepség az Országháznál, 1919. november 16.
(Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár)

XX. Karikatúra
a *Borsszem Jankó*
1919. február 9-ei
számából

XXI. Karikatúra
a *Mátyás Diák*
1919. november 30-ai
számából
(Országos Széchényi Könyvtár,
Törzsgyűjtemény)

XXII. Karikatúra
a *Mátyás Diák*
1919. január 12-ei
számából
(Országos
Széchényi
Könyvtár,
Törzsgyűjtemény)

XXIII. Karikatúra a *Mefisztó* 1919. október 12-ei számából
(Országos Széchényi Könyvtár, Törzsgyűjtemény)

Koncilium.

Ha a beteg nagyon rosszul van, mégis a régi öreg doktorokat hívták.

XXIV. Karikatúra a *Mátyás Diák* 1919. november 9-ei számából
(Országos Széchényi Könyvtár, Törzsgyűjtemény)

XXV. Karikatúra az *Április* 1919. január 15-ei számából (Országos Széchényi Könyvtár, Törzsgyűjtemény)

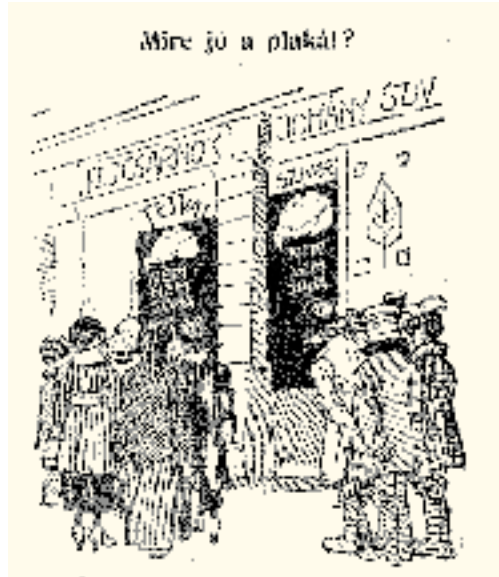
XXVI. Karikatúra az *Április* 1919. április 3-ai számából (Országos Széchényi Könyvtár, Törzsgyűjtemény)

XXVII. Karikatúra a *Borsszem Jankó* 1919. szeptember 7-ei számából (A diktatúra bukása az állatkertben)

XXVIII. Kép a *Borsszem Jankó*
1919. május 11-ei számából
(Országos Széchényi Könyvtár,
Törzsgyűjtemény)

XXIX. Karikatúra a *Borsszem Jankó*
1919. február 23-ai számából
(Országos Széchényi Könyvtár,
Törzsgyűjtemény)

— Néni, mita, lesz már olcsóbb a liba?
— Hát ezt bizony minden mocsosága megkérül,
nem az órádat szedve, hát vedlem azt pingvont egy
tuli plakátot, onét most az beszáll helyettem.

XXXI. Karikatúra a *Borsszem Jankó*
1919. május 4-ei számából
(Országos Széchényi Könyvtár,
Törzsgyűjtemény)

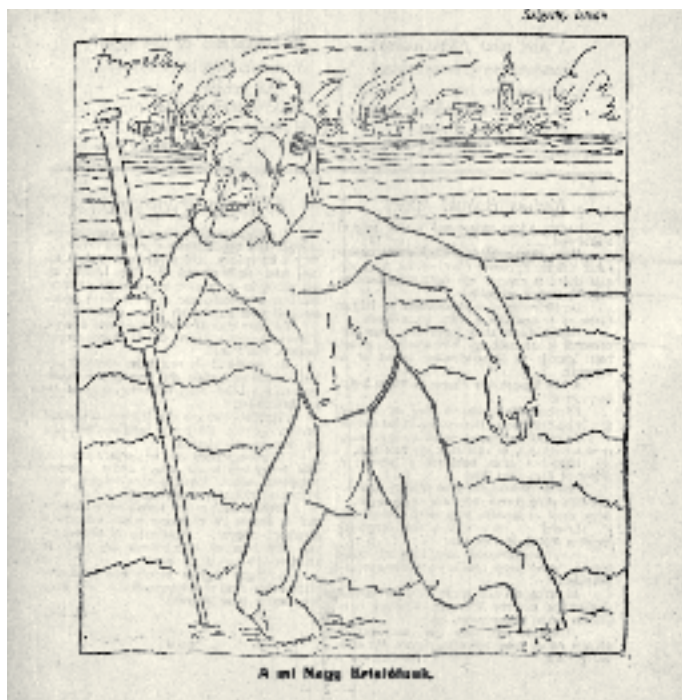
XXX. Karikatúra
a *Bolond Istók*
1919. március 9-ei
számából

XXXII.
Karikatúra
a *Mátyás Diák*
1919. március 23-ai
számából
(Országos
Széchényi
Könyvtár,
Törzsgyűjtemény)

XXXIII.
Karikatúra
a *Mátyás Diák*
1919. november
30-ai számából
(Országos
Széchényi
Könyvtár,
Törzsgyűjtemény)

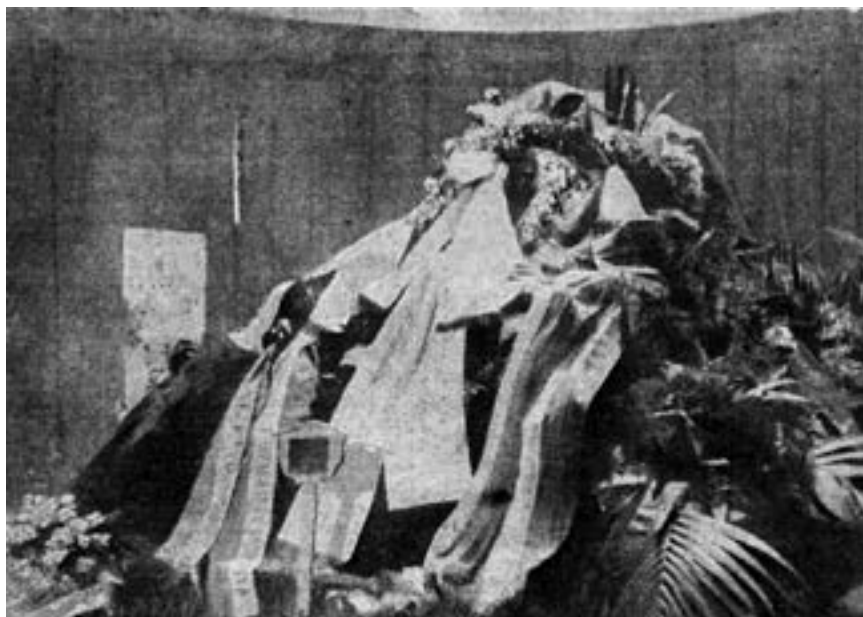
XXXIV.
Karikatúra
a *Bolond Istók*
1919. február 23-ai
számából

XXXV.
Karikatúra
a *Mátyás Diák*
1919. december 21-ei
számából

XXXVI. Jókai halottaskocsijának elindulása a Nemzeti Múzeum kertjéből,
1904. május 9. Fénykép a *Vasárnapi Ujság* 1904. május 15-ei számából

XXXVII. Ady ravatala a Nemzeti Múzeum előcsarnokában.
Fénykép a *Vasárnapi Ujság* 1919. február 9-ei számából

XXXVIII. Ady temetése, 1919. január 29.
(Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár)

XXXIX. Eötvös temetési menetének elindulása
a Nemzeti Múzeumból, 1919. április 11.
Fénykép a *Vasárnapi Ujság* 1919. április 20-ai számából

XL. A megrongálódott Hungária szálloda. Kép a *Vörös Riportfilmből* (Országos Széchényi Könyvtár, Történeti Interjúk Tára)

XLI. A szovjetház homlokzata a monitorok lövéseinek nyomaival. Fénykép *Az Érdekes Ujság* 1919. július 3-ai számából

XLII. Tányérsapkás szónok beszéde. Kép a *Vörös Riportfilmből* (Országos Széchényi Könyvtár, Történeti Interjúk Tára)

XLIII. Jelentkezés a Vörös Hadseregbe. Fénykép a *Vasárnapi Ujság* 1919. április 13-ai számából

XLIV. Klaps Leopold koporsója.
Kép a *Vörös Riport*filmből
(Országos Széchényi Könyvtár,
Történeti Interjúk Tára)

XLV. Szónok a kassai városháza erkélyén. Kép a *Vörös Riport*filmből
(Országos Széchényi Könyvtár,
Történeti Interjúk Tára)

XLVI. Népgyűlés a régi városháza előtt. A Vörös Hadsereg parancsnokai beszédet intéznek a város lakosságához. Fénykép Molnár Miklós: *Kassától – Košicéig* című munkájából (Politika-történeti Intézet, Könyvtár)

XLVII.
A népbiztosok és kíséretük egy kassai ház erkélyén.
Fénykép
Az Érdekes Ujság
1919. június 19-ei számából

XLVIII.
Garbai Sándor
szónokol az ünnepségen.
Kép a *Vörös Riport*filmből
(Országos Széchényi
Könyvtár,
Történeti Interjúk Tára)

XLIX.
Kónya Sándor
plakátja
(Magyar
Nemzeti Mú-
zeum,
Plakáttár)

L. Pór Bertalan plakátja
(Országos Széchényi Könyvtár,
Plakát- és Kisnyomtatványtár)

LI. A Marx laktanyában
leleplezett emléktábla.
Fénykép *Az Érdekes Ujság*
1919. június 26-ai számából
(Országos Széchényi Könyvtár,
Törzsgyűjtemény)

22/1000/1000-1 3/25/1000/1000
 II-25/4

A 3 8-268

Olvasd és add tovább!

VILÁG PROLETÁRJAI
EGYESÜLJETEK!

A kishitűek, a gyávák és a kárörvendők

Öszedugják fejüket az utcán, valamely kapu homályos sarkában és fojtott hangon sognak-bognak. Az egyik szorongással és kétségbeesetten mondja a híreket, míg kívülről csöndes, de belülről tombolni vágyó kárörömmel hallgatja a másik. *És szállnak a hírek szájról-szájra, megdagadva, jó kövérre hívva, míg végre elelint lenn a szunyogból.*

Madár nem repül olyan sebesen, gondolat sem száll olyan gyorsan, mint a kárörvendő, vagy a gyávaságtól reszkető ajkakon kövérre hívott rémhírek. Valaki arról sutlog valakinek, hogy a román hadsereg szeretne átjönni a Tiszán, de a katonák nem mernek ladikra ülni. A második valaki már úgy adja tovább a hírt, hogy az oláhok már át is jöttek, a harmadik, a negyedik szintén hozzátálat valamit a saját rémült fantáziájából s mire a tízedikhez ér, addigra már úgy szól a hír, hogy az ellenség minden oldalról, vízen és szárazon egyformán leölik köztedik Budapest felé és egy óra múlva már akadnak, akik látják az Andrássy-úton, amikor egy oláh divízió már javában gyurta magának a kukoricamélt.

Csupa gyávaság, csupa aljasság, csupa buta ferdítés, ostoba torzítás bög ki ezekből a rémitő hírekből, amelyeknek soha semmi alapjuk nincs

és csak arra való, hogy egyfelől elcsúszassék a nyilvánvalókat, másfelől új reményeket ébresszenek a régi rendszer uraiban, az ellenforradalmi érzésű csirkefogókban. Bátor és öntudatos proletár nem is ül fel ezeknek az aljas rémitgetéseknek, mert azonnal látja a szennyes forrást, amelyből ezek a hírek erednek.

Tudja jól, hogy ezeknek az aljas hazugságoknak a burzsoák a szerzői és tudja jól azt is, hogy ezek a hírek igazakká sohasem fognak válni.

LII. A Közoktatásügyi Népbiztosság röplapja
(Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár)